॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

३०

श्रीमदुदयनाचार्यप्रणीतः

न्यायकुसुमाञ्जलिः

व्याख्याचतुष्टयोपेतः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीबच्चाझाप्रणीतटिप्पण्या समलङ्कृतः

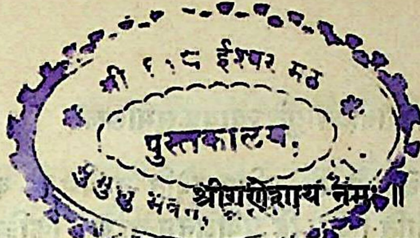
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

बनारस

वि
पूज्य स्वामी ब्रह्मविद्यानन्दतीर्थ

[illegible] मुमुक्षु भवन अस्सी

श्रीगणेशाय नमः ॥

न्यायकुसुमाञ्जलौ

तृतीयस्तबकः ।

नन्वेतदपि कथं, तत्र बाधकसम्भवात् । तथा हि । यदि स्यादुपलभ्येत । अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यते इति चेदेवं तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यते इति स्यात् । नैतदेवम् । शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत् । चेतनस्यापि योग्यो-

बोधनी ।

तदेवमीश्वरविषयस्योपदेशलिङ्गानुमानस्यान्यथासिद्धिर्निराकृता । अथेदानीं तदभाववेदकप्रमाणसद्भावादित्याशङ्कितं, तस्य कालात्ययापदिष्टत्वं निराचिकीर्षुः स्मारयति तावत्–**नन्वेतदपि** इति । मा भून्नित्यवेदद्वारा वा कपिलादिद्वारा वा धर्मसंप्रदायस्तथाप्येतदीश्वरद्वारकत्वमपि कथं सिध्यति, तत्रेश्वरे बाधकसद्भावात् । यद्वा, यद्यप्यन्यथासिद्धिर्निराकृता, तथाप्येतत्परोक्तं कालात्ययापदिष्टत्वं कथं निरसनीयम् । यद्वानन्यरप्रत्यक्षं सिद्धमप्येतत्कथं साधकं तत्रानुमाने बाधकसद्भावादिति । बाधकमेवोपपादयितुमुपक्रमते—**तथा हि** इति । तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भेन बाधकं तावदाह—**यदि स्यात्** इति । न चोपलभ्यत इति शेषः । तर्केणानेनानुगृहीतं प्रत्यक्षं जगत्कर्तुरभावमावेदयतीति भावः । सिद्धान्ती शङ्कते–**अयोग्यत्वात्** इति । योग्यानुपलम्भो हि बाधक इति । **एवं तर्हि** इति । न चासत्त्वादिति शेषः । शशशृङ्गप्रतिबन्दीमुन्मोचयन् सिद्धान्ती शङ्कते–**नैतदेवम्** इति । शृङ्गस्य रूपवत्त्वमहत्त्वाभ्यां प्रत्यक्षयोग्यत्वेन गवादिशृङ्गे व्याप्तिदर्शनादस्यापि शृङ्गस्य सतो योग्यतया भवितव्यम्—तस्माच्छशशृङ्गस्य योग्यानुपलम्भोऽस्तीति । इतरः पुनरीश्वरस्यापादयति—**चेतनस्य** इति । चेतनादियोगिनो हीश्वरस्य शरीराद्युपाधिसंबन्धोऽवश्यंभावी तत्कार-

प्रकाशः ।

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति—

नन्वेतदपीति । अन्यथासिद्धिनिराकरणमपि कथमीश्वरसाधनाय, तत्र प्रत्यक्षबाधादित्यर्थः । तत्र स्वरूपसदनुपलब्धिसहकृतप्रत्यक्षबाधमाह । **तथा हीति** । यद्यप्यनुपलम्भेनेश्वरान्योन्याभावात्यन्ताभावसाधने इष्टापत्तिः, प्रागभावप्रध्वंससाधने चापसिद्धान्तः । तथापि क्षित्यादिकं यदि सकर्तृकं, वेदश्च यदि सकर्तृकः स्यात्तदा तद्वक्तयोपलभ्येत इत्यर्थः । अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकतायामयोग्योच्छेद इति योग्यानुपलब्धिर्बाधिका वाच्येत्याह । **अयोग्यत्वादिति** । एवं शशः शृङ्गी पशुत्वादित्यत्रापि तद्बाधो न स्यादयोग्यत्वाच्छृङ्गस्येत्याह । **एवमिति** । शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यतया योग्यव्यक्तिवृत्तित्वनियमान्नायोग्यं शृङ्गमित्याह । **शृङ्गस्येति** । एवं शरीरविशिष्टात्मनि कर्तृत्वेन कर्तृयोग्यतानियमाद्विशेषणबाधेन विशिष्टबाध एवेत्याह । **चेतनस्यापीति** । न तु कर्तृव्यापकशरी-

प्रकाशिका ।

श्रीगणेशः पातु । अनुपलब्धेः स्वातन्त्र्येण न बाधकत्वमप्रमाणत्वादत आह । **तत्रेति । इष्टापत्तिरिति** । यद्यपि भावाभावसाधारणपदार्थमात्रेश्वरान्योन्याभावसाधने नेष्टापत्तिः, एवमीश्वरसत्ताविरोध्यत्यन्ताभावसाधनेऽपि । तथापि तथासति असत्प्रतियोगिकत्वमेव दोषोऽन्यथा त्विष्टापत्तिरित्यत्र तात्पर्यम् । अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽयोग्यत्वाभिधानमफलमत आह । **अनुपलब्धिमात्रस्येति । विशेषणबाधेनेति** । विशेषणबाधात्मक एव विशिष्टबाध इत्यर्थः । मीमांसकैर्विशेषणाभावादी-

मकरन्दः ।

अनुपलब्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानभ्युपगमान्न बाधकत्वमत आह **तत्रेति । विशेषणबाधेनेति ।**

पाधिमत्त्वयैव व्याप्तत्वात् तद्बाधे सोऽपि बाधित एवेति तुल्यम् । व्यापकस्वार्थाद्य-नुपलम्भेनाप्यनुमीयते नास्तीति । को हि प्रयोजनमन्तरेण किञ्चित् कुर्यादिति । उच्यते—

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ॥
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥

स्वात्मैव तावद् योग्यानुपलब्ध्या प्रतिषेद्धुं न शक्यते, कुतस्त्वयोग्यः परमा-

बोधनी ।

णकत्वाच्चेतनादेर्योग्यं च शरीरादि, तथा च तस्यानुपलम्भेन बाधात् तद्वतोऽपि बाधः स्यादिति न केवलं प्रत्यक्षमनुमानमपि बाधकमित्याह—**व्यापक** इति । कर्तृव्यापकत्वेन स्वप्रयोजनसिद्धिः कुला-लादिषूपलब्धा, न च साऽनवाप्तावाप्तकामविरहिणि जगत्कर्तरि संभवति । तस्माद्व्यापकानुपलब्ध्या जगत्कर्तुरभावोऽनुमीयत इति । स्वार्थस्य कर्तृव्यापकत्वमेवाह—**को हि** इति । प्रयोजनमनुद्दिश्य-न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादिति । तदेवं प्रत्यक्षानुमानबाधितविषयमीश्वरानुमानमिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह—**उच्यते** इति । अयोग्यत्वात्परमात्मनस्तस्मिन् योग्यानुपलब्धिः कुतो भवेत् , न कुतश्चिदित्यर्थः । यद्वा, योग्येऽपि स्वात्मन्यनुपलब्धिर्नाभावं गमयितुमलं, कुतोऽयोग्ये परमात्मनि । ततश्चो-मोचिता शशशृङ्गप्रतिबन्दिर्न हि शृङ्गमयोग्यमनुपलब्ध्या बाध्यते, किन्तु योग्यमेव । न च परमात्मा योग्य इति । न तावत्प्रत्यक्षबाधः, न च व्यापकानुपलब्धिलक्षणमन्यद्वाऽनुमानं बाधकमीश्वर-स्यानभ्युपगमेनाश्रयासिद्धेरिति व्याचष्टे—**स्वात्मैव** इति । स्वात्मनः प्रत्यक्षयोग्यत्वं सुख्यहं दुःख्य-हमित्यादिप्रतीतिसाक्षिकमेवेति । किमिति स्वात्मा योग्योऽप्यनुपलब्ध्या न प्रतिषेद्धुं शक्यत इत्य-

प्रकाशः ।

स्वाधाद्याप्यकर्तृबाधपरोऽयं ग्रन्थः प्रत्यक्षबाधस्योपक्रान्तत्वात् । व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकानुमानं बाधकमाह । **व्यापकेति** । व्यापकश्चासौ स्वार्थादिश्चेति कर्मधारयः । आदिपदाच्छरीरादि । चेतन-प्रवृत्तेः स्वेष्टसाधनताज्ञानव्याप्तत्वात् तद्बाधनेन सापि बाधितैवेत्यर्थः ।

योग्यादृष्टिरिति । योग्यानुपलब्धिः क्वायोग्ये = परमात्मनि बाधिका, शृङ्गस्यापि तथात्वे तत्रापि योग्यानुपलब्धिर्न बाधिका । न हि शशशृङ्गमयोग्यं योग्यानुपलब्ध्या निषिद्ध्यते येन प्रति

प्रकाशिका ।

नामेव विशिष्टाभावतास्वीकारात्**प्रत्यक्षबाधस्येति** । इदमुपलक्षणं, व्यापकेत्याद्यग्रिमग्रन्थेन पौनरु क्त्यापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च शरीरातिरिक्तमेव व्यापकं तत्र व्यापकपदार्थो गोबलीवर्दवदिति वाच्यम् । तत्रानन्यगतेः, इह तु प्रकारान्तरसम्भवादिति । न च प्रत्यक्षबाधपरत्वे चास्य तदनुद्धारेण सिद्धा-न्तकारिकायां न्यूनतेति वाच्यम् । शरीरविशिष्टस्य कर्तृतायां गौरवमिति शङ्काया एव तुच्छतया सिद्धान्ते तदुद्धारोपेक्षणात् । षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं निवारयति । **व्यापकश्चासाविति । स्वेष्टेति** । यद्यपि जगदेवे-श्वरेच्छाविषयः, तथापि स्वसुखदुःखाभावान्यतरप्रयोजकताज्ञानव्याप्तत्वादित्यत्र तात्पर्य्यम् । प्रतिबन्दि-सामान्यनिषेधे कृतेऽतिशयेन प्रतिबन्धभावो युज्यत इति तृतीयमेव पादं प्रथमतो व्याचष्टे । **शृङ्गस्या-**

मकरन्दः ।

शरीरबाधेन कर्तुर्बाध एवेत्यर्थः । प्रत्यक्षबाधस्येत्युपलक्षणम् , अग्रिमेण पौनरुक्त्यापाता-दित्यपि द्रष्टव्यम् । **स्वेष्टेति** । यद्यपि जगत एव तदिच्छाविषयत्वात् स्वेष्टसाधनताज्ञानं तस्यापि, तथापि स्वप्रयोजनव्याप्यत्वादिति मूलोक्त एव तात्पर्य्यम् । स्वप्रयोजनप्रयोजकताज्ञानव्याप्यत्वा-दित्यर्थः । **तथात्वे**=अयोग्यत्वे । प्रतिबन्धिसामान्यनिषेधे कृते अतितरां न प्रतिबन्धिरिति युज्यते

त्मा । तथाहि, सुषुप्त्यवस्थायामात्मानमनुपलभमानो नास्तीत्यवधारयेत् । कस्यापराधेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपलभ्यते ? । सामग्रीवैगुण्यात् । ज्ञानादिक्षणिकविशेषगुणोपधानो ह्यात्मा गृह्यते इत्यस्य स्वभावः । ज्ञानमेव कुतो न जायते इति

बोधनी ।

नाह—तथाहि इति । जाग्रदवस्थायामुपलम्भदर्शनात्सिद्धं स्वात्मनो योग्यत्वमन्यदा नापैतीति भावः । पृच्छति—कस्य इति । स्वरूपायोग्यत्वाभावेऽपि सहकारिविरहादनुपलम्भो युक्त इत्याह—सामग्रीवैगुण्यात् इति । का तर्हि स्वात्मनो ग्रहणसामग्री यद्वैगुण्यात्तदानीमनुपलम्भ इत्यत्राह—ज्ञानादि इति । जानाम्यहमिच्छाम्यहमित्यादिरूपेणैवात्मनो ग्रहणदर्शनाद् ज्ञानादिविशेषगुणोपग्रहीतस्वमात्मनो ग्रहणसामग्रीति । सुषुप्तिसमये कस्यापराधेन ज्ञानमेव न जायते, कस्यानुग्रहाद्वाऽन्यदा जायत इत्याह—ज्ञानमेव इति । मनसो बाह्येन्द्रियप्रत्यासत्तिभावाभावाभ्यां जननाजनने इत्याह—

प्रकाशः ।

बन्धिः स्यात् । अथ श्रृङ्गं योग्यमेव नायोग्यं, तदा अतितरां न प्रतिबन्धिः । व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकश्चानुमानमीश्वरासिद्धावाश्रयासिद्धम् , तत्सिद्धौ वा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितमित्यर्थः ।

सामग्रीति । यथा योग्योऽपि घटादिरालोकाभावान्नोपलभ्यते, तथाऽऽत्मा क्षणिकज्ञानादियोग्यविशेषगुणाद्युपधानसहकार्यभावाद् नोपलभ्यत इत्यर्थः । यद्यप्येवमुपधायकतृतीयलिङ्गपरामर्शसत्त्वादात्मबुद्धिरेव स्यान्नानुमितिः । न चानुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका, कारणमेलकरूपायां सामग्र्यामितरकारणानां व्यभिचारात् तृतीयलिङ्गपरामर्श एव प्रतिबन्धको वाच्यः, तस्य च योग्यविशेषगुणत्वेनात्मोपलम्भकस्यातथात्वम् । तथापि रूपवत्प्रत्यक्षविशेषणगुणत्वाज्ज्ञानेऽप्युद्भूतत्वजातिसत्त्वादनुद्भूत-

प्रकाशिका ।

पीति । **व्यभिचारादिति** । तेषु सत्स्वप्यात्मप्रत्यक्षोदयात्, प्रतिबन्धकतायामन्वयव्यभिचारादित्यर्थः । **अतथात्वादिति** । एकस्य एकं प्रति कारणत्वप्रतिबन्धकत्वविरोधादित्यर्थः ।

मकरन्दः ।

इति तदर्थपरतया प्रथमं तृतीयमेव पादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याचष्टे **अत्रेति** । **व्यभिचारादिति** । तेषु सत्स्वप्यात्मप्रत्यक्षप्रतिबन्धाभावादित्यर्थः । **अतथात्वमिति** । एकस्य कारकत्वप्रतिबन्धकत्वविरोधादित्यर्थः । **तथापीति** । तथा च परामर्शेऽप्यनुद्भूतत्वान्न तथात्वमिति भावः । ननु हेत्वन्तरवत् परामर्शोऽपि व्यभिचारी, सत्यपि तस्मिन् बाधादिना अनुमितिप्रतिबन्धे परामर्शोपहितात्मप्रत्यक्षसत्त्वात् । अन्यथा वह्निव्याप्यवन्तं जानामीत्यनुव्यवसायानभ्युपगमे अनुभवविरोधात् । तस्मात् प्रत्येकमप्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितिसामग्रीत्वेन तद्धेतूनां फलबलात् प्रतिबन्धकत्वम् । परामर्शस्य च रूपान्तरेण तदुपलम्भकत्वमिति नोक्तविरोधः । यदि च सकलहेत्वधिकरणक्षणः सामग्री, तदा तस्य परामर्शभिन्नत्वाद्विरोधशङ्कैव नास्ति । एवञ्चोपपत्तौ न ज्ञानादावुद्भूतत्वं, मानाभावात् । अथ शब्दाग्रहश्च श्रोत्रेणासम्बन्धात् । सम्बन्धे वा तद्ग्रहस्येष्टत्वात् । क्षणिकान्तशब्दस्य च स्वसमयवर्त्तितया विशिष्य हेतुत्वपक्ष एवाप्रत्यक्षत्वात् । न च कर्तृत्वादिनिर्विकल्पकापेक्षायां पक्षान्तरेऽप्यसम्भवः,

टिप्पणी ।

यद्यप्येवमुपधायकतृतीयेति । एवं=ज्ञानाद्युपधायकविशेषगुणसत्त्वेनैवात्मनः प्रत्यक्षत्वे । **इतरकारणानां व्यभिचारादिति** । असति परामर्शे परामर्शेतरेषु कारणेषु सत्स्वप्यात्मप्रत्यक्षप्रतिबन्धाभावात् परामर्शेतरकारणस्यान्वयव्यभिचारात् परामर्शस्यान्वयव्यतिरेके दृष्टे सामग्रीत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं गौरवात् । न च सत्यपि परामर्शे पक्षताया बाधनिश्चयस्य वाऽभावे प्रत्यक्षप्रतिबन्धाभावात्तत्राप्यन्वयव्यभिचार इति वाच्यम् । तयोरभावत्वेन तुच्छस्वभावत्वात् तदुभयविशेषितपरामर्शस्यैव तथात्वौचित्यात् परामर्शे स्वरूपघटितसामानाधिकरण्येन तदुभयवैशिष्ट्यस्य निवेशयितुं शक्यत्वात् । पराम-

चिन्त्यते। पश्चाद्वा कथमुत्पत्स्यते इति चेत्, मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नतयाऽजननात्तत्प्रत्यासत्तौ च पश्चाज्जननात्।

मनोवैभववादिनामिदमसंमतम्। तथाहि। मनो विभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्,

---

बोधनी।

मनसः इति। तदेतन्मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नत्वं कौमारिला न सहन्ते विभुत्वान्मनस इत्याह— **मनोवैभववादिनाम्** इति। तेषां मनोवैभवहेतूनुपन्यस्यति— **तथाहि** इति। न हि द्रव्यसमकालं तत्समवेतानां स्पर्शादीनाम् उत्पत्तिः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यनियमात्, तेनानुत्पन्नस्पर्शैः प्रथमक्षणावस्थितैर्घटादिद्रव्यैरनैकान्तिकत्वमाशङ्क्योक्तं— **सर्वदा** इति। आकाशादिरत्र दृष्टान्तः। **विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्** इति। अत्रापि सर्वदेत्यनुषज्यते। दिक्कालावत्र दृष्टान्तः। अनारम्भकद्रव्यत्वमन्त्यावयविनोऽप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तं— **नित्यत्वे सति** इति। अनारम्भकत्वमिति

प्रकाशः।

ज्ञानस्य नात्मोपलम्भकत्वमिति तदुपधानेऽपि नात्मग्रहः। अत एवाद्यन्तशब्दयोरुद्भवत्वाभावाच्च प्रत्यक्षत्वमित्येके। आत्ममनःसंयोगविशेषस्यात्मग्राहकत्वमनेनोक्तमित्यन्ये। **मनस** इति। यद्यपि सुषुप्तौ यत एव न ज्ञानं तत एवात्माऽग्रहोपपत्तौ योग्यविशेषगुणोपधानमतन्त्रं, तथापि द्रव्यसाक्षात्कारे सामान्यत एव योग्यविशेषगुणस्य प्रयोजकत्वावधारणादेतदुक्तम्। **असम्मत**मिति। विभुनो मनस इन्द्रियाप्रत्यासत्तेरभावादित्यर्थः। **सर्वदे**ति। द्रव्यत्वं परमाणुभिः, स्पर्शरहितत्वं च गुणादिभिर्व्यभिचारीति विशिष्टं लिङ्गम्। तस्याप्युत्पत्तिक्षणे घटे सत्त्वाद् व्यभिचार इत्यत उक्तं, **सर्वदे**ति। अनारम्भकद्रव्यत्वं = द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वमत्र विवक्षितम्, अतो न कर्मसंयोगाद्यारम्भके मनसि स्वरूपासिद्धिः। तथापि घटेऽनैकान्तिक इत्यत उक्तं, **नित्यत्व** इति। कालादिर्दृ-

प्रकाशिका।

एके इत्यरुचौ। तद्बीजन्तु प्रत्येकं परामर्शेऽपि प्रतिबन्धकतायां व्यभिचार्यैव उद्भूतपरामर्शे सत्यपि बाधदशायामात्मप्रत्यक्षोदयात्। तथा च परामर्षस्यापि अनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमेवं च रूपान्तरेण जनकत्वे रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वमविरुद्धमेवेति अनुमितिसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वान्नात्मप्रत्यक्षमिति किमर्थं ज्ञानेऽप्युद्भवकल्पना। आद्यन्तशब्दयोरपीन्द्रियप्रत्यासत्तिविरहात् प्रत्यक्षसमये नाशाच्च न प्रत्यक्षतेति न तत्राप्युद्भवकल्पना, न च कर्णशष्कुल्यवच्छेदेनैव यत्राद्यशब्दोत्पत्तिः, तत्र स गृह्येतेति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। न च तदा कत्वादिनिर्विकल्पकाभावान्नैवमिति वाच्यम्। तथा सति सुतरां नोद्भूतत्वकल्पना। आद्यशब्दाप्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिकत्वात्, स्मरणात्मकविशेषणज्ञानेनं तत्सम्भवाच्च। केचितु स्वभिन्नज्ञानसामग्रीत्वानापन्नस्यैव ज्ञानस्यात्मोपधायकत्वम्। अत एव विशेषणज्ञानानन्तरं बाह्यविशिष्टज्ञानं पदार्थस्मृत्यनन्तरं शाब्दज्ञानं विशेषदर्शनोत्तरं पुरुषप्रत्यक्षमिति नानुमितिसामग्रीत्वापन्नपरामर्षकाले आत्मज्ञानमिति न ज्ञान उद्भूतत्वं प्रामाणिकमिति वदन्ति। **अन्य** इत्यरुचौ। तद्बीजन्तु संयोगविशेषकल्पनमप्रामाणिकमुक्तेनैवोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम्। **कर्मेति** न्यायमते, संयो-

मकरन्दः।

सुतरां तर्हि नोद्भूतत्वम्। स्मरणरूपविशेषणज्ञानमादाय तत्सम्भवाच्चेत्यनुशयमाविष्करोति **इत्येके** इति। उक्तेनैवोपपत्तौ मनःसंयोगविशेषत्वेन हेतुत्वे गौरवं, संयोगे विशेषश्च जातिरूपः प्रत्यक्षखण्डोक्तसङ्करापत्त्या निरस्तः, अन्यश्च दुर्वच इत्यस्वरसमाविष्करोति इत्यन्ये इति। **कर्मेति** न्यायमते।

टिप्पणी।

शब्दघटितोभयवैशिष्ट्यस्य निवेशासम्भवात् उभयोरेकसम्बन्धाभावात् प्रत्येकवैशिष्ट्यनिवेशे सम्बन्धद्वयप्रवेशे गौरवाच्च तस्यापि तद्गुपलम्भकारणत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भवः। वस्तुतस्तु इत्येक इत्यनेन प्रत्येकप्र-

ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यादेरिति चेन्न। सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात्। तथाहि। यदि रूपाद्युपलब्धीनां क्रियात्वेन करणतया मनोऽनुमितिर्न तदा द्रव्यत्वसिद्धिः। अद्रव्यस्यापि करणत्वात्।

बोधनी।

च द्रव्यानारम्भकत्वमिह विवक्षितम्। आकाशादय एव दृष्टान्तः। ज्ञानस्यासमवायिकारणमात्ममनसोः संयोगः, तदाश्रयत्वान्मनसो वैभवमनुमीयते। आत्मवत्सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वादात्मवदित्यादिशब्दार्थः। **न** इति। द्रव्यत्वासिद्ध्या चतुर्णां हेतूनामापाततः स्वरूपासिद्धिः, निरूपणदशायां तु धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति भावः। स्वरूपासिद्धिं तावदाह—**तथाहि** इति। अद्रव्यमपि ह्यदृष्टप्रयत्नसंयोगादिक्रियाकरणं दृष्टमिति।

यथासां सुखाद्युपलब्धीनां साक्षात्काररूपत्वादिन्द्रियस्यैव तत्साधनत्वाच्चेन्द्रियतया मनोऽनुमीयते, तथा च द्रव्यत्वं सिध्यति द्रव्यस्यैवेन्द्रियत्वादित्युच्येत तथापि व्यापकत्वे तस्योपाध्यवच्छेदेनैवेन्द्रियत्वं

प्रकाशः।

ष्टान्तः। चतुर्थहेतावात्मा दृष्टान्तः। न च महत्त्वमुपाधिः, साधनव्यापकत्वात्। न च सुखादिकं मूर्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्, नित्यवृत्त्यनित्यविशेषगुणत्वाच्छब्दवत् पागजवच्चेति प्रतिरोधः। मूर्तत्वस्याप्रयोजकत्वात्, अनात्मवृत्तित्वस्योपाधित्वाच्चेति भावः। **आपातत** इति। यावन्मनो न सिद्ध्यतीत्यर्थः। स्वरूपासिद्धिमेवाह। **तथाहीति। अद्रव्यस्यापीति**। लिङ्गज्ञानादेरित्यर्थः। द्रव्यत्वविनाकृतत्व रूपादिभिर्व्यभिचारीति भावः।

प्रकाशिका।

गादीति साधारणम्। **साधनेति**। स्वमतावष्टम्भेनेदमुक्तम्। **न च सुखादिकमिति**। अत्र संयोगमादाय सिद्धसाधनमिति **मूर्त्तेति**। सुखकारणचन्दनसंयोगमादाय सिद्धसाधनमिति **असमवायीति**। कालिकव्याप्त्या गुणत्वव्याप्यत्वं सत्ताया अपीति तामादाय सिद्धसाधनमिति **गुणवृत्तीति**। तथा च गुणवृत्या समवायेन गुणत्वव्याप्यत्वमर्थो लभ्यत इति न सत्तामादाय प्रसङ्गः। शब्दजशब्दे व्यभिचार इति जातिगर्भता रूपसुखान्यतरत्वमादाय सिद्धसाधनमिति **जातीति**। न च समवायेन गुणत्वव्याप्यत्वस्य पूर्वं विवक्षितत्वान्नोक्तसिद्धसाधनमिति वाच्यम्। समवायेनेत्यस्य दैशिकव्याप्तिमात्रतात्पर्यात्। हेतौ जलावयविस्नेहे व्यभिचार इति **नित्येति**। जलपरमाणुस्नेहे व्यभिचार इत्यनित्येति। परमाणुद्वित्वे व्यभिचार इति **विशेषेति**। भट्टमते शब्दस्य द्रव्यतयोभयसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह। **पाकजवच्चेति। अनात्मवृत्तित्वस्येति**। विशेषगुणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरन्यथा प्रचयजन्यपरिमाणवृत्तिजातिमादायात्मपरिमाणे साध्याव्यापकतापत्तेः। **यावन्मन** इति।

मकरन्दः।

संयोगादीति भट्टमते। स्वमतावष्टम्भेनाह **साधनेति**। अन्यथा पक्ष एव साधनाव्यापकत्वात्। अजसंयोगेन सिद्धसाधनादाह **मूर्त्तेति**। चन्दनसंयोगेन सिद्धसाधनादाह **असमवायीति**। शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणाय जातिगर्भत्वम्। तत्र च गुणपदं स्पष्टार्थम्। गुणत्वावान्तरपदं तादृशशब्दवृत्तिसत्तायोगित्वेनार्थान्तरवारणाय। शब्दसुखान्यतरत्वादिकमादायार्थान्तरादाह **जाति**पदम्। जलावयविस्नेहे व्यभिचारादाह **नित्यवृत्तीति**। परमाणुस्नेहे व्यभिचारादाह **अनित्येति**। आत्मवृत्तिद्वित्वे व्यभिचारादाह **विशेषेति**। भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वादुभयसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह **पाकजवच्चेति। अनात्मेति**। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिः, अन्यथा प्रचयजन्यपरिमाणवृत्तिजा-

टिप्पणी।

तिबन्धकतायामुक्तरीत्या व्यभिचारादभावस्यापि सिद्धान्तेऽतुच्छरूपत्वात् सामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम्, रूपभेदाच्चैकस्यापि कारणत्वप्रतिबन्धकत्वे क्षत्यभावाज्ज्ञाने **उद्भवत्वकल्पनमप्रामाणिकमित्येवास्वरसः**

अथासामेव साक्षात्कारितयेन्द्रियत्वेन तदनुमातव्यम्,

तथापि व्यापकस्य निरुपाधेर्नैन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः। तत्र यदि कर्णशष्कुलीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभः। तद्दोषे च वृत्तिनिरोधः श्रोत्रवत् प्रसज्ज्येत। ततः शरीरमात्रमुपाधिरवसेयः। तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखमित्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः। असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियमात्। शरीरत-

---

बोधनी।

वक्तव्यम्, न हि कर्णशष्कुल्यनुपहितमाकाशं श्रोत्रं भवतीत्याह—अथ इति। अस्तु तर्हि शरीरावयवः कश्चिदत्रोपाधिरित्यत्राह—तत्र यदि इति। दृश्यते चावयवान्तरे शरीरमात्रेऽपि मनसो वृत्तिरिति भावः। ततः किमित्यत आह—ततः इति। ततोऽपि किमित्यत आह—तथा च इति। ननु न कर्णशष्कुलीवन्नियतः शरीरावयवः कश्चिदुपाधिः, किन्तु शरीरं तदवयवाश्चानियमेनोपाधयः सन्तु, तेन व्याप्यवृत्तिरवयवान्तरवृत्तिश्चोपपत्स्यत इत्यत्राह—शरीरतदवयव इति। किंच सर्वेषामप्यवयवानामुपाधित्वे शिरसि सुखमित्ययं नियमो नोपपद्येत, अवयवान्तराणामप्युपाधित्वेन तत्रापि

प्रकाशः।

अथेति। ज्ञानकरणाजन्यः सुखाद्यनुभव इन्द्रियजन्यः जन्यप्रत्यक्षत्वात्, रूपप्रत्यक्षवत्। स्पर्शाद्यविषयत्वेन विशेषणान्न त्वगादिना अर्थान्तरम्। गन्धादिष्वेकैकमात्रप्रत्यक्षजनकत्वेन पृथिव्यादिभेदसिद्धौ निःस्पर्शं, लाघवाच्च निरवयवमित्यर्थः। तथापीति। यथा श्रोत्रस्य विभ्विन्द्रियतया कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्यैवेन्द्रियत्वात्तदनवच्छेदेनोत्पन्नोऽपि शब्दो न गृह्यते, तदवच्छेदेनोत्पन्नस्यापि तस्य तदुपघातान्न ग्रहः। तथा मनोऽनवच्छेदकशरीरावयवावच्छेदेनोत्पन्नं सुखाद्यपि तदवच्छेदेनोत्पन्नञ्च तदुपघातान्न गृह्येतेत्यर्थः। असमवायीति। कार्यविभुविशेषगुणे चायन्नियमोऽतो न व्याप्यवृत्तिकर्मजन्यविभुपरमाणुसंयोगेन व्यभिचारः।

ननु किमसमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने विभुकार्यं जनयतीति नियमः, स्वावच्छिन्ने जनयत्येवेति वा, स्वावच्छिन्न एव जनयतीति वा?। आद्ये सुखादेरधिकदेशतायामापादकाभावः। द्वितीये

प्रकाशिका।

द्रव्यतयेति शेषः। ज्ञानकरणेति। जन्यत्वमपि पक्षविशेषणं, तेन नेश्वरप्रत्यक्षे भागवाधः, इन्द्रियजन्यत्वं च विषयप्रत्यासन्नसंयोगिकरणसाध्यत्वमन्यथा इन्द्रियत्वस्य मनोगर्भतया साध्याप्रसिद्धेः, अत एव च ज्ञातकरणाजन्यत्वादिकमंशतो वाधवारणाय पक्षविशेषणमन्यथा मनोजन्यत्वमादायानुमित्यादावपि साध्यसत्त्वेनांशतो वाधप्रसङ्गात, निःस्पर्शमिति। अत इति पूरणीयन्तेन च कारणसङ्गतिः

मकरन्दः।

तियोगिन्यात्मपरिमाणे साध्याव्यापकत्वात्। ज्ञानेति। जन्यत्वमपि पक्षविशेषणमतो नेश्वरप्रत्यक्षभागे वाधः। इन्द्रियजन्यः = विषयप्रत्यासन्नसंयोगिकरणजन्य इत्यर्थः। तेनेन्द्रियत्वस्य मनोगर्भत्वादिदानीं न साध्याप्रसिद्धिः। यथेति। यद्यप्यतिप्रसङ्गभिया श्रोत्रस्योपाधिकल्पनेऽप्यत्र तदभावान्न तत्क-

टिप्पणी।

सूचितस्तथा च नासङ्गतिः। आद्यन्तशब्दयोरप्युद्भवत्वकल्पनमप्रामाणिकम्। श्रोत्रप्रत्यासत्तिप्रत्यक्षकालस्थित्याद्यभावेनैवाप्रत्यक्षोपपत्तेरिति। कार्यविभुविशेषगुणे चेति। मूलानुवादो न विशेषणम्, तेन विशेषगुणस्याकार्य्यत्वेऽपि न क्षतिः। स्वावच्छिन्न विभु कार्य्यं जनयतीति नियम इति। अथ प्रथमपक्ष एवकारार्थप्रत्ययात् कथं नियम इति चेन्न। न हि परिसङ्ख्यावन्नियमेऽपीतरव्यावृत्तिमुखेनैव प्रतीतिनियमः, किन्तु प्राप्तांशपरिपूरणमुखेन पश्चात्तत्प्रतीतिरिति प्रथमपक्षे, पक्षप्राप्तस्वावच्छिन्नांशपूरणेन तद्विशेषणदानलब्धेन यद्यद् विभुकार्य्यं तदसमवायिकारणावच्छिन्नं

द्वयवादिपरमाणुपर्यन्तोपाधिकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेति ततोऽन्यदेवैकं सूक्ष्ममुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनीयम् । तथा च तस्यैवेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । अथ ज्ञानक्रमेणे-

बोधनी ।

सुखाद्युत्पत्त्युपलम्भयोः प्रसङ्गादित्याह—**नियमानुपपत्तिश्च** इति । यतो नियतस्य शरीरावयवस्योपाधित्वे सुखादीनामपि नियतत्वप्रतीतिविरोधः, शरीरमात्रस्योपाधित्वे च व्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः, शरीरतदवयवानामनियमेनोपाधित्वे कल्पनागौरवप्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेत्येते दोषाः प्रादुष्युः तस्मादेवमङ्गीकार्यमित्याह—**ततोऽन्यत्** इति । आशुतरसंचारीत्युपसंख्यानं कार्यं, तेन शिरःपादयोर्युगपदुपलम्भाभिमानः सिध्यतीति । अस्तु तादृश उपाधिः, ततः किमित्यत आह—**तथा च** इति । तस्यैवोपाधित्वेनाङ्गीकृतस्य शरीरसंयुक्तत्वे सति साक्षात्प्रतिसाधनत्वेनेन्द्रियलक्षणलक्षितत्वादिन्द्रियत्वे स्वभावतः सिद्धे तदेवास्तु मन इति । तथा चाणुत्वेनैव मनःसिद्धेर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वैभवहेतूनामिति । तदेवं सुखादिसाक्षात्कारसाधनत्वेन मन इन्द्रियकल्पनायां धर्मिग्राहकप्रमाणबाध उक्तः । यदा बाह्येन्द्रियेषु युगपद्विषयैः संयुक्तेष्वपि यत्संनिधानक्रमाज् ज्ञानोत्पत्तिक्रमः प्रक्रमते, तेनेन्द्रियसहकारिणा केनचिद्भवितव्यमिति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन मनोऽनुमीयते, तदा स्फुट एव धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्याह—**अथ** इति । व्यापकत्वे हि तस्य युगपत्सर्वेन्द्रियैः युगपज्ज्ञानोदयप्रसङ्गात्,

प्रकाशः ।

चाणुमनः संयोगोऽपि स्वावच्छिन्नेऽधिकदेशे च जनयेत्, नियामकाभावात् । अन्त्ये तवापि सुखादेरणुदेशतापत्तिः, मनोवैभवेऽपि तदविरोधश्च । अथ निमित्तचन्दनाद्यनुरोधेन सुखादौ न्यूनाधिकदेशता निमित्तवायुसंयोगादिव शब्दे, न त्वसमवाय्यनुरोधात् । तर्हि मनोवैभवेऽपि तथाऽस्तु । न च विभुकार्यासमवायिकारणं स्वावच्छिन्नं करोत्येव, भेर्याकाशसंयोग इव शब्दमिति चन्दनाद्यनवच्छिन्नेऽपि सुखादि स्यादिति वाच्यम् । तद्देशावच्छिन्नचन्दनसुखे हि तद्देशचन्दनसापेक्षोऽसमवायीति कथं तन्निरपेक्षस्तत् कुर्यात् । तथा च शरीरमात्रस्योपाधित्वेऽपि निमित्तवशात् सुखादेर्नियतदेशत्वं स्यात् ।

अत्राहुः । विभुकार्यविशेषगुणस्य न स्वासमवायिकारणन्यूनदेशत्वमिति नियमः । मनोवैभवे च शरीरं व्याप्यैव मनःसंयोगोऽसमवायीति तदवच्छेदं व्याप्यैव सुखादेरुत्पत्त्यापत्तिः । ततः पादावच्छिन्नं सुखं यदि शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणकं स्यात्, शरीरव्यापकं स्यात् । निमित्तकारणस्य चाधिकदेशत्वमात्रप्रयोजकत्वात् । अत एव निदाघतप्तस्य अम्भसि मग्नस्य सर्वाङ्गीणसुखधीरुपपन्नेति भावः । **नियमेति** । सर्वेषामेव शरीरादीनामुपाधित्वे कुतो नियतदेशसुखाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । **धर्मिग्राहकेति** ।

टिप्पणी ।

भवत्येवेति कार्य्यस्य स्वानवच्छिन्नता व्यावृत्तिः । द्वितीये स्वव्याप्ययत्किञ्चिद्देशासम्बन्धव्यावृत्त्या स्वावच्छिन्नसकलदेशसम्बन्धः, तृतीये चातिरिक्तदेशावच्छिन्नव्यावृत्तिः प्रतीयते, एवञ्च नियमस्थाने यावता विना नियमस्यानुपपत्तिर्भवेत्, तावदेव कल्पितं भवति, तेनैव चान्यप्रसक्तयप्रसक्ती व्यवस्थाप्येते । तथा च सति प्रथमे पक्षे हस्तादिशरीरावयवावच्छिन्नकार्य्यस्य शरीरानवच्छिन्नत्वविरहेण नियमस्य सकलशरीरावयवावच्छिन्नत्वं विनानुपपत्तेरभावात्, तथोपपादकस्याकल्पनाद् हस्तावच्छिन्नस्य पादाद्यधिकदेशावच्छिन्नत्वे को ममापि पक्षे प्रसञ्जक इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । द्वितीये च यथा मम पक्षे हस्तावच्छिन्नस्य पादानवच्छिन्नत्वे नियमभङ्गः स्यादित्युपपादकमहिम्ना सकलावयवावच्छिन्नत्वेऽधिकदेशतापत्तिस्तथा तवापि मतेऽणुरूपमनोदेशाधिकहस्तादिदेशावच्छिन्नत्वस्यापि नियमानुपपत्त्यभावमात्रादेव स्वीकरणीयतया तस्य हस्ताद्यधिकपादादिदेशावच्छिन्नत्वेऽपि नियमानुपपत्तेरभावात् तदपि स्यात्, अणुदेशाधिकहस्तावच्छिन्नत्वस्वीकर्त्रा अधिकदेशताविघटकनियामकस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः । अन्त्ये स्पष्टः । **तवापि**=तवैवेत्यर्थः । यद्वा हस्ताद्यवच्छिन्नस्यापि

न्द्रियसहकारितया तदनुमानं, ततः सुतरां प्रागुक्तदोषः। यदि च मनसो वैभवेऽव्यदृष्टवशात् क्रम उपपाद्येत, तदा मनसोऽसिद्धेराश्रयासिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति।

अथ यत्रादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तत्र तत्पूर्णतायां कार्यमुत्पद्यत एव। अन्यथा अन्त्यतन्तुसंयोगेभ्योऽपि कदाचित् पटो न जायेत, जातोऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात्, बलवता कुलालेन दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत। यत्र तु दृष्टानुपहारेणादृष्टव्यापारस्तत्र तद्वैगुण्यात् कार्यानुदयः। यथा परमाणुकर्मणः। तदिहापि यदि विषयेन्द्रियात्मनां समवधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा तत्सद्भावे सदैव कार्यं स्यात्, न ह्येतदतिरिक्तमप्यदृष्टस्योपहरणीयमस्ति, न च सदैव ज्ञानोदयः, ततोऽतिरिक्तमपेक्षितव्यम्। तच्च यद्यपि सर्वाण्येवेन्द्रियाणि व्याप्नोति, तथापि

बोधनी।

ज्ञानक्रमार्थं कल्प्यमानस्याणुत्वेनैव सिद्धिरिति। न च विभुत्वेऽपि मनसोऽदृष्टस्यापि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् तत्क्रमवशादेव ज्ञानक्रम उपपद्यत इति वाच्यम्, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरन्यथासिद्धत्वेन प्रमाणाभावात् मनस एवासिद्धिप्रसङ्ग इत्याह—**यदि च** इति।

अत्र शङ्कते—**अथेत्यादिना** चेदित्यन्तेन। द्वेधा ह्यदृष्टस्य कारणत्वं दृष्टकारणोपहारमात्रेण, तदनपेक्षं स्वयमेव चेति। तत्र पूर्वत्र दृष्टकारणसाकल्ये कार्यमुत्पद्यत एव न पुनस्तस्मिन्सत्येवादृष्टवैकल्यादेव कार्यानुत्पत्तिरिति। अन्यथा द्रव्यगुणकर्मणां सत्स्वेव दृष्टकारणेषु कदाचिददृष्टवैकल्यादनुत्पादः स्यात् न चैतदस्ति। यत्र तु साक्षाददृष्टस्यैव कारणत्वं यथा परमाणोराद्यकर्मणि—तदुक्तम्—"अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानि" इति (वै. सू. ५. २. २३)—तत्रादृष्टवैकल्यादेव कार्यानुत्पत्तिरिति। अस्त्वेवं, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**तदिहापि** इति। विषयेन्द्रियात्मनां साहित्येऽपि सुखापादौ ज्ञानानुदयात्तदतिरिक्तं किमप्यदृष्टोपहरणीयं दृष्टं कारणमस्ति तन्मन इति मनःसिद्धेर्नाश्रयासिद्धिरिति। तथापि तस्य विभुत्वाङ्गीकारे युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यत्राह—**तच्च** इति। विभुत्वेऽपि तस्य करणत्वेन कल्प्यमानत्वात्,

प्रकाशः।

सुखाद्युपलब्धीनामिन्द्रियजत्वानुमाने मनोऽणुत्वानुल्लेखेऽपि अनुपपत्तिवशादणुत्वं विषय इति धर्मिग्राहकतुल्यतया तद्बाध उक्तः। **प्रागुक्तेति**। धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः। युगपदनेकविषयसम्बद्धनानेन्द्रियसंयोगे सति ज्ञानक्रमानुपपत्तेरणुत्वेनैव तदुपपत्तेरिति भावः। यदि चादृष्टवशान्नोक्तदोषावकाशस्तदा तत एव ज्ञानक्रमोऽपि स्यादिति मनःसिद्धौ न मानमस्तीत्याश्रयासिद्धा हेतव इत्याह। **यदि चेति**। **तथापीति**। एकं करणमेकत्रैकदा एकावच्छेदेनैकजातीयामेकामेव क्रियां

प्रकाशिका।

एकं करणमिति। एकेनापि कालेनानेकक्रियोत्पादात्, **एकावच्छेदेनेति**। करणमिति विशेषणं करणत्वञ्चासाधारणकारणत्वम्। **एकत्रेत्यादीति**। एकत्रैकदापदयोः कुठार एव व्यभिचारवारकत्वम्। एकेनैव कुठारेण पङ्क्तिधृतनानापत्रच्छिदाजननात् कालभेदेनैकत्रैव नानाच्छिदाजननाच्च। **एकदेति** पाठो यत्र नास्ति तत्रापि तत्पूरणीयम्। अन्यथोक्तव्यभिचारापत्तेः। नानारूपादिजनकेऽग्निसंयोगे व्यभिचारवारणाय **एकजातीयामिति**। नानादिगवच्छिन्ननानाशब्दजनके शब्दे व्यभिचारवारणाय **एकावच्छेदेनेति**। नचैकावच्छेदेनेति दत्ते एकत्रेति व्यर्थम्। चरणावच्छेदेन शाखावृक्ष-

मकरन्दः।

ल्पनमर्हं बहिरिन्द्रियत्वञ्चाप्रयोजकं, तथाप्यापातत इदं, व्यासङ्गानुपपत्तावेव तात्पर्यम्। **एकं करणमिति**

टिप्पणी।

पादाद्यवच्छिन्नत्वे नियमक्षतेरभावान्नियामकाभावादापत्तिः, तथा तवाप्यणुदेशतापत्तिरित्यपि कथंचिद् व्याख्या सम्भवतीति। **धर्मिग्राहकतुल्यतयेति**। मनोवैभवानुमानेन मनोरूपधर्मिप्रसिद्ध्यर्थं

करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते। अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः। प्रतिपत्तुरकरणत्वाच्चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत् ।

नन्वेवमपि युगपज्ज्ञानानि मा भूवन्, युगपज्ज्ञानं तु केन वार्यते।

बोधनी।

करणानां च क्रमेण क्रियाकरणस्वभावत्वात् ज्ञानक्रम उपपद्यत इति। ननु कल्पितेऽपि मनसि यदि करणधर्मत्वादेव ज्ञानक्रमः तर्हि क्लृप्तस्यैवात्मनो वाह्येन्द्रियाणां चानेन न्यायेन क्रियाक्रमोऽस्तु किं मनःकल्पनयेत्यत्राह—**अकल्पिते तु** इति। कुत इत्यत आह—**प्रतिपत्तुः** इति।

करणधर्मोऽयं न तु कर्तृधर्मः कर्ता चात्मा करणत्वेऽपि चक्षुरादीनामनेकत्वादेकस्य चैकैकज्ञानोत्पादनाविरोधात् पञ्चभिरपीन्द्रियैर्युगपच्च ज्ञानान्युत्पाद्येरन्। कल्पिते तु मनसि तस्यैकत्वात्करणत्वाच्च न युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरुपपन्नेति निराकरोति—**नन्वेवम्** इति। मा नाम भूत् पञ्चानां ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिस्तथापि गन्धादिसंयुक्तघ्राणादिपञ्चेन्द्रियव्यापिना मनसा गन्धादिपञ्चकविषयैकज्ञानोत्पत्ति-

प्रकाशः।

जनयति, न त्वनेकाम्। एकत्रेत्यादिविशेषणात् कुठाराग्निशब्देषु युगपदनेकच्छिदारूपादिनानादिगवच्छिन्नानेकशब्दजनकेषु न व्यभिचार इति करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः स्यादित्यर्थः।

न च तथापि चक्षुराद्यवच्छेदेन शब्दवद्भिन्नदेशां परमाणाविव विजातीयामग्निसंयोगवदनेकां क्रियां कुर्यादेवेति वाच्यम्। ज्ञानकरणमेकत्रात्मनि एकदैकमेव ज्ञानं जनयति। समूहालम्बनकरणवत्। कथमन्यथा सामग्रीसत्त्वे समूहालम्बनमेकज्ञानम्। नन्वन्यज्ञानसामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यम्भावः, तदसत्त्वे किं करणधर्मत्वेन। तस्य सहकार्यन्तरमात्रपर्यवसायित्वात्। न। ज्ञानकरणस्यैकत्रैकदैकज्ञानमात्रजनकतया तत्र नानाज्ञानकारणाभावेनैव सामग्र्यसत्त्वात्। **प्रतिपत्तु**रिति। तस्यानेककरणोपेतस्यानेककार्यकर्तृत्वादिति भावः। **चक्षुरादीना**मिति। एषां यौगपद्यात् पुनः स एव ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गः। करणधर्मत्वेनापि प्रत्येकमविशेषादिति भावः।

नन्वेवमिति। एवमप्येकदा बहूनां ज्ञानानामनुत्पत्तावप्येकदा नानेन्द्रियकरणकं रूपादिज्ञानमेकं स्यादेव, एकेन्द्रियजन्यसमूहालम्बनज्ञानवदित्यर्थः। न च चाक्षुषत्वादिजातिसंकरापत्तेर्नैकं ज्ञानमिति वाच्यम्। तथा सति फलविरोधेनैकस्यापि ज्ञानस्याजननापत्तेः, चित्ररूपवच्चाक्षुषादिविजातीय

प्रकाशिका।

संयोगजनके श्येनकर्म्मणि व्यभिचारवारकत्वात्। एकत्वं चाधिकरणस्य सर्वस्य विवक्षितमन्यथोक्तव्यभिचारावारणात्। नचावच्छेदक एव यावत्वविवक्षास्त्वीति वाच्यम्। प्रकृतव्याप्तौ वैयर्थ्याभावात्। **नानेति**। अत्र नानादिगवच्छिन्नेति पाठो युज्यते अन्यथानन्वयात्। **ज्ञानकरणमिति**। अत्राप्येकमिति

मकरन्दः।

प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम्। **नाने**ति। अत्र नानादिगवच्छिन्नेति पाठो युज्यते, अन्यथानन्वयात्।

टिप्पणी।

यदि उपलब्धिक्रियासकरणकत्वानुमानमुपजीव्यमङ्गीकरणीयं तदापि द्रव्यत्वरूपहेतुघटकसिद्धयर्थत्वेनेन्द्रियजन्यत्वानुमानमप्युपजीव्यमित्येतदप्युपजीव्यत्वेन तत्तुल्यमित्येतद्बाधोऽपि दोष इति भावः। **कुठाराग्निशब्देष्विति**। पङ्क्तिधृतानेकपत्रेष्वेकेन कुठारेण युगपच्छिदाजननाद् व्यभिचारवारणाय एकत्रापि कालभेदेनानेकच्छिदोत्पत्त्या व्यभिचारवारणाय **एकदेति**। अग्निसंयोगेनैकदैकधर्म्मिणि विजातीयरूपरसादिजननाद् व्यभिचारवारणायै**कजातीयामिति**। शब्दे व्यभिचारवाणाय **एकावच्छेदेनेति** विवेकः। **ज्ञानकरणमेकत्रेति**। कायव्यूहस्थले युगपदेकत्रात्मनि नानाज्ञानकल्पनाद् व्यभिचारः स्यादित्येकमिति पूरणीयम्। ज्ञानकारणस्यानेकस्यानेकात्मन्येकदानेकज्ञानजनकत्वाद् व्यभिचारवारणायै**कत्रेति**। **ज्ञानकरणस्यैकत्रैकदेति**। अदृष्टस्य दृष्टमात्रोपहारकत्वाद्

भवत्येव समूहालम्बनमेकं ज्ञानमिति चेन्न । एकेन्द्रियग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्वपि प्रसङ्गात् । तेष्वपि भवत्येवेति चेन्न । व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमेण विवादविषये क्रमानुमानात् । बुभुत्साविशेषेण व्यासङ्गे क्रियाक्रम इति चेन्नैवम् ।

बोधनी ।

भवन्ती गीर्वाणशापेनापि नापयाति, तच्चानिष्टमिति । उक्तमर्थं यथावदजानानश्चोदयति—**भवत्येव** इति । इष्यत एतत्तेनावनादिष्वनेकालम्बनमेकं ज्ञानमतो नानिष्टमिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नाह—**न** इति । अनेकेन्द्रियग्राह्यगन्धरसादिविषयैकज्ञानोत्पत्तिरापद्यते, तच्चानिष्टमिति । अत्र सांख्यः शङ्कते—**तेष्वपि** इति । दीर्घशष्कुलीं भक्षयतः पुरुषस्य तद्गतगन्धरसस्पर्शशब्दादिविषयमेकमुत्पद्यत एव ज्ञानं ततो नेदमप्यनिष्टमिति । न तत्राप्यनेकविषयमेकं ज्ञानमुत्पद्यते भिन्नानां क्रमवतामेव ज्ञानानां कालभेदः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यत इत्येवाङ्गीकर्तव्यमिति । कुत इत्यत्राह—**व्यासङ्ग** इति । आत्मेन्द्रियविषयसमवधाने सत्यपि यदा कस्मिंश्चिदेव विषये ज्ञानमुत्पद्यते न सर्वेषु तस्मिन्व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमदर्शनादन्यदापि मनसः क्रमकरणस्वभावोऽनुमीयत इति तत्रान्यथासिद्धिमाशङ्कते **बुभुत्सा**-इति । व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमो बुभुत्साततक्रमप्रयुक्तो न तु मनसः क्रमकरणस्वभावप्रयुक्त इति । **मैवम्**-इति । न हि बुभुत्साया एष महिमाऽस्ति यत्स्वव्यतिरेके ज्ञानव्यतिरेक इति, किन्तु

प्रकाशः ।

स्यैव ज्ञानस्य सामग्रीसत्त्वेनोत्पत्त्यापत्तेर्वा । न च तत्र फलबलात्तथा । अत्र फलाभावे हेतोः कल्प्यत्वापत्तेः । अन्योन्यप्रतिबन्धस्य तत्त्वे वाऽज्ञानमेव स्यान्न त्वेकस्य ज्ञानमित्युक्तम् । वस्तुतः पञ्चसु यदेकं करणं ज्ञानं जनयति नापराणि, तत्र नियामकमास्थेयम् । अन्यथा ज्ञानजनने तेषां कलहं कः समादध्यादिति भावः । आशयमविद्वानाह । **भवत्येवेति** । एकैकेन्द्रियेण स्वस्वविषये समूहालम्बनमेकैकं जन्यत एवेत्यर्थः । आशयमुद्घाटयति । **एकेति** । **तेष्वपीति** । दीर्घां शष्कुलीं भक्षयतो गन्धादिज्ञानमेकमनेकेन्द्रियजन्यमुत्पद्यते इत्यर्थः । **व्यासङ्गेति** । एकेन्द्रियासक्तमनसोऽणुना मनसा युगपदनेकेन्द्रियासन्निकर्षात्तत्र ज्ञानक्रमस्य सर्वसिद्धत्वात् तद्दृष्टान्तेन तत्रापि गन्धादिज्ञानोत्पादः क्रमेण भवतीत्यनुमीयते । कालसौक्ष्म्याच्च क्रमो न लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते नानेकेन्द्रियमनःसंयोगाभावः क्रमप्रयोजकः, किन्तु बुभुत्साप्रयुक्त इत्याह । **बुभुत्सेति** । बुभुत्सा न रूपादिग्रहहेतुर्न

प्रकाशिका ।

पूरणीयम् । अन्यथा कायव्यूहस्थले व्यभिचारात् । न चैकत्रेत्यधिकम् । आलोकादौ कारणे व्यभिचारवारकत्वात् । ननु रूपादिषु मध्ये रूपमात्रव्यञ्जकत्वं हेतुस्तैजसत्वसाधने चाक्षुष उक्त इति रूपान्यसाक्षात्कारे चक्षुःस्वरूपायोग्यं (संयोगजन्य) कथं तं जनयेदत आह । **वस्तुत** इति । नचादृष्टमेवात्र नियामकं गोगोत्वोभयविषयकनिर्विकल्पकानन्तरं गोविशेष्यकज्ञान इवेति वाच्यम् । अणुना मनसा दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्, अन्यथा मनस एवासिद्धेः। **अणुना मनसेति**। यद्यपि मनोऽणुत्व एव विवादः, तथापि व्यासक्तमनसो ज्ञानक्रमस्य सर्वसिद्धत्वादणुत्वं तदुपपादकतया मनसः कल्पनीयमिति भावः । **ननु दृष्टान्त इति** । आलोकेन्द्रियमनः संयोगस्याभावो ज्ञानजनकत्वाभावः,

मकरन्दः ।

ननु रूपादिषु मध्ये रूपादिमात्रग्राहकत्वेनैव चक्षुरादिसिद्धेस्तदन्यगुणग्रहे तदसामर्थ्याच्चित्रज्ञानमसम्भवीत्यरुचेराह **वस्तुत** इति । ननु गोगोत्वनिर्विकल्पकानन्तरमन्यतरविशेष्यकज्ञानोत्पत्ताविवादृष्टमेवात्र नियामकमस्तु; यथा च तत्र नोभयविशेष्यकसमूहालम्बनं तथाऽत्र न युगपज्ज्ञानमिति चेत् । न, अणुना मनसा दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनाऽनवकाशात् । अन्यथा स एव न कल्प्येतेति भावः । **सर्व्वसिद्धत्वादिति** । यद्यपि युगपदनेकेन्द्रियसन्निकर्षो न सर्वसिद्धः, तथापि ज्ञानक्रमस्य तत्र सर्व्वसिद्धत्वात् अत्रापि क्रम इत्यत्रैव तात्पर्य्यम् । तटस्थः शङ्कते **नन्विति** । मद्वा, गूढाभि-

न ह्येष बुभुत्साया महिमा यद्बुभुत्सिते विषये ज्ञानसामग्र्यां सत्यामपि न ज्ञानमपि तु

बोधनी ।

सामग्रीव्यतिरेकादेव ज्ञानव्यतिरेक इति । कस्तर्हि बुभुत्साया महिमेत्यत्राह — **अपि तु** इति ।

प्रकाशः ।

वा इतरज्ञानप्रतिबन्धिका, किं त्वन्यथा उपयुज्यते इत्याह । **न हीति** ।

ननु बुभुत्साया अतन्त्रत्वे कथं मनोऽणुत्वपक्षे मन्दोऽपि बुभुत्सितः शब्दो गृह्यते, नान्यः । तन्त्रत्वेऽपि कथं दशभिः पठ्यमानासु गाथासु तावद्गोचरबुभुत्सायां प्रणिधाने च सर्वेषामज्ञानमेकज्ञानञ्च । न च श्रोत्रमनःसंयोगविशेषः कार्योन्नेयोऽस्ति, स एव किञ्चिच्छब्दग्रहहेतुस्तदन्यग्रहप्रतिबन्धक एवेति वाच्यम् । विभुत्वेऽपीन्द्रियमनःसंयोगविशेषस्य तथात्वे व्यासङ्गोपपत्तेः । अथ प्रत्यक्षानुकूलेन्द्रियमनःसंयोगद्वारा बुभुत्साप्रणिधानयोः प्रत्यक्षहेतुत्वमिति चाक्षुषादिबुभुत्सितग्रहे कृतत्वात्ताभ्यां श्रोत्रे बुभुत्सितशब्दावच्छेदेन मनःसंयोगः कृत इति स एव गृह्यते, नान्य इति चेन्न ! युगपत्पठ्यमानासु विंशतिगाथासु तावद्गोचरबुभुत्साप्रणिधानयोः सत्त्वे तावद्गाथावच्छेदेन मनःसंयोगाद् युगपत्तासामुपलम्भप्रसङ्गात् । प्रत्येकसामग्रीसत्त्वात् ।

उच्यते । यद्यपि बुभुत्साप्रणिधाने न शब्दग्रहमात्रे सहकारिणी, न वेतरग्रहप्रतिबन्धके, तथापि नानाशब्दसमवायदशायां यः शब्दग्रहस्तत्र तयोस्तथाभावः । तथैव तेषामन्वयव्यतिरेकनियमात् ।

प्रकाशिका ।

किन्न बुभुत्साप्रयुक्त इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिः पृच्छति । **नन्विति** । अभिसन्धिमुद्घाटयति **विभुत्वेऽपीति** । **तथापीति** । यद्यपि नानेन्द्रियनानाविषयसन्निकर्षकालीनान्यतरबुभुत्साया रूपादिग्रा-

मकरन्दः ।

सन्धिः शङ्कते **नन्विति** । अत एवाभिसन्धिमुद्घाटयति **विभुत्वेऽपीति** । **तथैव तेषामिति** ।

टिप्पणी ।

दृष्टेऽनेकज्ञानकारणे सम्भृते सहसैवादृष्टविलम्बेन कारणाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्, कारणधर्मत्वे चास्थिते प्रामाणिकतन्निर्वाहाय, तत्कल्पनस्य सम्भवादिति भावः । **प्रणिधाने चेति** । संयोगविशेषानुकूलो मनःकर्मविशेषः प्रणिधानम् । **श्रोत्रमनःसंयोगविशेष इति** । विशेषश्च कालदेशेन्द्रियविषयादिसम्बन्धः । **स एव गृह्यते नान्य इति** । स एवेत्येकवचनं बुभुत्सितसाकल्यव्यवच्छेदार्थम् । तथा च बुभुत्सितेत्यनन्तरं कियदिति लभ्यते एवञ्च बुभुत्साया अनेकशब्दगोचरत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण तस्या अहेतुत्वान्मनसोऽणुत्वाद् यद्यच्छब्दावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगस्तेषामेव ग्रहणं न बुभुत्सितानां सर्वेषां नाप्यबुभुत्सितानामिति भवति प्रकटित आशयः । एतेन **तन्त्रत्वेऽपी**त्यन्तेन ग्रन्थेन यः कृतो निरासः स एव न युगपदित्यादावपि प्रतीयते इति कथमथेत्यादिशङ्कोन्मेष इति निरस्तम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं श्रोत्रं न तत्सावयवं यत्र तत्तदवयवरूपावच्छेदकभेदेन विद्यमानशब्दस्याणुमनःसंयोगं प्रत्यवच्छेदकत्वे विशेषः स्यादिति । श्रोत्रशब्देषु विद्यमानेषु तत्र च मनःसंयोगे तत्प्रत्यवच्छेदकत्वतदभावौ तेषु केषुचिद् व्यवस्थितौ न भवत एवेति न प्रसङ्गस्य वारणम् । न च कर्णशष्कुल्यवयवस्य श्रोत्रावच्छेदकत्वम् । न चाकाशे विद्यमानेषु शब्देषु तत्संबन्धानामवयवानां कस्यचिदवच्छेदकत्वं कस्यचिन्नेत्यपि वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ **शब्दसमवायदशायामिति** । ननु शब्दसमवायस्याविशेषे बुभुत्सायाश्चाविशेषे कस्यचिदेव शब्दस्य ग्रहः, कस्यचिन्नेत्यत्रैव मानाभावात् कथमेतत्सङ्गच्छत इति चेन्न । कस्यचिदेव शब्दग्रहणेऽनुभवसिद्धे हि सर्वेषां ग्रहणप्रसङ्गरूपो दोषः, अन्यथेष्टापत्तेः, तदर्थं कस्यचिद् विशेषोऽनुभवगोचरोऽपि शब्दे तद्द्वारा बुभुत्सायाञ्च कल्प्यः, स चानेकभवीयानुस्यूतरागप्रभववासनाविशेषविषयत्वादिर्यद्यप्यस्ति सम्भावितः, तथापि कार्यकारणत्वयोर्लाघवेन कार्य्यकारणवृत्तितद्व्यक्तित्वयोरेवावच्छेदकत्वं द्वयक्तीतरप्रतिबन्धकत्वे च कारणतावच्छेदकतद्व्यक्तित्वस्य चावच्छेदकत्वमिति कल्प्यते । न चैवमनेकभवेऽप्येवमेवास्तु कल्प-

न तत्र संस्कारातिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात्। यदि त्वबुभुत्सिते विषये सामग्रीमेव सा निरुन्ध्यात्, घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नैव दर्शयेत् तस्माद् बुभुत्सापीन्द्रियान्तरादाकृष्य बुभुत्सितार्थग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयन्ती युगपज्ज्ञानानुत्पत्तावुपयुज्यते, न तु स्वरूपतः। विभुनोऽपि मनसो व्यापारक्रमात् क्रम इति चेन्न।

बोधनी।

स्वसामग्र्या जायमानः प्रत्ययो बुभुत्सया दृढतरसंस्काराधानसमर्थो भवतीति। ज्ञानमात्रोत्पत्तावपि बुभुत्सोपयोगेऽनिष्टमाह—**यदि तु** इति। यदि बुभुत्सा न कारणं तर्हि बुभुत्सिताबुभुत्सितयोरविशेषेण ज्ञानं जायेत। न च मधुरतरसङ्गीतमादरेणाकर्णयतः सन्निहितेष्वपि विषयान्तरेषु युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिर्दृश्यत इत्याशङ्क्याह—**तस्मात्** इति। यतो ज्ञानोत्पत्तौ बुभुत्सायाः साक्षादनुपयोगस्तस्मात्तत्रापि मनःसंयोगक्रमादेव ज्ञानक्रमस्तत्संयोगक्रम एव बुभुत्साया उपयोग इत्यर्थः। पुनरपि ज्ञानक्रमवादी शङ्कते-**विभुनोऽपि** इति। **न** इति। तस्य व्यापारस्य संयोगरूपत्वे तावन्न क्रमः संभवति विभुत्वान्मनसः, तदतिरेकेण तु कल्प्यमानस्य कर्मत्वेऽपि विभुत्वव्याघातः, गुणत्वेऽपि

प्रकाशः।

न चाणावपि मनसि रसनसंयुक्ते त्वक्संयोगस्यापि सत्वाद् रसगुडद्रव्यज्ञानयौगपद्यापत्तिः। रसनसंयोगकाले मनसस्त्वक्संयोगे मानाभावात्। तस्माच्चाक्षुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वविषयसंबद्धानि त्वगादीनि स्वविषयसाक्षात्कारहेतुसंयोगशून्यानि, तदा स्वविषयसाक्षात्काराजनकत्वात् पटवत्, अन्यथा सामग्रीसत्त्वे युगपज्ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः।

प्रकाशिका।

हकत्वमिति समः समाधिः। तथाप्यणुनैव मनसोपपत्तौ नैवं हेतुता गौरवादित्यभिसन्धिः। **मिश्रास्तु** तादृशबुभुत्सापि न प्रयोजिका, असत्यामपि तस्यामुत्कटसूचीसर्पादिवेधव्यथानुभवेन व्यभिचारादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। शब्देऽपि, सत्यामपि तादृशबुभुत्सायां निकट आहन्यमानढक्कादिशब्दस्य तारतम्यस्याबुभुत्सितस्यापि ग्रहेण तस्या व्यभिचारात्। वस्तुतो विभुत्वे मनस आत्मसंयोग एव कारणाभावान्न स्यादित्येव बाधकम्। न च नित्य एव स संयोगः। संयोगत्वस्यैव लाघवेन द्रव्यजन्यतावच्छेदकत्वादिति दिक्। **रसनसंयोगेति**। न च त्वङ्मनस्संयोगस्य ज्ञानमात्रजनकत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम्। त्वचस्तथात्वेऽपि त्वङ्मनःसंयोगस्य तथात्वे मानाभावात्। न च सुषुप्त्यनुपपत्तिरेव मानम्। शरीरमनःसंयोगेनैव तदुपपत्तेः। न चैवं "मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नतेत्यादि" मूलविरोध इति वाच्यम्। इन्द्रियपदस्येन्द्रियाश्रयपरत्वात्। **चाक्षुषेति**। सामान्यतः साक्षात्कारजनकत्वं स्वरूपासिद्धमत उक्तं **चाक्षुषज्ञानवत** इति। तेन तदानीमित्यनेन चाक्षुषज्ञानकालपरामर्शान्नासिद्धिरिति भावः। विषयसम्बन्धव्यतिरेकमादायार्थान्तरमिति **सम्बद्धानीत्यन्तं** पक्षविशेषणम्। साध्ये संयोगेति पक्षधर्म्म-

मकरन्दः।

नन्वेवं वैभवेऽपि रूपादिसकलगोचरबुभुत्साया अहेतुत्वेऽपि तदन्यतमबुभुत्सा तद्ग्राहिका अन्यग्रहप्रतिबन्धिका चास्तामिति तुल्यः समाधिः। न च तादृशबुभुत्सायामपि सूचीसर्पादिवेधानुभवेन तादृश्या अपि व्यभिचारान्नैवमिति वाच्यम्। शब्देऽपि तादृशबुभुत्सायां निकटाहन्यमानढक्काशब्दानुभवेन तुल्यत्वात्। अत्रापि यदि विशेषकल्पनं, तदा तदपि तुल्यमिति। मैवम्। अणुना मनसैवोपपत्तौ तादृशबुभुत्साहेतुत्वादिकल्पनायामेव गौरवात्। **रसनसंयोगकाल** इति। न च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वे तदावश्यकमिति वाच्यम्। त्वचस्तथात्वमतेऽपि तत्तन्मनोयोगस्य तथात्वे मानाभावात्। न च सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तिरेव मानं, शरीरमनःसंयोगाभावात्तदुपपत्तेः। **चाक्षुषेति**।

टिप्पणी।

नेति वाच्यम्। अणुत्वपक्षेऽल्पतरप्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात्। इन्द्रियान्तरजन्यानन्तज्ञानस्य मनःसम्बन्धाभावेनैवोपपत्तेः, वैभवे चानन्तप्रतिबन्धकत्वस्यैव कल्पनीयत्वादिति भावः॥

तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरोधात्। गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमानुपपत्तेः। अनित्यस्य च नित्यैकगुणस्याविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन तदन्तरेणानुपपत्तेः। तदपि कल्पयिष्यते इति चेत्, तदेव तर्हि मनःस्थाने निवेश्यतां लाघवाय। तस्मादण्वेव मन इति॥

तथा च, तस्मिन्ननिन्द्रियप्रत्यासन्ने निरुपधानत्वादात्मनः सुषुप्त्यवस्थायामनुपलम्भः। एतदेव मनसः शीलमिति कुतो निर्णीतमिति चेत्, अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। न केवलं तस्य, किन्तु सर्वेषामेवेन्द्रियाणाम्। न हि विशेषगुणमनपेक्ष्य चक्षुरादयपि द्रव्ये प्रवर्तते। स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत् तत्तत्संस्कारोद्बोधे

बोधनी।

तस्य नित्यत्वाभ्युपगमे क्रमोत्पत्तिरिति न संभवति, अनित्यत्वे तु विभुद्रव्यैकगुणस्याप्यविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन व्यासेराकाशैकगुणे शब्दे भेर्याद्यविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वदर्शनेनावधारणादविभुद्रव्यमन्तरेण तदनुपपत्तेरसमवायिसंयोगाधिकरणं किञ्चिदविभुद्रव्यं कल्पनीयम्। यदि तदपि कल्प्येत तर्हि कल्पनालाघवाय तदेवाऽस्तु मन इत्युपसंहरति—**तस्मात्** इति।

उपपादितमर्थमुपजीव्य पूर्वप्रकृतमेवोपक्रम्याह—**तथा च** इति। यथोक्तमार्गेणाणुनि मनसि तस्यानिन्द्रियप्रदेशावस्थानोपपत्तौ मनःसहकारिविधुरैरिन्द्रियैः ज्ञानादिविशेषगुणानुत्पादादात्मनो निरुपधानत्वात् सुषुप्तावस्थायामनुपलम्भः सिध्यतीति। **एतत्** इति। विशेषगुणोपहितमेवात्मानं गृह्णातीत्येतदेवेति। विशेषगुणोपधानानुपधानयोरात्मनो ग्रहणाग्रहणाभ्यां तन्निश्चितमित्याह—**अन्वय** इति। न केवलं मनस एवेदं शीलं किन्तु सर्वेन्द्रियाणामपीत्याह—**केवलम्** इति। एतदेवोपपादयति-**न हि** इति। अन्यथा वाय्वादावपि चक्षुः प्रवर्त्तेतेति भावः। स्वप्ने वा कथं सुषुप्तिवन्मनसो

प्रकाशः।

नित्यैकगुणस्येति। नित्यपदं स्नेहे, एकपदञ्च द्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय। नित्यवृत्त्येकवृत्त्यनित्यगुणत्वेन मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साध्यमित्यर्थः।

ननु मनोऽव्ययव्यस्तु तस्य संकोचविस्ताराभ्यां ज्ञानक्रमयौगपद्ययोरुपपत्तेः। शष्कुलीभक्षणानन्तरं गन्धादीन् युगपद् प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्य बाधकं विना प्रमात्वात्। मैवम्। यदि संकोचविस्तारहेतुरदृष्टं, तदा तत एव तदुभयमस्तु, किं मनसा। नाप्येकपञ्चबुभुत्सया तौ भवतः। बुभुत्साया अहेतुत्वात्, हेतुत्वे वा लाघवाद्विभु मनोऽस्तु। एतेनाणुमनःपञ्चकमस्तु अवयविनो लघुत्वाद् बुभुत्सावशात्तेषामेवैकपञ्चेन्द्रियसम्बन्धादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम्। पञ्चबुभुत्सायां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे व्यासङ्गानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह। **तस्मादिति**॥

एवमौपोद्घातिकं मनोवैभवनिराकरणं समाप्य प्रकृते योजयति।

तथा चेति। **एतदेवेति**। विशेषगुणोपहितात्मग्राहकत्वमित्यर्थः। अनिन्द्रियप्रत्यासन्नत्वान्मनसः स्वप्नप्रत्यया अपि न स्युरित्याह। **स्वापेति**। सर्वेन्द्रियप्रत्यासत्तिविरहे मनसो ज्ञानाजनकत्वं, न तु त्वगादिप्रत्यासत्तिमतोऽपीत्याह। **तत्तदिति**। **उद्बोधः**=सहकारिसाकल्यम्। विषयस्मृतिदोषादृष्टादिसान्निध्यान्मनसा स्वप्नानुभवो जन्यत इत्यर्थः। सदृशदर्शनादेरुद्बोधकस्याभावात् संस्का-

प्रकाशिका।

तावल्लभ्योत्कीर्तनं व्याकृता तु तदनन्तर्भावेनैव। अन्यथानुद्भूतरूपतया साक्षात्काराजनके ऊष्मादौ व्यभिचारापत्तेः। यद्विषयकसाक्षात्काराजनकत्वं तद्विषयसाक्षात्कारहेतुसंयोगशून्यत्वमिति व्याप्तिलाभाय साध्यहेत्वोः स्वविषयपदमिति दिक्। शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणाय साध्यं जातिगर्भतया व्याचष्टे **मूर्त्तेति**। गुणपदं पूर्ववद्दैशिकव्याप्तिलाभाय।

मकरन्दः।

प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितम्। शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणाय साध्यं व्याचष्टे **मूर्त्तेति**। गुणपदं स्पष्टार्थम्।

विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तेः। उद्बोध एव कथमिति चेत्। मन्दतरतमादिन्यायेन बाह्यानामेव शब्दादीनामुपलम्भाद्, अन्ततः शरीरस्यैवोष्मादेः प्रतिपत्तेः, यदा च मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्त्तते, तदा सुषुप्तिः।

स्यादेतत्। परात्मा तु कथं परस्यायोग्यः। न हि साक्षात्कारिज्ञानविषयतामेवायं न प्राप्नोति। स्वयमप्यदर्शनप्रसङ्गात्। नापि ग्रहीतुरेवायमपराधः। तस्यापि हि ज्ञानसमवायिकारणतयैव तद्योग्यता। नापि करणस्य। साधारणत्वात्। न ह्या-

बोधनी।

व्याप्रियमाणेन्द्रियसंयोगाभावात् ज्ञानोत्पत्तिरित्याह—स्वप्न इति। तत्तद्विषयेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारोद्बोधप्रभाविततत्तद्विषयस्मरणसहकृतं मनः स्वप्नभ्रमानुत्पादयतीत्याह—यद्वत् इति। तदानीं बाह्यविषयानुपलम्भे संस्कारोद्बोध एव कुत इत्याह—तदुद्बोधः इति। मन्द इति। तदापि बाह्येन्द्रियाणां मन्दतरतमादिभावेन व्यापारानुवृत्तेः शब्दाद्युपलम्भात्तदनुपलम्भेऽप्यन्ततो गत्वा शरीरोष्मादेस्त्वगिन्द्रियेणोपलम्भासंभवात् संस्कारोद्बोधोपपत्तिरित्याह—अन्त इति। यदा तु मनस्त्वगिन्द्रियेणाप्यसंयुक्तं पुरीतति, तदा स्वप्नस्याप्यभावात् सुषुप्तिरेव स्यादित्याह—यदा तु इति।

एवं तावदयोग्यस्यापि स्वात्मनोऽनुपलब्धिकारणमुक्तम्। इदानीं तु कुतस्त्वयोग्यः परमात्मेत्यत्र शङ्कते—स्यादेतदिति। न कथञ्चिदयोग्य इत्यर्थः। न तावत्स्वरूपयोग्यता नास्तीत्याह—न हि इति। अयं परमात्मा, स्वयं स्वेन परमात्मनाऽपीति। न च प्रमातृत्वरूपसहकारियोग्यता नास्तीत्याह—नापि इति। तद्योग्यता = गृहीतत्वयोग्यतेति। न च करणरूपसहकारियोग्यताविरह इत्याह—नापि इति। न चास्ति एकाकीयस्य मनसः परमात्मानं प्रत्ययोग्यत्वतेत्याशङ्क्याह—साधारणत्वात्

प्रकाशः।

रोद्बोधो न स्यादित्याह। उद्बोध एवेति। न तदेवोद्बोधकं, किं त्वदृष्टादिकमपि यथासम्भवमित्याह। मन्देति। मन्दत्वं = गत्वादिव्याप्यजातिः। ऊष्मादेरिति। अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शतेजसः स्पर्शादेरित्यर्थः। स्वापमुक्त्वा सुषुप्तिमाह। यदा चेति। आत्मनो निरिन्द्रियप्रदेशः = पुरीतत्। किञ्चिन्मनः कश्चिदेवात्मानं गृह्णातीत्यपि नास्तीत्याह। नापीति। एकस्यापि मनसोऽनेकात्मग्राहकत्वादित्यर्थः। न हीति। नैयायिकमत इति शेषः। भट्टानां तु ज्ञानार्थयोरिवात्ममनसोरपि

प्रकाशिका।

न तदेवेति। न सदृशदर्शनमेवेत्यर्थ। अदृष्टादिकमिति। आदिपदेन शब्दादिज्ञानसंग्रहः। मन्दत्वं तारधीनिरूप्यमिति कथं ताराग्रहे मन्दत्वविशिष्टग्रह इत्यत आह मन्दत्वमिति। तथा च जातेर्न सावधित्वमपितु तद्विशिष्टधर्म्मस्येति भावः। यद्यपि बाह्यानामेव शब्दादीनामुपलम्भादिति मूलानुरोधेनादिपदग्राह्यः प्रकाशे शब्दोपलम्भ एव वाच्यः स च न मानसो वहिरर्थे मनसोऽस्वातन्त्र्यात, नापि श्रौत्रः मनसस्तदा स्वप्नवहननाडीप्रविष्टतया श्रोत्रसंयोगाभावात्। तथापि स्वप्नवहननाड्याः शरीरव्यापकतया श्रोत्रावच्छिन्नदेशेऽपि सत्त्वेन स्वप्नकाले श्रोत्रमनःसंयोगो न विरुद्ध इत्यत्र तात्पर्यम्। यदि च नैवं तदा तत एवास्वरसादन्ततः शारीरस्यैवोष्मादेरिति मूलं स्वप्नकाले च शरीरमनःसंयोगस्यावश्यकतया त्वङ्मनः संयोगोऽपि न विरुद्ध इति तस्याशयः। ऊष्मणोऽप्रत्यक्षतया ऊष्मादेरित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा स्पर्शादिकमेवोक्तमित्याह। अनुद्भूतरूपेत्यादि। भट्टानामिति। तथा च

मकरन्दः।

न तदेवेति। न सदृशदर्शनमेवेत्यर्थः। अदृष्टादिकमपीति। अपि पदात्तद्भिन्नशब्दाद्युपलम्भपरिग्रहः। तथा च क्व चिददृष्टं क्व चिज् ज्ञानान्तरमुद्बोधकमिति भावः। ननु-मन्दत्वं तारत्वनिरूप्यमिति तदज्ञाने तदसम्भवीत्यत आह मन्दत्वमिति। जातिज्ञाने च नेतरज्ञानापेक्षेति भावः। ननूष्मा तेजस्तच्चातीन्द्रियमित्यत आह अनुद्भूतरूपेति। ऊष्मादेरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः। भट्टानामिति। तथा च तेषां तथा नियम एवेत्यर्थः।

संसारेऽपि एकमेव मनः एकमेवात्मानं गृह्णातीत्यत्र नियामकमस्ति । स्वभाव इति चेत्, तर्हि मुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्गः । तदेकार्थताया अपायादिति । न । भोजकादृष्टोपग्रहस्य नियामकत्वात् । यद्धि मनो यच्छरीरं यानीन्द्रियाणि यस्यादृष्टेनाकृष्टानि, तानि तस्यैवेति नियमः । तदुक्तं प्राक्–प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरिति । एतेन परबुद्ध्यादयो व्याख्याताः ॥

तदेवं योग्यानुपलब्धिः परात्मादौ नास्ति, तदितरा तु न बाधिकेति तवापि सम्मतम् । अतः किमधिकृत्य प्रतिबन्धिः । न हि शशशृङ्गमयोग्यानुपलब्ध्या कश्चिन्निषेधति । न च प्रकृते योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्मन्यते । अथायमाशयः । अयोग्य-

बोधनी ।

इति । सर्वेषां मनसां सर्वात्मनः प्रति साधारणत्वादिति । साधारण्यमेवाह—**न हि** इति । न ह्येकस्यात्मनः सर्वदैकमेव मन इत्यत्र नियमहेतुरस्तीति । नन्वस्ति मनःस्वभाव एव नियामक इत्याह—**स्वभावः** इति । यदि तदेकात्मसंबन्धित्वमस्य स्वभावात्तर्हि मुक्तात्मनां मनःसम्बन्धाभावात् स्वभावहानिः स्यादित्याह–**मुक्तौ** इति । सिद्धान्ती नियमहेतुमाह—**न** इति । यस्यात्मनो यद्भोजकमदृष्टमसाधारणं तेनोपनीतं मनस्तस्यैव ज्ञानहेतुर्नान्यस्य शरीरादीनामप्यसाधारणादृष्टाकृष्टत्वमेवासाधारण्ये हेतुः, व्युत्पादितं चैतदन्यत्रेति । एतेन मनसोऽसाधारण्येन परात्मवत्परदुःखादयोऽप्यप्रत्यक्षा इति व्याख्याता इत्याह—**एतेन** इति ।

तदेवं **"योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये"** इत्येतद् व्याख्यायोपसंहरति—**तदेवम्** इति । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—**तदितरा** इति । तृतीयं व्याचष्टे—**न हि** इति । **किन्तु योग्यानुपलब्ध्येति ।** न च प्रकृते परमात्मनीश्वरे योग्यानुपलब्धिरस्तीत्याह-**न च** इति । तस्मान्न प्रतिबन्धिरिति पराशयमाशङ्कते-**अथ** इति । यद्ययोग्यस्य शशशृङ्गस्यानुपलब्धिर्न बाधिका स्यात् ततो बाधकाभाव-

प्रकाशः ।

स्वाभाविक एव सम्बन्धो, यतो मुक्तावप्यात्मनो नित्यनिरतिशयानन्दसन्दोहाभिव्यक्तिः । एकात्ममात्रज्ञानजनकत्वं मनसः स्वभाव इत्याह । **स्वभाव** इतीति । एकस्यात्मन एकमेव मन इति स्वभावः, एकं मन एकमेवात्मानं गृह्णातीति वा, द्वयमपि जीवन्मुक्तौ नास्ति, तत्र कायव्यूहे बहुतरमनःस्वीकाराद्योगिनामप्यात्मसाक्षात्कारजननादित्याह । **मुक्ताविति** । जीवन्मुक्तौ । यदीयादृष्टाकृष्टं यन्मनस्तत्तस्यैव ग्राहकं, योगिनामपि तत एव तदीयत्वं तस्य । अदृष्टस्यापि तदीयत्वं तदीयमनोनिष्ठत्वेन, बीजाङ्कुरवच्च नानवस्थादोष इत्याह । **भोजकेति** । यथा परात्मनि परमनसो न साक्षात्कारजनकत्वं तथा परबुद्ध्यादावपि, तुल्यत्वादित्याह । **एतेनेति** ।

यत्र प्रतिबन्धिः स्यात् तदुभयमपि नेष्यते इत्याह । **न हीति** । न हि तेन ईश्वरसाधने किञ्चिद्

प्रकाशिका ।

तेषां तथा नियम एवेति भावः । **एकात्ममात्रेति** । नियामकान्तराभावेऽपि स्वभाव एव नियामक इति भावः । **एकस्यात्मन इति** । एकमेव मन एकत्रात्मनि ज्ञानादिजनकम्, एकं मन एकात्मगोचरमेव ज्ञानं जनयतीति वा विकल्पार्थः, निर्वाणमुक्तौ ज्ञानजनकत्वमसम्भवीति व्याचष्टे । **जीवन्मुक्ताविति** । वस्तुतो मुक्ताविति मूलं निर्वाणाभिप्रायकमेव तथा च स्वभावो वस्तूनां यावद्द्रव्यभावीति एकात्मग्राहकत्वरूपस्वभावहानिर्निर्वाणदशायां स्यादिति मूलार्थ इति प्रतिभाति । **तस्यैवेति** । तत्रैवात्मनि ज्ञानजनकमित्यर्थः । देवदत्तमनसा समस्तात्मसाक्षात्कारविरहेण यथाश्रुतस्यासङ्गतेः । ननु प्रत्यक्षं यो-

मकरन्दः ।

एकात्ममात्रेति । तथा च नियामकान्तराभावेऽपि स्वभाव एव नियामक इति भावः । अयोग्यस्यैव

शशश्रृङ्गादावनुपलब्धिर्न बाधिका स्यादिति । ततः किं? तत् सिद्ध्येदिति चेत् । एव मस्तु यदि प्रमाणमस्ति । पशुत्वादिकमिति चेत् । परसाधने प्रतिबन्धिस्तर्हि न तद्बाधने । तत्रैव भविष्यतीति चेत् । तत् किं तत्र प्रतिबन्धिरेव दूषणम् । अथ कथञ्चित्तुल्यन्यायतया योग्या एव परात्मबुद्ध्यादयस्ते च बाधिता एवेत्यपहृतविषयत्वम् ? । न प्रथमः । अव्याप्तेः । न हि पशुत्वादेः शशश्रृङ्गसाधकत्वेन कार्यत्वादेः कर्तृमत्त्वादिसाधकत्वं व्याप्तं, येन तस्मिन्नसति तत्प्रतिषिद्ध्येत । न द्वितीयः । मिथोऽनुपलभ्यमानत्वस्य वादिप्रतिवादिस्वीकारात् । तथापि पशुत्वादौ को दोष इति चेत् । न जानीमस्तावत्तद्विचारावसरे चिन्तयिष्यामः ।

बोधनी ।

मात्रात् किं तच्छृङ्गं सिध्यति । अयमत्राभिसन्धिः—अयोग्यानुपलब्धिप्रतिपादनेन बाधकाभावमीश्वरस्य सिध्यति न तु सद्भाव इति । केचित्तु व्याचक्षते यदि शशश्रृङ्गमप्ययोग्यं तदा तस्यानुपलब्धिर्न बाधिका स्यादिति । उत्तरं—**ततः किम्** इति । बाधकाभावात्किमायातं शशश्रृङ्गस्येति शङ्कितुर्भावाविष्करणं तत्सिध्येदिति । बाधकाभावादीश्वरवच्च शशश्रृङ्गं सिध्येदिति । निराकरोति—**एवमस्तु** इति । स्यादेवं यदि शशश्रृङ्गस्यास्तित्वे प्रमाणं स्यात्, तत्तु नास्ति । न हि वयं बाधकाभावमात्रेणेश्वरमभ्युपगच्छामः किन्तु साधकसद्भावादेवेति भावः । श्रृङ्गेऽपि प्रमाणमाशङ्कते—**पशुत्वादिकम्** इति । शशः श्रृङ्गवान् पशुत्वात् गवादिवदिति । हन्तैवमश्वारूढोऽश्वस्यैवासमार्षीरित्याह—**परसाधने** इति । प्रथममीश्वरस्यानुपलब्ध्या बाधकमभिधाय तदबाधे श्रृङ्गस्याप्यबाधः तद्बाधे तस्यापि बाध इति बाधने प्रतिबन्धिमुद्भावयितुमुपक्रान्तः संप्रति परसाधने प्रतिबन्धिमुद्भावयसि परेण हीश्वरसाधने कार्यत्वादिति हेतौ प्रयुक्ते शशोऽपि श्रृङ्गवान् पशुत्वादित्यादि वक्तुं संगच्छत इति । तर्हि परसाधन एतत्प्रतिबन्धिर्भविष्यतीत्यत्राह—**तत्र** इति । तदेतद्विकल्प्य निराकरोति—**किं तत्र** इति । यदि कार्यत्वं कर्तारं साधयेत् पशुत्वमपि श्रृङ्गं साधयेदिति किं प्रतिबन्धिरेव दूषणं किं वा योग्यानुपलब्ध्या पशुत्वस्येव कार्यत्वादेरपि बाधितविषयत्वमिति । तस्मिन् व्यापके पशुत्वादेः श्रृङ्गादिसाधनत्वेऽसति तत्कार्यत्वादेः कर्तृत्वसाधनं व्याप्यभूतं प्रतिषिध्येतेति । **मिथोऽनुपलभ्य** इति । यदि परात्मादेर्योग्यानुपलब्धिर्बाधिका स्यात् तदा परस्परमनुपलभ्यमानयोरेव वादिप्रतिवादिनोः परस्पराङ्गीकारो न स्यादिति । ननु मा भूदिदं परसाधने दूषणं, तथापि श्रृङ्गसाधनतया प्रयुक्ते पशुत्वादौ को दोष इत्याह—**तथापि** इति । पृच्छतोऽयमाशयः—य एवात्र दोषः स एवेश्वरानुमाने भविष्यतीति । अनवसरत्वान्नेदमिह वक्तव्यमित्याह—**न जानीमस्तावत्** इति ।

तदेवं प्रत्यक्षस्य बाधकत्वं निराकृतम्, इदानीं तु व्यापकानुपलब्धिलक्षणमनुमानमङ्कुरादिषु

प्रकाशः ।

दूष्यत इत्यर्थान्तरं निग्रहस्थानमित्याह । **तत** इति । आशयमविद्वानाह । **तदि**ति । तत्सिद्धावपि न प्रकृते दूषणमित्याह । **एवमि**ति । मानमाह । **पशुत्वादिकमि**ति । पक्षसमत्वादेव नाश्वादौ व्यभिचार इति भावः । आशयं स्फुटयति । **परे**ति । यदीश्वरः सिद्ध्येत्, तदा शशश्रृङ्गमपि सिद्ध्येदितीश्वरसाधने प्रतिबन्धिस्तथा चार्थान्तरमित्युक्तम् । नन्वनुपलब्धिमात्रेण यथा शशे शृङ्गाभावस्तथा क्षित्यादौ कर्तुरप्यभाव इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिः स्यात्, इष्टापत्तेरभावादित्याह । **तत्रैवे**ति । **मिथ** इति । परात्मादेः परायोग्यत्वस्योभयवादिस्वीकारात् प्रत्यक्षेणानुपलम्भमात्रं नायोग्ये बाधकमित्यर्थः । अर्थान्तरं हि पुरुषदोषो, न तु साधनदोष इत्याशयेन पृच्छति । **तथापी**ति । शशे शृङ्गस्यात्यन्तमभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधः ।

स्यादेतत् । यत्प्रमाणगम्यं हि यत्, तदभाव एव तस्याभावमावेदयति । यथा रूपादिप्रतिपत्तेरभावश्चक्षुरादेरभावम् । कायवाग्व्यापारैकप्रमाणकश्च परात्मा, तदभाव एव तस्याभावे प्रमाणमङ्कुरादिषु । तन्न । तदेकप्रमाणकत्वासिद्धेः । अन्यथा सुषुप्तोऽपि न स्यात् । श्वाससन्तानोऽपि तत्र प्रमाणमिति चेन्न । निरुद्धपवनोऽपि न स्यात् । कायसंस्थानविशेषोऽपि तत्र प्रमाणमिति चेन्न, विषमूर्च्छितोऽपि न स्यात् । शरीरोष्मापि तत्र प्रमाणमिति चेन्न । जलावसिक्तविषमूर्च्छितोऽपि न स्यात् ।

तस्माद् यद्यत् कार्यमुपलभ्यते तत्तदनुगुणश्चेतनस्तत्र तत्र सिद्ध्यति । न च कार्यमात्रस्य क्वचिद् व्यावृत्तिरिति । न च त्वदभ्युपगतेनैव प्रमाणेन भवितव्यं नान्येनेति नियमोऽस्ति । न च प्रमेयस्य प्रमाणेन व्याप्तिः । सा हि कार्त्स्न्येन

बोधनी ।

कर्तृबाधकमाशङ्कते—**स्यादेतत्** इति । **तन्ने**ति । परमात्मन इति शेषः । कायवाग्व्यवहारैकप्रमाणकत्वेऽनिष्टमाह–**अन्यथा** इति । न हि तस्य कायिको वाचिको वा व्यापारोऽस्तीति । निरुद्धपवनः प्राणायामस्य तूष्णीमासीनः । शेषं सुगमम् । यस्मान्न कायवाग्व्यापारैकप्रमाणकः परमात्मा तस्मादेवमङ्गीकर्तव्यमित्याह–**तस्मात्** इति । तथापि विश्वकर्तुः कथं सिद्धिरित्यत्राह–**न च कार्यमात्रस्य** इति । न वयं कार्यप्रमाणकत्वं चेतनस्याभ्युपगच्छाम इत्यत्राह–**न च** इति । किं चास्तु त्वदभ्युपगमे तदेव प्रमाणं तथापि तदभावान्नाभावश्चेतनस्येत्याह—**न च प्रमेयस्य** इति । व्याप्त्यभावमेव विकल्प्याह— **सा हि** इति । प्रमेयस्य प्रमाणव्याप्तिः सर्वैः प्रमाणैरिति प्रमाणकार्त्स्न्येनाभ्युपगम्येत किं वा येन केनचित्प्रमाणैकदेशेन ? तत्र कृत्स्नप्रमाणव्याप्यैः प्रत्यक्षाद्यन्यतमनिवृत्तावपि प्रमेयं निवर्तेत, न चैतदस्ति । द्वितीयेऽपि यदि नियतस्यैकस्य पुरुषस्य तद्येकस्य सर्वप्रमाणनिवृत्तावपि प्रमेयं निवर्तेत, अथानियमेन सर्वेषां न हि तदा सर्वपुरुषाणां यत्किञ्चिदपि प्रमाणं नास्तीति निश्चेतुं शक्यत

प्रकाशः ।

शृङ्गत्वस्य जातेर्योग्यसंस्थानव्यञ्ज्यत्वेनायोग्ये शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् अन्यथा तद्व्यतिरेकाप्रसिद्धया अनुमानानवकाशात्, अन्वयिनश्चानङ्गीकारात् । परात्मनश्चायोग्यस्यापि कर्तृत्वान्न कर्तृत्वं योग्यत्वनियतमित्याशयवत उत्तरं, नेति ।

यत्प्रमाणेति । यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः । अतो न धूमाभावेऽपि अग्निसत्त्वाद् व्यभिचारः । अत एव "तदेकप्रमाणत्वासिद्धेरिति वक्ष्यति । कार्यमात्रप्रमाणोऽनेयस्तद्विशेषनिवृत्तिमात्रेण न निवर्तते । कार्यमात्रस्य च न व्यावृत्तिरित्युपसंहरति । **तस्मादि**ति । तथा च, प्रमाणविशेषनिवृत्तावपि प्रमाणसामान्यसत्त्वात्तदेकप्रमाणगम्यत्वमसिद्धमित्यर्थः । न च प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिर्यतः प्रमाणविशेषाभावे

प्रकाशिका ।

ग्यशृङ्गाभावविषयकमिति कथं तेन लाभ इत्यरुचेराह **शृङ्गत्वस्येति** । अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह **अन्यथेति** । **अन्वयिनश्चेति** । केवलान्वयिनश्चेत्यर्थः । ननु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेनेव पशुत्वेनैव शृङ्गजनकत्वमिति तुल्यमित्यत आह । **परात्मनश्चेति** । तथा च कर्तृत्वेनायोग्यतानियतमित्ययोग्येश्वरसिद्धौ न किञ्चिद्बाधकम् शृङ्गत्वं तु योग्यसंस्थाननियतमिति नायोग्यशृङ्गसिद्धिरिति भावः ।

मकरन्दः ।

बाध इत्याशङ्क्याह **शृङ्गत्वस्येति** । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह **अन्यथेति** । अन्वयिनः = केवलान्वयिनः ॥ १ ॥

टिप्पणी ।

अन्यथा तद्व्यतिरेकेति । सर्वत्राप्ययोग्यस्य शृङ्गसम्भावनया अभावस्यानिश्चयात् ॥ १ ॥

वा स्यादेकदेशेन वा स्यात् ? । न प्रथमः । प्रत्यक्षाद्यन्यतमासद्भावेऽपि तत्प्रमेयाव-स्थितेः । न द्वितीयः । पुरुषनियमेन सर्वप्रमाणव्यावृत्तावपि प्रमेयावस्थितेः । अनि-यमेनासिद्धेः । न हि सर्वस्य सर्वदा सर्वथाऽत्र प्रमाणं नास्तीति निश्चयः शक्य इति । कथन्तर्हि चक्षुरादेरभावो निश्चेयः ? । व्यापकानुपलब्धेः । चरमसामग्री निवेशिनो हि कार्यमेव व्यापकं, तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिः । योग्यतामा-त्रस्य कदाचित् कार्यं, तन्निवृत्तौ तथाभूतस्याऽपि निवृत्तिः । अन्यथा, तत्रापि सन्देहः। प्रकृतेऽपि व्यापकानुपलब्ध्या तत्प्रतिषेधोऽस्तु, न । आश्रयासिद्धत्वात् । न ही-

बोधनी ।

इति । ननु यदि न प्रमेयस्य प्रमाणव्याप्तिः कथं तर्हि रूपादिज्ञानाभावात्तदेकप्रमाणकस्य चक्षुरादेर-भावनिश्चय इत्याह-**कथं तर्हि** इति । उत्तरं-**व्यापक** इति । न हि तत्रापि प्रमाणाभावादनिश्चयः । किं तर्हि ? व्यापकानुपलब्धेरिति । कथं रूपादिज्ञानं चक्षुरादेर्व्यापकं, न हि कार्यं कारणस्य व्यापकं वैपरीत्यादित्यत्राह—**चरम** इति । चरमसामग्रीत्वेन निविशमानस्य हि कारणस्य कार्यमेव व्यापकं यथा अन्त्यतन्तुसंयोगस्य पटस्तेन तस्य व्यापकस्य कार्यस्य निवृत्तौ व्याप्यभूतस्यैव कारणस्य निवृ-त्तिरवसीयते, न तु प्रमाणनिवृत्त्या प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः । किञ्चित्तु कारणमस्मिन्सत्येव भवति नास-तीति कार्यं प्रति योग्यतया निविशते यथा तन्त्वादयस्तस्यापि कदाचिद्भवत्कार्यं व्यापकं न हि सर्वदा कार्यानन्वितं कारणमिति शक्यं वक्तुम् । तस्मात्तस्य कादाचित्कस्यापि कार्यस्य निवृत्तौ तथाभूतस्य योग्यतयानिष्टस्यापि निवृत्तिः । **अन्यथा** इति । यदि विधाद्वयमपि चक्षुरादौ नास्ति तदा रूपादि-ज्ञानाभावान्न तत्राप्यभावनिश्चयः किंतु संदेह एव स्यादिति । यद्वा, योग्यतामात्रस्य कदाचित् कार्यं न तु व्यापकं तेन कारणस्य निवृत्तौ कादाचित्कस्यापि कार्यस्य निवृत्तिस्तद्व्यतिरेकेणास्य निवृत्तिर-न्यथा कार्यनिवृत्तौ तत्रापि कारणेऽपि संदेहो नाभावनिश्चय इति । केचित्तु न तन्निवृत्तौ तथाभूत-स्यापि निवृत्तिरिति नञ्प्रश्लेषेण पठन्ति । तत्रायमर्थः । ननु चरमसामग्रीनिवेशिन इति विशे-षणं योग्यस्येत्येवोच्यतामित्यत्राह-**योग्यतामात्रस्य** इति । तस्य कार्यं न व्यापकं । तस्मात्कार्य-निवृत्तौ योग्यतामात्रस्य निवृत्तिः । **अन्यथा** इति । चक्षुरादेश्चरमसामग्रीनिवेशाभावे तत्रापि नाभा-वनिश्चयः, संदेह एवेति ।

चक्षुरादिवत्प्रकृतेऽपीश्वरे व्यापकस्य प्रयोजनादेरनुपलब्ध्या व्याप्यस्य कर्तुः प्रतिषेधोऽस्तु न प्रमाणाभावेनेत्याह-**प्रकृतेऽपि** इति । **न** इति । प्रतिषेधाधिकरणस्य सिद्धिमेवाह-**न हि** इति । न

प्रकाशः ।

प्रमेयासत्त्वं स्यादित्याह । **न चेति** । **अनियमेनेति** । सर्वपुरुषापेक्षयेत्यर्थः । **व्यापकेति** । तत्तद्व्या-पकनिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यनिवृत्तेरित्यर्थः । कार्यविशेषस्य कारणविशेषव्यापकत्वमाह । **चरमेति** । कार्यरूप-ज्ञानादि । **योग्यतामात्रस्येति** । व्यापकमित्यनुषज्यते । न च भक्षितविनष्टबीजे व्यभिचारः । यत्सामान्यं यत्कारणतावच्छेदकं तदवश्यं तज्जनकवृत्तीत्यर्थात्, निरययोग्याभिप्रायकत्वाद्वा । **अन्यथेति** । कदाचित्कार्यव्यतिरेके योग्यतायामपि सन्देह इत्यर्थः । **प्रकृतेऽपीति** । ईश्वरो न कर्ता तद्व्यापकस्वार्थादिशून्यत्वाद् व्योमवदिति व्यापकाभावलिङ्गकमनुमानमित्यर्थः ।

प्रकाशिका ।

रूपज्ञानादीति । तथा च सामग्र्यन्तरसमवधानदशायां रूपानुपलब्ध्यैव चक्षुरभावोऽनु मीयत इत्यर्थः । **यत्सामान्यमिति** । कस्य चिदुद्भूतरूपस्य विषयसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकस्य न फलोपहितवृत्तित्वमिति सामान्यपदम् । तेन तत्रापि परम्परासम्बन्धेनावच्छेदकस्य सामान्यस्य तेनैव सम्बन्धेन फलोपहितवृत्तितया न व्यभिचार इति भावः ॥ १ ॥

श्वरस्तज्ज्ञानं वा क्वचित् सिद्धम् । आभासप्रतिपन्नमिति चेन्न । तस्याश्रयत्वानुपपत्तेः । प्रतिषेध्यत्वानुपपत्तेश्च ॥ १ ॥

व्यावर्त्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ॥
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधाधिकरणत्वं निषेध्यता वेति । कथं तर्हि शशशृङ्गस्य निषेधः । न कथञ्चित् ।

बोधनी ।

त्वनाश्रय एव सर्वकर्त्तृत्वस्य विषयत्वस्य वा प्रतिषेधः संभवतीति । **आभास** इति ॥ तेनाश्रयत्वोपपत्तिरिति । **न** इति । न परमाभासप्रतिपन्नाश्रयतानुपपत्तिः । प्रतिषेधप्रतियोगित्वं च नोपपद्यत इति ॥१॥ उभयीमप्यनुपपत्तिमुपपादयति **व्यावर्त्त्य**-इति । व्यावर्त्त्यस्य=निषेधस्य । अभाववत्ता=तत्संबन्धिता । भाविकी=पारमार्थिकी । विशेष्यता नामाभावाधिकरणतेति । यावत्पारमार्थिकी चाभाववत्ता पारमार्थिकस्यैव भावस्य न चाभासप्रतिपन्नस्येति भावः । निषेध्यस्य प्रतियोगिनः परमार्थतोऽभावविरुद्धात्मत्वं हि प्रतियोगिता निषेध्यत्वमिति यावत्, न चैतदप्याभासप्रतिपन्नस्यास्तीति । यथाहुः "लब्धरूपे क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिद्ध्यते" इति । **न चैतत्** इति ॥ विशेष्यप्रतियोगिनोर्दर्शितं रूपमिति । **कथं तर्हि**-इति । यद्यसिद्धस्यैतन्नास्तीति । उत्तरं **न कथञ्चित्**-इति । शशशृङ्गप्रतियोगिको निषेधो न

प्रकाशः ।

आभासेति । असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः । यदीश्वरे कर्त्तृत्वनिषेधः साध्यते तदाऽऽश्रयत्वमीश्वरस्य, यदा तस्यैवाभावः, तदेश्वरस्य प्रतियोगित्वम्, उभयमपि नास्तीत्याह । **तस्येति** । ॥ १ ॥

कुत इत्याह । **व्यावर्त्त्येति** । **व्यावर्त्त्यः**=प्रतियोगी, तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी विशेष्यता आश्रयता, वस्तुनः प्रामाणिकस्य, स्वाभावविरहरूपत्वं च प्रतियोगित्वम् । असत्ख्यातेः कारणाभावेन निरासादित्यर्थः ।

नन्वनुमितिरेव पक्षः । तथा हि इयमनुमितिरयथार्था, अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात्, ज्ञाने नित्यत्वज्ञानत्वाद्वा । घटः कर्त्ता, चैत्रज्ञानं नित्यमिति ज्ञानवदित्यस्तु । न चोपजीव्यविरोधः । अनुमितिर्हि उपजीव्या, न तु तद्यथार्थत्वमपि । न । अप्रयोजकत्वात् । अन्यथा, पर्वते अग्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धाग्निमद्भिन्नेऽग्निमत्त्वज्ञानत्वात्, ह्रदोऽग्निमानितिवदित्यापत्तेः । अपि चानुमितेरयथार्थत्वं दोषादुत्पन्नमनेन ज्ञाप्यं, न त्वनेनोत्पाद्यम् । तत्र चायमेव दोषो दोषान्तरं वा ? नाद्यः, अन्योन्याश्रयात् । नान्त्यः, तदभावात् ।

न चेति । आभासानाभाससङ्करापत्तेरिति भावः । **कथमिति** । यदि नासतो निषेध्यत्वमिति शेषः । **न कथञ्चिदिति** । नात्रापि कल्पितस्य निषेध्यत्वं, शशेऽधिकरणे शृङ्गस्यैव निषेधा-

प्रकाशिका ।

अयमेवेति । प्रकृतानुमानरूप एवेत्यर्थः । **आभासेति** । आभासप्रतिपन्नस्यापि वस्तुत्वे वस्त्ववस्तुनोरभेदापत्तिरित्यर्थः । तर्हीत्यस्य तदेत्यर्थः । तस्य च यदीतिशब्दसापेक्षतया शेषं पूरयति । **यदीति** ।

मकरन्दः ।

अयमेवेति । प्रकृतानुमानमेवेत्यर्थः । **आभासेति** । आभासप्रतिपन्नस्यापि वस्तुत्वाभ्युपगमे वस्तुत्वावस्तुत्वसङ्करापत्तिरित्यर्थः । **यदीति** । यद्यपि तर्हीत्यस्य तदेत्यर्थः, तस्य च नित्यसापेक्षतया शेषदानं विनाऽपि तदर्थलाभः, तथापि नित्यसापेक्षतया अध्याहारात् तदपेक्षया शेषस्य

टिप्पणी ।

अप्रयोजकत्वादिति । कृतिं प्रति शरीरस्य कारणत्वे सिद्धे सप्रयोजकत्वं स्यात्, नित्यकृत्यभ्युपगमेन तदभावादिति भावः । **आभासानाभाससङ्करेति** । आभासप्रतिपन्नस्यापि वस्तुत्वाभ्युपगमे

स ह्यभावप्रत्यय एव। न चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्थाभावो नाम। न चापारमार्थिकविषयं प्रमाणं नामेति(१) ॥ २ ॥

अपि च—

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ॥

न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥ ३ ॥

केन च शशशृङ्गं प्रतिषिद्ध्यते। सर्वथाऽनुपलब्धस्य योग्यत्वासिद्धेः। तदितरसामग्रीसाकल्यं हि तत्। ननूक्तमाभासोपलब्धं हि तत्। अत एवाशक्यनिषे-

बोधनी।

कथञ्चित्संभवतीति। कुत इत्यत्राह **स हि** इति। स हि निषेधोऽभावप्रत्यय एव प्रतीयते। **न**—इति। प्रत्ययः प्रमाणं प्रमाणत्वेनैव,स हि निषेधोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः। ततः किमित्यत्राह **न च**—इति। मा भूदभावः पारमार्थिकः, ततोऽपि किमित्यत आह **तथा**—इति। न चेत्यनुषञ्जनीयमिति ॥ २ ॥

न केवलमाभासप्रतिपन्नस्य पारमार्थिकप्रतिषेधप्रतियोगित्वमेव नास्ति प्रतिषेधमात्रविषयत्वमपि न संभवतीत्याह **अपि च**—इति। यद्यपि तदतिरिक्तसामग्रीसाकल्यमेव योग्यता, तथापि कल्पितस्य शशशृङ्गस्य दुष्टैव सामग्री योग्यता, अन्यथोपलम्भस्याप्यदुष्टत्वेनोपलम्भस्यापि तात्त्विकस्य प्रसङ्गात्। ततः किम्? तस्यां तादृश्यां योग्यतायां सत्यां शशशृङ्गादेर्नानुपलम्भोऽस्ति, अपि तूपलम्भ एव स्यात्तस्या आभासोपलम्भव्याप्तेः, अत एवानुपलम्भकाले योग्यता नास्ति।

तस्माद्योग्यतानुपलम्भयोरेकतरसंनिधानेऽन्यतरस्याभावात् समुदायसाध्यमभावावधारणं दुष्करमिति व्याख्यातुमुपक्रमते **केन**—इति। योग्यानुपलम्भेनेति चेत्तत्राह **सर्वथा**—इति। कदाचिदुपलम्भे ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्यज्ञाना सामग्रीति। **आभास**—इति। तेन सर्वथानुपलब्धिरसिद्धेति।

प्रकाशः।

दित्यर्थः। **स हीति**। पारमार्थिकाभावप्रत्यय एवेत्यर्थः। प्रतियोग्यधिकरणयोर्वस्तुत्वादिति भावः। **न चेति**। प्रामाणिकनिषेधव्यवहारे प्रामाणिकस्यैव निषेध्यत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्चानुपलब्धिमात्रान्निषेधनिश्चयेऽतीन्द्रियोच्छेदाद् योग्यानुपलम्भात् स वाच्यः। योग्यता च प्रतियोगितद्व्याप्येतरतत्प्रमापकसाकल्यरूपा अलीके नास्तीति दोषसचिवतज्ज्ञानसामग्रीरूपा सा वाच्या तस्यां च सत्यां नालीकस्यानुपलम्भः उपलम्भस्यैव सत्त्वात् अनुपलम्भदशायाञ्च तज्ज्ञानसामग्रीरूपा योग्यतैव नास्तीत्याह—

अपि चेति। **केन चेति**। न केनापीत्यर्थः। **सर्वथेति**। प्रमाणत इति शेषः। नन्वाभासोपलब्धस्यापि नेदं रजतमिति निषेधादुपलब्धमात्रस्य निषेधो, न तु प्रमितस्यैवेत्यत आह। **तदितरेति**। रजतादेः प्रामाणिकत्वेन योग्यस्यैवानुपलम्भान्निषेधो, न त्वाभासोपलब्धस्येत्यर्थः। तथैव किं न स्यादित्याह। **नन्विति**। आभाससामग्रीकालेऽनुपलम्भाभावादनुपलम्भकाले च तद्रूपयोग्यताया असत्त्वादित्याह। **अत एवेति**।

प्रकाशिका।

शश इति। कार्य्यकारणभावेन सम्बन्धेनायमभावो बोद्धव्यः, अन्यथा संयोगेन शृङ्गस्य सत्त्वादभावासम्भवः, समवायेन गव्यपि शृङ्गाभाव इति तद्वैलक्षण्यं न स्यादिति ॥ २ ॥

मकरन्दः।

त्वरितप्रतिपत्तिकरत्वमिति भावः। **शशे** इति। यद्यपि शशे गवादिशृङ्गस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वात् कथं शृङ्गाभावः, समवायवृत्त्या च तदभावो गवादावपि शृङ्गस्य संयोगित्वात्, तथापि जन्यजनकभावसंबन्धेन तदभावो बोध्यः ॥ २ ॥

टिप्पणी।

वस्तुत्वावस्तुत्वसङ्करापत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

(१) अपारमार्थिकविषयं प्रमाणं तथा नामति बोधनीकारसम्मतः पाठः।

घमित्युक्तम् । अनुपलम्भकाल आभासोपलम्भसामग्र्या अभावात्तत्काले चानुपलम्भाभावादिति । कस्तर्हि शशशृङ्गं नास्तीत्यस्यार्थः ? । शशे अधिकरणे विषाणाभावोऽस्तीत्यस्ति ॥ ३ ॥

बोधनी ।

तदुत्तरत्वेन श्लोकार्धं विवृणोति अत एव-इति । कस्तर्हि-इति । यद्यशक्यनिषेधम् इति । सुहृद्भावेनाह शश इति । प्रमाणसिद्धमेव विषाणं निषिध्यते न त्वाभासप्रतिपन्ने तादृशमेवेति ॥३॥

प्रकाशः ।

नन्वेवं घटादावपि दोषस्योपलम्भकारणत्वात्तदभावोऽपि न गृह्येत । प्रमापकसाकल्यस्य च विवक्षितत्वे गुणस्यैव प्रमापकस्याभावात् तत्साकल्यासिद्धेः । अत्राहुः । प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य गुणत्वात्तस्य च तद्व्याप्यत्वादेव । तदन्यगुणस्य च तत्राकारणत्वात् । घटादौ गुणान्यप्रमाकारणत्वेन योग्यता । शशशृङ्गे च न दोषान्यज्ञानकारणत्वेन योग्यता । दोषान्यप्रमापकस्याभावादित्यन्ये ।

शश इति । ननु गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिबलात् प्रतियोग्यवृत्तिधर्मेण शशीयत्वेनावच्छिन्नः शृङ्गाभावः प्रतीयते । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया तादृशप्रतीतेरसिद्धेः । अन्यथा, प्रतियोगिनिर्विकल्पकादपि व्यतिरेकप्रतीत्यापत्तेः ॥ ३ ॥

प्रकाशिका ।

प्रत्यक्षप्रमायामिति । तथा च तत्, तद्व्याप्येतरयावत्तत्प्रमापकसाकल्ये सत्यनुपलब्धिरभावग्राहिका । गुणस्यार्थनियतत्वेन व्याप्यपदादेव व्यवच्छेदान्नासंभवः । सा च न शशशृङ्गे तत्प्रमापकासिद्धेः । न च दोषान्यज्ञापकसामग्रीसाकल्यमेव योग्यता तत्साकल्यं चात्मादिकमादाय तत्राप्यस्त्येवेति वाच्यम् । तत्तद्व्याप्येतरस्यावश्यकत्वे गौरवादित्यर्थः । **प्रमापकस्येति ।** ज्ञापकस्येत्यर्थः । **अन्य इत्यरुचौ** तद्बीजन्तु आत्मादिकमेव दोषान्यज्ञापकमस्तीति । वस्तुतोऽसत्ख्यातेः कारणवाधेन निरासे प्रतियोगिज्ञानाभावारोपादेव नालीकाभावप्रतीतिरित्यत्र बाधकं स्मर्त्तव्यम् । **प्रतियोगितेति ।** इदञ्चाभावप्रत्यक्षे एव कारणं प्रमेयोऽभाव इति शब्देन तद् विनापि अभावग्रहात् । वस्तुतोऽभावप्रतीतौ यो धर्म्मः प्रतियोगिनिष्ठत्वेन भासते तत्प्रकारकप्रतियोगिज्ञानं कारणं, विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने सामान्यत एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारण-

मकरन्दः ।

प्रत्यक्षप्रमायामिति । तथा च प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्प्रमापकसमवधाने सति अनुपलब्धिरभावग्राहिका, गुणस्य चार्थनियतत्वेन तद्व्याप्यपदेनैव व्यवच्छेदान्नासम्भवः । सा च न शशशृङ्गाभावे, तत्प्रमापकाप्रसिद्धेः, न च दोषान्यज्ञापकसाकल्यं विवक्षितं, तच्चेन्द्रियाद्येव तत्रापि प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवादित्याहुः । वस्तुतोऽसत्ख्यातेः कारणाभावेनानभ्युपगमादलीकस्य नोपलब्धत्वमपीति न तन्निषेध्यमिति भावः । **प्रमापकस्येति ।** प्रज्ञापकस्येत्यर्थः । अत्रेदमनभिमतिबीजम् । असत्ख्यातिपक्षे दोषान्यज्ञापकमिन्द्रियाद्येव, अन्यथा दोषोऽपि न तज्ज्ञापक इति दोषान्यविशेषणं व्यर्थमिति । **प्रतियोगितेति ।** यद्यपि तादृशज्ञानं विनापि प्रमेयाभाव इति शब्दादिनाऽभावग्रहान्न तस्याहेतुत्वं, तथापि प्रत्यक्षे तथात्वं बोध्यम् । यद्यप्याहार्य्यादिरूपं तादृशज्ञानं प्रकृते सम्भवत्येव, तथाप्यनुमानप्रकाशे मदुक्तमनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥

टिप्पणी ।

दोषान्यप्रमापकस्याभावादित्यन्य इति । असत्ख्यातिपक्षे दोषान्यमिन्द्रियमेव ज्ञापकम्, अन्यथा दोषोऽपि ज्ञापको न स्यादिति दोषान्येति व्यर्थमित्यस्वरसः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्यादेतत्। यद्यपीश्वरो नावगतो, यद्यपि च नाभासिसिद्धेन प्रमाणव्यवहारः शक्यसम्पादनः, तथाप्यात्मानः सिद्धास्तेषां सार्वज्ञ्यं निषिध्यते, क्षित्यादिकर्तृत्वञ्चेति। तथाहि। मदितरे न सर्वज्ञाश्चेतनत्वादहमिव, न च ते क्षित्यादिकर्त्तारः पुरुषत्वादहमिव। एवं, वस्तुत्वादेरपीति। तदेतदपि प्रागेव परिहृतम्। तथाहि—

इष्टासिद्धिः प्रसिद्धेंऽशे हेत्वासिद्धिरगोचरे॥

नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा॥ ४॥

प्रमाणेनप्रतीतानां चेतनानां पक्षीकरणे सिद्धसाधनम्। ततोऽन्येषामसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम्। आत्मत्वमात्रेण सोऽपि सिद्ध इति चेत्। कोऽस्यार्थः?। किं

बोधनी।

प्रकृतेऽपि प्रमाणसिद्धं निषेधाधिकरणं दर्शयन्नाह। **स्यादेतत्**–इति। तस्यामेव प्रतिज्ञायां वस्तुत्वद्रव्यत्वादयोऽपि हेतव इत्याह **एवम्**–इति। यथाहुः—

"प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च। अभावकरणे शक्तं को नु तं कथयिष्यति"

(श्लो० वा०, पृ० ८५)।

एतदप्याश्रयासिद्धत्वादिना दत्तोत्तरमित्याह **तदेतत्**–इति।

तदेव विकल्प्योपपादयति **इष्टसिद्धिः**–इति। उभयवादिसिद्धेषु पक्षीकृतेषु सिद्धसाधनं तेषामसर्वज्ञत्वासर्वकर्तृकत्वयोः अस्माकमपि सिद्धत्वात् भवतामगोचरेऽशीश्वरे पक्षीकृते हेतोराश्रयतोऽसिद्धिः। नन्वात्ममात्रे पक्षीकरणे सोऽपि तत्तया गृह्यत इत्यस्ति सामान्यतः सिद्धिरित्यत उक्तम् **नान्या सामान्यतः सिद्धिः**–इति। उभयसिद्ध्यनुभयसिद्धिभ्यामन्यतः सिद्धिर्नाम न काचिदस्ति। न ह्युभयीमपि विधामतिक्रम्य विधान्तरमस्ति।

आत्मत्वजातावपि पक्षीकृतायां यथेष्टसिद्ध्या पक्षत्वानिपातेनाश्रयासिद्धिः तथा सैवाश्रयासिद्धिः स्यात्। निषेधस्य सर्वज्ञत्वादेः क्वचिदप्यसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्येति व्याचष्ट **प्रमाणेन**–इति। तृतीयं पादं व्याचिख्यासुः शङ्कते **आत्मत्वमात्रेण**–इति। विकल्प्य दूषयति **कोऽस्यार्थः**–इति। भवतोऽसिद्धाप्यस्मदभिमतैव सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्तिरात्मत्वेनोपलक्षिता किं पक्षीक्रियेत तस्या अप्यात्मत्वोपलक्षितत्वेन वस्तुगत्या सिद्धत्वात्। अथ तदन्या संप्रतिपन्नैव व्यक्तिः, अथ वात्मत्वमात्रमेव। प्रथमे हेत्वसिद्धिरगोचर इति स्यात्। द्वितीये त्विष्टसिद्धिरिति स्यात्। तृतीयेऽपि सैव, आत्मत्वस्यासर्वज्ञ-

प्रकाशः।

न सर्वज्ञा इति। परेषां सर्वज्ञाप्रसिद्धेः। अत्र किञ्चिदनभिज्ञत्वमेव साध्यम्। **तत** इति॥ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेस्तैरनभ्युपगमात्तात्मत्वेनापि तदुपस्थितिरिति भावः॥

प्रकाशिका।

त्वात्। न चैवं शुद्धरूपाभावप्रतीत्यापत्तिः कारणबाधाभावादिति वाच्यम्। शुद्धरूपविशिष्टघटप्रतीत्यापत्तेस्त्वयापि समाधेयत्वात्। न च विशिष्टधीसामग्री शुद्धव्यक्तिविशेषणकज्ञानाजनिकेति तत्र समाधिरिति वाच्यम्। इहाप्यभावज्ञानसामग्री शुद्धप्रतियोगिकाभावज्ञानाजनिकेति समाधेः सत्त्वात्,। ननु तथाप्याहार्य्यमेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावग्रहे कारणमस्त्विति चेन्न। अनाहार्यस्यैव तस्य कारणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। वस्तुतो विरोधिशून्येऽभावसंज्ञायाः पारिभाषिकतापत्तिः, विरोधि च प्रकृते न शृङ्गम्, तस्य तत्समानाधिकरणत्वात्, नापि शशीयत्वविशिष्टं शृङ्गम्। तस्यालीकतया विरोधाप्रतियोगित्वादिति नैतादृगभावस्वीकार इति॥ ३॥

परेषामिति। सर्वगोचरप्रत्यक्षाभाव एवात्र साध्यः, अन्यथा शब्दे सर्वगोचरज्ञानसत्त्वेन बाधापत्तेः, तथा सति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति भावः। **सामान्यलक्षणेति।** इदमुपलक्षणम्। व-

मकरन्दः।

परेषामिति। यद्यपि शाब्दादिज्ञानमादाय तेषामपि तत्प्रसिद्धिरस्त्येव, तथापि तथा सति

मात्मत्वेनोपलक्षिता सैव वस्तुगत्या सर्वज्ञविश्वकर्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव वा पक्षः ? । सर्वत्र पूर्वदोषानतिवृत्तेः । अथायमाशयः । आत्मत्वं न सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्तिसमवेतं, जातित्वात्, गोत्ववदिति । तदसत् । निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वात् । तथा चाऽप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इत्याश्रयासिद्धिरिति स एव दोषः ॥ ४ ॥

त्वदभ्युपगमैर्लोकप्रसिद्ध्या च प्रसिद्धस्येश्वरस्यासर्वज्ञत्वमकर्तृत्वञ्च साध्यते इति चेन्न ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ॥
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ ५ ॥

बोधनी ।

त्वासर्वकर्तृकत्वयोः सिद्धत्वादिति । तुरीयपादव्याचिख्यासया शङ्कते **अथायम्**–इति । तत्राश्रयासिद्धिसिद्धसाध्यते न स्यातामिति भावः । **तदसत्**–इति । न हि मीमांसकस्य सर्वज्ञत्वादिकं क्वचित्सिद्धमिति । किमतोऽनुमानस्येत्यत आह **तथा च**–इति । साध्यविशिष्टस्य पक्षत्वाद् विशेष्याप्रसिद्धाविव विशेषणाप्रसिद्धावपि विशिष्टस्यासिद्धेराश्रयस्य पक्षस्याभावेन हेतुराश्रयासिद्धो भवतीति ॥ ४ ॥

त्वदभ्युपगमैः–इति । नैयायिकाभ्युपगमैर्लोकप्रसिद्ध्या चाश्रयः सेत्स्यतीति । **न**–इति । किमाश्रयग्राहकोऽयमागमादिः प्रमाणमाभासो वा ? प्रमाणत्वे तत एव धर्मिग्राहकप्रमाणात् बाधितविषयं निषेधानुमानमात्मानमेव नासादयेत् । आभासे तु पूर्वोक्तैवाश्रयासिद्धिरागमादिप्रमाणोपन्यासेन तिरोभूता तत्परित्यागे पुनरुद्भूता स्यादिति ।

प्रकाशः ।

सर्वत्रेति ॥ आत्मत्वपक्षेऽप्यसर्वज्ञत्वे क्षित्याद्यकर्तृकत्वे च साध्ये सिद्धसाधनमित्यर्थः । न चात्मत्वमसर्वज्ञत्वव्याप्यं ज्ञानत्वञ्चानित्यत्वव्याप्यमिति वाच्यम् । विपक्षे बाधकाभावात् । अन्यथा, मूर्तत्वमवयवित्वव्याप्यमिति परमाणुरपि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ **तथा चेति** ॥ जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पक्षत्वात्तदभावेनाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आगमादेरिति ॥ न चाऽऽगमादेर्धर्म्यंशे प्रामाण्येऽपि अन्यत्र न प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तद्रूपेणाप्यस्मदादितदन्यपक्षत्वे सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातादिति भावः ॥ ५ ॥

प्रकाशिका ।

स्तुतस्त्वयापि तदुपस्थितौ तस्य सर्वज्ञत्वे बाधः, असर्वज्ञत्वे सिद्धसाधनमिति दूषणं द्रष्टव्यम् । **जिज्ञासितेति** प्राचीनमतेनेदम् ॥ ४ ॥

तद्रूपेणापीति । सर्वज्ञत्वादिधर्म्मांशेऽप्रामाण्येऽपि धर्म्मिणः सर्वज्ञस्य सिद्धिरसर्वज्ञस्य वा,

मकरन्दः ।

बाधापत्तेः, सर्व्वज्ञपदस्य सर्व्वविषयकप्रत्यक्षाश्रयपरतायामेव प्रसिद्धिर्बोध्या । **जिज्ञासितेति** । प्राचीनमतेनेदम् ॥ ४ ॥

तद्रूपेणेति । यद्यपि धर्म्मिमात्रसिद्धौ न सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः, तथाप्याप्तोक्तत्वाविशेषाद-

टिप्पणी ।

तद्रूपेणेति । आगमसिद्धधर्मिमात्ररूपेणेत्यर्थः । अभेदे तृतीया । यद्वा तद्रूपेणात्मत्वरूपेणास्मदाद्यस्मदाद्यन्यपक्षत्व इत्यर्थः । आगमस्य प्रामाण्येऽलौकिकधर्म्मिणीवालौकिकधर्मेऽपि तत्

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ५ ॥

चार्वाकस्त्वाह, किं योग्यताविशेषाग्रहेण ?। यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, विपरीतमस्ति। न चेश्वरादयस्तथा। ततो न सन्तीत्येतदेव ज्यायः। एवमनुमानादिविलोप इति चेत्। नेदमनिष्टम्। तथा च लोकव्यवहारोच्छेद इति चेन्न। सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः। संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति।

अत्रोच्यते—

दृष्ट्यदृष्ट्योः क्व सन्देहो भावाभावविनिश्चयात् ॥

अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देह एव। तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन् सति स्यात्। स एव

बोधनी।

संग्रहस्याविवरणे कारणमाह—**निगद**–इति। निगदः पाठः, स एव व्याख्यानमस्येति ॥ ५ ॥

तदेवमनुपलब्धिमात्रं न बाधकं योग्यानुपलब्धिस्तु नास्तीति मीमांसके निरस्ते परमनास्तिकः चार्वाकः प्रत्यवतिष्ठत इत्याह–**चार्वाकस्तु**–इति। सिद्धान्ती शङ्कते **एवम्**–इति। इतर आह **नेदम्**–इति। प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनो हि वयमिति। **तथा च**–इति। प्रायशो व्यवहाराणामनुमानाधीनत्वादिति। **न**–इति। धूमादिदर्शनेऽग्निसंभावनामात्रेण व्यवहरन्ति न तु निश्चयात्, अतो न तदर्थमनुमानप्रामाण्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति। कथं तर्हि व्यवहर्तॄणां प्रमाणमूलोऽयं व्यवहार इत्यभिमान इत्यत्राह **संवादेन च**–इति। संभावनामात्रेण प्रवर्त्तमाना यादृच्छिककार्यसंवादेन प्रवर्त्तकविज्ञानस्य प्रामाण्यमभिमन्यन्ते न तु निश्चायकत्वादिति।

अत्रोच्यते—इति। संदेहात् प्रवृत्तिरिति तावन्न संभवति, भवत्पक्षे संदेहस्यैवासंभवात्। दृष्टौ सत्यामदृष्टौ वा सत्यां क्व कस्मिन्विषये दृष्टेऽदृष्टे वा, संदेहः स्यादुभयोरप्युभयत्रापि न संभवति। संशयस्य हेतुर्विषयश्च नास्तीत्यर्थः। कुतः भावाभावनिश्चयात् दृष्ट्यदृष्ट्योरित्येव दर्शनदशायां भावावधारणादर्शनदशायां वाऽभावावधारणात् अतो व्यवहारार्थमनुमानादिकमेवाङ्गीकरणीयं, तच्चानुपलम्भमात्रेणाभावनिश्चये दुर्लभम्। न केवलम् अनुमानादिकमेव, प्रत्यक्षमपि तद्धेतौ चक्षुरादावनुपलब्धिमात्रेण बाधिते कारणाभावात् कार्याभाव इति न्यायेन दुर्लभमिति सर्वोपप्लव इति।

ननु मा नाम भूत्संदेहः संभावनया व्यवहारमभ्युपगच्छतः किमायातमिति शङ्कामपनुदन्व्याचष्टे

प्रकाशः।

सम्भावनेति ॥ उत्कटकोटिकसंशयमात्रेणेत्यर्थः ॥

दृष्ट्यदृष्ट्योरिति, सप्तमीद्विवचनान्तम्। दर्शने तत्सत्त्वनिश्चयाद् अदर्शने चाभावनिश्चयान्न सन्देहः प्रत्यक्षहेतौ गोलकादावदृष्टया अनुपलब्ध्या, बाधिते हेत्वभावात् प्रत्यक्षमपि न स्यादित्यर्थः ॥

प्रकाशिका।

असिद्धिरेव वा, आद्ये बाधो, द्वितीये सिद्धसाधनम्, तृतीय आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। वस्तुत आप्तोक्तत्वादेर्धर्म्यंशवद् धर्म्मांशेऽपि तस्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ ५ ॥

मकरन्दः।

र्म्मांशेऽपि प्रामाण्यमन्यथा न धर्म्यंशेऽपीत्याश्रयासिद्धिरेवेति भावः। अस्मदादिपक्षत्वे सिद्धसाधनं बोध्यम् ॥ ५ ॥

टिप्पणी।

स्यादिति सर्वज्ञत्वाद्यभावसाधने व्याघातः, धर्म्यंशेऽप्रामाण्ये धर्म्मांशे तरस्यादिति धर्म्मसिद्धौ व्याघात इति भावः ॥ ५ ॥

तु कुतः?। दर्शनदशायां भावनिश्चयात्, अदर्शनदशायामभावावधारणात्। तथा च गृहाद् बहिर्गतश्चार्वाको वराको न निवर्त्तेत। प्रत्युत, पुत्रदारधनाद्यभावावधारणात् सोरस्ताडं शोकविकलो विक्रोशेत्। स्मरणानुभवान्नैवमिति चेन्न। प्रतियोगिस्मरण एवाभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि कथं पुनरासादयिष्यति। सत्त्वादिति चेदनुपलम्भकालेऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्मात्रेणाभावावधारणम्। तदैवोत्पन्ना इति चेन्न। अनुपलम्भेन हेतूनां बाधात्। अबाधे वा स एव दोषः। अत एव प्रत्यक्षमपि न स्यात्, तद्धेतूनां चक्षुरादीनामनुपलम्भबाधितत्वात्। उपलभ्यन्त एव

बोधनी।

संभावना हि–इति। ततः किमित्यत आह तथा च–इति। गृहान्तर्वर्त्तिनोऽपि निर्गतस्याभावावधारणात् विलीयेयुरिति भावः। स्मरण–इति। बहिर्निर्गतेनापि पुत्रादीनां स्मरणेनोपलम्भात् नोक्तः प्रसङ्ग इति। न–इति। प्रतियोगिस्मरणसहकृतस्यैवानुपलम्भस्याभावविशेषपरिच्छेदहेतुत्वान्न स्मरणोपलम्भो न केवलमभावपरिच्छेदं प्रतिबध्नाति प्रत्युतोन्मथ्नातीति यदृच्छया परावृत्तोऽपि न पुनः पुत्रादीनासादयेदित्याह परावृत्तोऽपि–इति। तेऽपि नासादयेयुरिति भावः। ननु परावृत्तिकाले तेषां सत्त्वादासादयिष्यन्तीत्याह सत्त्वात्–इति। अनुपलम्भकाल इति स्पष्टः परिहारः नानुपलम्भकालेऽपि सन्तः पुत्रादयः पुनरासाद्यन्ते। किन्तु यदोपलभ्यन्ते तदैवोत्पन्ना अन्य एवेत्याह तदैव–इति। न–इति। तदुत्पत्तिहेतूनां तदानीमनुपलम्भेन बाधितत्वात्तदुत्पत्तेरसंभवादनुपलम्भेऽपि वा तेषामबाधे स एवानुपलम्भमात्रेण नाभावावधारणमिति दोषः स्यादिति संग्रहस्योत्तरमर्धं व्याचष्टे अत एव–इति। यत एवानुपलम्भमात्रेणासत्त्वाङ्गीकार इति। उपलभ्यन्ते–इति। स्पष्टम्। तन्मतमङ्गीकृत्यै-

प्रकाशः।

तथा चेति॥ पुत्रादिभिस्तस्यादर्शनात् स न स्यादिति गृहं न प्रत्यावर्तेतेत्यर्थः॥ प्रत्युतेति॥ पुत्रादेरदर्शनादित्यर्थः॥

ननु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति चार्वाकसिद्धान्तादनुपलब्धिः प्रत्यक्षसहकारिणी। न च गेहाद्बहिर्गमनेऽधिकरणेन सहेन्द्रियसन्निकर्षोऽस्तीति न पुत्राद्यभावनिश्चयः स्यात्। सन्निकृष्टे देशे चाभावनिश्चयेऽपि ध्वंसानिश्चयान्न शोकः स्यात्। अत एव, पर्वते परभागेन सह इन्द्रियाऽसन्निकर्षाद् नाग्न्यभावनिश्चय इति तत्र संशयादनुमानप्रवृत्तिः। अत्राहुः। अधिकरणज्ञानमात्रमभावधीहेतुर्न तु तदिन्द्रियसन्निकर्षोऽपि। अत एव, देवताद्यभावस्तदधिकरणासन्निकर्षेऽपि गृह्यते इति चार्वाकसिद्धान्तमाश्रित्योक्तम्॥

पुत्रादेः स्मरणान्नैवं करोतीत्याह॥ स्मरणेति॥ स्मरणादिति वक्तव्ये अनुभवग्रहणं तत्र प्रमाणसूचनार्थम्। पुत्रादिस्मरणं तदभावग्रहेऽनुकूलमेव, प्रतियोगिज्ञानं विना तदग्रहादित्याह॥ प्रतियोगीति॥ अनुपलम्भकाल इति॥ तथा चानुपलब्धिमात्रमभावसंशये हेतुर्न तन्निश्चायकमित्यर्थः। हेतूनां पुत्राद्युत्पादकानामित्यर्थः॥ स एवेति॥ नानुपलब्धिमात्रेणाभावनिश्चय इत्यर्थः॥ अत एवेति॥ हेतूनां बाधादेवेत्यर्थः। ननु चक्षुरादीनामपि स्वोपलब्धिकाले सत्त्व-

प्रकाशिका।

सप्तमीति। सति सप्तमीत्यर्थः। संशयादनुमानप्रवृत्तिरिति। भवतां नैयायिकानामिति

टिप्पणी।

अनुमानप्रवृत्तिरिति। पराभ्युपगतानुमानजन्यप्रवृत्तिः।

गोलकादय इति चेन्न। तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलम्भात्। न च यौगपद्यनियमः। कार्यकारणभावादिति ॥

एतेन, न परमाणवः सन्ति अनुपलब्धेः। न ते नित्या निरवयवा वा पार्थिवत्वात् घटादिवत्। न पाथसीयपरमाणुरूपादयो नित्याः, रूपादित्वात्, दृश्यमानरूपादिवत्। न रूपत्वपार्थिवत्वादि नित्याकार्यातीन्द्रियसमवायि जातित्वात् शृङ्गत्ववत्। नेन्द्रियाणि सन्ति, योग्यानुपलब्धेः। अयोग्यानि च शशशृङ्गप्रतिबन्धिनिरसनीयानीत्येवं स्वर्गापूर्वदेवतानिराकरणं नास्तिकानां निरसनीयम्।

मीमांसकश्च तोषयितव्यो भीषयितव्यश्चेति ॥ ६ ॥

यद्येवमनुपलम्भेनादृश्यप्रतिषेधो नेष्यते, अनुपलभ्योपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि

बोधनी।

वाह न-इति। गोलकादयः स्वोपलब्धेः पूर्वमनुपलम्भेनासन्तः कथं स्वस्वविषयमुपलम्भमुत्पादयेयुरिति। तर्हि स्वोपलम्भकाल एव सन्तः स्वविषयमुपलम्भान्तरमारमेरन्नित्यत्राह न च-इति। न हि चक्षुरादीनां स्वविषयोपलम्भस्य च कार्यकारणभावायौगपद्यं भवतीति।

एवं तावदनुपलम्भमात्रेण ईश्वरनिषेधोऽशक्य इत्युक्तम्, इदानीमनेनैव मार्गेण तेषां परमाण्वादिनियमोऽपि न सिध्यतीत्याह एतेन-इति। एतेन निरसनीयमिति संबन्धः। तत्र परमाणूनां परमेश्वरस्येव योग्यानुपलम्भाभावेन प्रत्यक्षेण बाधः, तत्सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वयोरिव तेषां नित्यत्वनिरवयवत्वयोर्निषेधे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः। तज्ज्ञानं पक्षीकृत्य सर्वविषयत्वनिषेधवत् पाथःपरमाणुगतरूपादिविशेषगुणानां नित्यत्वनिषेधे चाश्रयासिद्धिः, आत्मत्वं पक्षयित्वा तस्य सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्तिसमवायनिषेधवद्रूपत्वादेरतीन्द्रियाश्रयत्वनिषेधे चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, इन्द्रियासत्वहेतोर्योग्यानुपलम्भस्य विशेषणासिद्धिः। यद्ययोग्यानीन्द्रियाणि सन्ति तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यमस्ति चेति प्रतिबन्दिग्रहणेनेमानि निरसनीयानि इत्येतदपि परमात्मयोग्यत्वप्रतिपादनेन निरसनीयम्। तथा स्वर्गादिनिराकरणमपि निरसनीयम्। स्वर्गादिनिराकरणप्रदर्शनेन मीमांसको भीषयितव्यः, तन्निषेधं दर्शयित्वा च परितोषयितव्यः। यद्वा, ईश्वरनिराकरणनिषेधेन तस्य भीषणमितरनिराकरणनिषेधेन तोषणमिति ॥६॥

चार्वाकः सिद्धान्तिनं प्रत्याह यद्येवम्-इति। मा भूत्प्रत्यक्षानुपलभ्यपिशाचाद्युपाधिनिषेधः, ततः

प्रकाशः।

मन्यदा त्वसत्त्वमिष्यत एवेत्यत आह। न चेति। उपलम्भेन्द्रिययोर्युगपदुत्पन्नयोः पौर्वापर्याभावादित्यर्थः। एतेनेति ॥ अनुपलम्भमात्रस्याऽसाधकत्वेन हेत्वन्तरस्य चाश्रयासिद्ध्यादिनेत्यर्थः॥

मीमांसकश्चेति। अनुपलम्भमात्रस्याभावासाधकत्वादपूर्वादिसिद्ध्या तोषणम्। योग्यानुपलम्भस्य बाधकत्वेनाऽयोग्यपरमात्माऽबाध इति भीषणम् ॥ ६ ॥

यद्यनुपलम्भमात्रात्राभावनिश्चयः, तदाऽतीन्द्रियोपाधिशङ्कया व्याप्त्यनिश्चयान्नानुमानमिति न तत ईश्वरसिद्धिरित्याह—

यद्येवमिति। अनुमानाभावे तद्ग्राह्यप्रामाण्यं शब्दादावपि न तत्र मानमित्याह।

प्रकाशिका।

शेषः। मम तु चार्वाकस्यात एव तत्र संशय इति भावः। उपलम्भेन्द्रिययोरिति। प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यत्वात्तदन्यज्ञानस्य च त्वयानभ्युपगमादिति भावः ॥ ६ ॥

मकरन्दः।

उपलम्भेन्द्रिययोरिति। प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वनियमात्तदन्यज्ञानस्य त्वयानभ्युगमादिति भावः ॥ ६ ॥

टिप्पणी।

अयोग्यपरात्माऽबाध इति भीषणमिति। ईश्वरसिद्धेरीश्वरानङ्गीकर्तुस्तस्य भयम् ॥ ६ ॥

तद्ग्राह्यप्रामाण्यं शब्दादावपि न तत्र मानमिति। अनुपलभ्यमानार्थे ॥

नेष्टव्यः। तथा च कथं तथाभूतार्थसिद्धिरपि अनुमानबीजप्रतिबन्धासिद्धेः। तदभावे शब्दादेरप्यभावः। प्रामाण्यासिद्धेः। सेयमुभयतःपाशा रज्जुः॥

अत्र कश्चिदाह। मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्चरूपसम्पत्तिमात्रेणैव प्रतिबन्धनिर्वाहात्। तस्याश्च सपक्षासपक्षदर्शनादर्शनमात्रप्रमाणकत्वात्। यत्र तु तद्भङ्गः, तत्र प्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः। न ह्यस्ति सम्भवो दर्शनादर्शनयोरविप्लवे हेतुरुपप्लवत इति। अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति चेत्, भूयोदर्शनाविप्लवे कोऽयमप्रयोजको नाम?। न तावत् साध्यं प्रत्यकार्यमकारणं वा। सामान्यतो दृष्टानुमानस्वीकारात्। नापि सामग्र्यां कारणैकदेशः। पूर्ववदभ्युपगमात्। नापि व्यभिचारी। तदनुपलम्भात्। व्यभिचारोपलम्भे वा स एव दोषः। न च शङ्कितव्यभिचारः।

बोधनी।

किमित्यत्राह तथा च-इति। तथाभूतस्य = यथाज्ञानमवस्थितस्य। यद्वा, अनुमित्सितस्य। यद्वा अनुमित्सितस्य जगत्कर्तुरिति। कथमसिद्धिरित्यत्राह अनुमान-इति। निरुपाधिको हि संबन्धः प्रतिबन्ध इति। अनुमानाभावे शब्दादेरपि प्रमाणस्याभाव इत्याह तदभावे-इति। प्रामाण्यग्राहिणस्तज्जातीयत्वानुमानादेरपि प्रामाण्याभावापराधेन शब्दादिप्रामाण्यासिद्धेरिति। एवं चानुपलम्भमात्रस्यानिषेधकत्वेऽनुमानाद्युच्छेदादीश्वरो न सिध्येत्, निषेधकत्वे तु तत एव निषिध्येतेति। सेयं शिरोद्वयेऽपि पाशवती रज्जुरित्याह सेयम्-इति।

अत्रैकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति अत्र कश्चित्-इति। किमनेनोपाधिविधूननव्यसनेन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोश्च रूपसंपत्तिमात्रेण प्रतिबन्धसिद्धेर्न हि तयोर्विपक्षसपक्षाभावेन तद्व्यावृत्त्यनुवृत्ती संभवतः। अन्वयव्यतिरेकिणस्तु पञ्चरूपसंपत्तिमात्रेण तस्य सपक्षविपक्षयोर्भावेन तदनुवृत्तिव्यावृत्त्योः संभवादिति। न च रूपसंपत्त्यवधारणेऽप्युपाधिविधूननमुपयुज्यत इत्याह तस्याश्च-इति। कथं तत्प्रमाणकत्वं तस्या इत्यत्राह यत्र तु-इति। तयोर्भङ्गे प्रमाणभङ्गस्यावश्यकत्वादिति। कस्मादेवमित्यत्राह न हि-इति। हेतोश्चतुःपञ्चानां रूपाणां विप्लवो हेतुविप्लवः। प्रमाणविप्लवाविप्लवयोर्हि प्रमेयविप्लवाविप्लवौ भवत इति भावः। यदि दर्शनादर्शनाभ्यामेव प्रतिबन्धसिद्धिस्तर्हि मैत्रीतनयत्वादिरपि हेतुः स्यादित्याह अप्रयोजकः-इति। तयोरविप्लवे तु नाप्रयोजको नाम कश्चिदस्तीत्याह भूयोदर्शन-इति। स एवाप्रयोजकत्वेन संभावितानाशङ्क्य निराकरोति न तावत्-इति। अनुमानसूत्रे पूर्ववच्छेषवदिति कार्यकारणानुमाने परिगृह्य सामान्यतो दृष्टमित्यकार्याकारणभूतस्य सलिलादिविषयबलाहकाद्यनुमानस्यापि स्वीकारादिति। नापि-इति। सामग्री कार्यलिङ्गं तदेकदेशोऽप्रयोजकः स्यादित्यपि न युक्तम्। पूर्वं = कारणं यस्यास्ति लिङ्गत्वेन तत्पूर्ववदिति। पूर्ववतोऽपि तत्र सूत्रेऽनुमानत्वेन स्वीकारादिति। नापि व्यभिचारी-इति। न हि मैत्रीतनयत्वादेर्व्यभिचार उपलभ्यते तदुपलम्भे वा व्यभिचार एव दोषः स्यान्नाप्रयोजकत्वमिति। न च-

प्रकाशः।

तदभाव इति। चतुःपञ्चेति। पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि केवलान्वयिनि, सपक्षसत्त्वाभावे विपक्षासत्त्वं केवलव्यतिरेकिणि, उभयन्तु रूपमन्वयव्यतिरेकिणीति तत्र पञ्चरूपाणि। तद्भङ्ग इति। यत्र उक्तरूपसम्पत्तिभङ्गस्तत्र दर्शनादर्शनात्मकप्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः, अन्यथा तयोर्निर्विषयतापात इत्यर्थः। सामान्यत इति। रूपरसयोरकार्यकारणभूतयोरपि व्याप्त्यभ्युपगमादित्यर्थः। पूर्ववदिति। पूर्वं कारणं तद्यस्यास्ति विषयतया लिङ्गज्ञानस्य, तत्तथा।

निर्वीजशङ्कायाः सर्वत्र सुलभत्वात्। नापि व्याप्यान्तरसहवृत्तिः। एकत्रापि साध्ये-ऽनेकसाधनोपगमात्। नाप्यल्पविषयः, धूमादेस्तथाभावेऽपि हेतुत्वात्। ननु धूमो वह्निमात्रे अप्रयोजक एव, तन्निवृत्तावपि तदनिवृत्तेः। आर्द्रेन्धनवन्तं वह्निविशेषं प्रति तु प्रयोजकः, तन्निवृत्तौ तस्यैव निवृत्तेरित्येतदप्ययुक्तम्। सामान्याप्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वायोगात्तदसिद्धौ तस्यासिद्धिनियमात्। सिद्धौ वा सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः। नापि क्लृप्तसामर्थ्येऽन्यस्मिन् कल्पनीयसामर्थ्योऽप्रयोजकः, नाशे कार्यत्वसावयवत्वयोरपि हेतुभावादिति॥

बोधनी।

इति। तथा च सर्वोऽपि हेतुरप्रयोजकः स्यादिति। नापि **व्याप्यान्तर**–इति। स्पष्टम्। **नाप्यल्पविषय**–इति। न हि धूमादिः सपक्षव्यापक इति। स एव तत्र किञ्चिदाशङ्क्य निराकरोति **ननु**–इति। न हि धूमः स्वनिवृत्तावप्यनिवर्तमाने वह्नौ प्रयोजको नामेति। कुत्र तर्हि प्रयोजक इत्यत्राह **आर्द्रेन्धनवन्तम्** इति। तस्यैव वह्निविशेषस्यैवेति। कुतो युक्तमित्यत्राह **सामान्य**–इति। न हि संभवति वह्निविशेषं साधयति न तु सामान्यमिति सामान्यासिद्धौ विशेषस्यासिद्धेर्नियतत्वात्। यदि वा तदापि विशेषः सिध्येत्र तर्हि सामान्यविशेषभावः स्यात्, न हि तस्मिन्नसिद्धेऽपि सिध्यतस्तद्विशेषकत्वमिति। सकलसपक्षवर्त्तिनि हेत्वन्तरे सत्येकदेशवृत्तिरप्रयोजको यथा निषिद्धत्वे सति हिंसात्वम्। निषिद्धत्वं हि सकलञ्जभक्षणादेरप्यधर्मत्वसिद्ध्यर्थं क्लृप्तसामर्थ्यमिति। तदेव सर्वत्राधर्मत्वे प्रयोजकं हिंसात्वं च नैवंविधमप्रयोजकमित्याशङ्क्याह **नापि क्लृप्त**–इति।

प्रकाशः।

कारणैकदेशस्यापि तदितराशेषकारणव्याप्यस्यान्त्यतन्तुसंयोगादेः पटादौ लिङ्गत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। **निर्वीजे**ति। साध्याभावसहचारदर्शनस्य शङ्काबीजस्याभावात्, भावे वा व्यभिचार एव स्फुटो दोष इत्युक्तमित्यर्थः। **अल्पविषय** इति। व्यापकवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः। **तन्निवृत्ता**विति। धूमनिवृत्तावपि वह्न्यनिवृत्तेरित्यर्थः। **तस्यैवे**ति। आर्द्रेन्धनप्रभववह्नेरित्यर्थः। **सामा-न्ये**ति। वह्निसामान्याव्याप्यत्वे तद्विशेषव्याप्यतैव न स्यात्, सामान्यस्य विशेषव्यापकत्वादित्यर्थः। तथा च, विशेषव्याप्यत्वे सामान्यव्याप्यत्वं ध्रुवमिति भावः। **नाश** इति। गुणादिनाशे भावकार्यत्वस्य प्रयोजकत्वे क्लृप्तेऽपि द्रव्यनाशे तद्व्याप्यसावयवत्वस्यापि तत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः।

प्रकाशिका।

ननु कारणं व्यापकं तत्कथं व्याप्ये लिङ्गमत आह। **कारणैकदेशस्यापीति। साध्याभावसहचारदर्शनस्येति।** यद्यपि साध्याभावसहचारो व्यभिचार एवेति तद्दर्शनं न तत्तच्छङ्काबीजम्। तथाप्युपाधिशङ्काबीजं तत्, उपाधेर्व्याप्त्यभावात्मकत्वादिति मन्तव्यम्। ध्वंसेऽतिप्रसक्तं कार्यत्वमिति भावपदेन पूरयित्वा व्याचष्टे। **भावकार्यत्वस्येति।** यद्यपि कल्पनायां पौर्वापर्यनियमे

मकरन्दः।

ध्वंसे व्यभिचारेण भावपदमन्तर्भावयति। **भावकार्यत्वस्येति।** यद्यप्यत्र पौर्व्वापर्य्यनियमे मानाभावः, तथापि सामान्यविशेषयोः प्रथममुत्सर्गतः सामान्यस्योपस्थितिरित्याशयेन तथोक्तम्।

टिप्पणी।

साध्याभावसहचारदर्शनस्य शङ्काबीजस्येति। हेतुतावच्छेदकाश्रये यत्किञ्चिद्धर्म्मिणि साध्याभावसहचारग्रहस्य व्यभिचारशङ्काप्रयोजकत्वे द्वियसहचरितहेतुतावच्छेदकरूपसाधारणधर्म्मदर्शनसम्पादकतया पक्षदृष्टहेतौ व्यभिचारशङ्काप्रयोजकत्वमिति भावः॥ **भावे वा व्यभिचार एवेति।** पक्षधर्म्मेहेत्वसाधारणधर्म्मेण हेतुत्वस्य सहचारग्रहाभावेनासम्भवात् सामान्यधर्म्मेणैव हेतुत्वमभ्युपेयं तत्र व्यभि-

तदेतदपेशलम्। कथं हि विशेषाभावात् कश्चिद्व्यभिचरति, कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम्। अतो निर्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति क्वासौ निर्बीजा। एवं सत्यतिप्रसक्तिरपि चार्वाकनन्दिनो नोपालम्भाय। स्वभावादेव कश्चित् किञ्चिद्व्यभिचरति, कश्चिच्च नेति स्वभाव एव विशेष इति चेत् केन चिह्नेन पुनरसौ निर्णेय इति निपुणेन भावनीयम्। भूयोदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्गदर्शनात्। यत्र भङ्गो न दृश्यते तत्र तत् तथेति चेत्। आपाततो न दृश्यते इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न द्रक्ष्यते इति को नियन्तेति। तस्मादुपाधितद्विरहावेव व्यभिचाराव्यभिचारनिबन्धनं, तदवधारणञ्चाशक्यमिति ॥

बोधनी।

अत्र सामर्थ्यं व्याप्तिस्तस्या अनुमितिज्ञानोत्पादने लिङ्गसहकारित्वादिति तदेकदेशिमतं पूर्वपक्षी दूषयति—**तदेतत्** इति। किमुपाधिविधूननेन भूयःसाहचर्यदर्शने सति कोऽयमप्रयोजको नामेत्येतदशोभनं शङ्कितव्यभिचारस्याप्रयोजकत्वादुपाधिविधूननायत्तत्वाच्च शङ्कानिरासस्येति भावः। तदेवोपपादयति—**कथं हि** इति। निश्चिताव्यभिचारो हि हेतुर्गमकः, अन्यथातिप्रसङ्गात्। तन्निश्चयश्च न साहचर्यमात्रात्सिध्यति भूयःसहचरितानामपि क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात्, तस्माद् व्यभिचार्यव्यभिचारिणोः साहचर्ये विशेषाभावात्तन्मात्रेणाव्यभिचारनिश्चयानुपपत्तेर्व्यभिचारशङ्कानिरसनहेतुः कश्चिदन्वेष्टव्यः, स चोपाधिविधूननमेवेति भावः। तत्र यदुक्तं निर्बीजशङ्का न युक्तेति तदप्यत एव निरस्तमित्याह—**अत** इति। निर्णायकविशेषादर्शने सति साहचर्यमेव व्यभिचार्यव्यभिचारिणोः साधारणधर्मत्वात्संशयहेतुर्भवतीति। एवं च यदि भूयोदर्शने सत्यपि शङ्का स्यात् सर्वत्रापि सा स्यादित्येकदेशिना चार्वाकं प्रत्यापादिताऽतिप्रसक्तिरनुमानप्रामाण्यमनिच्छतस्तस्य नोपालम्भाय भवति प्रत्युत नन्दनायेत्याह—**एवं सति** इति। यद्वा, अनुमानमिच्छतः सिद्धान्तिनो नोपालम्भाय तस्योपाधिविधूननेन शङ्कानिवारणाभ्युपगमादिति। एकदेश्याह—**स्वभावादेव** इति। तेनाव्यभिचारः स्वभावमात्राधीनः न तु तदर्थमन्योऽन्वेष्टव्य इति। इतर आह—**केन** इति। सत्यमेवं, स तु स्वभावो निर्णीत एव व्यभिचारशङ्कां निवर्त्तयतीति तन्निर्णयार्थमन्योऽन्वेष्टव्य इति। तर्हि भूयोदर्शनमेवास्तु निर्णायकमित्यत्राह—**भूयोदर्शनस्य** इति। शङ्काया एव बीजमेतदित्युक्तमिति भावः। **यत्र** इति। तद् = अदृष्टभङ्गम्। तथा अव्यभिचारस्वभावम्—इति। **आपाततः** इति। सर्वत्र सर्वदा व्यभिचारो न भूयोदर्शनमात्रात्सिध्यतीति तत एवं वक्तव्यमित्याह—**तस्मात्** इति। तर्ह्यनुपलम्भे नोपाधिविरहोऽवधार्यत इत्यत्राह—**तदवधारणम्** इति। अनुपलम्भमात्रस्य निषेधकत्वाभ्युपगमादिति।

प्रकाशः।

कथं हीति। सहचारदर्शनस्य व्यभिचार्य्यव्यभिचारिसाधारणत्वात्तदेव विशेषादर्शनसहकृतं व्यभिचारशङ्काबीजमित्यर्थः। **एवं सतीति**। "अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम्"* इति चार्वाकोक्तातिप्रसक्तिर्नोपालम्भाय, शङ्काबीजस्य सहचारदर्शनस्य सत्त्वादित्यर्थः। यथा किञ्चित् कस्यचित् कार्यं कारणं चेत्यत्र स्वभाव एव नियामकः, तथा किञ्चित् कस्यचिद्व्याप्यं व्यापकं चेत्यपीत्याह। **स्वभावादेवेति**। स स्वभावविशेष एव कुतोऽवधार्य इत्याह। **केनेति**। **भूयोदर्शनस्येति**। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः। अनन्यगतिकतयोपाधिविरह एव तदुपायः। स च दुरवधारण इत्याह। **तस्मादिति**।

प्रकाशिका।

मानाभावः, तथापि गुणादिसाधारण्यार्थमवश्यकल्पनीयमेवात्र क्लृप्तत्वम्। **सहचारदर्शनेति**।

मकरन्दः।

सहचारदर्शनस्येति। शङ्कितव्यभिचार एवाप्रयोजक इति भावः। स उपाध्यभावः। नन्वनौ-

ननु यः सर्वैः प्रमाणैः सर्वदाऽस्मदादिभिर्यद्वत्तया नोपलभ्यते नासौ तद्वान्। यथा वकः श्यामिकया, नोपलभ्यते च वह्नौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेन्न। अस्याप्यनुमानतया तदपेक्षायामनवस्थानात्। "सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः" सर्वदेत्यसिद्धेः।

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये।

बोधनी।

तर्ह्यनुमानाधिपेक्ष्यत इत्याह—**ननु** इति। वह्नौ=वह्निसंबन्ध इति। **न** इति। अस्याप्यनुमानस्योपाध्यभावनिश्चयायानुमानान्तरापेक्षायां तस्य तस्यापीत्यनवस्थेति। किं च, सर्वैः सर्वदोपाधिमत्तया धूमस्यानुपलम्भो नार्वाग्दर्शिना निश्चेतुं शक्यत इति संदिग्धासिद्धो हेतुरित्याह—**सर्वादृष्टेश्च** इति। अस्तु तर्हि स्वेनैकेनानुपलम्भो हेतुस्तत्राह—**स्वादृष्टेः** इति। न ह्येकेन तद्वत्तानुपलम्भस्तदभावव्याप्त इति सर्वदा स्वादृष्टिरप्यसिद्धेत्याह—**सर्वदा** इति। **असिद्धेः** इति। कदाचिदपि न द्रक्ष्यत इति निश्चयासंभवादिति। तदेवमेकदेशिनं निराकृत्य बौद्धमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**तादात्म्य** इति। यस्य य आत्मा वा यत्कार्यं तयोस्तेनात्मना कारणेनाविनाभावः, अन्यथा तदात्मत्वव्याघातात् कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गाच्च, ततोऽविनाभावनिश्चयार्थमुपाधिविधूननापेक्षेति। यथाह—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात्। इति।

प्रकाशः।

ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शने एव व्याप्तिग्राहके। न च तयोरव्याप्तसाधारण्यम्। उपाध्यभावज्ञानस्याप्यव्याप्यसाधारणत्वात्। न च स्वरूपसन्नेव स तद्ग्राहकः व्याप्तिभ्रमानुपपत्तेः। नाऽपि वस्तुगत्या यत्रोपाध्यभावस्तत्र तज्ज्ञानाद्व्याप्तिप्रमाऽन्यत्र तु तद्भ्रम इति वाच्यम्। यत्र वस्तुसती व्याप्तिस्तत्र सहचारदर्शनादेरपि तत्त्वापत्तेः।

अत्राहुः। व्यभिचारादर्शनस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वे तस्मिन् सति व्याप्तिसन्देहानुपपत्तिः। अनौपाधिकत्वनिश्चये तु न सन्देह इति तदेव व्याप्तिग्राहकम्। किञ्च, यथा व्यभिचारादर्शनाद व्यभिचारनिश्चयः। एवमव्यभिचारादर्शनाद् व्यभिचारनिश्चयोऽपि स्यादविशेषात्। न च भावानुपलब्धिरभावनिश्चायिका, न त्वभावानुपलब्धिर्भावनिश्चायिकेति वाच्यम्। अव्यभिचारस्यापि भावत्वात्। साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपत्वात्। क्षित्यादि द्विकर्तृकं कार्यत्वात् पटवदित्यादेरपि गमकत्वापाताद्वा।

तदपेक्षायामिति। उपाध्यभावापेक्षायामित्यर्थः। **असिद्धेरिति**। सर्वदा उपाधिमत्तयाऽनुपलम्भस्येत्यर्थः।

बौद्धोक्तं तद्ग्राहकमाह। **तादात्म्येति**। विपक्षबाधकञ्च क्षणभङ्गप्रस्तावे व्याख्यातम्। प्रत्यक्षाऽनुपलम्भावन्वयव्यतिरेकौ। अपि चाग्नीन्धनादिसमवधानेऽप्यन्यस्य पिशाचादेः सन्निधिराशङ्क्यमानो नाग्नीन्धनादिव्यभिचारिणोऽन्यत्र धूमस्यादर्शनादिति नियतस्य तस्य वाच्यः। स च नेत्याह।

प्रकाशिका।

तथा च शङ्कितव्यभिचार एवाप्रयोजक इति भावः। **स्वरूपसन्नेव स** इति। उपाध्यभाव इत्यर्थः। **सन्देहानुपपत्तिरिति**। भवति च सत्यपि तस्मिन् कदाचित् सन्देह इति भावः। ननु अनौपाधिकत्वस्यापि व्याप्तिव्याप्यत्वेनाऽनिश्चये सन्देहो भवत्येव। न चानौपाधिकत्वव्याप्तिपक्ष इदं, तस्य व्याप्तिग्राहकत्वेनाभिधानादित्यरुचेराह **किञ्चेति**। **अव्यभिचारेति**। व्याप्तिनिश्चयवदित्यर्थः। अत एवाग्रे तथैव वक्ष्यति **साधनेत्यादि**। **उपाध्यभावेति** उपाध्यभावज्ञानेत्यर्थः। **नियतस्येति**। अग्नीन्ध-

मकरन्दः।

पाधिकत्वं व्याप्तिव्याप्यमिति व्याप्यत्वेन तदनिश्चयदशायां तत्सन्देहः स्यादेव, न चानौपाधिकत्वव्याप्तिमतेनेदं, तस्य व्याप्तिग्राहकत्वेनाभ्युपगमादित्यरुचेराह **किञ्चेति**। **अव्यभिचारेति**। व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः। अत एवाग्रे तथैव वक्ष्यति। **उपाध्यभावेति**। उपाध्यभावनिश्चयापेक्षायामित्यर्थः। नियतस्य=अग्नीन्धनादिनियतस्य। तस्य=तादात्म्यादेरित्यर्थः।

तत्र तादात्म्यं विपक्षे बाधकाद्भवति। तदुत्पत्तिश्च पौर्वापर्येण प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्। न ह्येवं सति शङ्कापिशाची अवकाशमासादयति, आशङ्क्यमानकारणभावस्यापि पिशाचादेरेतल्लक्षणाविरोधेनैव तत्त्वनिर्वाहादिति। न। एवमप्युभयगामिनोऽव्यभिचारनिबन्धनस्यैकस्याऽविवेचनात्, प्रत्येकं चाव्यापकत्वात्। कुतश्च कार्यात्मानौ कारणमात्मानञ्च न व्यभिचरत इति ॥

अत्रोच्यते—

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ॥

बोधनी ।

तादात्म्यतदुत्पत्त्योरेव निश्चयः कुतस्त्य इत्यत्राह **तत्र**–इति। अत्रद्ये शिलादौ शिंशपात्वस्यानुपलब्धिबाधितत्वाद् वृक्षः शिंशपात्मेति निश्चीयते। तदुत्पत्तिस्तु पूर्वापरभावेन प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां सिध्यति। "प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन तदुत्पत्तिनिश्चयः" इति हि बौद्धाः। तत्र पौर्वापर्येण वह्निधूमयोरुपलम्भौ प्रत्यक्षद्वयं वह्न्यनुपलम्भे धूमानुपलम्भः अन्यस्मिन्पूर्वभावेनोपलब्धेऽपि धूमस्यानुपलम्भ इत्यनुपलम्भत्रयमिति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकम्। अन्येषां तु वह्नेर्धूमस्य पौर्वापर्यस्य च त्रीणि प्रत्यक्षाणि वह्नेर्धूमस्य च द्वावनुपलम्भाविति। नन्वेवमप्यदृश्यभावः पिशाचादिर्धूमस्य कारणं, वह्निस्तु नान्तरीयकसंनिधिर्न वेति शङ्कायां न तदुत्पत्तिसिद्धिरित्यत्राह **न ह्येवम्**–इति। पिशाचादेस्तु पौर्वापर्येण प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरत्वरूपस्य कारणलक्षणस्य विरोधाभावेन तत्त्वस्य कारणत्वस्य निर्वाहान्न शङ्कावकाश इति नानेनापि प्रकारेणाविनाभावनिश्चय इत्याह **नैवम्**–इति। कुत इत्यत आह **उभय**–इति। किमत्र क्वचित्तादात्म्यमव्यभिचारनिबन्धनमन्यत्र तदुत्पत्तिरिति विषयव्यवस्थयोच्यते किं वा स्वतन्त्रमुभयं तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वेति। नाद्यः, अनुवृत्तस्याव्यभिचारनिबन्धनस्यावचनात्, तदवचने च तस्यानक्षितत्वात्। नाप्युत्तरः, तादात्म्यस्य तदुत्पत्तावभावात् तस्याश्चेतरत्राभावादव्यापकत्वादत एव नापि संभूयेति भावः। किं च उपाधिविधूननापेक्ष एव ताभ्यामप्यविनाभावनिश्चय इत्याह **कुतश्च**–इति। तदेवमनुमानस्याव्यभिचारनिश्चयापेक्षत्वात्तस्य चोपाधिनिषेधायत्तत्वात्तन्निषेधे योग्यानुपलम्भाभावादनुपलम्भमात्रस्य च निषेधकत्वानङ्गीकारादनुमानेन च तन्निषेधेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। बौद्धानामपि निषेधाच्चानुमानादिविलोपप्रसङ्ग इति।

चार्वाके प्रत्यवस्थिते परमसिद्धान्तीत्याह **अत्रोच्यते**–इति। उपाधिविरहस्य दुरवधारणत्वेनानुमानकुलोत्सादशङ्काऽस्ति चेत् तत एवानुमाऽस्त्येव तत्कालतद्देशयोः सहदृष्टस्य किं कालान्तरे देशान्तरे वाऽविनाभावो भविष्यति न वेत्येवं व्यभिचारस्य शङ्कनीयत्वात् कालान्तरभवनमसंनिहितं च देशमनाकलय्य शङ्कानुपपत्तेः तदाकलनस्य चानुमानमवधीर्याशक्यत्वादिति हृदयम्। तदनाकलने तु शङ्कैव न स्यान्निराश्रयत्वादित्यभिसंधायोक्तं **न चेच्छङ्का ततस्तराम्**–इति। न चेच्छङ्का,

प्रकाशः ।

आशङ्क्यमानेति ॥ अग्निं विना पिशाचादेव धूमः स्यादिति पिशाचस्य कारणत्वशङ्काऽन्वयव्यतिरेकावादाय वाच्या तौ चाग्नेः प्रत्यक्षसिद्धस्येति नान्यकारणशङ्केत्यर्थः। दूषयति ॥ **नैवमपी**ति ॥ तयोर्न मिलितयोर्व्याप्तिग्राहकत्वमसिद्धेरिति प्रत्येकं तत्त्वे व्याप्तिग्राहकतावच्छेदकानुगतरूपाभाव इत्यर्थः। ननु ज्ञापकस्याननुगमो न दोषः, एकस्याप्यनेकज्ञाप्यत्वादित्यत आह। **कुतश्चे**ति ॥ विपक्षबाधकतर्कस्यापि व्याप्त्यपेक्षया तत्रापि तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था तर्कं विनाऽपि व्याप्तिग्रहे व्यभिचारात् तर्कोऽपि न तद्धेतुः स्यादित्यर्थः ॥

शङ्का चेदिति ॥ कालान्तरदेशान्तरयोर्व्यभिचारोपाध्यन्यतराशङ्का यदि, तदाऽनुमानमस्त्येव। तां विना तयोरप्रतीतेः। यदि च तयोरप्रतीतौ न शङ्का, सुतरामनुमानम्। शङ्कानिरासकस्याप्यनपेक्ष-

प्रकाशिका ।

नादिनियतस्येत्यर्थः। **अनेकज्ञाप्यत्वादिति**। कार्यं च ज्ञानरूपे विषय एव विशेष इति न परस्पर-

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्मतः ॥ ७ ॥

कालान्तरे कदाचिद् व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्क्येत तदाकलनश्च नानुमानमवधीर्य कस्य चित्। मुहूर्त्तयामाऽहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सराऽऽदयो हि भाविनो भवन्मुहूर्त्ताद्यनुमेया एव। अनवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात्। अनाकलने वा, कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्क्येत। तथा च सुतरामनुमानस्वीकारः। एवञ्च देशान्तरेऽपि वक्तव्यम्॥

स्वीकृतमनुमानम्। सुहृद्भावेन पृच्छामः, कथमाशङ्का निवर्त्तनीया ? इति

बोधनी।

ततः शङ्काभावादेव सुतरामनुमाऽस्त्येव शङ्कानिरासप्रयासस्याप्यभावः। स्वीकृत्यैवानुमानं कथमियं व्यभिचारशङ्का निवर्तनीयेति तत्त्वबुभुत्सया पृच्छत उत्तरम्—अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनादृत्य **तर्कः शङ्कावधिर्मत** इति। तावदेवावकाशः शङ्कापिशाच्या यावत्तर्केण न गतं, समागतस्तु तर्कः शङ्काया अवधिरन्तो मतो न्यायविदाम्। ननु तर्कोऽप्यविनाभावमूल एव प्रवर्तमानोऽन्यथासिद्धिशङ्कया तर्कान्तरमपेक्षत इति अनवस्थादौस्थ्यात् पुनरप्यनुमानं दत्तजलाञ्जलि स्यादित्यत उक्तं **व्याघातावधिराशङ्का**—इति। अयमाशयः—किमियमाशङ्काऽर्थक्रियार्थिनो लौकिकस्य, हेतुफलभावं जिघांसतः परीक्षकस्य वा ? प्रथमे क्रियाव्याघातावधिराशङ्का लोकस्य न तु यथा क्रियाव्याघातादयोऽवतरन्ति तथा भवतीत्यर्थः। तथा च द्वित्रस्थानपर्यवसानान्नानुमानप्रामाण्यविघातः। द्वितीये तु शङ्कैव न स्यात् तस्या अपि कस्यचित् फलत्वात्तया हेतुफलभावप्रत्यक्षे प्रामाण्यनिश्चयोऽपि न स्यात् तस्या अपि तथाभावात्, सोऽयं व्याघात इति।

व्याचष्टे **कालान्तरे** इति। **भवन्मुहूर्त्ता अनुमेया**-इति। वर्त्तमानमुहूर्त्तादयो भाविमुहूर्तादिवन्तः मुहूर्त्तत्वादतीतमुहूर्त्तवदिति। मा भूदनुमानं स्मरणं तु भविष्यति कालान्तर इत्यात्राह **अनवगत**-इति। भाविनः कालस्य प्रत्यक्षासंभवादिति सर्वथा चानाकलने निर्विषया शङ्कैव न स्यादित्याह **अनाकलने**-इति। तर्हि ननु माभूद् व्यभिचाराशङ्केत्यत्राह **तथा च**-इति। तुरीयं पादं व्याचिख्यासुः शङ्कते **स्वीकृतम्**-इति। सुहृद्भावेनैवोत्तरमाह **न**-इति। द्वयी हि शङ्का किमस्य हेतोरनेन साध्येन संबन्ध उपाधिरस्ति वा न वेत्येका, अन्या तूपाधिशङ्कानिमित्ता **हेतोः** साध्यव्यभिचारशङ्का,

प्रकाशः।

णादित्यर्थः। वादकथामाश्रित्य शङ्कानिवर्त्तकमाह ॥ **व्याघातेति** ॥ शङ्काया अवधिस्तर्कः, तन्निवर्त्तकत्वात्। ननु तर्केऽपि व्याप्तिमूलकतया तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यत आह ॥ **व्याघाताऽवधिरिति** ॥ तर्कमूलव्याप्तौ स्वक्रियाव्याघातेन व्यभिचारशङ्कैव नोदेतीति न तत्र तर्कापेक्षेत्यर्थः ॥

पूर्वार्द्धं व्याचष्टे ॥ **कालान्तरेत्यादि, तथाचेत्यन्तेन**। ननु साध्याऽत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं साधने वर्त्तते न वेति शङ्का, देशकालावनन्तर्भाव्यैवेति नानुमानावश्यकत्वम्। मैवम्। साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं तदनधिकरणाधिकरणत्वम्। तत्र प्रसिद्धधूमाधिकरणे वह्निनिश्चयादेव न शङ्का। तदन्यच्चानुमानगम्यमेव ॥

तथापि सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षेणापि कालादेरुपस्थितेर्नानुमानादेव तदुपस्थितिः।

प्रकाशिका।

व्यभिचार इति भावः। **वादकथामिति**। तथा च कथं शङ्कानिवृत्तिरिति जिज्ञासुं प्रत्युत्तरमेतदित्यर्थः। आर्थक्रमानुरोधेन शाब्दक्रमव्युत्क्रमेण व्याचष्टे **शङ्काया अवधिरिति। ननु तर्केऽपीति।** बाधकाभावेन शङ्काया अवश्यम्भावो एतन्निवर्त्तनाय तर्कान्तरविशायामनवस्थितेरिति भावः। **क्रियेति**। वस्तुतः कोटिस्मरणादिविरहेणैव शङ्काविच्छेदे न तन्निवर्त्तकतर्कापेक्षेति न अनवस्था इति परिभावनीयम्। **सामान्यलक्षणयेति**। धूमाधिकरणत्वेन सामान्यलक्षणया कालदेशयोरुपस्थितेरित्यर्थः।

चेन्न । यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः । तेन हि वर्त्तमानेनोपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचार-कोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते । विच्छिन्नविपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् ॥

बोधनी

तत्रोभयत्रापि तर्कप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिरिति । कथं तर्हि ततस्तन्निवृत्तिरित्यत्राह **तेन हि**=इति । यद्यत्रोपाधिः स्यात् तदायत्तो वा हेतोर्व्यभिचारस्तत एव स्यादिति । प्रामाणिकत्यागाप्रामाणिकस्वीकारात्मकानिष्टमुपनयता तर्केण पक्ष एव जाता विपक्षजिज्ञासात्मिकेच्छा विच्छिद्यते, तद्विच्छेदे चानुमाता निरस्तान्तरायेण भूयोदर्शनेनावधारिताव्यभिचारं लिङ्गं निःशङ्क एवानुमितिज्ञानोत्पादे विनियुङ्क्ते विनियुक्ताच्च कारणलिङ्गादनुमितिक्रियानिष्पत्तिरिति न संकटं किञ्चिदिति ॥

प्रकाशः ।

सा च प्रत्यासत्तिरनुमानप्रामाण्यवादिनाऽपि स्वीकार्या । अन्यथा, यस्य व्याप्तिग्रहः स न पक्षधर्मः, तादृशश्च न व्याप्तिग्रहगोचर इत्यनुमानविलयापत्तिः । मैवम् । इदमसाधकमनुपलभ्यमानव्यभिचारशङ्काग्रस्तत्वादित्यनुमानमपि शङ्काऽऽस्कन्दतीति जात्युत्तरत्वात् । व्याप्तिग्रहाभावव्यभिचारशङ्कयोस्त्वयापि व्याप्तिस्वीकारात् । व्यभिचारशङ्कायामव्यभिचारकोटेरावश्यकत्वाच्च । अपि चानुमानाप्रामाण्यं नानुमानगम्यम् । तदनङ्गीकारात् । नापि प्रत्यक्षगम्यम् । तथाऽनुव्यवसायाभावात् । एतेनोत्कटकोटिक संशयरूपाऽनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्यपास्तम् । धूमादग्निं निश्चिनोमीत्यनुव्यवसायेन तन्निश्चयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा, प्रत्यक्षस्यापि निश्चयत्वे कः समाश्वासः ? ।

यावदाशङ्कमिति ॥ तर्कसहकृतभूयोदर्शनजसंस्कारसचिवप्रमाणेन व्याप्तिर्गृह्यत इत्यर्थः तर्कव्यापारमाह ॥ **तेन हीति** ॥ **इच्छा विच्छिद्यते** इति ॥ संशयजनितसाध्याभाववति जिज्ञासा निवर्त्यते इत्यर्थः । तज्जनकसंशयसहितेति शेषः । अन्यथा, जिज्ञासाविच्छेदेऽपि

प्रकाशिका ।

ननु सामान्यलक्षणा वा स्वीक्रियतामनुमानं वेत्यत्र किं विनिगमकमत आह । **सा चेति** । ननु सम्भावनैवानुमानप्रयोजनं प्रकृतेऽपि स्यादित्यरुचेराह । **व्याप्तिग्रहेति** । ननु भूयःसहचारमात्रमेव तत्रापि स्वीकरणीयमत आह । **व्यभिचारशङ्कायामिति** । **तथानुव्यवसायाभावादिति** । इदमुपलक्षणम् । प्रत्यक्षस्य तत्रासामर्थ्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । **निश्चिनोमीति** निश्चयत्वं जातिरिति मतेनेदम्, वस्तुतः संशयान्यत्वमपि ज्ञाननिष्ठं योग्यमेवेति भावः । **तर्कसहकृतेति** । तर्कस्य च शङ्कानिवर्तनद्वारा प्रयोजकत्वमित्यवधेयम् । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेराह **संस्कारेति** । **संशयजनितेति** । यद्यपि जिज्ञासा ज्ञानेच्छा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानादिति न संशयाद्भवितुमर्हति, न वा तन्निवर्त्तनमनिष्टप्रसञ्जनरूपात् तर्कात्, "इच्छानिवर्त्तकमनिष्टसाधनताज्ञान"मित्यत्रानिष्टं दुःखरूपं प्रकृते च प्रमाणबाधितत्वरूपमनिष्टं प्रसञ्जनीयं यतः, तथापि संशये सति संशयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानादेव ज्ञानेच्छा सत्प्रतिपक्षस्थलेऽज्ञानजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानादिवत्, तदुच्छेदोऽपि तत्प्रयोजकीभूतसंशयजनकीभूतविरोधिप्रमाणशङ्कोच्छेदद्वारेवेति **मिश्राः** । **केचित्तु** अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयस्य प्रतिपक्षोपस्थितेश्च स्वातन्त्र्येणैव जनकत्वं तर्कस्य च जिज्ञासानिवर्त्तक-

मकरन्दः ।

ननु व्याप्तिस्वीकारेऽपि नानुमानप्रामाण्यस्वीकारस्तयोर्भेदादित्यत आह । **अपि चेति** । **धूमादिति** । निश्चयत्वं जातिरिति मतेनेदम् । उपनीतभानाभिप्रायेण वा । 'अन्यथा अनुव्यवसायविषयत्वानुपपत्तेरित्याहुः । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेराह । **संस्कारेति** ।

अन्यथेति । प्रतिबन्धकतावच्छेदके ज्ञानत्वस्यैव न प्रवेशो गौरवात्, कुतो निश्चयत्वस्येति

प्रकाशः ।

संशयसत्त्वे व्याप्त्यग्रहात् । न च साध्याभावविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तन्निवर्त्तनमफलं, लाघवात्साध्याभावविषयत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ॥

प्रकाशिका ।

त्वमित्याहुः। **तज्जनितेति**। न चैवं मूलविरोधः, ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीत्यत्र मूले शङ्काया अनुमाननिवर्त्तनीयत्वाभिधानादिति वाच्यम् । तन्मूलस्य ततस्तदानुमानप्रवृत्तौ अनुमानेऽनुमानप्रवृत्त्यर्थं शङ्कास्वरूपमपीति निमित्तसप्तम्याश्रयणेनार्थोन्नयनात, मतान्तरेण तन्मूलमित्यन्ये। व्याप्तिग्राहकतर्करूपपरः प्रकाशः विषयपरिशोधकतर्कपरश्च मूलमित्यपरे । नन्वेवमपि विषयपरिशोधकस्य नोपयोगः, परामर्शेणैव विशेषदर्शनात्मकेन शङ्कानिवृत्तौ जिज्ञासाया अपि तन्मूलाया निवृत्तेरिति चेत, न । विशेषदर्शनेन स्वारसिकशङ्कानिवृत्तावपि विरोधिप्रमाणशङ्कानिबन्धनसाध्याभावशङ्काजिज्ञासयोरनुवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं तर्कोपयोगात, एवं च तर्केण विरोधिकोटावनिष्टमुपनयता विरोधिप्रमाणशङ्कापगमे तन्मूलकसाध्याभावसंशयापगमे तन्मूलकजिज्ञासोच्छेद इति तात्पर्यम् । केचित्तु पक्षे धूमदर्शनमात्रस्य तदविरोधित्वेन साध्याभावशङ्कायां जिज्ञासापि भवत्येव, ततश्च साध्यतदभावान्यतरावधारणोपायानुसरणव्यग्रः प्रतिपत्ता स्मृतामपि व्याप्तिं पक्षवृत्तिधूमे न परामृषति व्यग्रत्वादिति परामर्षसामग्र्यां प्रतिरुद्धायां तर्केणानिष्टप्रतिसन्धानात्मकेनापहृतायां जिज्ञासायामवधारणोपायानुसरणरूपविषयान्तरसञ्चाराभावे परामर्षोत्पादः । न चैवमस्य कथं विषयपरिशोधकत्वमिति वाच्यम् । न्यायस्य विषयो लिङ्गं तस्य शुद्धिः परामर्षप्रतिबन्धकजिज्ञासाया उक्तरूपोपायानुसरणपरतायाश्चापगम इति तदुपपत्तेः । तदुक्तम्—प्रमेयतत्त्वावबोधे विरोधिनानाविषयस्य जिज्ञासा तदुपायानुसरणञ्च वास्तवकोटिप्रमाणप्रवृत्तावंशतः परिपन्थी"ति । न चैवं तर्कस्य न्यायोत्तराङ्गत्वव्युत्पादनविरोधः, मतभेदेन तदुपपत्तेः अत एव तत्त्वबोधे तर्को न्यायस्य पूर्वाङ्गं न्यायविषयपरिशोधकत्वात, व्याप्तिग्राहकत्वाच्चेत्युक्तमिति वदन्ति । **संशयसत्त्व** इति। प्रतिबन्धकतायां ज्ञानत्वस्यैव

मकरन्दः ।

भावः । ननु संशयो न जिज्ञासाहेतुः, तस्या इच्छात्वेन ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वात् । साध्यार्थिनश्च साध्याभावज्ञानं नेष्टसाधनमिति न तत्र जिज्ञासा । तथा च कथं तन्निवर्त्तकता तर्कस्येति चेत न, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्प्रतिपक्षस्येव संशयस्यापि जिज्ञासाजनकत्वात् । ननु विरोधिविषयत्वाभावात्तर्कः कथं संशयजिज्ञासयोर्निवर्त्तक इति चेत्, न, वैषयिकविरोधाभावेऽपि स्वरूपेणैव दाहादौ मण्यादिवत् फलबलेन तस्य विरोधित्वात्, इच्छायामनिष्टप्रतिसन्धानत्वेनापि विरोधित्वाच्च, मधुविषसंपृक्तान्नबुभुक्षादौ तथा दर्शनात् । नन्वेवमपि यदि निर्व्वह्निः स्यादिति विषयपरिशोधकस्य तर्कस्य कथमनुमितावुपयोगः, परामर्शादेव विशेषदर्शनत्वेन शङ्कानिवृत्तेरिति चेत् । विशेषदर्शने स्वरसवाहिशङ्काऽनुदयेऽपि अन्याहितशङ्कोदयेन बाधकप्रमाणावतारशङ्कानिबन्धनसाध्याभावशङ्कानिवर्त्तकत्वेन तदुपयोगादिति विपश्चितमनुमानप्रकाशे । केचित्तु प्राथमिकलिङ्गदर्शनस्य तदविरोधित्वेन धूमवानयं वह्निमान्न वेति संशयः, ततो जिज्ञासा, ततश्च साध्याभावज्ञानोपायानुसन्धानपरस्य तामपि वह्निव्याप्तिं पक्षधर्म्मधूमे न परामृशति व्यग्रत्वादिति प्रसिद्धायां परामर्शसामग्र्यां तर्कावतारे तेनापहृतायां जिज्ञासायां तदुपायानुसरणपरत्वरूपविषयान्तरसञ्चाराभावे परामर्शोत्पादः, अत एवायं न्यायविषयपरिशोधक इति गीयते, न्यायस्य परामर्शस्य विषयो लिङ्गं, तस्य परिशुद्धिः परामर्शप्रतिबन्धकसाध्याभावजिज्ञासातदुपायानुसरणपरत्वयोरपगमः । तदाह प्रमेयतत्त्वबोधे वर्द्धमानः—"एवञ्च विरोधिनानाविषयस्य जिज्ञासा तदुपायानुसरणञ्च वास्तवकोटिप्रमाणप्रवृत्तावंशतः परिपन्थी"—इति । न चैवं तर्कस्य न्यायोत्तराङ्गत्वप्रतिपादनविरोधः, परामर्शव्यापारस्तर्क इति मतेन तदुत्थानात् । तदाह तत्रैव वर्द्धमानः । "तर्को न्यायस्य पूर्वाङ्गं न्यायविषयपरिशोधकत्वात्, व्याप्तिग्राहकत्वाच्च" इत्याहुः ।

ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्त्तते, ततोऽनवस्थया भवितव्यम् । न । शङ्काया व्याघातावधित्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यते, यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्या-

बोधनी ।

ननु यदि तर्केण व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः तर्हि तर्कस्याप्यविनाभावापेक्षत्वात्तत्रापि शङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरापेक्षायामनवस्था स्यादित्याशङ्क्याह **ननु**–इति । अत्रोत्तरत्वेन तृतीयं पादमवतारयति **न**–इति । नानवस्थया भवितव्यम्, न हि यत्र यत्राविनाभावग्रहस्तत्र सर्वत्र शङ्कोदय इति । व्याघातावधित्वमेवाह **तदेव हि**–इति । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने लोकस्य व्यवहारव्याघातादयो न प्रादुष्यन्

प्रकाशः ।

नन्वन्यत्रेव तर्कमूलव्याप्तावपि शङ्काऽनुवृत्तौ मूलशैथिल्यात्तन्निवर्त्तनं तर्कादेवेत्यनवस्थेत्याह— **नन्विति** ॥ न चानादिसिद्धव्याप्तिका एव केचित्तर्का इति वाच्यम् । तत्रापि प्रमाणानुयोगेऽनुमान एव पर्यवसानेऽनवस्थापत्तेरिति भावः । तत्तर्कमूलव्याप्तिग्रहो न तर्कान्तरात् किन्त्वन्यथैवेत्याह ॥ **शङ्काया** इति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ **तदेव हीति** ॥ धूमो यदि वह्न्यसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे तत्समवहितसामग्र्यजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र तर्के प्रवृत्ते किमवह्नेरेव धूमः स्यादिति शङ्का, क्वचिद्वह्निं विनाऽपि स्यादिति वा, अकारणत एवोत्पद्यते इति वा ? । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः । यदि ह्यन्वयव्यतिरेकावधृतकारणभावं कारणं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा नियमेन धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थमन्नस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्योपादानं न कुर्यात्, तैर्विनाऽपि तेषां सम्भवात् । तस्मात् तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम् । न ह्यस्ति सम्भवो धूमाद्यर्थं वह्न्यादिकमुपादत्ते तत्कारणं तत्तेस्थाशङ्कते चेत्यर्थः । अतश्च—

व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥

प्रकाशिका ।

रति **धूमो यदीति** । अत्र सत्यन्तं विशेषण पक्षे योजनीयम् । तेनाभिमतविपर्य्ययपर्य्यवसायित्वं तर्कस्येति वोध्यम् । **तदुपादानमिति** । उपादानकारणीभूतं कार्यकारणभावज्ञानमित्यर्थः । उपादानस्य क्रियायाः शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् । नन्वेवमन्योन्याश्रयः कार्यकारणभावग्रहार्थमेवैतत्तर्कानुसरणादिति वाच्यम् । न ह्यनेनैव तर्केण धूमवह्निव्याप्तिग्रहनियमः कोटिस्मरणादिविरहेण शङ्काविच्छेदे तर्कं विनापि व्याप्तिग्रहात्, किन्तु सर्वत्र शङ्का स्यादेवेति शङ्कापिशाच्या न क्वापि व्याप्तिग्रह इति नानुमानं प्रमाणमिति वदन्तं चार्वाकं प्रति तर्कोऽयमुपदर्श्यते । एवमाशङ्कमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघात इति प्रतिपादनाय तथा च भवतोऽप्युपादानकारणीभूतं कार्यकारणभावज्ञानं वर्त्तत एवेति नास्ति शङ्केति तदुद्भावनं वाङ्मनसविसंवाद इति भयेन शङ्कामनुद्भावयन् सोऽनुमानप्रामाण्यानु-

मकरन्दः ।

यत्तर्कमूलव्याप्तौ व्याघातः शङ्काप्रतिबन्धकस्तमुदाहरति **धूमो यदीति** । सत्यन्तं घटादौ व्यभिचारवारणाय । पक्षविशेषणमप्येतद् वोध्यम् । तेनैतद्विशेषणस्यैव व्यतिरेकमादाय नास्य विपर्य्ययपर्य्यवसानम् । तद्ग्रहश्च योग्यानां व्यभिचारदर्शनात्, अयोग्यानामनुपस्थितकल्पनागौरवात् । **तदुपादानमिति** । तदुपादानहेतुभूतधूमवह्न्यादिकार्य्यकारणभावज्ञानमेवेत्यर्थः । शङ्काया विरोधिनिश्चयाप्रतिबध्यत्वादिति ध्येयम् । यद्यप्येवमन्योन्याश्रयः, शङ्कानिवृत्तावेव तर्कस्य कार्य्यकारणभावनिवर्त्तकत्वं निश्चिते च कार्य्यकारणभावे ततः शङ्कानिवृत्तिरिति, तथापि न सर्व्वत्रानेनैव तर्केण वह्निधूमकार्य्यकारणभावग्रहः, स्वतः सिद्धशङ्काविरहेऽन्वयादिज्ञानवतस्तद्ग्रहे बाधकाभावात् तस्मात् सर्व्वत्र शङ्का स्यादेवेति यश्चार्वाकादिरनुमानविरोधी मन्यते, तं प्रत्युच्यते तथा सत्येतादृशतर्केऽपि तादृशशङ्कायां भवतो धूमार्थवह्न्युपादानं व्याहन्येत । तदिदमाह, न ह्यस्ति सम्भवो धूमाद्यर्थं वह्न्यादिकमुपादत्ते

प्रकाशः।

इति खण्डनमपास्तम्। व्याघातस्य शङ्काऽनाश्रितत्वात्। स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्। एतेन व्याघातो विरोधः, स च सहानवस्थाननियमो, नियमश्च व्याप्तिरिति तत्राप्यनवस्थेत्यपि निरस्तम्॥

नन्वेवं तर्कं विनाऽपि व्याप्तिग्रहाद्व्यभिचारेण तर्कोऽपि न व्याप्तिग्राहकः। **अत्रास्मत्पितृचरणाः।** तर्को न व्याप्तिग्राहकः, किन्तु व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतं सहचारदर्शनम्। ज्ञानञ्च निश्चयः शङ्का च। शङ्का क्वचिदुपाधिसन्देहात्, क्वचिद् विशेषादर्शनसचिवसाधारणधर्मदर्शनात्। तदभावश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात्, क्वचित् स्वतः सिद्ध एवेति नानुगमः। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततो व्याप्तिनिश्चयः

प्रकाशिका।

कूलव्याप्तिग्रहमङ्गीकारयितुं शक्यत इति भावः। तर्कस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वमित्याचार्याभिमतमिति भ्रान्तः शङ्कते **नन्वेवमिति**। अत्रास्मत्पितृचरणा आचार्याशयं स्फोरयन्तीति शेषः। **व्यभिचारज्ञाने**ति। यद्यपि व्यभिचारज्ञानवदव्यभिचारज्ञानमपि वर्त्तत इति व्यभिचारस्यापि ग्रहापत्तिरिति

मकरन्दः।

तत्कारणं तथेत्याशङ्कते चेति दिक्। **किन्त्विति**।न चैवमव्यभिचारज्ञानाभावसहकृताद्व्यभिचारनिश्चयप्रसङ्ग इति पूर्व्वोक्तदोषानपाय इति वाच्यम्। सहचारदर्शनस्य व्यभिचारनिश्चयानङ्गत्वात्, मानाभावात्, विरुद्धे व्यभिचारनिश्चयस्य तेन विनाऽपि भावाच्च। शेषन्त्वनुमानप्रकाशे।

टिप्पणी।

चारो गृहीत इति भावः॥ **ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलेति**। सहचारदर्शनेत्यादिचिन्तामणिफक्किका तत्र व्यभिचारज्ञानाभावेत्यत्र व्यभिचारशङ्काविरहेति पाठमूरीकृत्य व्याख्यातं मथुरानाथेन तथा हि यथा सहचारदर्शनं व्यभिचारनिश्चयाभावश्च व्यभिचारिसाधारणम् सन्दिग्धव्यभिचारिसाधारणम् व्यभिचारसंशयस्थलेऽपि वर्त्तते। न च तत्र व्याप्तिग्रह इति न व्याप्तिग्राहकः, तथा व्यभिचारशङ्काविरहज्ञानमनुकूलतर्कज्ञानञ्च व्यभिचारसंशयस्थलसाधारणमिति न व्याप्तिग्राहकम्, तयोः सहचारदर्शनव्यभिचारज्ञानसामान्याभावयोरित्यर्थः, केन सन्दर्भेण तत्रेदं चिन्त्यम्। व्यभिचारशङ्काविरहज्ञानस्य व्यभिचारनिश्चयस्थलेऽपि व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिव्यभिचारित्वसम्भवात्तत्संशयस्थलानुधावनमसङ्गतं ज्ञातव्यभिचारसाधारणमिति व्याख्यानस्यैवोचितत्वात्। व्यभिचारज्ञानसामान्याभावस्य पूर्वानुक्तत्वेन **तयो**रित्यत्र तच्छब्देन तत्परामर्शासम्भवाच्च। प्रकाशस्थचिन्तामणिग्रन्थस्त्वेवं व्याख्येयः, यथा व्यभिचारनिश्चयाभावः संशयस्थले ज्ञातव्यभिचारसाधारणस्तथा व्यभिचारज्ञानसामान्याभावज्ञानमपि संशयनिश्चयस्थलयोः ज्ञातव्यभिचारसाधारणमिति न व्याप्तिग्राहक इति व्यभिचारज्ञानाभावस्योपक्रान्तत्वेन तच्छब्देन तत्परामर्शोऽप्युपपन्नः। वस्तुतस्तु पूर्वग्रन्थे व्यभिचारज्ञानसामान्याभावस्य स्वरूपत एव कारणत्वमुक्तमस्ति तत्र निर्बीजन्तु ज्ञानकारणत्वभ्रान्तिङ्कल्पयित्वा ग्रन्थोत्थापनमयुक्तमेव प्रतिभातीतीत्थं व्याख्येयः, सहचारदर्शनं व्यभिचारज्ञानाभावश्च व्यभिचारज्ञानकारणाभावे सङ्केताविव व्यभिचारिण्यपि विशेषदर्शिनामपि सम्भवतीति तत्रापि व्याप्तिग्रहप्रसङ्गः, न च का क्षतिरिति देश्यम् व्याप्तिनिश्चये व्याप्यत्वप्रसङ्गात्, न चोत्तरकालं व्यभिचारदर्शनाद् व्याप्तिबाध इति वाच्यम्।न ह्यस्ति नियमो व्यभिचारज्ञानेन प्रमात्मकेनैव भावितव्यमिति व्यभिचारज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये व्याप्तिबाधः, व्याप्तिबाधे प्रमात्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः, एवं सङ्केतौ व्यभिचारो दृश्यत इति का प्रत्याशा, तस्माद् व्यभिचारिसाधारण्यम् व्याप्तिग्राहकस्यानिष्टम्, ननु व्यभिचारज्ञानाभावज्ञानमेवास्तु कारणम् ज्ञानाभावो ज्ञानकारणविरहनियतः, सुषुप्ताविवान्यदापि विशेषद-

घातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा। न हि हेतुफलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि शक्यते। तथा सति शङ्कैव न स्यात्, सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादिवत्।

बोधनी।

तत्रैव शङ्का न सर्वत्रेति। कुत इत्यत आह **न हि**-इति। न हि कार्यकारणभावोऽपि न स्यादिति शङ्कायाः संभवस्तस्या अपि कस्यचित्कार्यत्वादिति न केवलं शङ्कानुदयः सर्वमपि कार्यजातं मिथ्या कार्यकारणभङ्गादित्यादि च बाधकमूहनीयमित्याह **सर्वम्**-इति। यद्वा, सर्वं व्यभिचरिष्यतीतिवत्सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यपि शङ्काया अनुत्थानं तस्या अपि सर्वान्तर्भावेन मिथ्यात्वेन व्याघातादिति प्रसङ्गादुच्यते-इति। नन्वसार्वत्रिकत्वेऽपि यत्र कुत्रचिदपि संभवन्तीत्याशङ्कोपाधि-

प्रकाशः।

स्यात्। न। तयोः स्वरूपसतोरेव व्याप्तिग्राहकत्वात्। सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा, तदाभासात्तदप्रमा, विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां तादृशपुरुषज्ञानवत्। इयञ्च प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सामग्री। तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहादिति।

शङ्काऽपि हेतुमती, न वा?। आद्ये हेतुं विना न स्यादेव। द्वितीये देशादिनियमहेतोरभावात् सर्वासत्यत्वप्रसङ्ग इत्याह। **तथा सतीति**॥ नन्वतीन्द्रियोपाध्यभावनिश्चयोऽशक्यः। योग्योपा-

प्रकाशिका।

पूर्वाक्षेपतादवस्थ्यम्। तथापि सहचारज्ञानस्यात्राधिकत्वं तर्कसाहित्यञ्चेति विनिगमकं तुल्यत्वे तु सन्देह एवेति अहेतुकैवाशङ्कोत्पत्तिरित्युपगमे हेतुफलभावेऽपि शङ्का स्यादिति विकल्प्य व्याचष्टे। **शङ्कापि हेतुमतीति**। **देशादीति**। अत्रैव शङ्का नान्यत्रेति नियामकाभावेन शङ्कायामपि शङ्का स्यात्, एवं सर्वं मिथ्येत्यपि शङ्का स्यादिति सर्वासत्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः।

मकरन्दः।

अहेतुकैवोत्पत्तिरित्यभ्युपगमे हेतुफलभावाभावेऽपि शङ्का स्यादेवेत्यतो व्याचष्टे **शङ्काऽपीति**। **देशादीति**। अत्रैव शङ्का नान्यत्रेति नियमहेतोरभावात् शङ्कायामपि शङ्का, एवं सर्वं मिथ्या भवि-

टिप्पणी।

र्शिनां यद्यपि सम्भवति, तथापि ज्ञानाभावज्ञानं दुर्घटम्, विशेषदर्शिभिर्व्यभिचारिणि व्यभिचारज्ञानस्य शक्यपरिच्छेदत्वात्, विशेषदर्श्यनुरोधेनैव वस्तुव्यवस्थापनोचितेत्येवं मन्वानस्य सिद्धान्त्याभासस्य निराकरणम्, यथा ज्ञानकारणविरहाद् व्यभिचारज्ञानं व्यभिचारिसाधारणम्, विशेषदर्शिनां तथा व्यभिचारज्ञानासत्वे तदभावस्य प्रमेयत्वे विशेषदर्शिनामपि ज्ञानं व्यभिचारिण्यपि न दुर्लभम्, व्यभिचारज्ञानकारणनियमस्येव तज्ज्ञानज्ञानकारणनियमस्याप्यभावेन कारणाभावादेव प्रतिबन्धकस्य ज्ञानज्ञानस्य विशेषदर्शिनां सर्वदा सत्त्वासम्भवेनात्रापि व्यभिचारिसाधारण्यमिति न व्यभिचारादर्शनञ्चापि तज्ज्ञानञ्च ग्राहकमिति व्याप्तिग्राहकाभाव प्रसङ्ग इति। **स्वरूपसतोरेव व्याप्तिग्राहकत्वादिति।** ग्राहकत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणं तेन तर्कस्याहेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वेऽपि न क्षतिः। **सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमेति** व्याप्तिमद्धर्मीन्द्रियादिसन्निकर्षादित्यर्थः। तेनासत्तर्कादपि व्याप्तिसत्त्वे प्रमोत्पादेऽपि न क्षतिः। ग्राहक सत्त्वे व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिग्रहः स्वीक्रियत एव न च व्याप्तिसत्त्वप्रसङ्गः। व्यभिचारिणि हेतुमति योग्यस्य साध्यस्याभावनिश्चये दोषाभावनिश्चये व्यभिचारज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयात् सद्धेतौ तादृशनिश्चयाभावात् सम्भावना तु तर्कनिरस्तेत्याशयः। **आद्ये हेतुं बिना न स्यादेवेति।** उभयथापि शङ्कैव न स्यात्। शङ्का हेतुमतीत्यभ्युपगतश्चेद्धेतुफलाभावस्यासत्तया शङ्क्यत इति हेतोरभावान्न स्यात्, शङ्का हेतुमती नेत्यभ्युपगतश्चेन्नियामकाभावाद्धेतुफलभावयोरिव सम्भावितसत्त्वं शङ्कायामपि स्यादिति न स्यात्। सा यथैन्द्रजालिकपदार्थेष्वसत्त्वेन

तथापि, अतीन्द्रियोपाधिनिषेधे किं प्रमाणमित्युच्यतामिति चेत्। न वै कश्चिदतीन्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धोऽस्ति, यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम्। केवलं साहचर्ये निवन्धनान्तरमात्रं शङ्क्यते ततः शङ्कैव फलतः स्वरूपतश्च निवर्त्तनीया। तत्र फलमस्या विपक्षस्यापि जिज्ञासा तर्कादाहत्य निवर्त्तते। ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति सर्वं सुस्थम्। न चैतदनागमं, न्यायाङ्गतया तर्कं व्युत्पादय-

बोधनी।

निषेधेनैव निवर्तनीया, तत्रैन्द्रियकस्य योग्यानुपलम्भेन निषेधेऽप्यतीन्द्रियस्य कथं निषेध इत्याह **तथापि**-इति। **न वै कश्चित्**-इति। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति। तर्हि भूयोदर्शनेनैव प्रतिवन्धसिद्धेस्तर्कः शङ्कावधिरित्यादिकमरण्यरुदितं स्यादित्यत्राह **केवलम्**-इति। न तावत् भूयोदर्शनमात्रात्प्रतिवन्धनिश्चयः, नापि सर्वत्रोपाध्याशङ्का, किन्तु निवन्धनान्तरकृतस्यापि साहचर्यस्य क्वचिद्दर्शनात् किमत्रापि निवन्धनान्तरमस्ति वा न वेति क्वचिच्छङ्का जायते, सा च हेतोर्विपक्षसंसर्गशङ्कां फलति, ततो न प्रतिवन्धनिश्चयः स्यात्, तेन हेतोः साध्यसंसर्गे निवन्धनान्तरशङ्का स्वरूपतः फलतश्च प्रतिवन्धनिश्चयार्थं निवन्धनीया। तत्र या फलभूता धूमवानपि पर्वतः किमनग्निः स्यादिति पक्ष एव विपक्षत्वेन जिज्ञासा सा तर्केण साक्षान्निवर्तते। यदि तथा स्याद् धूमस्याकारणत्वेन कादाचित्कत्वभङ्गप्रसङ्गः दुष्टत्वं वाग्नेरनियतत्वान्नियतस्य च हेत्वन्तरस्याभावादिति। ततो निवृत्तव्यभिचारशङ्को निष्कलङ्कं भूयोदर्शनेनावधृतप्रतिवन्धाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनमनुमिनोति, तत उपाधिशङ्कास्वरूपमपि निवर्तते, न चोपाधिशङ्काऽप्यनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमेव निवर्तनीया विपक्षजिज्ञासानिवृत्त्यैवानुमानप्रवृत्तेः पाश्चात्या तूपाधिशङ्कानिवृत्तिर्वस्तुगत्योक्ता, न त्वनुमानप्रवृत्त्युपयोगित्वेनेति। न च तर्कसनाथेन भूयोदर्शनेन निश्चितप्रतिवन्धं लिङ्गमनुमानाङ्गमित्ययमर्थः स्वमनीषिकामात्रकल्पित इत्याह **न चैतत्**-इति।

प्रकाशः।

पैर्योग्यानुपलब्धेरभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिव्यतिरेकस्य अनुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातादित्याह **तथापीति**॥ उपाधिर्निश्चितः, शङ्कितो वा?। आद्ये, **न वै कश्चिदिति**॥ शङ्काऽपि भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिरित्यात्मिका, सकललोकयात्राविलोपकतया नाद्रियत एवेति। साध्यव्यापकतया निश्चितमिदं साधनाव्यापकं स्यादिति शङ्का स्यात्तत्राह। **केवलमिति**॥ साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकान्तरमित्यर्थः॥

अथ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकम्, तत्र का व्याप्तिर्यत्र तर्कोपयोगः। न तावत् स्वाभाविकत्वम्। स्वभावजन्यत्वस्याव्याप्तेः, स्वभावाश्रितत्वस्य चातिव्याप्तेः। नापि विशिष्टवै-

प्रकाशिका।

विशिष्टेति। साधनविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यमित्यर्थः। व्यापकत्वं व्याप्तिघटितं स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-

मकरन्दः।

ष्यतीत्यपि शङ्का स्यादिति सर्वासत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। **सकलेति**। शङ्कापिशाचीसत्त्वेनातिप्रसङ्गान्न सा प्रतिबन्धिकेत्यर्थः। यद्यपि संशयसहितजिज्ञासाया एव शङ्कानिवर्त्तकत्वेनोक्तत्वात् तथैव युक्तत्वाच्च ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति मूलमयुक्तं, तथापि मतान्तरेणेदमित्येके। अनुमानप्रवृत्ताविति न सतिसप्तमी किन्तु निमित्तसप्तमी, न च कर्म्मयोगाभावान्न तथेति वाच्यम्। शङ्कास्वरूपस्य कर्म्मकर्त्तृत्वादित्यन्ये। **विशिष्टेति**। साधनविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यमित्यर्थः। व्यापकत्वं व्याप्तिघटितं तत्

टिप्पणी।

सर्वमिन्द्रजालवन्मिथ्या भविष्यतीति शङ्कितासत्त्वं सर्वस्य तथेति भावः। स्वाभाविकत्वं स्वभावेन साध्यस्य जन्यत्वम् स्वभावतः साध्यसम्बन्धित्वं वेति विकल्पयन् दूषयति **स्वभावजन्यत्वस्या-**

प्रकाशः ।

शिष्टथं, रासभादिविशिष्टेऽपि वह्निवैशिष्ट्यात् । नापि निमित्तनैमित्तिकत्वं, रूपरसयोरभावात् । निमित्तत्वस्य नियमघटितत्वाच्च । नाऽपि कार्त्स्न्येंन सम्बन्धः । एकव्यक्तिकाव्याप्तेः । नानाव्यक्तिकेऽपि धूमादौ सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वह्नावसम्भवात् । अत एव, न कृत्स्नेन साध्येन सम्बन्धः । नापि यावत्साधनाश्रयाश्रितसम्बन्धः । साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकवह्नेराश्रितत्वाभावात् । नाप्यविनाभावः । केवलान्वयिनि अव्याप्तेः । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वम् । तच्चाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः । नाप्यव्यभिचारित्वम् । तद्धि न साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं, साध्यवदन्योन्याभाववदवृत्तित्वं वा । केवलान्वयिन्यव्याप्तेः । नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं, साध्यासामानाधिकरण्याऽनधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च केवलान्वयिन्यसम्भवि । यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणो धूमादौ चासिद्धम् । नापि व्यापकसामानाधिकरण्यं, व्याप्तिनिरूप्यत्वात् । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् । पर्वतीयाग्नेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । न च धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वह्निसामान्यमिति वाच्यम् । न हि विशेषाभावादन्यः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः । विशेषाभावसमूहादेव तद्व्यवहारोपपत्तेस्तत्र मानाभावात् । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्द्रव्यत्वाद्यव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणम् । संयोगे साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरत्यन्तोऽभावः, अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । एतेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्यन्ताभावेतरत्वेनाऽपि विशेषणं परास्तम् । वह्नेर्धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् ॥

अथ साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वम् । न च द्रव्यत्ववन्निष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगि संयोगवत्, द्रव्यं न संयोगवदित्यप्रतीतेरिति चेत् । न । मूले वृक्षः कपिसंयोगवानित्यबाधितानुभवादवच्छेदभेदेन संयोगवदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । न चैवं भेदाभेदापातः । ईदृशस्यावच्छेदकभेदमादाय तदुपगमात् । वह्निमत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च । न च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः, प्रमाणाभावादित्युक्तम् । किञ्च, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्यवद् यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो न व्याप्यव्यापकभावः । तस्यानिरूपणात् । नान्योऽतिव्याप्तेः । साध्यञ्च यदि सिद्धिकर्म विवक्षितं, तदा पर्वतवह्निधूमयोरेव व्याप्तिः । व्यापकञ्चेत्तदाऽन्योन्याश्रयः । नापि साधनसमानाऽधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याऽप्रसिद्धेः । नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । तथाहि । उपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापको वाच्यः । तत्र यद्यपि व्यापकत्वं न व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयत्वात्, किन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणम् । गोत्वाश्वत्वयोरतिव्याप्तेः । अन्योऽन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेश्च किन्त्वभावविरहात्मत्वम् । तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो धूमादावसिद्धः । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां निषेद्धुमशक्यः । यावत्साध्य-

प्रकाशिका ।

भावाप्रतियोगित्वं वा, आद्ये दोषमाह व्याप्तिनिरूप्यत्वादिति । अन्त्यमाशङ्क्य निराकरोति नापीति ।

मकरन्दः ।

समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । आद्ये दोषमाह व्याप्तिनिरूप्यत्वादिति । अन्त्यमाशङ्क्य निराकरोति नापीति ।

टिप्पणी ।

व्याप्तेरिति । प्रत्येकम् वह्नावसम्भवात् इति । धूमे सकले प्रत्येकं वह्निनिरू-

प्रकाशः।

व्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं, यावत्साधनाव्यापके घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यते इति चेत्। न। व्यधिकरणत्वात्। यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वमनौपाधिकत्वमिति चेत्। न। आत्माश्रयात्। एतेन, यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यस्य, यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य, तत्त्वमनौपाधिकत्वमित्यप्यपास्तम् ॥

अथ यावत्साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम्। न ह्येवं सोपाधिः, साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन उपाधेरार्द्रेन्धनवत्त्वादेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्। आर्द्रेन्धनविरहिणि धूमस्यावृत्तेरिति चेत्। न। सोपाधौ गतत्वात्। तथाहि। वह्निः साधनं, तत्समानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावस्तप्तायःपिण्डे तत्प्रतियोगि, चत्वरवर्त्यार्द्रेन्धनं, तत्प्रतियोगिको योऽत्यन्ताभावो महानसे, तत्समानाधिकरणः साध्यो धूमस्तेन सामानाधिकरण्यं वह्नेः साधनस्य। तथा प्यार्द्रेन्धनसामान्याभाववति धूमो न वर्त्तते इति चेत्। न। सामान्यावच्छिन्नाभावस्यामानकत्वात्।

नापि यावत्साधनव्यभिचारितव्यभिचारि यत् साध्यं तेन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। अनेकव्यक्तिकोपाधिमति प्रसक्ततादवस्थ्यात्।

अथ केवलाऽन्वयिनि केवलाऽन्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः, साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिणि। एतयोरनुमितिविशेषे प्रयोजकत्वम्। अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका। न च तन्मात्रादनुमित्यापत्तिः। विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वनियमादिति चेत्। न। धूमे साध्यवदन्यावृत्तित्वस्याभावात्। वह्निमत्पर्वतादन्यत्र महानसे धूमस्य वृत्तेः। सकलसाध्यवदन्यवृत्तित्वं न धूमे इति चेत्। न वह्निमतां प्रत्येकं सकलसाध्यवदन्यत्वात् ॥

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः। व्यभिचारिणोऽपि सम्बन्धस्य केनचित् सह व्याप्तित्वात् वह्निधूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव वक्तव्येति चेत्। न। अनुमितिकारणलिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे सम्बन्धमात्राभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। तज्ज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं, सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ॥

अत्रोच्यते। यत्सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यस्य, तस्य सा व्याप्तिः। तथाहि। धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं, धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात्। वह्नेस्तु धूमसम्बन्धित्वे न वह्नित्वमवच्छेदकं, धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्। न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकम्। संयोगादौ तथात्वादर्शनात्। किन्तु वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं, तादृशश्च व्याप्यमेव। यद्वा, यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यद्यस्य रूपं, तदेव तस्य व्याप्यत्वम्। वह्निसामानाधिकरण्यं च धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते, सोपाधौ तूपाधिना। यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। न च धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिता वह्नित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः। रासभत्वन्तु तथा, धूमवति रासभो नास्तीति प्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावमान्यः, विशेषाभावप्रमायामपि सामान्ये संशयात्। न चैवं संयोगित्वव्याप्यत्वं सत्त्वस्य स्यात्, कर्मणि संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यात् एतदेवानौपाधिकत्वमित्युच्यते इति संक्षेपः।

प्रकाशिका।

सम्बन्धज्ञानेऽपीति। इदमुपलक्षणम्। एवम् अर्थान्तरमित्यपि द्रष्टव्यम्। इतरदन्यत्र व्याख्यातम्।

मकरन्दः।

सम्बन्धज्ञानेऽपीत्युपलक्षणम्। एवमप्यर्थान्तरतादवस्थ्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। व्याप्तिलक्षणान्यनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यानि।

तः सूत्रकारस्याभिमतत्वात् । अन्यथा तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यात् ॥

तदयं संक्षेपः । यत्रानुकूलतर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः । स च द्विविधः, शङ्कितोपाधिर्निश्चितोपाधिश्च ।

यत्रेदमुच्यते—

याबच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्कयते ।
विपक्षस्य कुतस्तावद् हेतोर्गमनिकाबलम् ॥

बोधनी ।

"अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" इति तर्कं लक्षयित्वा वादसूत्रे प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति न्यायाङ्गतां तर्कस्य व्युत्पादयतः सूत्रकृतो न्यायोपकारकत्वस्याभिमतत्वात्, अन्यथा तर्कस्य न्यायानङ्गत्वे तद्व्युत्पादनमनर्थकं स्यात् प्रयोजनान्तराभावादिति विस्तरतः प्रतिपादितमर्थं शिष्यानुकम्पया संक्षिप्य वक्ष्याम इत्याह **तदयम्**—इति । यत्र हेतावुपाधिविधूननेन भूयोदर्शनसहायकमाचरन्ननुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः, उपाधिमानप्रयोजक इत्युक्तं भवति तत्र शङ्कितोपाधेरप्रयोजकत्वे मीमांसावार्त्तिकमुदाहरति **यावच्च**—इति । कोऽसावुपाधिर्नाम यद्वा-

प्रकाशः ।

भूयोदर्शनाविप्लवे कोऽयमप्रयोजको नामेत्यत्रोत्तरमाह-**तदयमिति** । अनुकूलत्वञ्च तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वं व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तनद्वारेत्युक्तम् । सोऽयमप्रयोजकः शङ्कितोपाधिः, साधनाऽव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वेनोभयथा वा सन्दिग्धः । यथा, मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वम् । यथा तुल्ययोगक्षेमत्वेन उपाधेः साध्यव्यपकतया सन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादि । यथा, मित्रातनयत्वे शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देह इति क्रमेणोदाहरणम् । न चोपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति वाच्यम् । व्यभिचारशङ्काऽऽधायकत्वेन सन्दिग्धानैकान्तिकस्यैव दूषकत्वात् । अत्रैव वृद्धसम्मतिमाह ॥ **यत्रेति** ॥ विपक्षस्याव्यतिरेकित्वं यावच्छङ्क्यते, तावन्न हेतुर्गमक इत्यर्थः । उपाधिसन्देहस्य च ज्ञायमानत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावान्न हेत्वाभासान्तरत्वं, स्वरूपसति सन्देहे कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्तेरिति भावः ॥

प्रकाशिका ।

शरीरजन्यत्वादिरिति । यद्यपि वस्तुगत्या न्यायमते नायमुपाधिरीश्वरानुमानभङ्गापत्तेः, तथापि विशेषदर्शनदशायामेव तत्सन्देहे· प्रतिबन्धक इत्युपन्यस्तः । वस्तुतो धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वमेव कार्यकारणभावाग्रहदशायामुदाहरणं द्रष्टव्यम् । **सन्दिग्धेति** दूषकत्वमात्रे दृष्टान्तोऽयम् । **विपक्षस्येति** विपक्षगामित्वं हेतोरित्यर्थः । **ज्ञायमानत्वेनेति** । इदमापाततः । परमार्थतोऽनुमितिपरामर्शान्यतरसाक्षाद्विरोधाभावादिति द्रष्टव्यम् । अन्यथोपाधेरेव हेत्वाभासतापत्तेरिति सो

मकरन्दः ।

यथा तुल्येति । यद्यप्यस्योपाधित्वाभावान्न सन्दिग्धोपाधित्वं, अन्यथेश्वरानुमानस्य सोपाधित्वापत्तेः, तथापि विशेषादर्शनदशायां कदाचित् तत्सन्देहोऽप्यनुमितिप्रतिबन्धक इति तदपि तथात्वेनोदाहृतम् । वस्तुतः शाकपाकजत्वादिकमेव साध्यव्यापकत्वमात्रसन्देहदशायां तथेति बोध्यम् । **सन्दिग्धेति** । दूषकत्वमात्रे दृष्टान्तोऽयम् । **विपक्षस्येति** । विपक्षगामित्वमित्यर्थः ।

ज्ञायमानत्वेनेत्यापाततः, परमुखनिरीक्षकत्वेति बोध्यम् । अन्यथोपाधेस्तथात्वं स्यादेवेति ।

टिप्पणी ।

पितस्य सम्बन्धस्यासम्भवात् । क्षित्यङ्कुरादौ **साध्यव्यापकतया सन्देह इति** । क्षित्यङ्कुरादौ सन्देहे तथा च साध्यव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसन्देहः । **शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतया सन्देह इति** । पक्षधर्ममित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्ववति मित्रातनये शाकपाकजत्वसन्देहात्

तत्रोपाधिस्तु, साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः। तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते इति ॥

बोधनी।

नप्रयोजक इत्यत्राह **उपाधिस्तु**-इति। एकस्मिन्साध्ये साधनत्वेनोपप्लवमानयोः यः साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिकः स इतरस्य साध्यसंबन्धे उपाधिः स्यात्, तत्र साध्यव्यापक इत्येवोच्यमाने अनित्यत्वसाधने सावयवत्वे कृतकत्वमुपाधिः स्यात्, अथ साधनाव्यापक इत्येवाभिधीयते तदा कृतकत्वे सावयवत्वमुपाधिः स्यात्, न चैतद्युक्तमुभयस्यापि प्रयोजकत्वादिति। एवं लक्षणमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह **तद्धर्म**-इति। संसृज्यमाने तद्धर्मविरहिणि धर्मिणि स्वधर्मप्रतिभास-

प्रकाशः।

साधनाव्यापकश्च इति॥ साधनत्वाभिमताव्यापकत्वे साध्यत्वाभिमतव्यापक इत्यर्थः। व्यापकत्वञ्च तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति न व्यापकादिज्ञानेऽन्योन्याऽऽश्रयः॥

ननु साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिः। न च तयोरनुपाधित्वं, दूषकताबीजसाम्यात्। बाधानुन्नीतपक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च। अथ प्रयोजको धर्म उपाधिः। तत्त्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः। तस्मिन् सत्यप्यभवतस्तेन विनाऽपि भवतश्च तदप्रयोज्यत्वात्। पक्षेतरत्वन्तु

प्रकाशिका।

पाधौ न वास्तवः साध्यसाधनभाव इत्यत्र उभयत्राभिमतपदं पूरयति। **साध्यत्वाभिमतेत्यादि**। **नान्योन्याश्रय इति**। उपाध्यभावज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानमित्यन्योन्याश्रयो नोक्तक्रमेणेत्यर्थः। **साधनावच्छिन्नेति**। आत्मा प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपवत्वं, वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र च वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपवत्वमुपाधिरित्युभयोरसङ्कीर्णमुदाहरणं द्रष्टव्यम्। **बाधानुन्नीतेति** त्वन्मत इति शेषः। अन्यथा स्वमतेनाप्यव्याप्त्यभिधानमप्रेतनं विरुद्ध्येत। पक्षान्तर्भावेनैव च साध्यव्यापकताज्ञानं दूषकमिति दूषकताबीजस्यैवातिव्याप्तिरियं द्रष्टव्येति। साध्यप्रयोजकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिलक्षणं। तच्च पक्षेतरत्वे नातिव्याप्तमित्याशङ्कते। **अथ प्रयोजक** इति।

मकरन्दः।

साधनत्वसाध्यत्वे-व्याप्यत्वव्यापकत्वे, न च सोपाधौ वस्तुतस्तथात्वमत आह **अभिमतेति**। ननु व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वम्। तथा च व्याप्तौ गृहीतायामुपाधिप्रत्ययस्तत्प्रत्यये च तदभावरूपानौपाधिकत्वप्रत्ययाधीनव्याप्तिप्रत्यय इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह **व्यापकत्वञ्चेति**। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमप्यत्यन्ताभावविशेषणम्। तेन संयोगस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वम्। पक्षेतरस्योपाधित्वं मन्यमानोऽपि नैयायिकसिद्धान्तानुसारेण तल्लक्षणेऽतिव्याप्तिं ददाति **बाधानुन्नीतेति**। त्वन्मते इति शेषः। एतदपि पक्षान्तर्भावेण साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेण बोध्यम्। एतच्चाग्रे स्फुटम्। ननु साध्यप्रयोजकत्वे सतीति लक्षणविशेषणं तच्च न पक्षेतरत्वे इति नातिव्याप्तिरित्याह **अथेति**। न तथा, न प्रयोजकत्वघटितलक्षणवदित्यर्थः। एतेनोक्तशङ्काया

टिप्पणी।

सन्देहः। **तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति** न तु व्याप्तिनिरूपकत्वमिति शेषः। **न व्यापकादिज्ञानेऽन्योन्याश्रय इति**। व्याप्तौ गृहीतायामुपाधिप्रत्ययः, तस्मिन् सति तदधीनानौपाधिकत्वज्ञानाधीनव्याप्तिग्रह इत्यन्योन्याश्रयः॥ तर्कश्च त्वया व्यभिचारज्ञानाभावसम्पादनाय व्याप्तिग्राहकोऽभ्युपेयते व्यभिचारज्ञानञ्चोपाध्यधीनम्, उपाधिरेव च न निर्वक्तुं शक्य इति कुतस्तर्कोऽभ्युपेय इति खण्डनरसिकः स्वेष्टासाधकमपि चार्वाकः शङ्कते **नन्विति**। स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकम्, वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षगुणत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वम् पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुपाधिः।

प्रकाशः ।

न तथेति चेत् । न । दूषकतौपयिकप्रयोजकत्वस्य साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वस्य तत्राप्यनपायात् । साध्यव्याप्यत्वस्य चादूषणत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वादनुपाधिरिति चेत् । न । तद्धि न निष्प्रयोजनकत्वं, साधनव्याप्तिपरिहारस्यैव प्रयोजनत्वात् । नापि व्यभिचारावारकत्वम् । पक्षे स्वसिद्धस्य व्यभिचार-

प्रकाशिका ।

दूषकतेति । तथा च प्रयोजकत्वघटितमपि लक्षणन्तत्रातिव्याप्तमेवेति भावः । **अदूषणत्वादिति** । इदमुपलक्षणम् । विषमव्याप्तिमदुपाधावव्याप्त्यापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । व्यर्थविशेषणरहितत्वं लक्षणविशेषणमतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्कते । **व्यर्थेति । अनुपाधिरिति** । उपाधिलक्षणानाक्रान्त इत्यर्थः । **साधनव्याप्तीति** । इतरत्वस्य केवलान्वयितया साधनव्यापकत्वात् पर्वतेतरत्वस्य च पर्वत एव साधनव्यापकत्वादित्यर्थः । ननु साधने साध्याव्यभिचारावारकत्वेनैवात्र व्यर्थविषणता साधने साध्यव्यभिचारवारकस्यैवोपाधित्वात् आर्द्रेन्धनस्यैव धूमव्यभिचारवारकस्य वह्नौ । न च पर्वतेतरत्वं तथा शुद्धस्यैव धूमस्य वह्न्यव्यभिचारादत आह । **नापीति । स्वसिद्धस्येति** । पक्षेतरत्वस्योपाधिवादिमते धूमो वह्निव्यभिचार्येव पक्ष इति पर्वतेतरत्वविशिष्टस्यैव धूमस्य वह्निव्याप्यत्वमिति भवत्युपाधिस्तन्मते व्यभिचारवारक इत्यर्थः । तथा चोक्तातिव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः ।

मकरन्दः ।

अतिव्याप्तिपोषकतयाऽसङ्गतिरित्यपास्तम् । **दूषकतेति** । तथा च प्रयोजकत्वगर्भस्यापि तस्य तत्र सत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः । ननु व्यर्थविशेषणरहितत्वं तद्विशेषणमिति नातिव्याप्तिरित्याह **व्यर्थेति** । अनुपाधिः उपाधिलक्षणानाक्रान्त इत्यर्थः । **साधनेति** । इतरत्वस्य केवलान्वयितया साधनव्यापकत्वमिति पर्वतादिपदं विशेषणम् । ततश्च पक्ष एव साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । तथा च पुनरतिव्याप्तितादवस्थ्यमेवेति भावः । ननु साधने साध्यव्यभिचारावारकतयैव व्यर्थत्वं ब्रूमः, तत्र तद्वारकस्यैवोपाधित्वात् । यथा वह्नौ धूमव्यभिचारवारकमार्द्रेन्धनवत्त्वमुपाधिः, पक्षेतरत्वञ्च न धूमे वह्निव्यभिचारवारकं, तत्र तस्यैवाप्रसिद्धेरित्यत आह **नापीति** । **स्वसिद्धस्य** = पक्षेतरोपाधिवादिसिद्धस्य । तन्मते धूममात्रस्य पर्वत एव वह्निव्यभिचारित्वात्तद्वारकं धूमे पर्वतेतरत्वं विशेषणम् । पर्वतेतरधूमवत्त्वस्य वह्न्यव्यभिचारित्वात् । तथा च सर्वथा व्यर्थविशेषणरहितत्वस्य तत्र सत्त्वादुक्तातिव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः । यद्यपि वास्तवव्यभिचारवारकत्वविवक्षायां नातिव्याप्तिः, तथापि

टिप्पणी ।

नापि व्यभिचारावारकत्वमिति । साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारस्य वारकः साध्यविशेषणीभवन्नुपाधिर्भवति, अतथाभूतस्तु नोपाधिरभ्युपेयः, यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र स्वतोव ह्निर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनवत्त्वविशिष्टो भवत्यव्यभिचारीति सव्यभिचारकत्वादुपाधिः, वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमस्य नास्ति स्वतो वह्निव्यभिचार इति न तद्वारकः पक्षेतरत्वादिर्धूमादिहेतुविशेषणीकृतोऽपीत्याशयः । **स्वसिद्धस्य व्यभिचारस्य वारणादिति** । यस्य पुरुषस्यानुमितिसम्पादनाय साधनोपग्रहस्तेनैवोपाधिरुद्भावनीय इति स स्वपदार्थः । तेन गृहीतस्य व्यभिचारस्य वारकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरोपाधिवादिसिद्धस्येति तात्पर्यार्थः, यं प्रति साध्यसाधनाय हेतूपन्यासः क्रियते स प्रतिवादी सन्नुपाधिमुद्भावयतीत्युपाध्युद्भावनकर्त्ता स्वपदार्थः, तथा च यः पक्षेतरत्वमुपाधिमुद्भावयति, हेतोः पक्षे सन्दिग्धसाध्याभाववति वृत्तित्वस्य स्वसिद्धस्य वारणाय पक्षविशेषितस्य भेदस्योपाधितामाह इति पक्षविशेषणं व्यभिचारवारकमेव । पक्षेतरत्वोपाधिवादिनामयमाशयः, यथा साध्याभाववत्तया निश्चिते हेतुसन्देहः सन्दिग्धानैकान्तिकः तथा हेतुमत्तया निश्चिते साध्याभावसन्देहोऽपीति पक्षेतर एव हेतुव्यापकत्वं साध्ये निर्णेयस्तथा पक्षेतरस्मिन् पक्षेतरत्वस्यापि साध्यव्यापकत्वं निर्णेतुं शक्यमिति पक्षेतरत्वमुपाधिर्भवति, पक्ष एव हेतोः साध्यव्यभिचारवारकश्च सिद्धान्तिमते हेतुमति साध्याभावसन्देहस्य सन्दिग्धा

प्रकाशः ।

स्य वारणात् । तादृशस्याप्यस्मदादिपदादेरुपादानात् । नापि पर्वतेतरान्यत्वादेरित्यत्र व्यतिरेके इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धेरसिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमित्येव व्यर्थत्वम् । इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहात् । येन विशेषणेन विना व्याप्त्यग्रहस्तस्यैव सार्थकत्वात् । व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव तन्त्रत्वात् । अत एव गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राऽसिद्धिवारकविशेषणस्य सार्थकत्वम् । अन्यथा बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः । पक्षे साध्यसन्देहे साध्यव्यापकत्वानिश्चयान्न तदुपाधिः । यत्र तु पक्षे साध्याभावप्रमा, तत्र बाधोन्नीतत्वेनोपाधिरेवेति चेन्न । पक्षाऽतिरिक्ते साध्यव्यापकत्वग्रहादेवोपाधेर्दूषकत्वात् । अन्यथा, पक्षे साध्यसन्देहादुपाधिमात्रोच्छेदापत्तेः । विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्येति विशेषणाच्च तदुपाधिः । बाधोन्नीतपक्षेतरत्वं चोपाधिः । तत्र पक्षाभिमतस्य विपक्षत्वादिति चेत् । न । वस्तुनो विपक्षाऽव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वाभावात् । सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात् । तत्रोपात्तत्वेन विशेषणे च व्याघातः । न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यं चेति सम्भवति॥

तथापि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य पक्षेतरत्वे सत्त्वात् तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिरा-

प्रकाशिका ।

यद्यपि वास्तवव्यभिचारविवक्षायां नातिव्याप्तिः । तथापि वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारावारकस्यापि रूपवत्त्वादेरुपाधितास्वीकाराद्व्याप्तिर्द्रष्टव्या । **तादृशस्यापीति** । असिद्धव्यभिचारवारकस्यापीत्यर्थः । पक्षापक्षसाधारणसाध्यव्यापकत्वघटितमेव लक्षणं तच्च पक्षेतरे नास्तीत्याशयेन शङ्कते । **पक्ष इति** । दूषकताबीजं पक्षानन्तर्भावेनैव साध्यव्यापकताज्ञानम् , अन्यथा निश्चितोपाधिमात्रोच्छेदापत्तेरित्याशयेन दूषयति । **पक्षातिरिक्त इति** । परमतेनं परस्यातिव्याप्तिं दत्वा स्वमते पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमेव । तथा च तद्वारकविशेषणप्रक्षेपेऽव्याप्तिरित्याह। **तथापीति** । **तद्व्यावृत्त्येति** ।

मकरन्दः ।

एतादृशस्याप्युपाधित्वेन सर्वसिद्धत्वात्तत्राव्याप्तिर्बोध्या । **तादृशस्यापीति** । स्वसिद्धव्यभिचारवारकस्यापीत्यर्थः । पक्षापक्षसाधारणसाध्यव्यापकत्वमेव विवक्षितमिति नोक्तातिव्याप्तिरित्याह **पक्ष इति** । परमतेनैव परस्यातिव्याप्तिं दत्वा अनुमानद्वेषी चार्वाकस्तस्योपाधित्वमेवोपपादयति **तथापीति** । **तद्व्यावृत्त्येति** । अत्र पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमेवेति तद्व्यावृत्तावपि पक्षनिष्ठसाध्याव्यावृत्तेः

टिप्पणी ।

नैकान्तिकत्वाभावात्, पक्षेतरत्वस्य न व्यभिचारवारकत्वमिति स्वसिद्धस्येत्युक्तम् । **अस्मदादिपदादेरुपादानादिति** । एवं घटज्ञानाभाववानात्मत्वादित्यनुमानं यं प्रत्युद्भाव्यते तेनास्मदितरत्वमत्रोपाधिरित्युद्भाव्यते तत्रास्मत्पदं स्वस्मिन् साध्याभाववत्तया निश्चिते हेतोर्वृत्तित्वग्रहः, परेषामशक्यः स्वेनैव निर्णयस्तस्य च हेतुनिष्ठस्य व्यभिचारस्य स्वसिद्धस्य वारकः अस्मदिति पदार्थः, इतरत्वमात्रस्य सामानाधिकरण्येन हेतुविशेषणत्वेऽपि गृहीतव्यभिचारवारणस्याशक्यत्वादिति भावः । **अन्यथा** असिद्धिवारकत्वमात्रेण व्यर्थत्वे । पूर्वोक्तां बाधोन्नीतपक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिं वारयितुं शङ्कते **पक्षे साध्यसन्देह इति** । **विपक्षाव्यावर्त्तकेति** । इदञ्च समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण तत्रोपाधेर्विपक्षगतत्वे साध्यव्याप्यत्वासम्भवः स्यात् । **तत्रोपात्तत्वेन विशेषण इति** । उपाधावुपात्तत्वस्य विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणत्वे । पराभिमतेनैव पक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वेन परस्यातिव्याप्तिं दत्वाऽनुमानद्वेषी चार्वाकस्तस्योपाधित्वमेवोपपादयति । **तथापीति** । साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे सति साधनाव्यापकतावच्छेदकं यद्विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं तद्धर्मवत्त्वोक्तौ प्रमेयत्वमादाय न दोष इत्यत आह **तथापीति** । उपाधेर्दूषकताबीजस्य साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य सत्त्वे उपाधित्वं स्वीकरणीयमेव भवता तद्व्यावर्त्तकत्वञ्च विशेषणञ्चोपादेयमित्यनौपाधिकत्वं कथं व्याप्तिः स्यादसम्भवादित्यभिप्रायः । **तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिरिति**। अत्र पक्षतातिरिक्तत्व-

प्रकाशः ।

वश्यकीति हेतोर्व्यभिचारात्तत्र चावश्यमुपाधिसत्त्वादन्यस्योपाधेरभावात् पक्षेतरत्वमेवोपाधिः स्यात् । किञ्च, व्यभिचारावारकत्वं न व्याप्तिविरोधि, नाऽपि तज्ज्ञानविरोधि । नीलधूमे तदुभयसत्त्वात् ॥

अथोपाधेः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम् । तथाहि । नास्य व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वम् । वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्यभिचारि तद्व्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात्प्रमेयत्ववदित्यत्रार्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूमवत्त्वव्यापकत्वासिद्धेः । धूमवत्त्वव्यापकवह्निमत्त्वाव्यापकत्वात् । व्यापकत्वे वा साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वापत्तेः । न च धूमव्याप्यत्वं वह्निमत्त्वस्यासिद्धम् । तद्धि न व्यभिचारात्, स्फुटे व्यभिचारे उपाध्युपन्यासस्यानर्हत्वात् । तस्य तदर्थत्वात् । नाप्युपाधिनिश्चयात् । उपाधित्वासिद्धेः ॥

अथ यथा सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां वह्निमत्त्वं व्याप्यं धूमवत्त्वञ्च व्यापकं, तथा आर्द्रेन्धनवत्त्वमपि व्यापकं, धूमवत्त्वञ्च व्याप्यम् । तथा च व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिवद् व्याप्यसत्त्वाद् व्यापकसत्त्वमावश्यकमित्यविशेषादुभयमप्यसाधकमित्युच्यते । हन्त तर्हि सिद्धमुपाधेः सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम् ।

नापि व्याप्यत्वासिद्धिरूपत्वेन । सा हि न तावद्व्याप्तिभङ्गनिश्चयात्, तस्योपाधित्वनिश्चयसाध्यत्वात् । प्रकृते च तदनिश्चयात् । सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां तन्निश्चय इति चेत् । न । तयोर्हेतावपि सत्त्वात् । तत्रोत्पन्नमपि व्याप्तिज्ञानमुपाधिदर्शनाद् वाध्यते इति चेत् । न । उपाधावपि तद्बाधापत्तेः । तत्राप्युपाधिसद्भावात् । तथा ह्यार्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूमवत्त्व उपाधित्वे तदभावो धूमवत्त्वाभावव्याप्तो वाच्यः । अन्यथा आर्द्रेन्धनस्यापि धूमवत्त्वव्यापकत्वानुपपत्तेः । न हि यदभावो यदभावव्यभिचारी तत्तस्य व्यापकम् । एवं व्यतिरेके निर्वह्नित्वमुपाधिः । इदं हि निर्धूमस्य व्यापकतयाऽभिमतस्य व्यापकं, निर्धूमस्य वह्निमतोऽदर्शनात् । दर्शने वा व्यभिचारस्य स्फुटतयोपाध्युपन्यासस्यानर्हत्वादित्युक्तम् । आर्द्रेन्धनविरहस्य चाऽव्यापकं, आर्द्रेन्धनाभाववति पक्षे तदसत्त्वात् । नापि व्याप्त्यनिश्चयाद्व्याप्यत्वासिद्धिः । व्याप्त्यनिश्चयो हि पक्षे वह्निमत्त्वस्यार्द्रेन्धनविरहस्य च दर्शनात् । एवञ्च,

प्रकाशिका ।

यद्यपि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वग्रहे तादृशसाध्यव्यावृत्तावपि पक्षीयसाध्यव्यावृत्तेः कथं व्यभिचारः तथापि पक्षसाधारण्येनापि साध्यव्यापकतायाः संशयोऽस्त्येवेति व्यभिचारसंशयोऽस्त्येवेति भावः । अनौपाधिकत्वस्यापि व्याप्तितया व्याप्तिविरहरूपत्वमुपाधेरसम्भावितमेवेति तदुन्नायकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वं वक्तव्यं तथा सत्याह **तर्हीति । निर्धूमस्येति ।** तथा चापातत उक्तोपाधिनोक्तोपाधौ

मकरन्दः ।

कथं व्यभिचार इति चिन्त्यम् । अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमान्न व्याप्यत्वासिद्धिरूपत्वमिति तदुन्नायकत्वेन तथात्वं वाच्यम्, एवं सत्याह **सा हीति । निर्धूमस्येति ।** तथा चापातत उक्तो-

टिप्पणी ।

विशिष्टसाध्यव्यापकत्वमेवेति तद्व्यावृत्तावपि पक्षनिष्ठसाध्याव्यावृत्तेः कथं व्यभिचार इति चिन्त्यम् । **किञ्च व्यभिचारावारकत्वमिति ।** व्यभिचारावारकत्वं पक्षेतरत्वविशेषणे स्वीकृत्य नापि व्यभिचारावारकत्वमित्यत्र समाधानान्तरमाह **किञ्चेति ।** भवतु पक्षेतरत्वे विशेषणस्य व्यभिचारवारकत्वं किं तेन उपाध्यभावेन साध्याभावसाधने उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारसाधने वा या व्याप्तिस्तज्ज्ञानं वा तदुभयविरोधित्वेन व्यभिचारवारकत्वस्येष्टाव्याघातकत्वादित्यर्थः । **सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वं** सत्प्रतिपक्षतयेति सावधारणम्, तत्रेतरव्यवच्छेदमुपपादयति **तथाहीत्यादि । आर्द्रेन्धनविरहस्य च दर्शनादिति ।** आर्द्रेन्धनस्य धूमव्यापकत्वनिश्चये तदभावस्य व्यापकाभावत्वेनावधारणे धूमाभावनिश्चये व्यभिचारनिश्चयादनिश्चयो यदि स्यात् स्यादप्यसिद्धिस्स च नास्त्येव अपि तु धूमव्यापकत्वेन सन्दिग्धस्य वह्निमत्त्वस्य धूमव्यापकत्वेन सन्दिग्धार्द्रेन्धनवत्त्वाभावस्य च दर्शने चेत्यर्थः **व्याप्त्यनिश्चयो हीति ।** इयञ्च सत्प्रतिपक्षतैवेत्यन्वयः, इयं व्याप्त्यनिश्चयेन व्याप्यत्वासिद्धिः, सत्प्र-

प्रकाशः।

धूमवत्त्वनिर्धूमत्वप्रसक्तौ वस्तुनो विरुद्धद्वैरूप्याभावादेकत्र व्याप्तिभङ्गो वाच्यः। स च विनिगमकाभावादेकत्र निश्चेतुं न शक्यते इति वाच्यम्। इयं च सत्प्रतिपक्षतैव। तस्मादुपाधेः सत्प्रतिपक्षभावेन दूषकत्वस्थितौ पक्षेतरत्वस्य नोपाधित्वम्। तद्व्यतिरेकस्य साधारणतया साध्याभावासाधकत्वादिति॥

मैवम्। तथा सति प्रतिपक्षानुमाने सत्प्रतिपक्षान्तरस्योपाधेरनुद्भावनापत्तेः। न च, सत्प्रतिपक्षान्तरमपि तत्रोद्भाव्यम्। उत्तम्भकाऽप्रतिबद्धस्य मन्त्रस्येवाप्रतिबद्धस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। सर्वत्र स्थापनाया अपि प्रतिबद्धत्वेनाप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात्। न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलत्वार्थमुद्भावनम्। बलं ह्यत्रानुमित्यौपयिकं व्याप्तिपक्षधर्मताऽऽत्मकं विवक्षितम्। तच्च तुल्यमेव। न तु भूयस्त्वमपि तथा। एकस्मादनुमित्यनुदयापत्तेः। तदाहुराचार्याः-"बहुत्वेऽप्यन्वाचये चकारः" इति। सन्दिग्धोपाधेरदूषकत्वापाताच्च। तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात्। केवलव्यतिरेकिणा च सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च। न चासाधारण्यम्। तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वात्। किञ्चैवं, बाधोन्नीतपक्षेतरत्वमपि नोपाधिः स्यात्। व्यतिरेकेऽसाधारणत्वात् केवलान्वयि-

प्रकाशिका।

व्याप्तिज्ञानबाधा स्यादेवेति भावः। उपसंहरन्नेव प्रकृते योजयति। **तस्मादिति**। तथा च दूषकताबीजाभावात्र तस्योपाधित्वमिति न तत्राव्याप्तिर्दोष इति भावः। नन्वनयोरन्यतरद् बाध्यमिति सामान्यतो दृष्टे विनिगमकतर्कप्रवृत्त्यर्थं सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं युक्तमेवेत्यरुचेराह। **सन्दिग्धेति**। ननु निश्चितोपाधावुक्तं दूषकताबीजं सन्दिग्धोपाधौ त्वन्यदेव तदित्यरुचेराह। **केवलव्यतिरेकिणेति**। ननु नेदमपि युक्तमसाधारणस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतया दोषत्वादित्यरुचेराह। **किञ्चैवमिति**। बाधोन्नीते साध्याभावसाधने पक्षस्यैव सपक्षत्वादयुक्तमेतदपीत्यरुचेराह **केवलान्वयिनीति**। केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्धया व्यतिरेके सपक्षाभावादसाधारण्या

मकरन्दः।

पाधिना प्रकृतोपाधौ व्याप्तिज्ञानबाधा स्यादेवेति भावः। उपसंहरन्नेव प्रकृते योजयति **तस्मादिति**। ननु सन्दिग्धोपाधेर्व्यभिचारसंशयाधायकतया पृथगेव दोषत्वमभ्युपगम्यते न तु सत्प्रतिपक्षतयेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह **केवलेति**। व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण तेनापि सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः। **तस्यापीति**। असाधारणस्यापीत्यर्थः। तथा च सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवत्तत्रासाधारणोऽपि न दोष इति भावः। ननु बाधेन व्यतिरेके पक्षस्यैव सपक्षत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावान्नासाधारण्यमित्यरुचेराह **केवलान्वयिनीति**। केवलान्वयिधर्मसाध्यकानुमाने इत्यर्थः। तत्र व्यतिरेके साध्याप्रसिद्धया

टिप्पणी।

तिपक्षतामुपपादयति **व्याप्त्येति**। सत्प्रतिपक्षान्तरस्यैवोपाधेरनुद्भावनापत्तेरिति यत्र सत्प्रतिपक्ष उद्भाव्यते, तत्रोपाध्युद्भावनमपि क्रियते तच्च स्यादुपाधेरपि सत्प्रतिपक्षपर्यवसायित्वेन एकदोषस्य द्विधोद्भावनस्य वैयर्थ्यादिति भावः। न च सत्प्रतिपक्षान्तरमपि तत्रोद्भाव्यमिति सत्प्रतिपक्षान्तरानुद्भावने स्थापनानुमानेन प्रतिबन्धस्य प्रत्यनुमानप्रतिबन्धकत्वं न स्यादिति सत्प्रतिपक्षान्तरोद्भावने तेनोत्तम्भकेन मणेरिव स्थापनानुमानस्य प्रतिबन्धशक्त्यपाकरणे भवत्यप्रतिबन्धम्प्रकृतसत्प्रतिपक्ष प्रतिबन्धकमित्याशयः। **सर्वत्र स्थापनाया अपि प्रतिबद्धत्वेनेति**। प्रकृतसत्प्रतिपक्षेण प्रतिबन्धकेन स्थापनाया अपि प्रतिबद्धत्वात् स्थापनायाः प्रतिबन्धकत्वसिद्धये उत्तेजकविधया स्थापनान्तरोद्भावनमपि स्यात्। अन्यथा स्थापनाया अप्रतिरोधकत्वे प्रतिपक्षाभावे सत्प्रतिपक्षतैव न स्यादिति भावः। **केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्चेति**। सत्प्रतिपक्षविधया पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वसम्भवात् साध्याभावेन तदभावस्य व्यतिरेकव्याप्तेः सम्भवात्। **केवलान्वयिन्यसाधारणत्वाभावादिति**। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यं केवलान्वयिनि व्यतिरेकानुमाने

प्रकाशः।

न्यसाधारणत्वाभावात् पक्षेतरत्वस्योपाधितापत्तिश्च। अपि चैवमन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वात् व्यणुकवदित्यत्राश्रावणत्वमुपाधिर्न स्यात्। तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात्। न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्। पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकञ्चैवमप्युपाधिः स्यादेव। तद्व्यतिरेकस्यासाधारणत्वाभावात्। यत्तु, पक्षेतरत्वस्य ग्राहकसाम्यात् साध्यव्यापकत्ववत् साध्याभावव्यापकत्वात्तन्निवृत्त्या साध्यसाध्याभावाभ्यां निवर्त्तितव्यं। न चैवमिति तस्य साध्यव्यापकत्वे सन्देह इति। तन्न। तथापि साध्यव्यापकतापक्षमाश्रित्योपाधित्वापत्तेः॥

अथ साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरिति पक्षेतरत्वं नोपाधिः। युक्तञ्चैतत्। यद्धर्मोऽन्यत्र भासते तस्यैव जपापुष्पस्येवोपाधित्वात्। उपाधिवृत्ति हि साध्यव्याप्यत्वं साधनाभिमते भासते इति तथैवोपाधिरप्रवृत्तिः। साध्यव्याप्यत्वमात्रञ्च न दूषकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वमपीष्यते। मैवम्। दूषकताबीजस्य विषमव्याप्तेऽपि सत्त्वात्। दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात्। दूषणान्तरसंकीर्णस्य चानुपाधित्वे समव्याप्तस्यापि तत्त्वापत्तेः॥

अथोपाधिः स उच्यते, यदभावो व्यभिचारविरोधी। न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि। यत्र हि व्यभिचारस्तत्र समव्याप्तमन्ततः साध्यमप्युपाधिर्भवत्येव, स्वस्य स्वव्यापकत्वे

प्रकाशिका।

भावादित्यर्थः। यद्यपि साध्याप्रसिद्धयैव तत्र सत्प्रतिपक्षाभावः, तथापि साध्याप्रसिद्धावपि अप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणीव व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शात्तस्यान्वयव्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शप्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षत्वमुपपद्यत एवेति भावः। यद्यपि विरोधिपरामर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वं प्रकृते च विरोधनिरूपकाप्रसिद्धिः, तथापि विरोधप्रतिसन्धानमात्रमेव प्रयोजकं तच्च प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति भ्रमसंभवादस्त्येव प्रकृत इत्याशयेनेदं बोध्यम्। आकाशात्यन्ताभावादिकेवलान्वयिपरमेतत् तत्र तस्य प्रसिद्धत्वात्। तत्त्वतस्त्वप्रसिद्धत्वादित्यन्ये। वस्तुत इत्येवास्वरसादाह। **अपि चेति। तथापीति।** व्यभिचारसंशयाधायकत्वादिति भावः। समव्याप्त एवोपाधिः,तथा च न विषमव्याप्तावव्याप्तिर्दोष इत्युपपादयन्नाह **यदभाव इति**। यदिदं साधनव्यापकत्वमापादितं हेतौ साध्यव्यभिचाराभावापादकमित्यर्थः। **अभावः** = साधनाव्यापकत्वाभावः। साधनव्यापकमिति यावत्।

मकरन्दः।

सपक्षाभावान्नासाधारण्यमिति भावः। यद्यप्येवमसाधारण्याभावेऽपि साध्याप्रसिद्धयैव व्यतिरेके सत्प्रतिपक्षत्वाभावाच्च तस्योपाधित्वं स्यात्, तथाप्यसाधारण्यनिरासमात्राभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः। वस्तुतः, साध्याप्रसिद्धावप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणीव व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शसम्भवात्तस्य प्रकृतहेतुपक्षधर्मताव्याप्तिपरामर्शसंवलनदशायां सत्प्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः। यद्यपि विरोधिपरामर्शत्वेन तथात्वं प्रकृते च विरोधनिरूपकाप्रसिद्धिः, तथापि विरोधप्रतिसन्धानमेव तत्प्रयोजकम्। तच्च प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्रमसम्भवात् सम्भवत्येवेति मतविशेषेण तथोक्तमिति। यद्वा, आकाशात्यन्ताभावादिकेवलान्वयिपरमेतत्। तत्र तद्वतोऽप्रसिद्ध्या सपक्षाभावादिति। केचित्तु पूर्वास्वरसादाह **अपि चेति। तथापीति**। साध्यव्यापकताकोटिमाश्रित्य सन्दिग्धोपाधितापत्तेरित्यर्थः।

समव्याप्त एवोपाधिरित्युपपादयन्नेवाह **अथेति**। यदीयं प्रसञ्जितं साधनव्यापकत्वं हेतुसाध्य-

टिप्पणी।

सपक्षाप्रसिद्धेः। न च तत्र साध्यव्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्ध्या सत्प्रतिपक्षधिया कथं पक्षेतरत्वस्य दूषकत्वमिति वाच्यम्। भ्रमात्मकस्यैव व्याप्तिज्ञानादेः सर्वस्य सम्भवादिति भावः। **न चैवमिति।** सत्प्रतिपक्षधियैव दूषकत्वे॥ **यदभावो व्यभिचारविरोधीति।** उपाध्यभावो हि उपाधिव्याप्यत्वम्,

प्रकाशः ।

सति व्याप्यत्वात् । साधनाव्यापकत्वाच्च । विषमव्याप्तिके तु साध्यव्यापको यो धर्मस्तद्व्याप्यत्वमात्रेण तद्व्याप्यत्वम् । दृष्टं ह्यनित्यत्वस्य व्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यञ्च गुणत्वम् । न च गुणत्वानित्यत्वयो र्मिथो व्याप्तिः । समव्याप्तिके च तद्व्यापकव्याप्येन व्याप्तश्च तद्व्यभिचारि चेति व्याहतम् ।

मैवम् । तथापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमात्रं प्रयोजकं, लाघवाद्, न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि व्यभिचारस्थलस्य त्वयैवोक्तत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं, साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं, तथाचानवस्थेति । व्यभिचारव्यावर्त्तनार्थमनौपाधित्वलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापकत्वे विशेषणं प्रक्षिप्तमेव । यदि च यद्व्यतिरेकेऽनुमितिर्भवत्येव तद् दूषणं, तदा विरुद्धत्वादेरप्यदूषणत्वमिति यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव दूषणमिति विषमव्याप्तोऽप्युपाधिः ॥

अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । तेन मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे ध्वंसस्य च जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं शाकपाकजत्वं भावत्वं चोपाधिः । काकादौ प्रागभावे च केवलसाध्याव्यापकत्वादिति । तन्न । सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यर्थे साधनावच्छिन्नेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नप्रमेयत्वव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेश्च । किञ्च, विशिष्टसाध्यव्यभिचारं प्रसाध्य केवलसाध्यव्यभिचारः साध्यः तत्र चाऽर्थान्तरम् । केवले साध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न तु विशिष्टे । प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टव्यभिचारः साध्यते इति चेन्न । अप्राप्तकालत्वात् । प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धौ

प्रकाशिका ।

तथापीति । तथा च साध्याव्यापकोऽप्युपाधिः स्यादिति भावः । तत् किं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं तथासत्यनित्यत्वव्यापकप्रमेयत्वव्याप्यगुणत्वस्यानित्यत्वव्याप्यतापत्तिरित्यत आह **व्यभिचारीति** । साध्यव्यापकत्वे तद्गर्भलक्षणे साध्यव्यापकात्यन्ताभावस्येति शेषः । **यदि चेति** । यद्यपि समव्याप्तिकोपाधिव्यतिरेकिणापि नानुमितिनियमः, स्वरूपासिद्धे व्यभिचारात्तथापि पक्षवृत्तित्वे बाधप्रतिरोधाभावे च यद्व्यतिरेके सति लिङ्गस्य समीचीनत्वनियमः, तद् दूषणमित्यर्थः । **विरुद्धत्वादेरिति** । आदिपदाद् व्यभिचारित्वपरिग्रहः, तयोरन्यतरव्यतिरेके केवलान्वयिन्यतरसत्त्वेन लिङ्गस्यासमीचीनत्वादित्यर्थः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपधावव्याप्तिरिति यदुक्तं तत्परिहारमात्राभिप्रायेण शङ्कते । **साधनेति । आर्द्रेन्धनवत्त्वादाविति** । यद्यपि तत्र प्रमेयत्वमेव तथा ।

मकरन्दः ।

धीर्व्यभिचाराभावापादकमित्यर्थः । अभावः साधनव्यापकत्वम् । तत् किं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं, तथा चोक्तगुणत्वाद्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह **व्यभिचारीति** । **यदि चेति** । ननु समव्याप्त्यतिरेके व्यभिचाराभावनियमेऽप्यनुमितिनियमो नास्ति, ह्रदोऽग्निमान् धूमादित्यादौ तादृशोपाधेरभावेऽपि स्वरूपासिद्ध्या अनुमित्यभावादिति चेत् । न । पक्षवृत्तित्वे बाधप्रतिरोधाभावे च सति यद्व्यतिरेके लिङ्गस्य समीचीनत्वनियमस्तद् दूषणमित्यर्थात् । **विरुद्धत्वादेरिति** । आदि-

टिप्पणी ।

उपाधेः साधनाव्यापकत्वगर्भत्वेन व्याप्यत्वे साधनस्य सति तदसम्भवात् । **व्यभिचारस्थलस्य त्वयैवोक्तत्वादिति** । तथा चोपाध्यभावो व्यभिचारानुमाने व्यर्थविशेषणत्वं तवेति भावः । **अनौपाधिकत्वलक्षणे यावदिति** यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वमित्यनौपाधिकत्वलक्षणे तथा चानुपाधित्वे चाव्यभिचारानुमानस्य न ममापि हानिरिति भावः । पक्षेतरत्वे दोषस्तवस्त्येवाव्याप्तिमात्रवारणायाह **अथ साधनावच्छिन्नसाध्येति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधीति** । वायुः

प्रकाशः ।

पश्चात्तन्निर्वाहार्थमुपाधिर्वाच्य इति चेत् । न । एवं सति प्रकृतानुमाने उपाधेरदूषणत्वापत्तेः । अत एव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरित्यपास्तम् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादौ नियतताहशधर्माभावेनाव्याप्तेश्च । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र शब्दधर्म्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वव्यापकस्याश्रावणत्वस्योपाधित्वापाताच्च । नापि पक्षावृत्तित्वे साध्यव्यापकत्वमुपाधित्वम् । शब्दोऽनित्यः गुणत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य शब्दवृत्तेरनुपाधित्वापातात् । न च स्फुटे व्यभिचारे निष्फलमुपाध्यनुसरणमिति वाच्यम् । व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिसत्त्वात् । अन्यथैकत्र साधने साध्यतदभावसम्बन्धस्वावच्छेदभेदं विनाऽनुपपत्तेः ॥

अथ पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । पर्यवसितं च साध्यं पक्षधर्मतावललभ्यम् । यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यत्र यथोक्तसाध्याव्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मतावललभ्यस्यानित्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः, कृतकत्वे चैवं साध्यमानेऽनित्यत्वमुपाधिः । तन्न । पक्षधर्मतावललभ्यसाध्यसिद्धौ हि निष्फल उपाधिः, तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः ? । न हि सोपाधौ पक्षधर्मतावलात् साध्यं सिद्ध्यति, यद्व्यापक

प्रकाशिका ।

तथापि विशेषणस्य साध्येऽवच्छेदकत्वमाश्रित्येदं दूषणमुक्तम् । वस्तुत आत्मा प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकरूपवत्त्वोपाधावव्याप्तिरिति दूषणं द्रष्टव्यम् । नन्वस्योपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वमसम्भवि यथाश्रुतसाध्यस्य केवलान्वयित्वात् पर्यवसितसाध्यव्यभिचारस्य प्रकृतानुमानादूषणत्वात् तथा च सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषणत्वं वाच्यम् तच्चासम्भवि, कृतकत्वस्याप्युक्तरीत्या शब्दे सिद्धौ तद्व्यतिरेकस्य हेतौ स्वरूपासिद्धेरत आह । **कृतकत्वे चेति** । तथा चोपाधिदातुर्मते शब्दे कृतकत्वमसिद्धमेवेति तद्व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षत्वमविकलमेवेति भावः ।

मकरन्दः ।

पदाव्यभिचारादिपरिग्रहः । अन्यतरव्यतिरेकेऽप्यन्यतरसत्त्वे लिङ्गस्यासमीचीनत्वादित्यर्थः । ननु साधनावच्छिन्नसाध्यस्य पक्षेऽपि सत्त्वात्तद्व्यापकतया नातिप्रसङ्ग इत्यनुशयादाह **पक्षधर्म्मेति** । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वायुपाधावव्यापनादित्यर्थः । **आर्द्रेन्धनवत्त्वादाविति** । यद्यपि द्रव्यत्वादिकमवच्छेदकं सम्भवत्येव तथाप्यवच्छेदकस्य साध्ये व्याप्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम् । तदिदमाह **नियतेति** । नियतावच्छेदकेत्यर्थः । धूमवत्त्वस्यैवार्द्रेन्धनव्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । वस्तुतः प्रागभावो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ भावत्वाद्युपाध्यव्याप्तिर्बोध्या । **शब्दोऽभिधेय इति** । एतच्च पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमादाय बोध्यम् । **व्यभिचार इति** । अस्फुटत्वदशायां तदनुसरणसम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **यथेति** । यद्यप्यत्र व्यभिचाराभावात्तद्व्याप्तोपाधेरनुपपत्तिः, तथापि सत्प्रतिपक्षे विरोधमात्रस्य तन्त्रत्वेन पर्य्यवसितानित्यत्वरूपसाध्याभावसाधनद्वारा तदुत्थापकतयैवोपाधित्वमित्येतन्मततात्पर्यम् । न च कृतकत्वस्य पक्षवृत्तितया तद्व्यतिरेकस्यासिद्धत्वान्न तदुत्थापकत्वमपीति वाच्यम् । शब्दनित्यतावादिन उपाधिदातुर्मते शब्दस्याकृतकत्वादिति

टिप्पणी ।

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षगुणत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकोद्भूतरूपवत्त्व इत्यर्थः । **उपाधेरदूषकतापत्तेरिति** । तस्य प्रकृतसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वाभावाद् विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यैव तथात्वादित्यर्थः । **नियतताहशधर्म्माभावेनेति** । साध्यतावच्छेदकमात्रस्यैवोपाधिव्याप्यतावच्छेदकत्वेन व्यर्थविशेषणघटितसाध्यतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् तद्धर्म्मावच्छिन्नव्यापकत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः । **नियतताहशधर्म्मे**त्यस्य नियततावच्छेदकेति तात्पर्यार्थः । यदि स्वतः साध्यमुपाधिव्याप्यन्न भवेद् भवेत् कश्चित् तत्सम्पादको धर्म्मो नियतः स नास्तीत्यक्षरार्थः ।

प्रकाशः।

उपाधिः स्यात्। द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे, द्व्यणुकं द्रव्यसमवेतं जन्यमहत्त्वानाधारद्रव्यत्वादित्यत्र निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वं चोपाधिः स्यात्। नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितस्य साध्यस्य व्यापकत्वात्। साधनाव्यापकत्वाच्च।

अथ साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः, तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये यद्यपि भावत्वं प्रागभावे साध्यव्यापकं तथापि जन्यत्वे सति यदि नित्यत्वं तद्व्यापकत्वादुपाधिरिति। न। इदमसाधकं साध्यसाधनसम्बन्धव्यभिचारित्वादित्यत्र साध्यव्यभिचारित्वादित्यस्यैव गमकत्वे शेषवैयर्थ्यापत्तेः। सम्बन्धव्यभिचारानुमानेऽर्थान्तरत्वापत्तेश्च। यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यं स उपाधिरिति चेन्न। रासभादीनामप्युपाधित्वापत्तेः। तद्विशिष्टेऽपि साधने साध्यसम्बन्धात्। यद्विशिष्ट एवेति चेत्। न। प्रमेयत्वादेरप्युपाधित्वापत्तेः। यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति चेत्। न। गुरुत्वेन रसवत्त्वे साध्ये गन्धवत्त्वादेः साध्याव्यापकस्याप्युपाधित्वापत्तेः॥

अथोपाधिमात्रस्य व्यतिरेकिधर्मत्वं, क्वचित् बाधोन्नीतस्य पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वात्। तत्तदुपाधेश्च तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं, वह्निधूमोपाधेस्तु न लक्षणं लक्ष्याभावात्। न च पर्वतेतरत्वं वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः स्यात्। आपाद्याप्रसिद्धेः। न च पक्षेतरत्वं वह्निव्यापकं कुतो न भवतीति वाच्यम्। एतरयोपाधिलक्षणप्रस्तावे अर्थान्तरत्वादिति मतम्। तच्च। अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तम्, अन्यस्याप्रयोजकत्वात्। तच्च न व्यतिरेकिधर्मत्वम्। अतिप्रसङ्गात्। किन्तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वम्। तच्च पक्षेतरेऽतिव्याप्तमेवेत्युक्तम्॥

अत्राहुः। यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं पक्षे व्यावर्त्तते, स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः। स च धर्मः कतमो भवति, यस्य व्यावृत्तिः साध्यसाधनसम्बन्धविरोधिनी। यथाऽऽर्द्रेन्धनवत्त्वं वह्निमत्त्वे। व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वं तप्तायःपिण्डे। व्यावर्त्तते च भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानि-

प्रकाशिका।

असमवेतत्वपर्यवसानवारणायाह। सावयवत्व इति। जन्येति। जन्यमहत्त्वं महत्त्वावान्तरजातिरेवेति न वैयर्थ्यम्। वस्तुतः परमाण्वसिद्धौ मनसोऽणुत्वासिद्धौ चासाधारण्यं स्यादिति जन्यपदम्, तथा सति च गगनमेव दृष्टान्त इति भावः। निःस्पर्शेति। द्रव्यपदमत्र समव्याप्तोपाध्यभिप्रायकम्। रासभादीनामिति। रासभविशिष्टे धूमे वह्निसामानाधिकरण्यादित्यर्थः। रासभादावतिप्रसङ्गे सत्येव दोषान्तरमाह। गुरुत्वेनेति। रसवत्त्वे रसयोग्यत्वे। अन्यथा हरीतक्यादौ व्यभिचारेण नियमासिद्धेः। यद्व्यावृत्त्येति। यद्व्यावृत्त्या सन्निकृष्टीभूतया साधनवति क्वचिदपि साध्यव्यावृत्तिरनुमातुं

मकरन्दः।

भावः। असमवेतत्वपर्य्यवसानशरणायाह। सावयवत्वे इति। जन्येति। परमाणुसिद्धिदशायां मनसोऽणुत्वादिसिद्धिदशायाञ्च गगनादौ व्याप्तिग्रहार्थं जन्यपदम्। अखण्डाभावे न वैयर्थ्यमिति। निःस्पर्शेति। अत्र द्रव्यपदं समव्याप्तत्वाभिप्रायेण। रासभादावतिप्रसङ्गे सत्येव दूषणान्तरमाह गुरुत्वेनेति। रसवत्त्वे = रसयोग्यत्वे। अन्यथा विशिष्टस्यापि हरीतक्यादौ व्यभिचारेण नियमासिद्धेः। यद्व्यावृत्त्येति। पक्षे यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यव्यावृत्तिरनुमीयते इत्यर्थः। साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वाभिप्रायेण भावत्वेति। नन्वेवं सम्बन्धाभावसाधनेऽर्थान्तरं साध्या-

टिप्पणी।

जन्यमहत्त्वानाधारद्रव्यत्वादित्यत्रेति। परमाण्वसिद्धदशायां मनसोऽणुत्वासिद्धिदशायाञ्चाकाशादौ व्याप्तिग्रहार्थं जन्येति। अखण्डाभावघटकतया च सार्थक्यम्। पर्यवसितसाध्यस्य व्यापकत्वा-

प्रकाशः ।

द्रव्यत्वसम्बन्धः, शाकपाकजत्वव्यावृत्या श्यामत्वमैत्रातनयत्वयोः सम्बन्धश्च ।
पक्षधर्मताबलाचानित्यत्वस्यापत्त्वाभावयोः पर्यवसानम् । तथा, वायावुद्भूतरूपवत्त्वं व्यावर्त्तमानं द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत्, प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्ध्यतीति सर्वत्र पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्ति। अत एव साधनावच्छिन्नादौ साधनव्यापकोऽप्युपाधिः, यत्र पक्षावृत्ति हेतुः। यथा, करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमुपाधिः। न च स्वरूपासिद्धिरेव तत्र दोषः, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करात्। एतेन बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वस्योपाधित्वं निरस्तम्। स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वात् ॥

अस्मत्पितृचरणास्तु—यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं, स उपाधिः, लक्षणं

प्रकाशिका।

शक्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सम्बन्धव्यावृत्त्यनुमानेऽपि न साध्यव्यावृत्तिरनुमितेति न तद्गर्भलक्षणसंभवस्तत्रेत्यत आह। **पक्षधर्मताबलाच्चेति। अत एवेति।** इदञ्चैकदेशिमतेन तन्मते च साधनवतीत्यत्र पक्ष इति लक्षणे देयम्। साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति पक्षवृत्तित्वमेव चोपाधिताप्रयोजकमिति बाधोत्थापकतयाऽप्युपाधेर्दोषत्वम्। अत एवेत्यस्य यत एव तादृशोपाधिव्यावृत्त्या पक्षसाध्यव्यावृत्त्यनुमितिरित्यर्थः। **साधनेति।** साधानावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ साध्य इत्यर्थः। इदञ्चैकदेशिमतमयुक्तम्। पक्षवृत्तेरनुपाधितापत्तेः, नचेष्टापत्तिः, घटः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकप्रत्यक्षपरिमाणवत्वोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेन व्यवहारादिति। व्यभिचारोत्थापकत्वगर्भमुपाधिस्वरूपमाह। **यद्व्यभिचारित्वेनेति।** साध्ये उपाधिव्याप्यताप्रयोजको यो धर्मस्तद्दृत्वविशेषणातिरिक्तविशेषणाविशेषितेन सन्निज्ञीभूतेन यद्व्यभिचारित्वेन

मकरन्दः।

भावसिद्धेरुद्देश्यत्वादित्यत आह **पक्षधर्मतेति। अत एवेति।** यत एव तादृशोपाधिव्यावृत्याऽपि पक्षे साध्यव्यावृत्त्यनुमितिरित्यर्थः। तथा च साध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वे प्रयोजकमिति बाधोत्थापकतयोपाधेर्दोषत्वमित्येतन्मततात्पर्य्यम्। **साधनेति।** साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकादावुपाधौ साध्ये इत्यर्थः।

नन्वेवं पक्षवृत्तिरुपाधिर्न स्यात् तद्व्यतिरेकस्य पक्षे साध्याव्यापकत्वात्। न चेष्टापत्तिः, तस्याप्युपाधित्वेन व्यवहारात्। न च पक्षपदं साधनवत्परं, तथा चान्यत्र क्वचित् साधनवति साध्यव्यावर्त्तकत्वाद्व्यभिचारज्ञानद्वारैव तस्य दूषणत्वमिति वाच्यम्। अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वस्यैवमनुपाधितापत्तेः, तस्य साधनव्यापकत्वेन साधनवति स्वव्यावृत्या साध्याव्यावर्त्तकत्वादित्यरुचेराह **अस्मत्पितृचरणास्त्विति।** यद्व्यभिचारित्वेन लिङ्गेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमीयते, स उपाधिरि-

टिप्पणी।

दिति। उक्तानुमानात् प्राक् नित्यस्य परमाणोरसिद्धेर्व्यभिचारादिति। साध्यसाधनसम्बन्धाभावसिद्धावर्थान्तरं स्यात् साध्याभावस्यैव साधनीयत्वादित्यत आह **पक्षधर्मताबलाच्चेति। द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वन्निर्वर्त्तयत् इति।** यद्यपि प्रत्यक्षत्वं सामान्यतः साध्यं तस्य साधनेन सम्बन्धं विनाप्युद्भूतरूपज्ञातमन्यस्ति, तथापि पक्षे प्रत्यक्षत्वमनुमानात् सिद्ध्यद्, बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्व एव पर्यवस्यतीति पर्य्यवसितसाध्यसाधनसम्बन्धव्यावृत्तौ तात्पर्यम्। **अत एवेति।** यत एव येनोपाधिना स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसाधनव्यावृत्तिर्भवति तस्योपाधित्वादेवेत्यर्थः। बाधोत्थापकतयैव चोपाधेर्दूषकत्वमित्येतन्मततात्पर्य्यम्। **स्वव्याघातकत्वे न तद्व्यतिरेकस्येति।** यदि पक्षेतरत्वमुपाधिः स्यात्, क्वापि तदेव न सिद्ध्येत यत्र तत् साधनीयन्तदितरत्वस्य तत्राप्युपाधेः सम्भवात्। न च प्रत्यक्षसिद्धमतीन्द्रिये तथापि हि तद्व्यावृत्तं स्यात् प्रत्यक्षसिद्धेऽपि वा प्रत्यक्षसदोषतासन्दे-

प्रकाशः।

पुनः, पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं, तदवच्छिन्नं साध्यं पर्यवसितम्। तत्रार्द्रेन्धनप्रभवत्वाद्युपाधौ महानसत्वादेव तादृशो धर्मः। तदवच्छेदेन साध्यस्य धूमस्य प्रसिद्धेः। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ द्रव्यत्वं, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ च साधनमेव तथा। तथा च तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्यादेव। व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारित्वनियमादिति॥

प्रकाशिका।

साधने साध्यव्यभिचारित्वमनुमातुं शक्यत इत्यर्थः। अत एवाकाशे साध्ये घटादेरनुपाधित्वम्, आकाशव्यभिचारित्वे साध्ये घटव्यभिचारित्वस्य व्यर्थविशेषणतया लिङ्गत्वाभावात् प्रथमविशेषणपूरणेन चावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि संग्रहो न चातिप्रसङ्गः इदञ्च सकलसंग्राहकम्। दूषकताबीजं तु भिन्नभिन्नमेव अन्यथा निरुक्तोपाधिज्ञानकाल एव व्यभिचारस्फुरणादस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं न स्यात्। लक्ष्यतावच्छेदकमुक्त्वा सकलसंग्राहकं लक्षणमाह। **पर्यवसितेति**। यत्र साधनाव्यापकत्वं तद्वृत्तिधर्मसामानाधिकरण्यं पर्यवसितपदार्थः, तेन महानसत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं व्यञ्जनवत्त्वं नोपाधिः, वह्निसाध्यकधूमसाधने, इदमपि संग्राहकमात्रम् न तु सर्वत्र प्रतिबन्धकज्ञानविषयः, शुद्धसाध्यव्यापकत्वेनापि ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापके त्विदमेव(साध्य)प्रतिबन्धकज्ञानविषयः, तेनानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तमिति प्रागुक्तेन न विरोधः। **यद्धर्मावच्छेदेनेति**। यद्धर्माधिकरण इत्यर्थः, स च धर्मः साधनाधिकरणोपाध्यनधिकरणवृत्तिरभिमतस्तेन प्रागुक्तार्थलाभः। **महानसत्वादीति**। आर्द्रेन्धनशून्यतत्संयुक्तमहानसवृत्तिधर्म इत्यर्थः। **द्रव्यत्वमिति**। वायुर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र रूपवत्त्वोपाधिरित्यर्थः। **साधनमेवेति**। धूमो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वोपाधा-

मकरन्दः।

इत्यर्थः। न चाकाशादिसाध्यकहेतौ घटादेरुपाधिताऽऽपत्तिः, यस्य पर्य्यवसितसाध्यव्यापकस्य व्यभिचारित्वेनेत्यर्थात्। तच्च क्वचिद्विशेषितं क्वचिदविशेषितञ्च लिङ्गमित्यन्यदेतत्। साधनाव्यापकत्वं व्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वम्। तेन महानसत्वाद्यवच्छिन्नवह्निव्यापके धूमाव्यापके व्यञ्जनवत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः। नन्वेवमुपाधिज्ञानकाल एव व्यभिचारभाने तदुन्नायकत्वमस्य न स्यादिति चेत्। भ्रान्तोऽसि। न ह्यनेनैव रूपेण ज्ञातस्यास्य तदुन्नायकत्वं, किन्तु शुद्धसाध्यव्यापकत्वादिना। इदन्तु सकलसङ्ग्राहकमात्रम्। साधारणादीनामुभयकोट्युपस्थापकत्ववत्। इदञ्च सर्वैरेवाभ्युपेयम्, अन्यथा पर्य्यवसितत्वाद्यस्फुरणे शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्फुरणेऽपि तदुन्नायकत्वं न स्यात्। न चानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तमिति प्रागुक्त-

टिप्पणी।

ह्यप्रसक्तावप्रामाणिकत्वशङ्कानिरासाय युक्त्युद्भावनस्य करणीयत्वात्, प्रमाणसंप्लवस्यात एवायमात्मा गौर इत्यादौ दर्शितत्वात्। अथवा साध्यव्यापकतानिर्णायकतर्कविरहेऽपि पक्षातिरिक्ते तन्निर्णयात् सामान्यतस्तत्संशयाद्वा पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे स्वस्योपाधित्वस्यैव व्याघातात् साध्यव्यतिरेकानुमापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारकत्वेन वा वाच्यतया तत्राप्यनुमाने पक्षेतरत्वस्यैवोपाधित्वसम्भवेनानुमानासम्भवादसम्भवादिति भावः। **यद्धर्मावच्छेदेन साध्यप्रसिद्धमिति**। साध्यस्य यत्राधिकरणे उपाधिव्यतिरेकस्तद्व्यावृत्तो यः कश्चन धर्मः प्रकृतपक्षनिष्ठः साध्यः पक्षे सिद्ध्यन् तत्समानाधिकरण एव सिद्ध्यतीति तदवच्छिन्नं साध्यम् पर्य्यवसितसाध्यम्। एवञ्च प्रकृतसाध्यनिष्ठोपाध्यव्यभिचारित्वनिरूपककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सतीति प्रथमदलार्थः, स

प्रकाशः ।

साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एव दूषकताबीजम् । न च पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारोन्नयनेऽर्थान्तरं, विशेषणाव्यभिचारित्वेन निश्चिते साधने विशिष्टव्यभिचारस्य सिध्यतो विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादाय पर्यवसानात्, पक्षधर्मतावलात् । न च पक्षधर्मतावललभ्याऽर्थसिद्धावर्थान्तरत्वं, व्यक्तिसाधकानुमानमात्रे तदापत्तेः । भवतु वाऽर्थान्तरं, तथापि हेत्वाभास एव । अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वात् । हेत्वाभासान्तरस्य च तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषस्तत्रोद्भाव्यः । अपि च यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स एवोपाधिः । व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च साक्षात्परम्परया वेति नाऽर्थान्तरत्वम् । न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यादिति वाच्यम् । केवलान्वयित्वग्राहकमानबाधादुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च स्वव्याघातकत्वेनानुपाधौ पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः ।

प्रकाशिका ।

वित्यर्थः । **साध्यव्यापकत्वेति** । क्वचित् शुद्धसाध्यव्यापकत्वं क्वचिदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । **पक्षधर्मतावलादिति** । इदञ्चापाततः, विशिष्टसाध्यव्यभिचारप्रकारकबुद्धावपि शुद्धसाध्यव्यभिचारप्रकारकबुद्ध्यभावेनानुमित्यप्रतिबन्धात् । तात्पर्यं तु ग्रन्थकृतो विशेषणवति विशिष्टस्य व्यापकव्यभिचारित्वेन हेतुना शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमितौ, अत एव मणिकृतोऽस्मिन् पक्षेऽरुच्या यद्वेति कृत्वा तमेव कल्पं सिद्धान्तितवन्तः एतत्तात्पर्यानुसारेणैव प्रथम(लक्षण)विशेषणमुपाधिलक्षणे मया पूरितम् प्रकाशलिखितपक्षाश्रयणे तु तदपि विशेषणं न देयमित्यवधेयम् । **साधनव्यभिचारीति** । साधनं व्यभिचारि यस्य स तथा साधनाव्यापक इति यावत् एवञ्च साधननिष्ठेन यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं साक्षात् परम्परया वानुमातुं शक्यत इत्यर्थः । परम्परा च विशिष्टव्यभिचारानुमानद्वारिका अयमेव पूर्वतो भेद इति भावः ।

मकरन्दः ।

विरोधः, तस्य यथाश्रुताभिप्रायेण साधनाव्यापकत्वसाध्यव्यापकत्वांशाभिप्रायेण वा सर्वसमाधेयत्वात् । पर्वतत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वादिना पाषाणवत्त्वादिग्रहेऽपि धूमे न तदुन्नयनं, बाधात् । तदवतारे व्यभिचारानुमितेर्भ्रमरूपाया इष्टत्वात् । अस्तु वा व्यभिचारिपदं व्यभिचारित्वसमनियतधर्मान्तरपरम् । न चैवं तेनैव तदुन्नयनापत्तिः, स्वरूपेणैव तस्य ज्ञानात् । तथा च नियतत्वास्फुरणदशायां तदभावात् । तथापि च तस्य तदुन्नायकत्वे बाधकानभिधानाच्च । केचित्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिकमेव लक्षणम् । इदन्तु येन रूपेण ज्ञातस्य तस्य व्यभिचारानुमापकत्वं तन्निर्वचनम् । तथा च लक्षणमित्यस्य व्यभिचारानुमापकतावच्छेदकमित्यर्थ इत्याहुः । विस्तृतमिदमनुमानप्रकाशे । **साधनेति** । साधनं व्यभिचारि यस्य, साधनाव्यापक इत्यर्थः । अत्र स्वव्यभिचारित्वेनेति शेषः । तेन तदुन्नायकाप्रयोजकत्वादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च साधनव्यभिचारिपदं स्वरूप-

टिप्पणी ।

च यत्किञ्चिद्धर्म्मं उक्तरूपो गृह्यते । **साध्यव्यभिचारोन्नयनेऽर्थान्तरमिति** । उक्तोपाधिव्यभिचारेण व्याप्यीभवद्विशिष्टव्यभिचारस्यैव साधनीयता न च साभिमतेति भवत्यर्थान्तरम् । **व्यक्तिसाधकानुमानमात्रे तदापत्तेरिति** जातेरेकत्वात् पक्षधर्म्मतावलादपि व्याप्तिनिरूपकत्वेन गृहीतैव सिद्ध्यतीति व्यक्तीति । व्यक्तिश्च नानाविधा साधयितुरभिमता पक्षीया व्यक्तिः न व्याप्तिनिरूपकत्वेन ग्रहीतुं शक्या, अन्या च बाधितेति सामान्यमेव साध्यते पक्षधर्म्मतावलादेव चाभिलषितव्यक्तिविशेषपर्यवसानम् । **भवतु वार्थान्तरमिति** । यद्वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं द्रव्यत्वाव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपव्यभिचारित्वात् महत्त्ववदिति साधने नार्थान्तरतालेशोपीति । व्यक्तं चैतच्चिन्तमणाविति । **केवलान्वयित्वग्राहकमानबाधादिति** । यद्व्यभिचारिसाधनमेवं

प्रकाशः।

अनुकूलतर्काभावेन तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्। न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्राद्व्याप्तिग्रहः। अप्रयोजकेऽपि तद्ग्रहप्रसङ्गात्। न चाप्रयोजकत्वादेव तदगमकम्। न हि व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वेऽप्रयोजकत्वम्। सहचारदर्शनमात्रस्य संशायकत्वाच्च। न च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन तथापि सन्दिग्धोपाधित्वम्। स्वव्याघातकत्वेन तस्य तत्संशयानाधायकत्वात्। बाधोन्नीते च साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसत्वात्। अत एव पर्वतावयवद्रव्यान्यत्वादिकमप्युपाधित्वेन निरस्तम्। धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वस्य, बहिरिन्द्रियद्रव्यप्रत्यक्षत्वे चोद्भूतरूपवत्त्वस्य, व्यापकताग्राहकः प्रत्यक्षावधृतः, मित्रातनयत्वेन साध्ये श्यामत्वे साध्यशाकपाकजत्वस्य च वैद्यकाऽवधृतः कार्यकारणभावः। एवं जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये भावत्वव्यापकताग्राहको घटोन्मज्जनप्रसङ्गः। एवमन्येषामपि तत्तदनुकूलतर्कात् साध्यव्यापकत्वग्रहः। यत्र च साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्। न च यत्र सन्दिग्धोपाधिः, तत्र तत एव हेतोरुपाधिः साध्यः। तत्रापि श्यामत्वादेरुपाधित्वात्। न चोभयमपि साध्यम्। अर्थान्तरत्वात्। केवलसाध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न तूभयत्र। यत एवोपाधेः साध्यव्यापकत्वं तर्कान्निश्चेयमत एव तुल्ययोगक्षेमत्वाभावान्न साध्यव्याप्यान्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वं साधनीयमिति। व्यभिचारोन्नयनद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्वम्। एवं चासिद्धेरुपजीव्योऽप्युपाधिर्न हेत्वाभासान्तरम्। सिद्धसाधनवद् दूषकतायां परमुखनिरीक्षकत्वेन स्वतो दूषकत्वाभावात्। न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकमिति॥

अन्वर्थत्वमुपाधिपदस्याह। **तद्धर्मेति**। यद्धर्मोऽन्यत्र भासते स एवोपाधिपदवाच्यो यथा जवाकुसुमं स्फटिके। तथा यद्वृत्तिव्याप्यत्वं साधनत्वाभिमते भासते, स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरिति समव्याप्ते उपाधिपदं मुख्यं, विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणमुपाधिपदमित्यर्थः।

प्रकाशिका।

दूषणान्तरमाह **सहचारदर्शनेति**। तथा च संशयसामग्री न निश्चायिकेति भावः। न च यत्रेति पक्षे साधनाव्यापकसन्देहप्रयुक्तं यत्र सन्देहोपाधित्वं सन्दिग्धत्वं मैत्रतनयत्वादौ हेतौ शाकपाकजत्वादेस्तत्र मैत्रतनयत्वादित्यत्र हेतोरेव शाकपाकजत्वादिकं साधनीयमिति साधने साध्यव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्यर्थः। **अर्थान्तरत्वादिति**। इदमापाततो वस्तुत उभयसाधनेऽपि प्रत्येकस्य प्रत्येकमुपाधित्वमिति द्रष्टव्यम्। **परमुखेति**। अनुमितिपरामर्शान्यतरसाक्षादविरोधित्वेनेत्यर्थः। **उपाधिपदं मुख्यमिति**। योगरूढ्युभयपुरस्कारेणेत्यर्थः। **गौणमिति**। केवलरूढिपुरस्का-

मकरन्दः।

निवर्चनं बोध्यम्। **तत एव हेतोरिति**। मित्रातनयत्वादेव शाकपाकजत्वमुपाधिः साध्यः।

टिप्पणी।

विधेन केनापि धर्म्मेण साधने पक्षधर्म्मेण वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वात् गन्धादथवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेऽपि तेनोपाधिव्यभिचारेण विशिष्टसाध्यव्यभिचारे साधनीये विशेषणव्यभिचार एव तस्य पर्यवसानाद् विशेष्यव्यभिचारस्य केवलान्वयित्वग्राहकमानेन बाधितत्वात् उक्तपञ्चम्यन्तं हि तादृशधर्म्माभावं गमयद् विशिष्टाव्यापकत्वे हेतुरिति भावः। तर्कं विनापि सन्दिग्धोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चायकत्वमाशङ्क्य निराकरोति **न च यत्र सन्दिग्धोपाधिरिति**। **तत एव हेतोरुपाधिरिति**। तस्य मित्रातनयत्वस्य हेतोः पक्षे उपाधिसन्देहात् साध्यव्यापकत्वसन्देहस्तत्र तत एव मित्रातयनत्वहेतोः पक्षे उपाधिसिद्धित्य साध्यव्यापकत्वं निश्चेयमित्यर्थः। **अत एव तुल्ययोगक्षेमत्वाभावादिति**। साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावग्राहकतर्काभावादुपाधिसाध्ययोस्तद्ग्राहकतर्कसम्भवान्न तुल्ययोगक्षेमतेत्यर्थः।

तदिदमाहुः—

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशाऽवधारणा ॥ इति,

तदनेन विपक्षदण्डभूतेन तर्केण सनाथे भूयोदर्शने, कार्यं वा कारणं वा ततोऽन्यद्वा समवायि वा संयोगि वा अन्यथा वा भावो वाऽभावो वा सविशेषणं वा निर्विशेषणं वा लिङ्गमिति निःशङ्कमवधारणीयम् । अन्यथा तदाभास इति रहस्यम् ॥

तादात्म्यतदुत्पत्त्योरप्येतदेव बीजम् । यदि कार्याऽऽत्मानौ कारणमात्मानञ्चातिपतेतां, तदा तयोस्तत्त्वं व्याहन्येत । अत एव, सामग्रीनिवेशिनश्चरमकारणादपि कार्यमनुमिमते सौगता अपि । तस्माद्विपक्षबाधकमेव प्रतिबन्धलक्षणम् । तथाहि । शाकाद्याहारपरिणतिविरहिणि मित्रातनये न किञ्चिदनिष्टमिति नासौ तस्य व्यापिका, व्यापिका तु श्यामिकायाः, कारणत्वावधारणात् । कारणञ्च तत् तस्य, तदतिपत्य भवति चेति व्याहतम् । एवमन्यत्राप्यूहनीयमिति ॥

बोधनी ।

निमित्तत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । अत्रापि वार्त्तिकमुदाहरति **तदिदमाहुः**–इति । येऽपि वैशेषिकादयः "अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्" इति (वै. सू. ९. २. १.) वदन्ति तेषामपि तत्प्रतिबन्धनिश्चये तर्कसनाथं भूयोदर्शनमेव निदानम् , न च तस्मिन्सति सविशेषणनिर्विशेषयोर्बलाबलं प्रति कश्चिद्विशेषः, अन्यथा यदि तर्कसनाथं भूयोदर्शनं न स्यात् ततस्तत् सर्वं लिङ्गाभासं भवेदित्याह **तदनेन**–इति ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनः प्रतिबन्ध इति वदतामपि तन्निश्चयोपायस्तर्क एवेत्याह **तादात्म्य**—इति । तत्र तर्कं दर्शयति **यदि हि**–इति । तयोः कार्यात्मनोस्तत्त्वं कार्यत्वमात्मत्वं चेति यतस्तर्क एव प्रतिबन्धबीजं न तु कार्यत्वमात्मत्वं वा, तत एव बौद्धानामयमभ्युपगमः सिद्धान्तीत्याह **अत एव**–इति । तस्माद्विपक्षे दण्डभूतस्तर्क एव प्रतिबन्धहेतुः सर्वत्रेत्युपसंहरति **तस्मात्**–इति । विपक्षे बाधकाभावेन सोपाधिकमुदाहरति **तथाहि**–इति । श्यामत्वे साध्ये मैत्रतनयत्वस्य हेतोः शाकाद्याहारपरिणतिरुपाधिः पक्षभूते मैत्रतनये शाकाद्याहारपरिणतेर-

प्रकाशः ।

अन्ये इति । ये सोपाधयस्ते परप्रयुक्तानामुपाधिप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः, तैः सोपाधिभिर्हेतुभिः पक्षे निश्चितैरपि, न साध्यव्यापकस्य सिद्धिरित्यर्थः । कार्य्यकारणसम्बन्धानामननुगमेऽप्यनुगमकमाह । **तदनेनेति** । अनौपाधिकसम्बन्धत्वमेव सर्वत्रानुगमकमित्यर्थः । **भूयोदर्शन** इति । अत्र न वारसङ्ख्यानियमः, किन्तु यावता दर्शनेन यस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिस्तस्य तावत्त्वं विवक्षितमिति ॥

परैरपि व्यभिचारशङ्काऽपसरणेऽस्मदुक्तप्रकारोऽभ्युपेयः, अन्यथा तन्निवृत्तिर्दुर्लभा इत्याह—

तादात्म्येति ॥ व्यभिचारिण्यपि कुतस्तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्यातामिति शङ्का सुलभेत्यर्थः । यत एव विपक्षे बाधकादविनाभावग्रहो न स्वभावकार्ययोरेवात एव बधिरादेर्मुरजाभिघातादिना शब्दाद्यनुमानमित्याह । **अत एवेति** । उपसंहरति । **तस्मादिति** । प्रतिबन्धो लक्ष्यते निश्चीयतेऽनेनेति लक्षणं बोधकं विपक्षबाधकमित्यर्थः । यत्र तु तदभावः, तत्राप्रयोजके न तन्निश्चयो यथाऽत्रेत्याह । **तथा हीति** । अतः शाकपाकजत्वं न साधनव्यापकमित्यर्थः । मित्रातनयत्वादिना यथोपाधिर्नानुमीयते, तथोक्तमधस्तात् । ततः किं साधनाव्यापकत्वसन्देहवत् साध्यव्यापकत्वेऽपि सन्देह एव, नेत्याह । **व्यापिका त्विति** ।

मकरन्दः ।

पक्षेऽपीति । साधनव्यापकत्वनिश्चयाच्च सन्दिग्धोपाधित्वमित्यर्थः । साध्याभावप्रमा बाध इति मतानु-

क्व पुनरप्रयोजकोऽन्तर्भवति ?। न क्वचिदित्येके। यथाहि, सिद्धसाधनं न बाधितविषयम्, । विषयापहाराभावात्। नापि निर्णये सति पक्षत्वातिपातादपक्षधर्मः। कालातीतविलोपप्रसङ्गात्। न चानैकान्तिकादिः। व्यभिचाराद्यभावात्। तथाऽयमपि। सूत्रं तूपलक्षणपरमिति ॥

तदसत्। विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदफलत्वात्। क्व तर्हि द्वयोरन्तर्निवेशः। असिद्ध एव। तथाहि व्याप्तस्य हि पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः। तद-

बोधनी।

सत्वे बाधकाभावेन तद्विरहसंभवेन साधनं मैत्रतनयत्वं प्रति तस्या अव्यापकत्वात् श्यामिकां प्रति च कारणत्वेन व्यापकत्वात्कारणातिपाते च कार्यासंभवप्रसङ्ग इति विपक्षे बाधकेन कार्यं प्रति कारणस्य व्यापकत्वसिद्धेः। इदं च शङ्कितोपाधेः प्रयोजकस्योदाहरणं शाकादिपरिणतेर्मैत्रतनयत्वं प्रति व्यापकत्वानिश्चयात् निश्चयोपाधेस्त्वधर्मत्वसाधनं निषिद्धत्वोपाधिकं हिंसात्वं गमकमिति सव्यभिचारादिषु कुत्रान्तर्भावो अप्रयोजकस्येति प्रसङ्गात् पृच्छति क्व पुनः-इति। तत्रैकदेश्युत्तरमाह न क्वचित्-इति। कथं सव्यभिचारादिषु पञ्चस्वनन्तर्भूतो हेत्वाभासः स्यादित्याशङ्कयाह यथा हि-इति। सिद्धसाधनवदयमपि पृथगेव हेत्वाभास इति संदिग्धसाध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षत्वात् साध्यनिर्णये सति तदभावादपक्षधर्मः सिद्धसाधनमिति सिद्धान्तदृष्टयाशङ्कयाह नापि-इति। एवं कालातीतोऽपि न पृथक् हेत्वाभासः स्यात् तत्रापि विपर्ययनिर्णयेन साध्यसन्देहाभावात् सपक्षधर्मतोपपत्तेरिति। न च-इति। विरुद्धत्वादेस्तत्संभावनैव नास्तीति भावः। दार्ष्टान्तिके निगमयति तथायमपि-इति। यद्यनयोर्नान्यत्रान्तर्भावः कथं तर्हि "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा" इति विभागोद्देशसूत्रमित्यत आह सूत्रं तु-इति। विभागस्य-इति। अन्यथा विभागोद्देशोऽनर्थकः स्यादिति। यद्यनयोर्हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यात् तर्हि सव्यभिचारादिषु कस्मिन्नन्तर्भाव इत्याह क्व तर्हि-इति। असिद्ध एव-इति तयोर्निवेश इत्यनुषङ्गः, सिद्धिनिरूपणपुरःसरमसिद्धिप्रकारानभिधाय तत्रैवानयोरन्तर्भावमुपपादयति तथाहि- इति। तत्रान्यथासिद्धोऽप्रयोजकः, मध्यमाप्याश्रयासिद्धिर्द्विधा भवति। आश्रयस्य धर्मिणोऽभावात्। तद्विशेषणस्य सन्दिग्धसाध्यवर्मवत्त्वस्याभावाद्विशेष्याभाव इव विशेषणाभावेऽपि विशिष्टाभावस्याविशिष्टत्वात्तयोर्द्वितीया

प्रकाशः।

क्व पुनरिति। पञ्चसु हेत्वाभासेष्वित्यर्थः। तत्र कस्यचिन्मतमाह। न क्वचिदिति। पञ्चभ्यो हेत्वाभासान्तरमेवेत्यर्थः। विषयेति। प्रमितसाध्याभाववद्धर्मिकत्वाभावादित्यर्थः। नापीति। साध्यनिश्चये सन्देहघटितपक्षत्वाभावादित्यर्थः। कालेति। साध्याभावस्य धर्मिणि प्रमायामपि तत्सन्देहाभावादपक्षधर्मत्वाद् बाधोऽप्यसिद्ध एवान्तर्भवत्वित्यर्थः। सूत्रं त्विति। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः (न्याय० १. २. ४५) इति विभागोद्देशसूत्रमित्यर्थः। विभागस्येति। यद्यपि विभागसूत्रं न शब्दविधया न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदं प्रत्याययति युक्तिशास्त्रत्वव्याघातादिति परीक्षैकवाक्यतया स तेन प्रत्याय्यस्तथा च परीक्षायास्तत्र तात्पर्यावश्यकत्वे विभागसूत्रस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पने मानाभावः। तथापि परीक्षैकवाक्यतया पर्यवसित एवार्थो विभागस्य दर्शितः। द्वयोरिति। सिद्धसाधनाप्रयोजकयोरित्यर्थः। व्याप्तस्येति।

प्रकाशिका।

रात् स्थलपङ्कजे पङ्कजपदमिवेत्यर्थः। आधिक्येऽपि क्वचिदन्तर्भाव एवेत्यत आह। पञ्चस्विति। साध्याभावप्रमाबाध इति मतानुसारादाह। प्रमितेति। असाधकतानुमान इति विशिष्टाभावस्य

मकरन्दः।

रोधादाह प्रमितेति। ननु इष्टावनुपजीव्यत्वेऽपि स्वरूप एवोपजीव्यत्वं तस्य स्यादित्यत आह

प्रकाशः ।

ति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकमभावो नासिद्धिरननुगमादिति प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिर्वाच्या । तथा च यत्र विशिष्टाभावाज्ञाने व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्तत्राव्याप्तिः । तेषां हेत्वाभासान्तरत्वापत्तिर्वा । विशिष्टाभावस्य दोषतायामसाधकतानुमाने व्यर्थविशेषणत्वञ्च । प्रत्येकाभावस्य समर्थत्वेनैवान्यथासिद्धेः । न च व्याप्तिपक्षधर्मताऽन्यतराभावोऽसिद्धिः, अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्यैव दूषकत्वेन व्यर्थविशेषणत्वात् ॥

यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत् प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । तदपि, व्यर्थविशेषणत्वात् तदभावेऽपि प्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वाच्च परास्तम् । किञ्च, प्रकृतसाधनस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यतत्प्रमित्योरप्रसिद्ध्या तदभावो दुरवधारणः । यत्किञ्चिद्विरहश्च सदसद्धेतुसाधारणः । स्वप्रमित्यभावो यत्किञ्चित्प्रमित्यभावो वा सद्धेतावपि । सकलतत्प्रमित्यभावश्च दुर्निरूपः । न च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दूषणं कारणाभावत्वादिति वाच्यम् । हेत्वाभासस्य ज्ञायमानस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । व्याप्त्यादिभ्रमादनुमित्यनुत्पादापत्तेश्च ॥

अथ व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः । अत एवाव्याप्तापक्षधर्मयोरपि तदारोपरूपा सिद्धिरित्यनुमितिर्न तु तदनिश्चये व्याप्तपक्षधर्मादपि सा । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकप्रमित्यभाव एव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वेन तदभावस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति । मैवम् । तथा सति सव्यभिचारादेरपि अत्रैवान्तर्भावापातात् । असिद्धेः स्वरूपसत्या एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुपजीवनात् । यदि च तस्मात्तत्प्रमितिर्नोत्पद्यते इति तस्योपजीव्यत्वं तदाऽऽश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात्तत्सिद्धिर्नेति सैव पृथग्दोषः स्यादिति ॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः । आश्रयासिद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव दूषकत्वं, प्रत्येकज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् । न तु विशिष्टाभावस्य, व्यर्थविशेषणत्वात् । तज्ज्ञानं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् । अनुमितिकारणलिङ्गपरामर्शविषयाभावत्वेन अनुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधहेत्वाभासाधिक्ये । न चैवं साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वेन विरुद्धव्यभिचारयोरपि सङ्ग्रहे विभागव्याघातः । स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वा-

प्रकाशिका ।

विशेषणाद्यभावात्मकत्वमिति मतमाश्रित्य अन्यथाविशिष्टाभावस्य भिन्नत्वेन व्यर्थविशेषणत्वानुपपत्तिरिति । वस्तुतः पूर्वमेव दूषणं द्रष्टव्यम् ज्ञप्तावनुपजीव्यत्वे स्वरूप एवोपजीव्यत्वं स्यादित्यत आह **यदि चेति** । **सैवेति** । आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्यर्थः । वस्तुतः स एवेति पाठस्तस्य चाश्रयासिद्धादावित्यर्थः । **व्यर्थविशेषणत्वादिति** । एतच्चातिरिक्तविशिष्टाभावानभ्युपगमेऽन्यतरत्वादिनानुगमे तदभ्युपगमे तु सोऽपि दोष एव परामर्शविषयाभावत्वाविशेषात् । **परामर्शविषयाभावत्वेनेति** । यद्रूपोपस्थितयद्विषयतया परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं,तद्रूपावच्छिन्नतदभावत्वेनेत्यर्थः । तेन न व्यभिचारविरोधबाधितेष्वतिव्याप्तिः ।

मकरन्दः ।

यदि चेति।**सैवेति**।आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । ज्ञानगर्भहेत्वाभासानुरोधादिति भावः । वस्तुतः, **स एवेति** पाठः । आश्रयासिद्ध्यादिरित्यर्थः । चिन्तामणिविरोधादेव **नेति** स्थाने **नन्विति** पाठः क्वचित्को हेयः, अर्थासङ्गतेश्च । **व्यर्थेति** । एतच्चाखण्डाभावानभ्युपगमेन तदभ्युपगमे व्यर्थत्वाभावात् । विशिष्टस्यापि ग्राह्यतया तदभावज्ञानस्यापि विरोधित्वाच्च । विशिष्टाभावोऽपि दोष एव । अत एव तत्साधारणमेव संग्राहकमनुपदं वक्ष्यतीत्यवधेयम् ।

टिप्पणी ।

व्यर्थविशेषणत्वञ्च प्रत्येकाभावस्य समर्थत्व इति । उक्तविशेषणं विनापि साधनस्य लघुरूपेण साध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिमत्त्वे तद्विशेषणघटितत्वम्प्रकृते व्यर्थविशेषणत्वम् तेन स्वावच्छिन्नाविषयकेत्यादेरसत्त्वेपि न क्षतिः ।

भावोऽसिद्धिः । इयञ्च व्याप्तिपक्षपक्षधर्मतास्वरूपाणामन्यतमाऽप्रतीत्या भवन्ती यथा सङ्ख्यमन्यथासिद्धिराश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरित्याख्यायते । मध्यमाऽप्याश्रयस्वरूपाप्रतीत्या तद्विशेषणपक्षत्वाप्रतीत्या वेति द्वयी । तत्र चरमा सिद्धसाधनमिति व्यपदिश्यते । व्याप्तिस्थितौ पक्षत्वस्याहत्य विघटनात् । न त्वेवं बाधे, व्याप्तेरेव प्रथमं विघटनादिति विशेषः ॥

बोधनी ।

सिद्धसाधनमिति, तत्र कालातीतविलोपप्रसङ्ग उक्त इति चेत्तत्राह व्याप्तिस्थितौ—इति । सिद्धसाधने हि सत्यामेव व्याप्तौ पक्षत्वमात्रविघटनादाश्रयासिद्धिरेव, बाधितविषये तु व्याप्ते रेवाहत्य भङ्गः, पश्चात्तु साध्यविपर्ययनिर्णयात् पक्षत्वातिपात इत्यनयोर्विशेष इति अप्रयोजकस्य व्या-

प्रकाशः ।

त् । अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारादेश्च एवंरूपत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पार्थक्यम् । उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् ॥

इयं चेति । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावव्यापकत्वादित्यर्थः । अन्यथासिद्धिः = सोपाधित्वम् । स्वरूपासिद्धिः = अपक्षधर्मत्वम् । मध्यमाऽपीति । आश्रयासिद्धेः सन्दिग्धसाध्यधर्मवद्धर्म्यप्रमितिरूपत्वाद् यत्र विशेष्यस्य धर्मिण एवाज्ञानं तत्रैकाऽऽश्रयासिद्धिरन्या च तद्विशेषणसाध्यसन्देहाभावात् सिद्धसाधनमुच्यते इत्यर्थः । न च सिद्धसाधनं न हेत्वाभासोऽनैकान्तिकवदनुमितिकारणाविघटकत्वात् । सत्प्रतिपक्षवत् स्वत एवाप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । लाघवात् कारणविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तद्विशेषकरणत्वस्य व्यर्थत्वात् साध्यज्ञानस्य तद्विशेषितसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि साध्यमात्रानुमितिविरोधित्वमस्त्येवेति तस्य हेत्वाभासत्वमपि । साध्यसाक्षात्कारे सति लिङ्गज्ञानेऽप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात् । न च केवलान्वयिनि संशयाभावः । तत्रापि साध्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयात् । पक्षविशेष्यकत्वस्य चातन्त्रत्वात् ॥

पक्षत्वस्येति । सन्दिग्धसाध्यत्वस्येत्यर्थः । व्याप्तेरेवेति । यद्यपि जलह्रदोऽभिमान् धूमवत्त्वादित्यत्र बाधेऽपि न व्याप्तिभङ्गः । तथापि धर्मिणि यत्र साधनाभिमतस्य वृत्तिस्तदभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः ।

प्रकाशिका ।

सव्यभिचारादेरिति । व्यभिचार्यादेरित्यर्थः । व्यभिचारादिहेत्वाभासोपाधिभिन्नहेत्वाभासोपाधित्वमेवानुगमकमिति केचित् । कारणविघटकत्वेनेति । यद्यपि सिद्ध्यभावरूपकारणविरह एव सिद्धसाधनं न कारणविघटकम्, तथापि सन्देह एव पक्षतेति मतमवलम्ब्येदमुक्तम् । तद्विशेषेति । सिषाधयिषाकालीनत्वविशेषितानुमित्यविरोधित्वेऽपि तदविशेषितसाध्यानुमितिविरोधित्वमस्त्येवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति । साध्यसाक्षात्कार इति । सिषाधयिषाविरहे सतीति शेषः । एवं च साक्षात्कारत्वमविवक्षितम् । ज्ञानमात्रमेव विवक्षितम् । एतच्च सर्वमनुमित्यसाधारणदोषत्वमेव हेत्वाभासत्वमिति मतमाश्रित्योक्तम् । व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्येत्यादिका फक्किका

मकरन्दः ।

एवंरूपत्वेऽपीति । परामर्शविषयाभावत्वेऽपीत्यर्थः । उपधेयेति । ननु यद्युपाध्यसङ्करमात्रेण पार्थक्यं, तदा आश्रयासिद्ध्यादीनामपि तथात्वे विभागव्याघात एव । यदि चोक्तानुगतरूपसंगृहीततया न तथात्वं, तदा व्यभिचारादावपि तुल्यम् । अत एव नोपजीव्योपजीवकभावोऽपि । अभेदे तदभावात् । अन्यथा आश्रयासिद्ध्यादेरपि तथात्वापत्तिरिति चिन्त्यम् । वस्तुतो व्यभिचारादिभिन्नपरामर्शविषयाभावत्वं, व्यभिचारादिचतुष्टयभिन्नहेत्वाभासत्वं वा विभाजकोपाधिरिति तत्त्वम् । तद्विशेषितेति । साध्यविशेषितसाध्यान्तरानुमित्यविरोधित्वेऽपि साध्यमात्रानुमितिविरोधित्वमस्त्येवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति साध्यसाक्षात्कारे इति । सिषाधयिषाविरहे सतीति द्रष्टव्यम् । एवञ्च साक्षात्कारत्वमविवक्षितं बोध्यम् । एतच्च सर्वं प्राचीनमतेनेत्यवधेयम् । व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्येति फक्किका साध्याभाव-

टिप्पणी ।

तद्विशेषितसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपीति । सिषाधयिषाकालीनत्वविशेषितेत्यर्थः ।

प्रकाशः ।

ननु साध्याभाववति पक्षत्वाभिमते हेतोः सत्त्वाज्ज्ञप्तावसिद्धिः । तज्ज्ञाने च व्यभिचारः । साध्याभावप्रमितौ सन्देहाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्य व्यर्थत्वेनातन्त्रत्वात् । सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमिति ज्ञानादेव भङ्गात् । न चोपजीव्यत्वाद् बाधः पृथक् । तद्धि न तमवगम्यैवावगमः । एकत्र हेतुसाध्याभावावित्येकवित्तिवेद्यतया व्यभिचारज्ञानस्य तदनुपजीवकत्वात् । नाप्युद्भावितव्यभिचारनिर्वाहार्थं तदुद्भावनम् । इदं व्यभिचारीत्युक्ते कथमिति परानुयोगस्यानावश्यकत्वात् । तथात्वेऽपि निर्वाह्यमेव दूषणमस्तु क्लृप्तत्वात् ।

अथ अर्थान्तरोपनायकस्मृत्यादिसहकारिता सामान्यत एव प्रमाणस्य क्लृप्ता प्रत्यभिज्ञानादौ, तदिह समीचीनव्याप्तिपक्षधर्मताकलिङ्गपरामर्शस्यासदर्थकाञ्चनमयत्वादिस्मृत्यादिसहकारिवशाद् यत्र आभासधीकारणत्वं तत्र बाधः पृथक्, न व्याप्तिपक्षधर्मतोपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावात् । प्रत्यभिज्ञानादौ प्रतीतिबलेन तत्कल्पनात् । अन्यथा पूर्वानुभूतसकलार्थभानेऽनुमितेर्याथार्थ्योच्छेदापत्तेः । भानेऽपि तस्य विप्रतिपत्त्यविषयतया तेन हेत्वाभासत्वानिरूपणात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधस्य दोषत्वेन क्लृप्तत्वादनुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः । अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तत्त्वात् ।

अथ पक्षाभिमते साध्याभावग्रहवत् साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः, विरोधित्वाविशेषात् । एवञ्च, साध्याभावसामानाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वं, साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं च बाधः । तादृशं चाग्नित्वाद्येवेति । मैवम् । पक्षाभिमते साध्याभावग्रहस्य दूषकत्वासिद्धौ दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः, सिद्धौ वा तस्योक्तरूपबाधानन्तर्भावे षष्ठहेत्वाभासत्वापत्तेः । उक्तरूपश्च बाधः पक्षाभिमतविषयसाध्याभावबुद्धौ सत्यामसत्यां वा ? । आद्येऽनैकान्तिकत्वमेव, साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहात् । अन्त्ये लिङ्गत्वाभिमतसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषतया सत्प्रतिपक्ष एव दोषो न बाधः । तत्र तुल्यबलत्वं प्रयोजकं, बाधे त्वधिकबलत्वमिति चेन्न । गमकताप्रयोजकरूपसम्पत्तेरेव बलत्वेन तस्य द्वयोरपि ज्ञातत्वात् ।

टिप्पणी ।

प्रकृतसाध्यविशेषितसाध्यान्तरानुमितीत्यर्थं इति साध्यवत्पक्षविधेयकानुमितीत्यर्थं इति यावत् । तत्रापि प्राचां साध्यव्यवहारादिति कश्चित् । वस्तुतः साध्यज्ञानं न पक्षे साध्यनिश्चयः, किन्तु साध्यज्ञानमात्रम् तस्यापि व्यतिरेकिमात्रानुमितिविरोधित्वमस्त्येवेति तदपि संग्राह्यम्, तथा च तद्विशेषितेत्यस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साध्यज्ञानविशेषितेत्यर्थः, अन्वयव्याप्तिज्ञानजन्येति तद [illegible] । एतेन सिषाधयिषाकालीनत्वस्याप्रकृततया तत्पदेन तद्ग्रहणस्याशक्यत्वेऽपि न क्षतिः, साध्यविशेषितसाध्यानुमितेरप्रतिबन्धकत्वकथनस्याप्रसक्तत्वेऽपि न क्षतिः। **साध्यमात्रानुमितीति।** सिषाधयिषाकालीनत्वविशेषितानुमितीत्यर्थः। साध्यमात्रविषयकानुमितीत्यर्थं इति कश्चित्। वस्तुतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिरेव साध्यमात्रानुमितिः। साध्यस्य ज्ञातत्वेन तन्मात्रस्यैव तत्रानुमितिनिरूपितविलक्षणविषयत्वादन्वयव्याप्तिस्थले साध्यस्य ज्ञातत्वेन तन्मात्रस्यातथात्वात् पक्षसाध्यसम्बन्धस्यैव तथात्वादिति भावः । तादृशञ्चाग्नित्वाद्येवेति अयोगोलके धूमसाधने तत्र धूमाभावनिश्चये वह्निः साध्याभावसमानाधिकरणो व्यभिचारी धूमव्यापकत्वेन गृहीतार्द्रेन्धनसम्बन्धाभावस्य धूमाभावव्याप्यस्य पक्षे निश्चितस्य वह्नावपि निश्चितत्वेन तत्समानाधिकरणवह्नित्वं हेतुकृतं बाधितं तादृशं साध्याभावव्याप्यसमानाधिकरणत्वेन बाधितमित्यर्थः । **तत्र तुल्यबलत्वम्प्रयोजकमिति ।** अगृह्यमाणविशेषत्वमात्रन्न सत्प्रतिपक्षत्वप्रयोजकमपि तु तुल्यबलत्वं गृह्यमाणमूलञ्च प्रामाण्यग्रहणन्तच्चोभयत्र न समानम् यत्रैकत्र दोषादपरत्र सत्तया प्रमामकाद् गृह्यते तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र साध्याभावव्याप्यग्रह एव तद्ग्रहणन्तत्र बाधः यत्र साध्यव्याप्ये ग्रहणं यत्र न किमपीत्याशङ्क्यते अत्रेति। सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः। **इति चेन्न गमकत्वप्रयोजकरूपसम्पत्तेरिति।**

प्रकाशः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामनैकान्तिकत्वासिद्धेः पक्षाभिमते धर्मिणि साध्याभावप्रमितेः साधनाभिमतात् साध्यसिद्धिसम्भावनाविरह एवानैकान्तिकावतार इत्युपजीव्यत्वाद् बाधः पृथक् । अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहादनैकान्तिकत्वबुद्धिस्तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रयः । मैवम् । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेनानैकान्तिकत्वज्ञानतया दूषकत्वात् । यद्यप्यनैकान्तिकत्वेऽपि साध्याभावप्रमैव प्रयोजिका तां विना तदभावादिति तस्या एव दोषत्वमर्हं, तथापि तस्याः साध्याभावसमानाधिकरणहेतुज्ञानत्वेन दूषकत्वं, क्लृप्तत्वात् । न तु साध्याभावप्रमात्वेन, तस्यावश्यकत्वेऽपि तेन रूपेण दूषकत्वाकल्पनात् ।

अत्रोच्यते । गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र बाधः पृथक्, न च तत्राप्यनैकान्तिकमेव दोषः । साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य तत्त्वात् । अन्यथा द्रव्यत्वेन गुणानुमानापत्तेः । आवश्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वात् । न च वस्तुतो यो गन्धप्रागभावावच्छिन्नस्तत्र साध्यमस्त्येवेति सिद्धसाधनमेव तत्र दोषः । पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यस्यानुमेयत्वात् ।

प्रकाशिका ।

साध्याभावप्रमितावित्यस्य पूर्वं युज्यत इति प्राहुः । **गन्धप्रागभावावच्छिन्न इति** । यद्यपि धर्म्मिणि गन्धासिद्धाविष्टापत्तिः, गन्धप्रागभावसमयावच्छेदेन च न गन्धसिद्धिः साधकाभावात् । न च पक्षधर्म्मताबलमेव साधकं पक्षधर्म्मता हि हेतोः पक्षवृत्तिता सा च साध्यसामान्यव्याप्तस्य तस्य पक्षीयं साध्यं विना नेति तादृशं साध्यं सिद्ध्यति, न तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं तेन विनापि पृथिवीत्वे व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोरुपपत्तेः । तथापि सामान्यत एव विना बाधकं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वं प्रमाणानां स्वभाव इति गन्धप्रागभावावच्छेदेनैव गन्धमनुमितिविषयीकुर्यादित्यादि न बाधो दूषणमित्यत्र तात्पर्य्यम् । केचित्तु शब्दे तात्पर्य्यस्येव सिषाधयिषाया अनुमितौ विषयतानियामकतया तदवच्छिन्नसिषाधयिषायां तथानुमितिः स्यादेव यदि न बाधो दूषणमिति तात्पर्य्यमित्याहुः । तन्न । सिषाधयिषाया अनुमित्यकार-

मकरन्दः ।

प्रमितावित्यस्य पूर्वं युज्यते इति प्राहुः । **गन्धप्रागभावावच्छिन्न इति** । यद्यपि गन्धप्रागभावसमयावच्छेदेन गन्धसाधकाभावादेव न गन्धानुमितिर्न तु बाधात्, न च पक्षधर्मताबलात् तथा, पक्षधर्मता हि लिङ्गस्य पक्षे वृत्तिरेव, सा च साध्यसामान्यव्याप्तिमतस्तस्य पक्षीयं साध्यविशेषं विनाऽनुपपन्नेत्यतो व्याप्त्या सह परामृश्यमाना पक्षसम्बन्धं साध्यं साधयति, न तु पक्षतावच्छेदकत्वेन यदुपादीयते तदवच्छेदेन साध्यस्य पक्षे सम्बन्धं, बीजाभावात्, तं विना तस्या अनुपपत्त्यभावात् । तदवच्छेदेन पक्षे साध्यसम्बन्धं विनाऽपि प्रकृते पृथिवीत्वादिहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मताया उपपन्नत्वात् । तथापि प्रमाणस्यायं स्वभावो यद्बाधकं विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमेव जनयति, तथा च ज्ञानसामान्यसामग्रीबलादेव तदवच्छेदेनानुमितिः स्यात्, यदि न बाधो दोष इति प्राहुः । यत्तु यथा शब्दतात्पर्य्यवशेन क्व चिदेकस्य द्वयं क्व चिद्विशिष्टवैशिष्ट्यञ्चेत्यन्वयबोधद्वैविध्यं, तथा सिषाधयिषावशादनुमितिद्वैविध्यमपीति, तन्न, सिषाधयिषा-

टिप्पणी ।

प्रामाण्यज्ञानञ्च बलं तस्य साधकत्वदूषकत्वयोरनुपयोगात् अप्रामाण्यज्ञानाभावे सति गृहीतव्याप्तिपक्षधर्म्मतैव बलन्तदुभयत्र तुल्यवदेवास्तीति सत्प्रतिपक्ष इति समाधत्ते **नेति** । तथाचैकत्राप्रामाण्यज्ञाने बाधोऽपि न स्यात् साध्यव्याप्यवत्त्वपरामर्षे तद्ग्रहे तत एवानुमित्यनुत्पत्तेर्बाधस्य दूषकत्वकल्पने मानाभावात् । बाधग्रहे च तद्ग्रहे दूषकत्वासम्भवादुभयत्र तद्ग्रहे सत्प्रतिपक्ष एव दोष इति भावः । **साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्येति** । साध्यवत्तया साधनीये धर्म्मिणि हेतोर्वृत्त्यवगाहित्वं साध्यसिद्ध्युन्मुखत्वम् । **ज्ञानत्वेन दूषकत्वं क्लृप्तत्वादिति** । पक्षादन्यत्र साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहे दूषकत्वेन क्लृप्तत्वादिति ॥ ७ ॥

यत्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिक इत्यनैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यते। तदसत्। व्याप्त्यसिद्ध्या हि निमित्तेन व्यभिचारः शङ्कनीयः, अन्यथा वा?। प्रथमे, असिद्धिरेव दूषणमुपजीव्यत्वात्, नानैकान्तिकम्, उपजीवकत्वात्। अन्यथा शङ्का स्वदूषणमेव; निर्णीते तदनवकाशादिति ॥ ७ ॥

उपमानन्तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित्। तथाहि। न तावदस्य विषयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम्।

बोधनी।

प्त्यसिद्धावन्तर्भावं मन्यमानो मतान्तरमाशङ्क्य दूषयति यत्तु-इति। प्रथमव्याप्त्यसिद्धिं निमित्तीकृत्य व्यभिचारशङ्केत्यत्र पूर्वसिद्धासिद्धिरेव दूषणं स्यान्न तु तदुपजीवनेन प्रवृत्ता व्यभिचारशङ्का, अन्यथा व्याप्तिनिर्णये तु व्यभिचारशङ्कात्मकं दूषणमेव नोदेतीति निर्णीते विषये शङ्काया निरवकाशत्वादिति ॥ ७ ॥

तदेवं प्रत्यक्षानुमानयोस्तदभावावेदकत्वं निराकृत्य संप्रत्युपमानस्य निराचिकीर्षुरेकेषां मतं तावदुपन्यस्यति उपमानं तु-इति। क्लृप्तप्रमाणविषयातिरिक्तविषयासंभवादुपमानस्य पृथक्प्रामाण्यमेव नास्ति कुतस्तेन बाध आशङ्क्येतेति। विषयानतिरेकमेवाह न तावत्-इति। पदार्थान्तरं हि भवत् सादृश्यं किं भावाभावाभ्यामन्यत्किं वोभयात्मकं किमुत भावात्मकमेव षट्पदार्थातिरेकेणेति विकल्पं हृदि निधाय सामान्येन कोटिद्वयातिरेकस्यापि न संभवतीत्याह।

प्रकाशः।

अथैवं विद्यमानेयं नदी, उपरि देशे वृष्टिमती, विशिष्टपूरवत्त्वादित्यत्र विद्यमानवृष्ट्यनुमानापत्तिः। न चेष्टापादनं, विद्यमानवृष्टेर्वर्त्तमाननदीपूरं प्रत्यहेतुत्वादिति चेन्न। तत्र समयभेदेनैव व्याप्तिग्रहात्तथैव साध्यसिद्धेः। किञ्चैवं सिद्धसाधने प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरेकदेशवृत्तित्वेनैककालवृत्तित्वमपि स्यात्। यदि च तयोरेकसमयावच्छेदेनैकत्रावृत्तेर्न तथात्वं, तर्हि तत्प्रागभावावच्छिन्ने धर्मिणि तत्प्रतियोग्यनुमितावपि न सिद्धसाधनमपि तु बाध एव। अधिकन्तु न्यायनिबन्धनप्रकाशे विपश्चितमस्माभिः। मतान्तरं विकल्प्य निराकरोति। यत्त्विति ॥ ७ ॥

अनुमानादिभ्यः फलव्यापारवैजात्याभावादुपमानं न मानान्तरमिति तन्नेश्वरबाधकमित्याह—

उपमानं त्विति ॥ ननु सादृश्यमेव तद्विषयः स्यात्। न हि तदिन्द्रियगम्यं, तदापातमात्रेणाज्ञानात्। नापि लिङ्गादिगम्यं, तदभावेऽपि सादृश्यज्ञानात्। तच्च न द्रव्यमगुणत्वात्। न गुणः कर्म वा गुणेऽपि वृत्तेः। न सामान्यं, सप्रतियोगिकत्वात्। न च विशेषसमवायौ, प्रत्यक्षत्वादित्याह। तथा हीति।

प्रकाशिका।

णतया तद्विषयतानियामकत्वायोगादिति। विद्यमानेति। एतत्कालावच्छिन्नेत्यर्थः। तत्र समये-ति। तथा च तत्तत्कालावच्छिन्नानुमितौ व्याप्तिविरोध एव बाधक इति भावः। वस्तुतस्तत्रापि बाधादेव नानुमितिरितीदमपि बाधोदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षत्वादिति। समवायाप्रत्यक्षत्वे सतीत्यस्य हेतुरन्यथा तु समवायभेदसाधनेऽनेकत्वं लि-

मकरन्दः।

याः पक्षताशरीरानिष्पादकत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिचारेण चानुमित्यहेतुत्वात्। न चानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वं, मानाभावात्, पक्षताया अहेतुत्वापाताच्चेति सङ्क्षेपः। विद्यमानेति। वर्त्तमानकालावच्छिन्नेत्यर्थः। तत्रेति। पूर्वकालीनवृष्ट्यैव व्याप्तेस्तस्या एव सिद्धिरित्यर्थः। बाधादेव न तत्सिद्धिरबाधे चेष्टापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकमतेन। न्यायमते समवायभेदसाधनेऽनेकत्वादिकं लिङ्गमिति ध्येयम्।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ॥
नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भावनीयः, परस्परविधिनिषेधरूपत्वात्। न भाव इति भावनिषेधमात्रेणैवाभावविधिः। ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव पुनः सहृदयो निषेधेनाभाव इति। एवं, नाभाव इति निषेध एव भावविधिः। ततस्तं विहाय स्ववाचैवानुन्मत्तः कथं पुनर्निषेधेन भाव इति। अत एवम्भूतानामेकता-प्यशक्यप्रतिपत्तिः। प्रतिषेधविध्योरेकत्रासम्भवात्। तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम्॥

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति द्वयमेव पूर्ववत्। पूर्वं द्रव्यमेव। उत्तरमाश्रित-मनाश्रितं वेति द्वयमेव पूर्ववत्। तत्रोत्तरं समवाय एव। अनवस्थाभयात्। आश्रि-

---

बोधनी।

परस्पर- इति। भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपत्वलक्षणस्वरूपत्वाद्भावनिषेधोऽभावविधिः स्यात् तन्निषेधश्च भावविधिः, तेन ताभ्यामन्यः प्रकारः संभवति न कस्यापीति शेषः। हि यस्मात्तस्माद्दूरे सादृश्यस्य विशेषस्य प्रकारान्तरस्थितिवार्तेति भावः। न च क्वापि विरुद्धानामैकात्म्यं विरुद्धत्वादेव अन्यथा विरोध एव न स्यात्। तथा च कथं परस्परविरुद्धभावाभावात्मकं भवेत्सादृश्यमिति भावः। किं च आस्तां तावद्वस्तुगतो विरोधः, वचनमात्रस्यैव विरोधात् भावाभावात्मता निरस्तेत्याह **उक्ति-** इति ॥

एतेनैव भावत्वेऽपि षट्पदार्थातिरेको निरस्तः। परस्परविरोधिसगुणनिर्गुणादिव्यतिरेकेण प्रकारान्तरासंभवादुभयात्मकत्वासंभवाच्चेति व्याचष्टे **न हि-** इति। भवतु भावात्मकमेव तत्त्वान्तर-मित्यत्रापि श्लोकं व्याचक्षाण आह **भावत्वेऽपि-** इति। **पूर्ववत्-** इति। भावाभावयोरिव परस्पर-विधिनिषेधरूपत्वात्सगुणनिर्गुणयोरित्यर्थः। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। समवायस्याश्रितत्वे बाधकमन-**वस्था** इति। आश्रितत्वं नाम समवायस्य समवायित्वमेवाद्रव्यत्वेन संयोगासम्भवात्। तत्र च सम-

प्रकाशः।

परस्परेति ॥ विरोधोऽत्र न परस्पराभावव्याप्यत्वम्। नीलपीतयोरन्यतरनिषेधेऽप्यन्यतर-स्याविधेः। किन्तु परस्पराभावरूपत्वम्।

पूर्ववदिति। परस्परविरोधे प्रकारान्तराभावादित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

नन्वेतादृशविकल्पेन परिशेषे सामान्यविशेषसमवायानामपि द्रव्यादित्रयसाधर्म्यात्तदन्तर्भावः स्यात्। अथानुगतव्यवहारान्यथानुपपत्त्या तेषां तद्बहिर्भावः। तुल्यं सादृश्येऽपि। न हि तत् सामान्यं, तत्रोत्कर्षादिव्यवहारानुपपत्तेः सामान्यस्यैकरूपत्वात्। सामान्यस्याश्रयभेदेऽप्यभेदात्। सादृश्यस्य च प्रत्याश्रयं भेदात्। अथ तद्भेदे सति तद्गतभूयःसामान्यवत्त्वं सादृश्यं, भेदश्च प्रत्याश्रयं भिन्नः सप्रतियोगिकश्चेति चेन्न। सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सावधित्वे तस्मात् सदृश इति प्रतीत्यापत्तेः।

प्रकाशिका।

ज्ञमिति द्रष्टव्यम्। **तदन्तर्भाव इति**। गुणवन्निर्गुणं वा, अन्तेऽपि कर्मभिन्नं कर्म वा यथाक्रमं द्रव्यगुणकर्मान्तर्भाव इत्यर्थः। व्यवहारान्यथानुपपत्तिमेवाह। **न हीति। भेदघटितत्वेनेति**। भेदो-

मकरन्दः।

व्यवहारान्यथानुपपत्तिमेवाह **न हीति। भेदघटितत्वेनेति**। यद्यपि भेदोऽन्योन्याभावः, स च न सावधिः, किन्तु सप्रतियोगिकः अन्यथा घटो नेत्यत्र घटान्नेति प्रतीत्यापत्तेः, तथापि भेदपदमत्र

टिप्पणी।

द्रव्यादित्रयसाधर्म्यादिति। द्रव्यं द्विविधं स्पन्दनवन्निःस्पन्दश्च निःस्पन्देष्वन्तर्भवतु सामान्यादिकमित्यर्थः। **अनुगतव्यवहारान्यथानुपपत्तेरिति**। अनुगतव्यवहारान्यथानुपपत्त्या सिद्धं सामान्यं न द्रव्यं न गुणो न कर्म्म गुणकर्मणोरनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गादिति सामा-न्यस्य द्रव्यादिबहिर्भाव इति भावः। **भेदश्च प्रत्याश्रयं भिन्न इति**। पृथक्त्वञ्चेत्यर्थः। तेन

तत्तु सामान्यवन्निःसामान्यञ्चेति पूर्ववत् द्वयमेव । तत्र प्रथममपि स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव । एतच्च यथासङ्ख्यं कर्म गुण इति व्यपदिश्यते । निःसामान्यं निर्गुणमाश्रितन्त्वेकाश्रितमनेकाश्रितं वेति प्रागिव द्वयमेव । एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामान्यञ्चेत्यभिधीयते । तदेतत्सादृश्यमेतास्वेकां विधामासादयन्नातिरिच्यते । अनासादयन्न पदार्थीभूय स्थातुमुत्सहते ॥

एतेन शक्तिसंख्यादयो व्याख्याताः । ततोऽभावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः । अतो नोपमानविषयोऽर्थान्तरमिति ॥ ८ ॥

बोधनी ।

वायस्याश्रितत्वाभ्युपगमेऽनवस्था स्यात् । इह पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिस्तु विशेषणविशेष्यमात्रनिबन्धनेति, तदेवं पदार्थव्यवस्थितौ यदि सादृश्यं सगुणत्वादिविधास्वन्तर्भवेत् पदार्थषट्कान्नातिरिच्येत, अनन्तर्भावे वा पदार्थ एव न स्यादित्याह तत्-इति । शक्तिसंख्यादीनामपि षट्पदार्थान्तरत्वमनेनैव मार्गेण निराकृतमिति प्रसङ्गादाह एतेन-इति । उपसंहरति ततः-इति । ततश्चाप्रमाणत्वादेव न बाधकमिति ॥ ८ ॥

तदेवं तत्वान्तरभूततत्रान्तर्भूतसादृश्यविषयमुपमानं पृथक्प्रमाणमिति गुरुमतं निराकृत्य

प्रकाशः ।

पदार्थान्तरत्वे च सप्रतियोगिकत्वेऽपि सावधित्वाभावेन तदभावोपपत्तेः । न च सप्रतियोगित्वमेव सावधित्वं, घटान्नेति प्रतीत्यापत्तेः ।

अत्राहुः । असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यं जात्यादिसाधारणं, भेदाघटितत्वाच्च निरवधि । तद्गतबहुधर्मवत्त्वं च तन्निरूप्यमितीतरनिरूप्यत्वमेव तस्य सप्रतियोगिकत्वम् । तवापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं, न तु भेददीर्घादिवत् सावधिकत्वम् । तस्मात्घटश इति प्रतीत्यापत्तेः । किञ्च यादृशं तद्गतबहुधर्मवत्त्वमनतिप्रसक्तं तव सादृश्यव्यञ्जकं, तदेव सदृशव्यवहारनिमित्तमस्तु, किमधिकेनेति सङ्क्षेपः ।

एतेनेति ॥ षट्पदार्थानतिरेकेणेत्यर्थः । तत इति ॥ भावरूपपदार्थाः षडभावस्यापि मानसिद्धतया पदार्थत्वोपगमादिति भावः । प्रत्यक्षादिविषयद्रव्यादिपदार्थातिरिक्तं सादृश्यमुपमानपरिच्छेद्यमित्यसिद्धमित्याह । अत इति ॥ ८ ॥

मा भूत् सादृश्यं पदार्थान्तरं, तथापि तदेवोपमानपरिच्छेद्यम्, प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यत्वात्, इन्द्रियसन्निकर्षेऽपि तदज्ञानात्, लिङ्गाद्यज्ञानेऽपि ज्ञायमानत्वाच्चेति जरन्मीमांसकमतमाह—

प्रकाशिका ।

ऽत्र पृथक्त्वं न त्वन्योन्याभावः, तस्य सावधित्वाभावात्, अन्यथा घटान्नेति प्रतीत्यापत्तेः । असाधारणेति । तदसाधारणधर्म्माभावे सति तस्य तद्गतबहुधर्म्मवत्त्वमित्यर्थः । तेन नाभेदे सादृश्यप्रसङ्गः । तत्र चेष्टापत्तावसाधारण्येऽन्यपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

मकरन्दः ।

पृथक्त्वपरम् । अत एव भेदाघटितत्वादिति सिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा तस्याप्यन्योन्याभावघटितत्वे विरोधापत्तेः । असाधारणेति । असाधारणान्यमात्रेत्यर्थः । एतच्च स्वस्मिन्नपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गवारणाय ॥ ८ ॥

टिप्पणी ।

भेदघटितत्वेन सावधित्व इति ग्रन्थस्य नासङ्गतिः । भेदस्य सप्रतियोगिकत्वेऽपि सावधित्वाभावात् । सावधित्वाभावेनेति । तादृशव्यवहाराभावेन निरवधितयैव कल्पनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

स्यादेतत् । भवतु सामान्यमेव सादृश्यं, तदेव तस्य विषयः स्यात् । तत्सदृशो-ऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रिजन्यः, तदापातमात्रेणानुपपत्तेरिति चेन्न । पूर्वपिण्डानुसन्धानरूपसहकारिवैधुर्येणानुत्पत्तेः । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवदिति ॥

नन्वेतत्सदृशः स इति नेन्द्रियजन्यम् । तेन तस्यासम्बन्धात् । **न चेदं** स्मरणम् । तत्पिण्डानुभवेऽपि विशिष्टस्याननुभवात् । **न चैतदपि**, अयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयम् । तत्रेदन्तोपस्थापनक्रमविपर्ययेऽपि विशेष्यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाविरोधात् । तस्य सन्निहितवर्त्तमानगोचरत्वात् । प्रकृते तु तद-

---

बोधनी ।

भाट्टमतं निराचिकीर्षुः शङ्कते **स्यादेतत्**-इति । पदार्थान्तरावयवादिवर्तीनि सामान्यान्येव पदार्थान्तरस्यावयवादिषु वर्त्तमानानि सादृश्यं न तु तत्वान्तरम्, तथाहुः-"सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् । भिन्नप्रधानसामान्यवर्ति सादृश्यमुच्यते" इति । न च तत् प्रत्यक्षविषयः संभवतीत्याह **गोसदृशोऽयम्**-इति । **न पूर्व**-इति । प्रतियोग्यनुसंधानस्येन्द्रियसहकारिणो वैधुर्येणेन्द्रियसंनिपातमात्रात्सादृश्यज्ञानानुपपत्तिः । न च तावतेन्द्रियजन्यत्वहानिः प्रत्यभिज्ञानवदिति । तस्मिन्सन्निहितपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टासन्निहितपदार्थविषयमेतत्सदृशः स इति ज्ञानमुपमानफलं भविष्यति । न ह्येतदिन्द्रियेण जन्यते व्यवहितस्येन्द्रियेण संबन्धाभावादित्याह **ननु**-इति । न चेदं स्मरणं व्यवहितस्य पिण्डस्य सादृश्यविशिष्टतयाननुभूतत्वादित्याह **न चेदम्**-इति । ननु तत्सदृशोऽयमिति ज्ञानं तावदैन्द्रियकं, तस्माच्चैतत्सदृशः स इति ज्ञानस्य तत्तेदन्ताक्रमविपर्यय एव विशेषः । न च तावता प्रत्यक्षत्वहानिः सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवदयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानस्याप्यैन्द्रिकत्वेनेष्टत्वादित्यत्राह **न चैतत्**-इति । उभयमपि प्रत्यभिज्ञायां विशेष्यस्यैकत्वात्तस्य च संनिहितवर्त्तमानत्वादिन्द्रियसंनिकर्षे न कश्चिद्विशेषः, एतत्सदृशः स इत्यत्र तु विशेष्यस्यासंनिहितत्वेनेन्द्रियसंनिकर्षासंभवात्तत्सदृशोऽयमित्येतस्मान्महान्विशेष इति । तस्मादसंनिहितपिण्डस्मरणसहायं तत्प्रतियोगिकसंनिहितपिण्डवर्त्तिसादृश्यज्ञानमेव तथाविधसंनिहितपिण्डप्रतियोगिकासंनिहितपिण्डवर्त्तिसादृश्य-

प्रकाशः ।

स्यादेतदिति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वस्य सादृश्यत्वात्तद्देशस्य च प्रतियोगिज्ञानज्ञेयत्वात् सहकारिवैधुर्यादापाततः प्रत्यक्षेणाज्ञानेऽपि तत्समवधाने तत एव तज्ज्ञानोत्पत्तिरित्याह । **पूर्वेति** । यथा तत्तास्मरणाभावादागतत्तः प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि तत्समवहितादिन्द्रियादेरेव तदुत्पत्तिरित्याह । **सोऽयमिति** ।

सादृश्यमात्रस्योपमानापरिच्छेद्यत्वेऽपि गोप्रतियोगिकगवयनिष्ठसादृश्यज्ञानकरणकगवयप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यधीरुपमानफलमिति शाबरमतमाह । **नन्विति** । न च सा प्रत्यक्षफलम् । विशेष्यस्य गोरसन्निकर्षादित्याह । **नेन्द्रियेति** । गत्यन्तरमाशङ्क्य निराकारोति । **न चेति** । गोपिण्डानुभवेऽपि गवयस्याज्ञानात् तत्प्रतियोगिकसादृश्यवैशिष्ट्यानुभवादित्यर्थः । **न चेति** । ऋजुप्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टे इदन्ताविशिष्टाभेदो भासते अयं स इत्यत्र तु इदन्ताविशिष्टे तत्ताविशिष्टाभेद इति तत्तेदन्तयोरनुयोगित्वप्रतियोगित्वावच्छेदकभेदात्, प्रत्यभिज्ञानयोर्भेदेऽपि तत्र विशेष्यसन्निकर्षात्र तु तदभावादित्यर्थः ।

प्रकाशिका ।

तद्भिन्नत्वे सतीति । तदन्यत्वे सतीत्यर्थः । **ऋजु प्रत्यभिज्ञान इति** । उद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे विधेयवैशिष्ट्यप्रतीतेर्व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रथमप्रतीतस्यैव चोद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

मकरन्दः ।

तद्भिन्नत्वे इति । तदन्यत्वे सतीत्यर्थः ।

भावात् । तस्मात्, तत्पिण्डस्मरणसहायमेतत्पिण्डवृत्तिसादृश्यज्ञानमेव तथाविधं ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणमिति । एतदपि नास्ति ॥

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ॥

अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥ ९ ॥

यदा हि एतद्विलक्षणोऽसौ इति प्रत्येति, तत्रापि तुल्यमेतत् । न हि तत्प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविषयत्वात् । न स्मरणम् । विशिष्टस्याननुभवात् । नोपमानमसादृश्यविषयत्वात् । नन्वेतद्धर्माभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधर्म्यं, तच्चाभावगम्यमेवेष्यते । न च प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । सादृश्यस्य भावरूपत्वादिति चेन्न । इतो व्यावृत्तधर्मविशिष्टताया अपि वैधर्म्यरूपत्वात् । तस्य च भावरूपत्वात् ॥

बोधनी ।

विषयं विज्ञानं जनयत्तदुपमानं नाम प्रमाणान्तरमास्थेयमित्युपसंहरति तस्मात्-इति । सदेतदतिप्रसङ्गादनेन दूषयति एतदपि-इति ।

तद्वत्संनिहितपिण्डवर्तिवैसादृश्यज्ञानं जनयत्तत्प्रतियोगिकसंनिहितपिण्डवर्तिवैसादृश्यज्ञानं सप्तमं प्रमाणं प्रसज्येत, तुल्यन्यायत्वात् । अथ तद्वैधर्म्यमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमन्यथानुपपद्यमानं तस्यैतद्वैधर्म्यं कल्पयतीति न तत्र प्रमाणान्तरप्रसक्तिरिति चेत्, तर्हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धं तस्यैतत्सादृश्यं विनानुपपन्नं तस्यैतत्सादृश्यं कल्पयदर्थापत्तिरेव स्यादिति व्याचष्टे यदा हि-इति । ननु संनिहितपिण्डगतधर्माभावविशिष्टत्वमेव सन्निहितस्य तद्वैधर्म्यं तत्राभावरूपत्वादभावप्रमाणस्यैव विषयः, सादृश्यस्य तु भावरूपत्वात्प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमित्याशयादाह न चेति । न इति ।

प्रकाशः ।

तादृशी धीः प्रत्यक्षाद्यफलमप्यर्थापत्तिफलमिति नैतत्करणमुपमानं मानान्तरं सिद्धयति । अन्यथा तद्विधर्मायमिति बुद्धयनन्तरमेतद्विधर्माऽसाविति धीकरणं मानान्तरं स्यादित्याह । साधर्म्यमिति । गवि करभवैधर्म्यं हि करभवृत्तिधर्माभाववत्त्वम् । तच्च स्मृते गवि प्राङ्नास्तितावदनुपलब्धिगम्यमेवेति न तत्र मानान्तरापत्तिरित्याह । नन्वेतदिति । करभावृत्तिधर्मवत्त्वं गवि तद्वैधर्म्यं, तच्च भाव एवेति नानुपलब्धिगम्यमित्याह । इत इति ।

नन्विदमप्युपमानमेव । तथाहि, सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुपमानम् । अन्यथैतद्विधर्मा स एतस्माद्दीर्घ इति प्रतीतिः कुतः ? न तावदनुमानात् । विशेष्यासन्निकर्षे तद्गतैतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादेर्लिङ्गस्याज्ञानात् । नाप्यर्थापत्तेः, तस्या व्यतिरेक्यनुमानरूपत्वात् । न च तत्प्रतियोगिकैतन्निष्ठसादृश्यादौ भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यादिरपि भासते इति वाच्यम् । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंविद्वेद्यत्वासिद्धेः । एतत्सदृश एतद्विधर्मा स इति तद्विशेष्यकज्ञानानुदयाच्च । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् । न च प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षो हेतुः, न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवात् । अन्यथा अतीतानागतव्याप्यविशेष्यकं व्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । अतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् ।

प्रकाशिका ।

अतीतानागतविशेष्य इति । यद्यपि गौरवमेतावतापि नापाकृतम् । तथापि तद्विषयकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा घटसन्निकर्षमात्रेण घटापटोभयविशेष्यकसमूहालम्बनापत्तेरिति गौरवं प्रामाणिकतया न दूषणमिति भावः ॥ ९ ॥

मकरन्दः ।

अतीतानागतेति । यद्यप्येवमपि गौरवं नापाकृतं तथापि प्रामाणिकं तदिति भावः । अन्यथा घटसन्निकर्षात् पटविशेष्यकस्यापि समूहालम्बनस्यापत्तेः । तथा च तत्तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्तद्विशेष्यसन्निकर्षो हेतुः, अत एव सामान्यलक्षणाभ्युपगमोऽपीति ॥ ९ ॥

स्यादेतत्। तद्धर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते इहाविद्यमानास्तत्र सन्तीति। न हि तद्विधर्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्विधर्माऽसौ न भवतीति चेत्। एवं तर्हि प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव। न हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वं मेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि तस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते॥

एतेन दृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम्। तत्रापि तद्धर्मशालित्वं तस्य स्मरणाभिव्यक्तमनुपपद्यमानं तदिदन्तास्पदस्यैकतां व्यवस्थापयति। तस्मान्नोपमानमधिकमिति॥ ६॥

बोधनी।

इतः पुरोवर्त्तिनः पिण्डाद्व्यावृत्तधर्मयोगोऽपि वैधर्म्यं, तस्य च भावरवाभावप्रमाणविषयतेति।

उत्तरार्धं व्याचष्टे **स्यादेतत्**-इति। व्यवहितपिण्डवर्त्तिधर्माभाववत्त्वं तत्राविद्यमानधर्मत्वं वा संनिहितस्य तावत्प्रत्यक्षं, तच्च व्यवहितस्यैतद्धर्माभाववत्त्वेनात्राविद्यमानधर्मवत्त्वेन वा विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयतीति न तदर्थं प्रमाणान्तरं मृग्यमिति। तर्हि सादृश्यमप्यर्थापत्तिरेव गमयेत् तुल्यन्यायत्वादित्याह **एवं तर्हि**-इति।

एतेन इति। पूर्वं मथुरायां पश्चाच्चोज्जयिन्यां दृष्टस्य पुनः प्रत्यभिज्ञानसमये चाय संनिकृष्टस्य यत्प्रत्यभिज्ञानं य एव मथुरायां दृष्टः स एवोज्जयिन्यां दृष्ट इति तदप्यर्थापत्तिरिति व्याख्यातं कथमिति तत्राह **तत्रापि**-इति। मथुरायां दृष्टपुरुषवर्त्तिस्वरवर्णादिशालित्वमुज्जयिनीदृष्टस्येदानीं स्मर्यमाणमुभयत्रापि दृष्टस्यैकतामन्तरेणानुपपद्यमानं तां कल्पयतीति। यद्वा, दृष्टस्यासंनिकृष्टस्य चैकगोचरं यत्प्रत्यभिज्ञानमयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानं तदप्यर्थापत्तिरेव, तत्र संनिकृष्टस्य पिण्डस्य ये धर्मा उपलभ्यन्ते तद्धर्मशालित्वमसंनिकृष्टस्य स्मर्यमाणं तस्य संनिकृष्टस्य चैकतामन्तरेणानुपपद्यमानं तयोस्तां कल्पयति, इदन्ताश्रय एव तत्ताश्रय इति व्यवस्थापयति। न हि तत् प्रत्यक्षफलम्, अयं स इत्यसंनिकृष्टपर्यवसायित्वात्तेन चेन्द्रियसंनिकर्षाभावादिति। तस्मात्सामान्यरूपसादृश्यविषयत्वेऽप्युपमानस्य प्रमाणान्तरत्वाभावात् सिद्धं विषयानतिरेकादबाधकत्वमिति उपसंहरति **तस्मात्**-इति। ॥ ९ ॥

प्रकाशः।

अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गित्वादिधर्मवत्त्वं, तच्च गवये गोसादृश्ये भासमाने गवि भासत एव। सामान्यस्यैकत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षादिति चेत्। न। तथापि गोविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादिज्ञानस्य गोरसन्निकर्षेणेन्द्रियाजन्यत्वात्।

मैवम्। अन्योन्यसदृशवस्तुप्रत्यक्षेण जानतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्रात्रा भगिनी गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गोर्गवयगतसादृश्यवित्तिवेद्यमेव। सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात्। यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्तिग्रहश्च विना गवयसदृशो गौरिति फलासिद्धेः। ताद्रूप्येण व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी, परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत्।

ननु प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वापरकालमध्यावस्थानं नाध्यक्षगम्यम्। मध्ये इन्द्रियासम्बन्धात्। न लिङ्गादिगम्यम्। तदज्ञानेऽपि ज्ञानात्। तदिदमेवोपमानपरिच्छेद्यं स्यादित्यत आह। **एतेनेति**। साधर्म्यवैधर्म्ययोरर्थापत्त्यन्तर्भावेनेत्यर्थः। दृष्टश्च तन्मध्येऽसन्निकृष्टं चेति तत् तथा, तस्य प्रत्यभिज्ञानम्। तदेव स्फुटयति। **तत्रापीति**। तत्तेदन्ताविशिष्टमेदो मध्यासन्निकृष्टस्य मध्यसत्त्वं विना अनुपपन्नो मध्यस्य सत्त्वं कल्पयतीत्यर्थः॥ ९ ॥

एवं प्राप्ते अभिधीयते—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ॥
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिः। सेयं न तावद् वाक्यमात्रफलम्, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षफलम्, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात्। नापि समाहारफलम्, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात्। वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनीतात्रपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापीन्द्रियेण तद्गतसादृश्यानुपलम्भे समयपरिच्छेदासिद्धेः। फलसमाहारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणबहिर्भाव एव?, अन्तर्भावे वा कियती सीमा?। तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम्।

बोधनी।

अथ सिद्धान्ती प्रमाणान्तरत्वमङ्गीकृत्योपमानस्य नियतविषयत्वादबाधकत्वं वक्तुमुपक्रमते **एवम्**—इति। गवयादिसंज्ञायाः संज्ञिना गवयादिना सह संज्ञासंज्ञिलक्षणस्य संबन्धस्य प्रमितिरुपमानस्यैव फलं प्रत्यभिज्ञानादिना तदसिद्धेरिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिस्तावदस्तीत्याह **यथा गौ**रिति। तस्याः प्रत्यक्षादिभिरसाध्यत्वमाह **सेयम्**—इति। ननु नगरस्थस्य गवये नेन्द्रियसन्निकर्ष इति भिन्नकालतया तयोः स्वरूपतः समाहाराभावेऽपीन्द्रियसंनिकर्षसमये वाक्यतदर्थयोः स्मर्यमाणत्वेन समाहारसंभवात्तत्फलमेवास्त्वित्यत्राह **वाक्यतदर्थयो**रिति। न ह्यसत्येवेन्द्रियसंबन्धे उत्पद्यमानं प्रत्यक्षेऽन्तर्भवतीति। ननु सादृश्योपलम्भे तावदुत्पद्यते, तच्च प्रत्यक्षफलं, तेन वाक्यफलस्य वाक्यार्थस्मरणस्य प्रत्यक्षफलस्य सादृश्यज्ञानस्य च समाहारादुत्पद्यमानः समयपरिच्छेदस्तयोरेवान्तर्भवेदित्यत्राह **फलसमाहार** इति। अनुमेयादिज्ञानमपि हि प्रत्यक्षफललिङ्गादिज्ञानहेतुकमेवेति। ननु यदि समयं परिच्छिन्दतः सादृश्यज्ञानस्य समाहारादुत्पद्यमानप्रत्यक्षफलस्यापि प्रत्यक्षेऽनन्तर्भावः, तर्हि विकल्पजनकं निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षे नान्तर्भवेत्, अनुमानादिकमपि तथा स्यादिति नियमहेतुर्वाच्य इति पृच्छति **तत्किम्** इति। नियमहेतुमासाक्षात्कारादिरूपस्य यस्य ज्ञानविशेषस्य यदसाधारणं

प्रकाशः।

उपमानफलं विदुरित्यनयोर्मध्ये, इतिरध्याहार्य इति **सम्प्रदायविदः**। ननु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि समुदितयोस्तयोः फलं स्यादित्यत आह **नापीति**॥ नन्विन्द्रियसम्बद्धे गवये वाक्यतदर्थस्मृतौ च सत्यां प्रमाणसमाहारः स्यादित्यत आह **वाक्येति**॥ गवयगतगोसादृश्यावेदने समयपरिच्छेदो न भवत्येवेत्यर्थः। फलसमाहारमाशङ्क्य निराकरोति **फलेति**॥ प्रत्यक्षफलं हि प्रायशो लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिकरणम्, श्रोत्रानुभवजनितपदज्ञानञ्च वाक्यार्थप्रमायां प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः। ननु तत्फलस्य तदनन्तर्भावे विकल्पोऽप्यालोचनफलं प्रत्यक्षं न स्यात्, अन्तर्भावे वा लिङ्गसादृश्याध्यक्षयोः कः प्रद्वेष इति पृच्छति **तत् किमिति**॥ उत्तरं-**तत्तदिति**॥ यत्र व्यापारिण इन्द्रि-

प्रकाशिका।

फलमित्यस्य प्रथमान्तत्वे **विदु**रिति कर्त्राख्यातानुपपत्तिः, द्वितीयान्तत्वे च **परिच्छेद** इत्यनेन प्रथमान्तत्वेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह **इतिरि**ति। तथा चेति विदुरित्यन्वये इतिकिमित्याकाङ्क्षायां शुद्धप्रातिपदिकोपस्थितस्य परिच्छेदः, फलमित्यस्यान्वय इति भावः। **सम्प्रदायविद** इति। इदमरुचिविभावनम्, तद्बीजन्तु फलमिति द्वितीयान्तमेव, किन्तदिति शुद्धप्रातिपदिकार्थाकाङ्क्षायां परिच्छेद इत्ययेति वाक्यार्थ एव वा कर्मेति ॥ १० ॥

अस्ति तर्हि सादृश्यादिज्ञानकाले विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः। न। उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यतदर्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः॥ १०॥

ननु च वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः—गोसदृशस्य गवयशब्दः संज्ञेति, केवलमिदानीं प्रत्यभिजानात्ययमसाविति। प्रयोगाद्वाऽनुमितः—यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्द एव गोः, प्रयुज्यते चायं गोसदृशे, इति किमुपमानेनेति। न—

बोधनी।

कारणमिन्द्रियादि तदनुवृत्तौ जायमानं ज्ञानं तस्य प्रमाणस्य फलं भवति, तन्निवृत्तौ तु ततो बहिर्भवतीति। यदीन्द्रियव्यापारानुवृत्तावुत्पद्यमानं प्रत्यक्षफलं तर्हि समयं परिच्छिन्दतः सादृश्यज्ञानस्य कालेऽप्यस्ति चक्षुर्व्यापार इति समयपरिच्छेदोऽपि प्रत्यक्षफलं स्यादित्याह **अस्ति तर्हि** इति। **न**—इति। न खलु तत्र सन्नपि चक्षुर्व्यापारः कारणं व्यभिचाराद्—भवति हि वाक्यार्थस्मरणाभावेन केवलं सादृश्यविशिष्टतया पिण्डमनुभूतवतः पश्चादुपरतेन्द्रियव्यापारस्यैव वाक्यार्थस्मरणे सति गोसदृशपिण्डस्मरणादेव समयपरिच्छेदः, यो गवयपदवाच्यः स गोसदृश इति॥ १०॥

अत्र जरन्नैयायिक आह **ननु** इति। नगरस्थेनैव वाक्यमात्रात्समयः परिच्छिन्नः, वनस्थेन तु केवलं प्रत्यभिज्ञायते सोऽयं गवयशब्दवाच्य इति, तेन शब्दप्रमाणक एव समय इति। आधुनिकस्त्वाह **प्रयोगाद्वा** इति। गोसदृशो गवय इत्यत्र गोसदृशे वस्तुनि गवयशब्दप्रयोगमुपलभ्य तस्मादेव हेतोर्गोसदृशस्य गवयवाच्यत्वमनुमीयत इति। तदेव दर्शयति **यो यत्र** इति। गौणलाक्षणिकप्रयोगे व्यभिचारो मा भूदित्युक्तं **असति वृत्त्यन्तरे** इति। पक्षद्वयमप्युपसंहरति **तत्किम्**(१)इति।

प्रकाशः।

यत्सन्निकर्षादेरवस्थितिस्तत्र तत्फलस्यावान्तरव्यापारता, यत्र तु तस्यानवस्थितिस्तत्र प्रमाणबहिर्भूतत्वमित्यर्थः। इममेव विशेषमादाय शङ्कते **अस्तीति**॥ उक्तयुक्त्या परिहरति **उपलब्धेति**॥ इन्द्रियव्यापारोपरतौ लिङ्गशब्दानुसन्धानस्येव वाक्यार्थस्मृतिसचिवस्य सादृश्यज्ञानस्यापि मानान्तरत्वादित्यर्थः॥ १०॥

निमित्तम्—प्रवृत्तिनिमित्तम्(२)॥ **समय** इति॥ गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकगवयपदवाच्योऽयं पिण्ड इत्याकार इत्यर्थः। गवयपदस्यागृहीतसमयत्वेनाप्रत्यायकत्वाद्गोसदृशपदस्य च सादृश्यमात्रबोधकत्वादिति भावः॥

अयमसाविति॥ यो गोसदृशो धर्मी गवयशब्दवाच्यतयाऽवगतस्तं साक्षात्करोमीति प्रत्यभिजानातीत्यर्थः॥

प्रकाशिका।

कर्म्मणि सङ्केतः पूर्ववाक्यादेव गृहीत इत्यत आह। **गवयत्वप्रवृत्तनिमित्तकेति**। ननु गवयपदादेव गवयत्वप्रतीतिरस्त्वित्यत आह **गवयपदस्येति**। **तर्केति** लाघवेत्यर्थः॥ १०॥

मकरन्दः।

धर्मिणि समयस्य पूर्वं गृहीतत्वादाह **गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेति**। ननु गवयपदादेव गवयत्वं प्रतीत्य तद्विशिष्टे समयं ग्रहीष्यत्यत आह **गवयपदस्येति**।

(१) एतन्मतेनात्र 'तत्किमुपमानेति' मूले पाठो द्रष्टव्यः।

(२) एतद्व्याख्यानमूलं 'निमित्त'मिति पदं मूले नोपलभ्यत इति द्रष्टव्यम्।

साद्दश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ॥
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥ ११ ॥

न हि गवयशब्दस्य सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् , अप्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् । न चोभयमपि निमित्तम् , स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो वृद्धव्यवहारान्न सादृश्ये । कथमेतन्निर्धारणीयमिति चेत् । वस्तुगतिस्तावदियं, तदापाततः सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः । गन्धवत्त्वमिव पृथिवीत्वस्य, गोसादृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योपलक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्यनिर्धारणात् ॥ ११ ॥

स्यादेतत् । पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिरिदानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव

बोधनी ।

सादृश्यस्य इति । प्रतीते हि प्रवृत्तिनिमित्ते संबन्धग्रहस्तदत्र वाक्ये शक्यग्रहः प्रतीतं सादृश्यं च निमित्तं, निमित्ति तु गवयत्वं न प्रतीतं, तस्मान्न तावद्वाक्यमात्रेण सम्बन्धग्रहः, नाप्यनुमानेन तद्वाचकत्वज्ञानमन्तरेणासति वृत्त्यन्तर इति विशेषणस्यासिद्धेरिति ।

नहि इति । यदि गोसादृश्यं निमित्तं स्यात् तदा नित्यवनवासिनां गवयपदेन व्यवहारो न स्यात् , तेषां गोरप्रतीतौ तत्प्रतियोगिकस्य सादृश्यस्य गवयेऽवगन्तुमशक्तेरिति । तर्हि तेषां गवयत्वं नागरिकाणां तु गोसादृश्यमित्युभयं विकल्पेन निमित्तमस्त्वित्यत आह **न चोभयम्** इति । तदा हि कथमारण्यकस्तेनाप्रतीतं गोसादृश्यविषयं समयं परस्मै प्रतिपादयितुमतिदेशवाक्यं प्रयुञ्जीतेति । **कथमेतत्** इति । गवयत्व एव न सादृश्येऽपीत्येतत्तत्राप्रतीतगुत्वेन तस्य सादृश्ये व्युत्पत्तिर्न संभवतीत्युत्तरमुक्तप्रायमेवेति मन्वानोऽन्यथा परिहरति **वस्तुगति**रिति । ननु वस्तुगतिरित्येतावता न तत्प्रतिपादनमन्तरेण निर्धारणा सिध्यतीत्यत्राह **तदापाततः** इति । तत्रापाततः प्रतिपादनं यावन्निमित्तसंदेहेऽपि न पराभिमतस्य वाक्यादेव समयपरिच्छेद इत्यस्य फलस्य सिद्धिरिति कुत इत्यत आह **गन्धवत्त्वम्** इति । यथा हि गन्धवती पृथिवीत्यत्र गन्धवत्त्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य पृथिवीत्वस्योपलक्षणं, तथा गोसादृश्यं निमित्तस्योपलक्षणम् । यद्वा इदं सादृश्यमेव निमित्तमिति निर्धारणाधीनश्च वाक्यादेव संबन्धग्रह इति न पराभिमतसिद्धिरिति ॥ ११ ॥

स्यादेतत् इति । मा भूत् सादृश्यं निमित्तं मा च भून्निमित्तस्य गवयत्वस्याप्रतीतेः पूर्वं सम-

प्रकाशः ।

अप्रतीतेति । गवयत्वस्य जातितया लघुत्वात्, सादृश्यस्य चोपाधितया गुरुत्वादिति भावः । उभयं समुच्चितं निमित्तं विकल्पो वा ? । आद्योऽप्रतीतगूनामव्यवहारापातादेव निरस्तः । द्वितीये त्वाह **स्वयमिति** । स्वयं यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते व्युत्पत्तिर्गृहीता, तत्र परस्यापि सा भवत्विति धियाऽऽरण्यको वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तेन च सा गवयत्व एव ज्ञातेति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयेदित्यर्थः । **वस्तुगतिरिति** । तर्कादिपुरस्कारादित्यर्थः । **सन्देहेऽपीति** । गोसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलक्षितं वा धर्मान्तरमिति संशये सति न प्रवृत्तिनिमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः । सन्देहाकारमाह **गन्धवत्त्वमिवेति** ॥ ११ ॥

पूर्वमिति । गवयपिण्डदर्शनादित्यर्थः । फलसिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः । **इदा-**

प्रकाशिका ।

पूर्वत्वस्य किञ्चिन्निरूप्यत्वमित्यत आह **गवयपिण्डेति** । लक्षणयेति वाक्य एवं लक्षयेति

मकरन्दः ।

तर्कादीति । लाघवपुरस्कारादित्यर्थः ॥ ११ ॥

वाक्यं स्मृतिसमारूढं फलिष्यति, अध्ययनसमयगृहीत इव वेदशिरङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाच्यं–'वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव पर्यवसितमिति' । गोसादृश्यस्योपलक्षणनिमित्तत्वयोरन्यतरत्र तात्पर्यं सन्देहात्, इदानीन्तु गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, गङ्गायां घोष इतिवदन्वयप्रतिपत्तिरिति चेत्, न—

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ॥
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ विशेषसन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् । रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भवति इति वाक्यवत्, अन्यथा वाक्यभेददोषात् । न च गङ्गायां

बोधनी ।

यद्यहस्तथापि पश्चाद्वनगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तोपलम्भे सति तत्सहकृतप्रागनुभूतमतिदेशवाक्यमेव स्मृतिस्थं तत्फलिष्यति संबन्धग्रहं, यथा ह्यध्ययनसमये पाठमात्रगृहीतो वेदः पश्चादङ्गोपाङ्गसंस्कृतः तस्य वाक्यार्थज्ञानं प्रसूत इति । ननु युक्तं तत्राङ्गाध्ययनात्पूर्वं वाक्यार्थप्रतिपादनाय गृहीतस्य वेदस्यापर्यवसानादङ्गादिसहकृतस्य तस्यैव धर्मादिज्ञानहेतुत्वम्, अत्र त्वतिदेशवाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादनेन पर्यवसानादयुक्तः समयपरिच्छेदहेतुभाव इत्याशङ्क्याह **न च वाच्यम्** इति । अतिदेशवाक्यमपि न तावत्पर्यवस्यति गोसदृशपदस्य तात्पर्यानवधारणेनार्थानिश्चयात्पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य गवयत्वावगतौ तु तर्कं पुरस्कृत्य गोसदृशपदस्योपलक्षणपरत्वसिद्धौ च गवयत्वविषयं समयवाक्यमेव प्रतिपादयति । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र मुख्यार्थबाधेन गङ्गापदस्य तीरोपलक्षणत्वस्थितौ पश्चादन्वयप्रतिपादनम् । तर्कश्चात्र–सादृश्यस्य गवयत्वातिरेकिणः निमित्तत्वे क्लृप्तकल्प्यविरोधः, सादृश्यमात्रनिमित्तत्वेऽतिप्रसङ्गः, सादृश्यस्य निमित्तत्वे विशेषगस्य गोरप्यभिधानेऽशक्तिकल्पनागौरवमिति वक्ष्यते । तस्माच्छब्द एव समये प्रमाणमिति ।

न, श्रुतान्वयात् इति । तदर्थानामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशेन परस्परमन्वयादेव पर्यवसितमतिदेशवाक्यं नान्यत्पक्षोपनीतं गवयत्वादिकमाकाङ्क्षति वाक्यार्थप्रतिपादनायेति शेषः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु गङ्गापदस्य मुख्यार्थेन पदार्थान्तरागमनन्वयात् मुख्यार्थलक्षितेन तु कूलेन सह संगतिरिति व्याचष्टे **गोसदृश** इति । कोऽसौ गोसदृश इति विशेषसंदेहेऽपि यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामान्येनैवान्वयसिद्धेर्न मानान्तरोपमेयविशेषाकाङ्क्षा वाक्यस्य, न हि पटो भवतीति वाक्यं रक्तत्वादिनिश्चयादृते न पर्यवस्यतीति, यदि हि वाक्यमेव सामान्येनान्वयं प्रतिपाद्य विशेषा-

प्रकाशः ।

नीमिति । गवयत्वविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षकाल इत्यर्थः । **तर्क्केति** । प्रागुक्ततर्काद्गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते तात्पर्यनिश्चयाद् गोसदृशपदं लक्षणया गवयत्वबोधकमित्यर्थः ।

उपलक्षणत्वनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामाधिकरण्यरूपयथाश्रुतपदार्थान्वयेनैव वाक्ये पर्यवसिते पश्चाल्लक्षणा न कल्प्यते, यत्र त्वयोग्यतया मुख्यार्थान्वयाऽसम्भवः, तत्रैव सेत्याह **श्रुतेति** ।

मानान्तरेति । मानान्तरं प्रत्यक्षं, तेनोपनीतं दर्शितमित्यर्थः । **अन्यथेति** । यदि पर्यवसि-

प्रकाशिका ।

मतेनेदमुपपादनीयम् । वस्तुतो गम्भीरायां नद्यामितिवदेकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामक-

मकरन्दः ।

पूर्वत्वस्य किञ्चिन्निरूप्यत्वादाह **गवयपिण्डेति** । **गोसदृशपदमिति** । यद्यप्येतन्न पदं किन्तु

घोष इतिवत् पदाऽर्थौ पदान्वयायोग्याः, येन प्रमाणान्तरोपनीतेनाऽन्वयः स्यात् । प्रतीतवाक्यार्थबलायातोऽप्यर्थो यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजननिषेधवाक्यस्यापि रात्रिभोजनमर्थः स्यात् । तस्माद्यथा गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयोगादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति वाक्यान्निश्चितेऽपि सामान्ये विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति ॥

अस्त्वनुमानम्—तथाहि-गवयशब्दो गवयस्य वाचकः, असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, गवि गोशब्दवदिति—चेन्न, असिद्धेः । न ह्यसति

बोधनी ।

वगत्युत्तरकालं तदन्वयमपि प्रतिपादयेत् तदा वाक्यभेदः स्यादित्याह **अन्यथा** इति । गङ्गायां घोष इत्यत्र मुख्यार्थस्यान्वयायोग्यत्वात्तीरलक्षणयैवान्वयप्रतीतिः, नैवमत्र सामान्यस्यैवान्वययोग्यत्वादिति विशेष इत्याह **न च** इति । ननु पर्यवस्यतां नाम वाक्यं, तथापि तत्प्रतिपादितार्थबलायत्तः समयपरिच्छेदस्तस्यैव वाक्यस्यार्थः स्यादित्यत्राह **अथ** इति । यथा हि भवतः साधुत्वादेव गवयपदस्य सामान्यतोऽर्थवत्त्वे सिद्धेऽपि विशेषज्ञानार्थं वाक्यार्थापेक्षा तथा गोसदृशस्य वाचक इति वाक्यावगतेऽपि तद्विशेषार्थं मानान्तरमित्युपसंहरति **तस्मात्**-इति ।

अस्तु तर्ह्यनुमानं प्रमाणं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे इत्याह **अस्तु** इति । **नासिद्धेरिति** । विशेषणासिद्धिमेवाह **न हि** इति । संगतिग्रहे हि सति मुख्यवृत्त्यवगमेन वृत्त्यन्तरासत्त्वं ज्ञातुं शक्यते,

प्रकाशः ।

तेऽपि वाक्ये तत्तदाकांक्षायां तत्तद्वाक्याऽर्थज्ञानं स्यात्तदा वाक्यभेद इत्यर्थः । यत्र तु लक्षणा, तत्र नैवं वाक्यपर्यवसानमित्याह **न चेति** । ननु प्रतीत्यपर्यवसानाभावेऽपि प्रतीताऽपर्यवसानाद् येन विनाऽनुपपत्तिः, सोऽपि वाक्यार्थः स्यादित्याह **प्रतीतेति** । यदि कल्पनागौरवाद् गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तौ गवयत्वस्य तथात्वकल्पनाऽपि वाक्यार्थः स्यात्, तदा दिवाऽभोजिनः पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनकल्पनापि वाक्याऽर्थः स्यादित्यर्थः ।

तस्मादिति । ननु सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तावपि तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणाऽस्तु, गवयपदव्युत्पित्सुं प्रति व्युत्पत्तये हि वाक्यमाप्तेनोक्तम्, तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनं विना, न च गोसादृश्यं तथेति तात्पर्यतो गोसदृशपदेन गोसादृश्यसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितमिति कल्प्यते । न च यथा धूमोऽस्तीत्यत्राग्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा, तथाऽत्र मानान्तरमस्ति, येन तन्निर्वाह्यम् । उपमानस्यासिद्धेः । न च वाक्ये न लक्षणा, तस्या वृत्तित्वेन शक्तिवच्छब्दधर्मत्वादिति वाच्यम् । एकपद एव लक्षणा, पदान्तरं तन्नियामकमित्युपगमात् । न च गोसदृशपदस्य गवयत्वे साक्षात्तात्पर्यग्रह एव लक्षणा, स च मानाभावान्नास्ति, अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि सा स्यादिति वाच्यम् । उपस्थापकान्तराभावे सति तत्तात्पर्यस्यैव साक्षात्तात्पर्यरूपत्वात् ।

अत्राहुः । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषबोधने न तात्पर्यं, किन्तु यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामग्रीतः प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छेदः । न च तत्र तात्पर्यं, यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । यत्र वा करभनिन्दातात्पर्यकं धिक्करभमित्यादिकं, तत्रापि तादृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयङ्करभशब्दवाच्य इति धीः । न च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तत्र तात्पर्यम् ।

प्रकाशिका ।

मात्रमित्येवमित्याकार एवाग्रे व्यक्तम् । शक्यसम्बन्धमाह **गोसादृश्यसमानाधिकरणमिति** ।

मकरन्दः ।

वाक्यं, तत्र च न लक्षणा तस्याः पदधर्मत्वात्, तथाप्येकपद एव लक्षणा पदान्तरञ्च नियामकमिति

वृत्त्यन्तरे तद्विषयतया प्रयोगः सङ्गतिमविज्ञाय ज्ञातुं शक्यते। सामानाधिकरण्या-दिति चेन्न। पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते चासिद्धेः, सादृश्यस्यानिमित्त-त्वादित्युक्तम्॥

ननु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्यात्-यो गोसदृशः स गवयपदार्थ-इति, तथा च वाक्यादवगतप्रतिबन्धोऽनुमिनुयात्-अयमसौ गवयो गोसदृशत्वादतिदेशवाक्या-वगतपिण्डवदिति। न। विपर्ययात्, न हि गोसदृशं बुद्ध्यारोप्यानेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति, किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स कीदृगिति। तथा

बोधनी।

तदसत्त्वविशेषिताच्च प्रयोगात्सङ्गतिग्रह इतीतरेतराश्रयप्रसङ्ग इति। अस्तु तर्हि गोसदृशपदेन सामानाधिकरण्यात् गवयपदस्य गोसदृशविषयत्वसिद्धेर्गवयत्वस्य तत्सदृशत्वात्तद्वाचकत्वसिद्धिरित्याह **सामानाधिकरण्यात्** इति। न इति। सामानाधिकरण्येन गोसदृशपिण्डमात्रविषयताप्रयोगः स्यात्, तेन च तन्मात्रवाचकत्वमेव सिध्येत् नाभिमतं गवयत्ववाचकत्वमिति। न च निमित्तेन च गवयत्वेन सामानाधिकरण्यं सिद्धं गवयत्वस्याप्रतीतेः, प्रतीतेन तु सादृश्येन सामानाधिकरण्यसिद्धावपि नास्त्यु-पयोगस्तस्यानिमित्तत्वादित्याह **निमित्ते** इति।

नन्विति। गवयपदवाच्यं पृष्टः साक्षात्तत्प्रतिपादनाशक्तेः तदनुमानसामग्रीं व्याप्तिमेवाचष्टे यो

प्रकाशः।

अस्मत्पितृचरणास्तु, सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजम्। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि प्रकर-णादिना भोजनादिप्रयोजनकप्रवेशनस्य ज्ञानात् तादृशे च प्रवेशने यष्ट्यादेरनन्वयात्, तात्पर्यग्रहार्थ-मपि प्रकरणादेरवश्योपजीव्यत्वादित्याहुः।

मानान्तरमिति। तर्कः प्रमाणसहकारी, न च तस्यां दशायां मानान्तरमस्तीत्युपमानं तर्कोपकार्यमास्थेयमित्यर्थः। **असिद्धेरिति**। वस्तुतो गवयव्यक्तिवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न सिद्ध्यतीति भावः। गवयसामानाधिकरण्येन गोसदृशो गवय इतिवाक्यप्रतिपाद-नाद्गवयवाचकत्वं गवयपदस्य ज्ञायते इत्याह **सामानाधिकरण्यादिति**। गवयसामानाधिकरण्येनेत्यत्र यदि पिण्डसामानाधिकरण्यं विवक्षितं, तदा पिण्डवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वविशिष्टवाच्यत्वासिद्धे-र्नोपमानपरिच्छेद्यस्य मानान्तरात् प्रतीतिरित्याह **पिण्डेति**। गवयत्वजातिसामानाधिकरण्यं तु मानाभावादसिद्धमित्याह **निमित्ते चेति**॥

प्रकाशिका।

सर्वत्रान्वयेति। यद्यप्येवमपि प्रकृते लक्षणा स्यादेव प्रकरणसाचिव्येनैव प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टपर-त्वनिश्चयात् तस्य धर्मिमात्रेऽनन्वयात्, तथापि तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणेत्येतावन्निराकरणपरोऽयं ग्रन्थः। बाधकन्तु लक्षणायां तादृशप्रकरणाद्यभावेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वपरिच्छेद इत्येवेति स्मर्तव्यम्। **असिद्धिरिति,** मूलं विशिष्टस्य हेतोरिति शेषः। अत एवाग्रे विशेष्यसिद्धये **सामानाधिकरण्यादिति** मूलम्। **वस्तुत** इति। गवयत्वविशिष्टवाचकत्वे च साध्ये साध्याप्रसि-द्धिरिति भावः। **गवयवाचकत्वमिति**। गवये प्रयुज्यमानत्वमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि वाचकत्वपदं प्रयुज्यमानत्वपरम्। केचित्तु सामानाधिकरण्यादिति मूलं न पूर्वहेतोर्विशेष्यसिद्धिपरं किन्तु गवयप-दस्य गवयत्ववाचकत्वे साध्ये हेत्वन्तरोपदर्शनपरमेवेति यथाश्रुतप्रकाश एव सम्यगित्याहुः। **पिण्ड-सामानाधिकरण्यमिति**। तादृशहेतौ गवयत्वविशिष्टवाचकत्वे साध्ये द्रव्यं प्रमेयमिति वाक्ये

मकरन्दः।

भावः। वाक्येऽपि लक्षणेतिमतेन पदमिह वाक्यमेवोक्तमित्यन्ये। शक्यसम्बन्धमाह गोसादृश्य-समानाधिकरणमिति। **सर्वत्रान्वयेति**। यद्यप्येवमपि प्रकृते लक्षणा स्यादेव, उक्तप्रकरणादिना प्रवृत्तिनिमित्तवाच्यत्वज्ञानात्, तस्य च धर्मिमात्रेऽनन्वयात्, तथापि तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणेति परोक्तनिराकरणमात्रपरोऽयं ग्रन्थ इति प्रतिभाति। **यष्टीति**। उद्देश्यस्य व्याप्यत्वं विधेयस्य

च यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं, ततः किं तेन ? प्रकृतानुपयोगात् ।

अथ किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः । तदा व्यतिरेकपरं स्यात् , लक्षणस्य तथाभावात् । तथा च गोसदृशो गवय इत्यस्यार्थो यो गवय इति न व्यवह्रियते नासौ गोसदृश इति । एवञ्च प्रयोक्तव्यम्—अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यः गोसदृशत्वात्, यस्तु न तथा, नासौ गोसदृशो यथा हस्ती । न च हस्त्याऽऽदीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति, सर्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात् , कतिपयाव्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात् ॥

बोधनी ।

गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति, ततः श्रोतुरनुमानप्रवृत्तेर्नावकाशः प्रमाणान्तरस्य इति । न इति । व्याप्यव्यापकयोर्विपर्ययादिति । तमेवाह न हि इति । अस्तु तर्हि यो गवयपदार्थः स गोसदृश इति वाक्यार्थः, तत्राह ततः किम् इति । न हि गवयपदार्थं जिज्ञासमानस्य व्याप्यत्वेन तस्य निर्देश उपयुज्यत इति ।

अथ इति । असौ-गवयपदार्थवाच्य इति । तदा इति । लक्षणप्रश्ने सत्युत्तरवाक्यं केवल-व्यतिरेकिहेतुप्रतिपादनपरं स्यात् लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वात् । तदुक्तं तार्किकरक्षायां—"असा-धारणधर्मत्वात् व्यतिरेक्येव लक्षणम्" इति । विवृतश्च सारसंग्रहेऽस्यार्थ इति । व्यतिरेकिपरत्वे चातिदेशवाक्यस्यायमर्थः स्यादित्याह तथा च इति । एवं वाक्यावगतव्यतिरेकव्याप्तिना च नाग-रिकेण लक्षणज्ञानार्थमेवमनुमानप्रयोगः कार्य इत्याह एवं च इति । तथा नाम प्रयुक्तम् इत्यत्राह न च इति । येन विपक्षाद्व्यतिरेकः सिध्येदिति । हस्त्यादिषु गवयपदाप्रयोगस्तेषां विपक्षत्वे प्रमाण-मित्याशङ्क्याह सर्वेति । मा भूत्तर्हि व्यतिरेकिरूपलिङ्गविशेषप्रश्नः, सामान्यप्रश्नस्तु भविष्यति—

प्रकाशः ।

न हीति ॥ येन सादृश्यस्य व्याप्यत्वं स्यादिति शेषः । यदि गोसदृशः किंशब्दवाच्य इति पृच्छेत्, तदा तमुद्दिश्य गवयशब्दवाच्य इति विदध्यादपि तु कीदृग्गवय इति पृष्टः, तथा च यो गवयशब्दवाच्यः स गोसदृश इति उत्तरयतो विपरीत एव व्याप्यव्यापकभाव इत्यर्थः । यद्योगेति । व्याप्यं यच्छब्देन पूर्वमुद्दिश्यते यथा यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यर्थः ॥

यद्योगप्राथम्याभावेऽपि गन्धवती पृथिवीत्यादिवद्व्यतिरेकिरूपलक्षणपरत्वं स्यादित्याह—अथेति ॥ हस्त्यादीनां गवयव्यवहाराविषयत्वं तत्राप्रयोगेण निश्चेयं, तत्राह सर्वेति । न चैवं व्यवहारसाध्ये सर्वत्र लक्षणोच्छेदः स्यादिति वाच्यम् । यथा पृथिवीत्वेन पृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यते, तथा गवयत्वेन निमित्तेन गवयपदवाच्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् , गवयत्वस्यातिदेश-वाक्यादप्रतीतेः ।

प्रकाशिका ।

प्रमेयपदे व्यभिचार इति धर्मिवाचकत्वमात्रं साध्यम् , तथा च तत्सिद्धावपि न विशिष्टवाचकत्वसि-द्धिरित्यर्थः । विदध्यादिति । तथा सति च विधेयस्य गवयशब्दवाच्यत्वस्य व्यापकता प्रतीये-तेति भावः । कीदृग् गवय इति । गवयपदवाच्यः कीदृगित्यर्थः । तथा चेति । न तु यो गोस-दृशः स गवयपदवाच्य इत्युत्तरम् येन यद्योगादिना गोसादृश्यस्य व्याप्यत्वं प्रतीयेतेति भावः । पृथिवी-त्वेनेति । पृथिवीत्वनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः । एवमग्रे गवयत्वेनेत्यत्रापि धर्मिमात्रवा-

मकरन्दः ।

व्यापकत्वं प्रतीयते इति भावः । कीदृग् गवय इति । गवयपदवाच्यः कीदृगित्यर्थः । गवयत्व-विशिष्टत्ववाच्यत्वमेवमपि न सिद्ध्यतीत्यपि बोध्यम् । तथा चेति । न तु यो गोसदृशः स गवयपद-वाच्य इत्युत्तरं, येन गोसादृश्यस्य वाच्यत्वं यद्योगादिना लभ्येतेति भावः । पृथिवीत्वेनेति । पृथिवीत्वनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वमित्यर्थः । गवयत्वेनेति । गवयत्वनिमित्तकगवयपदवाच्यत्व-

नन्तु लिङ्गमात्रे प्रश्नो भविष्यति—कीदृक् किं लिङ्गमिति । न । न ह्यनेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वं वाऽवगतं, येन तदर्थः प्रश्नः, स्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे प्रश्नो, येन निमित्तेन गवयशब्दः प्रवर्त्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेन्न । न हि तदवश्यमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं, यत इदं स्यात् । ज्ञानोपायमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेन्न । अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् । पर्यायान्तरं वा,—यथा गवयमहं कथं जानीयामिति प्रश्ने, वनं गतो द्रक्ष्यसीति । यथा वा कः पिक इत्यत्र, कोकिल इति । तस्मान्निमित्तभेदप्रश्न एवायं, गवयो गवयपदवाच्यः कीदृक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः ॥

बोधनी ।

केन लिङ्गेन गवयपदार्थं जानीम—इति तदेतदाह नन्तु इति । न इति । जिज्ञासितविषयो हि प्रश्नः, यद्यनेन प्रष्टा गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञात्वा तस्य लिङ्गमात्रमेवाविज्ञातं जिज्ञास्येत तदा हि तदेव पृष्टं भवेदस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमेवावगतं जिज्ञासमानस्य तदेव प्रष्टुं युक्तमिति । तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तमेव जिज्ञासमानस्य तत्र ज्ञानोत्पादाय लिङ्गप्रश्नो भविष्यतीत्याह प्रवृत्तिनिमित्तेति । न इति । स्पष्टम् । नन्तु ज्ञानोपायमात्रं जिज्ञासुरप्राक्षीदितरस्तु लिङ्गस्य तदुपायत्वात् तेनैवोपायेनोदतीतरदित्याह ज्ञानोपायेति । तर्हि ज्ञानोपायत्वाविशेषात्प्रत्यक्षं पर्यायान्तरं वोत्तरयेदित्याह न इति । न हि तल्लिङ्गैकवेद्यमिति भावः । गत्यन्तराभावादयमेव प्रश्नवाक्यार्थ इत्याह तस्मात् इति । तर्हि गवयत्वमेवोपदिशेत् न गोसादृश्यं तत्राह तस्य च इति । किमनेनोपमानस्य सिध्यतीत्यत्राह तच्च इति । तद्वाक्यं सादृश्यात्मकमुपलक्षणं वोपमानसामग्रीं वाक्यार्थस्मरणसह-

प्रकाशः ।

न ह्यनेनेति । अज्ञातसामान्यस्य विशेषजिज्ञासा न युक्तेति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति ।

नन्तु यदि निमित्तप्रश्नस्तत् किं तदेव नोत्तरयतीत्यत आह तस्य चेति । व्युत्पाद्यस्याप्रतीतगवयत्वजातिकत्वादिति भावः । तच्चेति । सामग्र्युत्थानानुकूलमित्यर्थः ॥

नन्तु सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्ततायां गौरवानवतारे नोपमानस्याऽप्यवतारः, तथा च तर्केणेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति चेन्न । तर्कस्यानिश्चायकत्वात् । न चायं तर्को व्याप्तिमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः स्यात् । न च गवयपदं किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिनत्ति, न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति वाच्यम् । इदं सप्रवृत्तिनिमित्तमन्यच्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि

प्रकाशिका ।

चकत्वस्य शब्दादेव प्रतीतेरिति भावः । अज्ञातेति । धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्यज्ञानेन तद्धर्म्मविशेषजिज्ञासेत्यर्थः । तथा च गवयपदवाच्यप्रतीतौ तल्लिङ्गमपि प्रतीतमेव प्रकारान्तरेण तदप्रतीतेरिति लिङ्गस्य तदप्रतीतत्वादेव न तत्र प्रश्नो गवयपदवाच्याज्ञाने च धर्म्मप्रतीतिरेव न तत्र प्रश्न इत्यर्थः । यद्वा गवयपदवाच्यस्य किञ्चिल्लिङ्गमस्तीति यदा न ज्ञानं तदा कथं लिङ्गविशेषजिज्ञासा अज्ञातसामान्यस्य विशेषजिज्ञासाविरहादित्यर्थः । अत्र च पदेऽविज्ञायेत्यस्य मूलस्य सामान्यतो ज्ञात्वेत्यर्थः । अयमिति । लाघवाख्य इत्यर्थः । अन्यच्च न प्रवृत्तनिमित्तमिति । विशेषत

मकरन्दः ।

स्येत्यर्थः । धर्मिमात्रवाच्यत्वस्य शब्दादेव प्रतीतेरिति भावः । अज्ञातेति । गवयपदवाच्यस्य प्रतीतौ स किंलिङ्गक इति प्रश्नः, तत्प्रतीतिश्च तस्य लिङ्गादेव जातेति लिङ्गस्य ज्ञातत्वान्न तत्र प्रश्न इति भावः । अयमिति । लाघवाख्य इत्यर्थः । अनुमितेरिति । तथा चेतराप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिनत्ती-

तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्ठस्तदुपलक्षणं किञ्चिदाचष्टे, तच्चोपमानसामग्रीसमुत्थापनमेव । तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहायता प्रपद्यते, सादृश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवम्, निमित्तान्तरकल्पने च क्लृप्तकल्प्यविरोध इति तदेव निमित्तमवगच्छतीति ॥

बोधनी ।

कृतसादृश्यप्रत्यभिज्ञानरूपामुपस्थापयतीति किमेतावता गवयत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिध्यतीत्यत्राह— **तस्य च** इति । तर्कस्वरूपमाह—**सादृश्यस्य** इति ।

प्रकाशः ।

गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरमन्तरेणाप्रतीतेः, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वात् ॥

ननु यथेच्छायां सामान्यतोदृष्टेन विशेषबाधकसहकृतेनाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं ज्ञायते, अन्यथा विशेषबाधकानां पृथिव्याद्येकैकमात्रव्यतिरेकविषयत्वेनाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं केन ग्राह्यम्, तथात्रापि गौरवाऽऽख्यतर्कसहकृतसामान्यतोदृष्टादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते पश्चाद्व्यतिरेकि स्यात्, कल्प्यमानान्तरसहकारित्वापेक्षया क्लृप्तप्रमाणसहकारित्वस्य युक्तत्वात् ॥

मैवम् । इच्छायामेकैकबाधसहकृतापरापरबाधकैरेव तावद्विशिष्टवैशिष्ट्यरूपाष्टद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात्, न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणद्वयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाननिर्वाहात्, तर्कानवतारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्चेति सङ्क्षेपः ॥

प्रकाशिका ।

उपस्थितं गोसादृश्यादित्यर्थः । **मानान्तरमन्तरेणेति ।** सामान्यत इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वज्ञानाभावेन व्यतिरेकिणोऽप्रवृत्तेरिति भावः । ननु सामान्यतोदृष्टादेवेतराप्रवृत्तिनिमित्तिकत्वसिद्धिरित्यदूषितमेवेत्यत आह **अनुमितेरिति । तथात्रापीति ।** उक्तान्यथानुपपत्त्याऽनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वमसिद्धमेवेत्याशयः । **व्यतिरेकीति ।** पूर्वोक्तव्यतिरेकीत्यर्थः । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमभङ्गो यत्रानुपपत्त्या स्वीकरणीयः, तमेव खण्डयति **इच्छायामिति ।** इदमुपलक्षणम् पृथिव्यनाश्रितत्वादिकं प्रत्येकमेव हेतुविशेषणमिति द्रष्टव्यम् । **तर्कानवतारेति ।** सामान्यतोदृष्टस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापरिच्छेदकत्वादित्यर्थः । तथा च

मकरन्दः ।

स्यप्ययुक्तमिति । **तथाऽत्रापीति ।** अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमोऽसिद्ध एवेत्याशयः । **व्यतिरेकीति ।** पूर्वोक्तव्यतिरेकीत्यर्थः । तस्य सामान्यतोदृष्टस्य । तदपरिच्छेदकत्वात् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापरिच्छेदकत्वात्, तर्कसहकारेणैव तस्य तथात्वाभ्युपगमादिति भावः । यद्यपि तद्दशायां नोपमानस्याप्यवतारः, तथापि तर्कानवतारे सामान्यतोदृष्टस्य किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमात्रमनुमाय पर्य्यवसितत्वादग्रे पुनस्तर्कावतारे उपमानप्रवृत्तिरप्रत्यूहैवेति भावः । अत्रेदमालोचनीयम्—क्लृप्तप्रमाणभावस्य सामान्यतोदृष्टस्य पुनरनुसन्धानमात्रं कल्पयितुमर्हं लाघवात्, न तु मानान्तरं, गौरवात् । न च पुनरनुसन्धीयमानादपि तर्कसहकृतादपि तस्माद्धतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदोऽनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति वाच्यम् । लाघवगौरवसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकस्यापि भानाभ्युपगमात्, अत एवेश्वरानुमाने क्षित्यादावेकमात्रकर्तृकत्वानुमितिः; अस्तु वा तथा, तथापि इतरद् न प्रवृत्तिनिमित्तं गुरुत्वादिति मानान्तरादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वनिश्चये उक्तव्यतिरेकिणा गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिरविकलैव । न च साध्याप्रसिद्धेर्न तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सत्युपमानादपि तद्विशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः, विशेषणज्ञानं विना तदभावात् । ...

टिप्पणी ।

तर्कानवतारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्चेति । तदानीम्पर्य्यवसितस्य तस्य प्रत्य-

लक्षणन्त्वस्य – अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम् । वाक्यार्थश्च क्वचित् साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यमतो नाव्यापकम् , तस्मान्नियतविषयत्वादेव न तेन बाधो, न त्वनतिरेकादिति स्थितिः ॥ १२ ॥

बोधनी ।

एवमुपमानस्य प्रमाणान्तरेभ्यो विषयभेदाद् भेदं दर्शयित्वा लक्षणतोऽप्याह **लक्षणं तु** इति । अनवगतस्वार्थसंबन्धया गवयादिसंज्ञया समभिव्याहृतं यद्वाक्यमतिदेशवाक्यमिति यावत्, तस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञिनि गवयादिपिण्डे यदनुसंधानमयमसौ गोसदृश इत्यादि प्रत्यभिज्ञानं तदुपमानमिति। नन्वव्यापकमेतत्, कीदृगश्व इति हि प्रश्ने गवयादिविलक्षणः केसरादिमानश्व इति वैधर्म्यरूपवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानस्याप्युपमानत्वेनेष्टत्वादित्यत्राह **वाक्यार्थश्च** इति । ननु तथाऽप्यव्यापकं 'कीदृक्करभ' इति पृष्टेनोदीच्येनोदीरितं 'दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरतीक्ष्णकण्टकाशी पशुः करभ' इति वाक्यं श्रुतवतो दाक्षिणात्यस्योत्तरापथे पुनस्तादृशपिण्डे तांस्तान् धर्मान् प्रत्यभिजानानस्यायं करभशब्दवाच्य इति । यथोक्तं तार्किकरक्षायाम्—

अत्रातिदेशवाक्यार्थस्त्रिविधः परिगृह्यते । साधर्म्यं धर्ममात्रं च वैधर्म्यं चेति भेदतः ॥ इति ।

परमप्रकृतमुपसंहरति **तस्मात्**—इति । नियतविषयत्वात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रविषयत्वादिति ॥१२॥

प्रकाशः ।

एवमुपमानस्य क्लृप्तमानातिरेकं प्रसाध्याव्याप्तिं परिहर्तुं लक्षणमाह **लक्षणन्त्विति** ॥ अनवगतसङ्गतिश्चासौ संज्ञा चेति कर्मधारयः । न च गोविसदृशो न गवयपदवाच्य इत्यत्र अर्थादापद्यते गोसदृशो गवयपदवाच्य इति, तथा च नात्र वाक्यार्थानुसन्धानमस्तीति वाच्यम् । परम्परया तत्रापि वाक्यतात्पर्यात् । वस्तुतस्तु उपमितिकरणत्वमुपमानत्वम्, उपमितित्वञ्च जातिः । न च तदसिद्धिः सामग्रीविशेषे कार्यवैजात्यमावश्यकमिति कारणव्यङ्ग्यत्वात्, सैव सामग्री अनवगतसङ्गतीत्यादिना दर्शिता। **क्वचिद्वैधर्म्यमिति** ॥ धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादौ ॥ प्रकृतमुपसंहरति **तस्मादिति** ॥१२॥

प्रकाशिका ।

तदनवतारदशायां सामान्यतोदृष्टे पर्यवसिते यत्रोत्तरकालं तर्कावतारः, तत्रोपमानं मानान्तरं सामान्यतोदृष्टपुनरनुसन्धानस्यानुभवकलहग्रस्तत्वादिति भावः । वस्तुतोऽनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकेत्यादिपूर्वोक्तबाधकमेव सम्यगिति । अत्र वदन्ति—प्रमाणान्तरकल्पनापेक्षया सामान्यतोदृष्टानुसन्धानकल्पनमेव लघु, अन्यथा प्राङ्नास्तितास्थले लिङ्गानुसन्धानकल्पनं न स्यादित्यनुपलब्धेर्मानान्तरतापत्तिः । न चानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमः, क्षित्यादौ लाघवेनैकमात्रकर्तृकत्वानुमानाभावापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एकानेककर्तृकत्वसंशयापत्तेः, तस्मात् सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानु (रोधेन) मानमेवेतरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं विषयीकरोति, पश्चादुक्तव्यतिरेकिणा गवयत्व-

मकरन्दः ।

यदि च गवयत्वं किञ्चित्पदप्रवृत्तिनिमित्तं जातिविशेषत्वादित्यादिना तस्य तुल्यवित्तिवेद्यतया किञ्चित्पदे तत्प्रसिद्धिसम्भवात्तथात्वं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । व्यतिरेक्यन्तरेऽपीयमेव गतिः । किञ्च यथा देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टं तर्कसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं जीवित्वप्रकारकं ज्ञानं जनयति, तथा गवयपदं गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वादिति सामान्यतोदृष्टं तर्कसहकृतमनुसन्धीयमानं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्तु, कृतं मानान्तरेण । तदाह गङ्गेशः—'विचित्रसहकारिबलेनैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वादिति' । अन्यथा

टिप्पणी ।

धेण परत्वोपस्थितौ तर्कसाम्राज्ये पुनः परिच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ।

प्रकाशिका ।

प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं गृह्यते । सामान्यतोदृष्टमेव वा गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रकारकमुक्तलाघवसहकारादिति । तदयुक्तम्—लाघवस्य विशेषविषयीकरणमात्रे सामर्थ्येन इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविषयतायां मानाभावात् तस्य व्यापकताच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । अत एव गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकत्वमपि, सामान्यतोदृष्टस्यासंभवितस्य व्यापकतानवच्छेदकतया प्रकारत्वासम्भवात्, ईश्वरानुमानेऽप्येकमात्रकर्तृकत्वं प्रमाणान्तरगम्यमेव। यत्तु इतरन्न प्रवृत्तिनिमित्तं गुरुत्वादित्यनुमानेनेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वावधारणमिति । तत्तुच्छम् । जात्यात्मकस्याप्यन्यस्य पक्षीकरणे हेतोरसिद्धेः । अपक्षीकरणे च तस्यैवाप्युदासात् । न चैवमुपमानेनापि कथं गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदः, अनुपस्थितानां तत्त्वेनोपस्थितानाञ्चातिप्रसङ्गगौरवादिना निरासात् । न च त्वन्मते तथा घटेत, तदप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गीभूतस्यानिश्चयात् । अस्तु वा इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदो यथातथा, तथापि न व्यतिरेकिप्रवृत्तिः, गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाध्याप्रसिद्धेः । न च गवयत्वं किञ्चित्पदप्रवृत्ति-

मकरन्दः ।

तत्र लिङ्गविशेषणजीवित्वानिश्चये अर्थापत्तिर्लब्धावकाशा स्यात् । तस्मात् त्यज चोपमानं मानान्तरं, स्वीकुरु वाऽर्थापत्तिं संशयकरणिकामन्यामिति । वस्तुतस्तु संज्ञासंज्ञिपरिच्छेद उपमानार्थ इत्याकर एव स्फुटं, न तु प्रवृत्तिनिमित्तपर्य्यन्तपरिच्छेदोऽपि, तस्य शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे इत्यादिघटितस्य नियमत उपस्थितौ मानाभावात्, तद्ग्रहस्य व्यवहारानङ्गत्वेनानुद्देश्यत्वाच्च, तथा च गवयत्वविशिष्टवाच्यत्वसिद्धिरेवोद्देश्या । तदिदमुक्तम्—पिण्डवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वसिद्धावपि गवयत्वविशिष्टवाच्यत्वासिद्धेर्नोपमानपरिच्छेद्यस्य मानान्तरात् प्रतीतिरिति । एवञ्च शब्दाद्विशेष्यवाच्यत्वावगमेऽपि गवयत्ववाच्यत्वपरिच्छेदार्थमुपमानस्वीकार इति परमार्थः । तदिदमुक्तमाकरे 'सामान्यविशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति' । तत्र ब्रूमः । एवं व्यवहारादेरपि शक्तिग्राहकस्य व्यक्तिग्राहकस्य व्यक्तिमात्रविषयत्वात् घटत्वादिवाच्यत्वग्रहार्थं मानान्तरमनुसरियेत, यदि च लाघवादिसहकृतं व्यक्तिशक्तिग्राहकमेव तद्ग्राहकं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तदिदमुक्तं गङ्गेशेन—'शक्तिग्राहकमेव लाघवादिसहकृतं निमित्तमप्यवधारयति, यथा क्षित्यादौ कर्तृग्राहकं कर्तुरेकतामिति' । ननु प्रकृते विशिष्टशक्तिग्राहकं नास्ति शब्दस्य गवयत्वोपस्थितिकाले पर्य्यवसितत्वादिति चेत् । न । गवयत्वविशिष्टोऽयं गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादित्यादेर्लाघवसहकृतस्य सत्त्वात् लिङ्गाभासादिनाप्यनुमित्यविरोधाच्च । अन्यथा व्यवहारादिना घटत्वादिविशिष्टशक्तिग्रहोऽप्यशक्यः । यद्वा धर्मिवाच्यत्वे शब्दादेव सिद्धे गवयत्वं गवयपदवाच्यं गवयत्वादिति व्यतिरेकिणा लाघवसहकृतेन तद्वाच्यत्वसिद्धिः । तस्मात् पिण्डादेः सपक्षाद्व्यावृत्तावसाधारण्यं, तस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वादस्य च तर्कसहकारेणाधिकबलत्वात् । अस्तु वा गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव साध्यम्, तथा च सपक्षाभावान्नासाधारण्यम् । न च साध्याप्रसिद्धिः, गवयपदं किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतोदृष्टादेव सामान्यतस्तत्सिद्धेः । न च व्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानदशायामपि तत्परिच्छेदान्नैवमिति वाच्यम्, मानाभावात् । अन्यथा मूलप्रकाशयोरनुमानदूषणप्रयासस्यासङ्गतत्वापातात् । तदद्रुष्टत्वेऽपि तदनवतारे उपमानावतारसम्भवात् । तथा च यत्र यत्परिच्छेदस्तत्र क्लृप्तप्रमाणभावस्यैवावतारः कल्प्यते, लाघवात्, अतीन्द्रियादिलिङ्गे व्याप्यत्वपरामर्शवदुपनयसहकृतेन मनसा विशिष्टवाच्यत्वपरिच्छेदसम्भवाच्च । न चोपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलाद्विजातीयप्रमासिद्धौ तत्करणसिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबुद्धौ तादृशानुव्यवसायासिद्धेः । गवा गवयमुपमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य सादृश्यबुद्धिविषयत्वात्, अत एवान्यत्रापि मुखचन्द्रादिसादृश्यप्रतीतौ तथेति विद्वद्भिः परिचिन्तनीयमिति । नन्विदमुपमितावेवातिव्याप्तं लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् सादृश्यज्ञानोपनीतस्य तत्र भानसम्भवादित्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति ॥ १२ ॥

शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः। तथाहि—यद्यप्येते

बोधनी।

अथ प्रमाणान्तरस्यैव सतः शब्दस्याबाधकत्वं प्रतिपादयिष्यन्मतान्तरं तावदाह शब्दोऽपि इति। अनुमानानतिरेकात्तस्य चाबाधकत्वस्य स्थितत्वादिति शेषः। द्वयोरपि 'यद्यपि'शब्दयोः तथापीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। पदार्थस्मारकत्वस्य घटपटादिभिरनैकान्तिकता, पदस्मारितत्वस्य तु गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिपदस्मारितैः, पदपक्षीकारेऽपि पूर्वोक्तदोषस्तावदस्ति, तन्निस्तारेऽपि साध्याभावेन बाधितविषयत्वं पदानां पदार्थसंसर्गेण सह संयोगादिसंबन्धलक्षणस्य मत्वर्थस्याभावाज्ज्ञापकत्वलक्षणस्य चानुमानप्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वेन ततः पूर्वं भवतामसिद्धत्वादिति। तर्हि लिङ्गतया ज्ञापकत्वमेव

प्रकाशः।

शब्दोऽपीति॥ यद्यपि शब्दस्याबाधकत्वेऽनुमानानतिरेकित्वं न हेतुरनुमानात्मकस्यैव शब्दस्य बाधकत्वसम्भवात्, तथाप्यनुमानबाधकत्वनिरासेनैव शब्दबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः। अनुमानानतिरेकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। अनुमानाभेदं प्राप्य शब्दो न बाधकं, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि—' इत्यादिशब्दस्य वक्तव्ययुक्त्याऽन्यपरत्वादित्यन्ये॥

प्रकाशिका।

निमित्तम्, द्रव्यवृत्तिजातित्वादित्यनुमानेन पदेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतां समानसंवित्संवेद्यतया विषयीकुर्वता साध्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। बाल्यादिभिन्नगवादिशरीरवृत्तिजातौ व्यभिचारात्। उपमानेन तु गवयत्वस्यावच्छेदकत्वलक्षणः सम्बन्धः प्रथमं संसर्गविधया विषयीक्रियत इति न तज्ज्ञानापेक्षा तत्र। ननु तथापि यथा देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टेन जीवित्वे निश्चिते तेन लिङ्गेन बहिःसत्त्वनिश्चयेनार्थापत्तिर्मानान्तरम्, तथा गवयपदं गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकृतं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतां विषयीकरोतीति नोपमानं मानान्तरम्, तथा च गङ्गेशः 'विचित्रसहकारिवलेनैकस्यापि विचित्रकार्यजनकत्वा'दिति, अन्यथा संशयकरणकार्थापत्तेरपि मानान्तरत्वप्रसङ्ग इति। मैवम्। आकाशपदे व्यभिचारात्। न च तदपि सप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यम्। अस्तु तथा, तथापि हेतुस्तत्सन्देहदशायां व्यभिचारसंशयेनानुमानानवतारे उपमानस्यैव प्रमाणत्वात्। एतेन प्रत्यक्षवाचकपदत्वादिति हेतुरित्यपास्तम्। बाल्यादिभेदेऽप्यभिन्नमेव शरीरमित्यभिमानदशायां चैत्रादिपदे व्यभिचारसंशयात्। यत्तु व्यवहारेण शक्तिग्रहे यथा धर्म्मिणि शक्तिग्राहकमेव धर्म्मस्यावच्छेदकतामवगाहते तथा प्रकृतेपीति मतम्, तन्न, तत्रानुमानवदत्र तादृशप्रमाणाभावात् शब्दस्य प्रागेव पर्यवसानात्। न च गवयत्वविशिष्टोऽयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदित्यनुमानेन प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदः, लिङ्गस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारास्फुरणदशायामुत्पन्नानुमितिरबाधेन प्रमेयमिति वाच्यम्। तत्स्फुरणदशायामपि सङ्केतपरिच्छेदात्। यत्तु गवयत्वं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं गवयत्वत्वादित्यनुमानेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वपरिच्छेद इति। तन्न। साध्याप्रसिद्धेरित्यास्तां विस्तरः। यत्तूपमिनोमीत्यनुव्यवसायेन विजातीयज्ञानसिद्धौ तत्करणं मानान्तरमिति मतम्। तदयुक्तम्। सङ्केतज्ञाने तादृगनुव्यवसायाभावात् तस्य सादृश्यबुद्धिविषयकत्वात्, अत एव चन्द्रेण मुखमुपमिनोमीत्याकारकोऽनुव्यवसाय इति। अनवगतसङ्केतेतिपदस्य बहुव्रीह्यन्तस्य पुरुषपरत्वभ्रमो मा भूदित्यत आह कर्मधारय इति। वाक्यार्थतात्पर्यादिति। तथा च लक्षणे वाक्यार्थानुसन्धानं वाक्यतात्पर्यविषयानुसन्धानमेव विवक्षितमिति भावः। ननु प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन यत्र सङ्केतज्ञानं तत्रातिव्याप्तिः, किञ्च लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् सादृश्योपहितसङ्केतभानाभ्युपगमे उपमितावेवातिव्याप्तिरित्यरुचेराह वस्तुतस्त्वति॥ १२॥

पदार्था मिथः संसर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणं, पदार्थत्वादिति चाऽनैकान्तिकं, पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यदो साध्याभावः । नह्यत्र मत्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं विशेषणविशेष्यभावो वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भावविनिर्णेय्यः । न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं, यल्लिङ्गस्य विषयस्तदेव तस्य, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्—तदुपलम्भे हि तया तत्सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति ॥

बोधनी ।

मत्वर्थः साध्यः स्यादित्याह **न च लिङ्गतया** इति । प्रसङ्गमेवाह **तदुपलम्भे** इति । तस्य लिङ्गतया ज्ञापकत्वस्य साध्यस्योपलम्भे हि सति तेन सह शब्दलिङ्गस्य व्याप्तिनिश्चयः तन्निश्चये च ज्ञापकत्वानुमानमिति प्रकारान्तरासंभवेऽनतिरेक एव, पदार्थपक्षीकारेण तु तेषां मिथः संसर्गस्यैवमनुमा-

प्रकाशः ।

पदानां तदर्थानां वाऽऽकाङ्क्षादिमतां वाक्यार्थप्रत्यायने लिङ्गभावेनैव करणत्वमस्तु, किं शब्देनातिरिक्तमानेनेत्यभिप्रेत्य पदाऽर्थकरणत्वपक्षेऽनुमानामेदं साधयति **यद्यपीति** ॥ **अनैकान्तिकमिति** ॥ निराकाङ्क्षादिभिरित्यर्थः ॥ **तथेति** ॥ तैरेवानैकान्तिकमित्यर्थः । पदकरणत्वमाश्रित्याह **यद्यपि चेति** ॥ **समवाय** इति ॥ न पदार्थसंसर्गाणां पदेषु समवाय इत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** ॥ स हि पदाऽर्थानां मिथोऽन्वयो न पदधर्म इत्यर्थः ॥ **न चेति** ॥ लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यच्छब्दस्य, तदेव तस्य लिङ्गस्य तत्स्मारकत्वादित्यर्थस्य विषयः कर्मेति न चेति योजना । परस्पराश्रयत्वं स्पष्टयति **तदुपलम्भे** हीति ॥ लिङ्गतया ज्ञापकत्वोपलम्भे हीत्यर्थः । मानान्तरेण शब्दस्य लिङ्गत्वसिद्धौ ततोऽनुमित्या लिङ्गतया ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिध्द्येत्, इतरथा ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वसिद्धिरिति भावः । यद्यपि पूर्वपूर्वविषयानुमितिजनकत्वेनानादित्वाञ्च परस्पराश्रयत्वं, तथापि ज्ञापकत्वसिद्धावपि नार्थसिद्धिः, प्रमापकत्वे तु साध्येऽनैकान्तिकमिति भावः ॥

प्रकाशिका ।

तथापीति । तथा च शब्दो नेश्वरे बाधको अबाधकत्वव्यवस्थितानुमानाभिन्नत्वादिति हेत्वर्थ इति भावः । पञ्चम्या हेतुत्वार्थत्यागाद्धेत्वन्तरं पूरयति **प्रकृतेरिति** । हेत्वध्याहारगौरवेणारुचिं विभावयति **अन्य इति** । **निराकाङ्क्षादिभिरिति** । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽयोग्यैरित्यत्र तात्पर्यम् योग्यतासत्त्वे आकाङ्क्षादिविरहेण व्यभिचाराभावादिति ध्येयम् । पदपक्षकप्रयोगे मूले आकाङ्क्षासत्त्वादित्येव हेतुरधिकस्य व्यर्थत्वादित्यवधेयम् । **प्रमापकत्व इति** । पयसा सिञ्चती-

मकरन्दः ।

एवं सति हेतुं पूरयति **प्रकृतेरिति** । **निराकाङ्क्षादिभिरिति** । अयोग्यैरित्यत्रैव तात्पर्य्यम् । योग्यतासत्त्वे आकाङ्क्षाविरहे व्यभिचाराभावादिति ध्येयम् । शेषं शब्दप्रकाशे विपञ्चितम् । द्वितीयप्रयोगे मूले आकाङ्क्षादिमत्त्वादित्येव हेतुः तत्स्मारकत्वादित्यस्य व्यर्थत्वात् । **प्रमापकत्वे** इति । आकाङ्क्षादिमतोऽपि सहकारिविरहेण कदाचित् प्रमानुत्पादकत्वादिति भावः । यद्यपि

टिप्पणी ।

ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वसिद्धिरित्यर्थ इति । न मानान्तरेणेति शेषः । तथा चान्योन्याश्रयदोषसङ्गतिः ॥ **प्रमापकत्वे साध्येऽनैकान्तिक** इति । पदार्थस्मारके सहकारिविरहेण प्रमाया अजनके योग्यताभ्रमेण भ्रमजनके व्यभिचारः ॥

तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वाद् गामभ्याजेतिपदार्थवदिति स्यात्। न च विशेषासिद्धिर्दोषः, संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात्। यद्वा—एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात् गामभ्याजेति पदवत्। न चैवमर्थासिद्धिः। ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः। तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भ इति ॥

अत्रोच्यते—

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः ॥
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥ १३ ॥

बोधनी।

नसंभव इत्याह **तथापि** इति। नन्वेतावता संसर्गमात्रं सिध्येन्न तद्विशेष इत्यत्राह **न च** इति। पदस्मारितान् पदार्थविशेषान् पक्षीकृत्य तेषां संसर्गे साध्यमाने तद्विशेष एव सिध्यतीति। **यद्वा** इति। तथा ज्ञानपूर्वकत्वस्य साध्यत्वान्न साध्याभावः, न चानैकान्तिकता आकाङ्क्षादिमत्त्वेन विशेषणात्। तदितिपदार्थपरामर्श इति। नन्वेवं कुतः संसर्गवत्ता सिध्येत् कुतो वा तद्विशेष इत्यत्राह **न चैवम्** इति।

तत्र प्रथमप्रयोगे दोषमाह **अनैकान्त** इति। यद्यत्र संसर्गवन्त एवेति परिच्छेदो नियमः

प्रकाशः।

तथापीति ॥ अत्रैते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्त इति साध्यमतो नानभिमतसंसर्गसिद्ध्या अर्थान्तरम्। नन्वेवं संसर्गमात्रसिद्धावपि व्यवहारौपयिकस्तद्विशेषो न सिद्ध्येदत आह **न चेति** ॥ संसृज्यमानपदार्थव्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य पक्षधर्मताबलात् सिद्धिरित्यर्थः। ननु संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्धावपि कुतो वाक्यार्थसिद्धिरित्यत आह **न चैवमिति** ॥ संसर्गविशेषसिद्ध्यर्थमाह **तस्य चेति** ॥ तस्य संसर्गस्य पदार्थविशेषोपहितस्यैव ज्ञानावच्छेदकत्वाज्ज्ञानज्ञानस्य च तद्विषयविषयकत्वात् संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषत्वादत्रापि पक्षधर्मताबलाद्व्यापकत्वेनाज्ञातस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥

नन्वेवं भ्रान्तिज्ञोऽपि भ्रान्तः स्यात्, न चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्याऽपि भ्रान्तत्वापत्तेः, भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेश्च। अत्राहुः। न भ्रमविषयविषयकत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वेन। न च शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमित्यत्र विशेष्यावृत्तिः प्रकारः, रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमे सत्त्वात्। न च प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः। तत्र योग्यताविरहात्, तस्या प्याहार्यसंसर्गज्ञानवत्त्वाच्च। तथापि संसर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः। कथञ्च तत्र संसर्गप्रमा? वक्तुर्ज्ञानानुमानासम्भवादिति चेन्न। तत्र वेदवदीश्वरसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वादित्युक्तत्वात् ॥

अनैकान्त इति ॥ परिच्छेदेऽवधारणे। द्वितीयं दूषयति ॥ **आकाङ्क्षेति** ॥ आकाङ्क्षायाः

प्रकाशिका।

त्यादौ योग्यताया अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मिकायाः सत्त्वादिति भावः। **प्रमापकत्वं** प्रमोपहितत्वम्। तथा चानुपजातफले व्यभिचार इत्यन्ये। **निराकाङ्क्ष इति**। तत्र तात्पर्यघटितसाध्या-

मकरन्दः।

ज्ञापकत्वेऽपि व्यभिचारः, तथापि दूषणान्तरस्यैव सम्भवादयं नोद्भावित इति भावः। **निराकाङ्क्ष**

एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टा एवेति नियमो वा साध्यः, सम्भावितसंसर्गा इति वा ? न प्रथमः। अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात्। आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चेन्न। वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः। न ह्यविप्रलम्भकत्वमात्रमिहाप्तशब्देन विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्, अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि। न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुम्। भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्। तत्र क्वचिदाप्तत्वमनाप्तस्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः। ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम्। न चैतत् संसर्गवि-

---

बोधनी।

साध्येत तदा नामोक्तपदस्मारितैरनैकान्तो हेतुस्तेषां तन्नियमाभावात्, अथ संभवो योग्यतामात्रं साध्येत तदा वाक्यफलं निश्चयो न सिध्येदिति। द्वितीयेऽप्याह **आकाङ्क्षा** इति। आकाङ्क्षा नाम प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, सा च सत्तामात्रेणान्वयप्रतीतिहेतुस्ततः तया न व्यभिचारव्यावर्त्तनाय हेतुर्विशेषणीयः, तर्हि योग्यतासन्निधिभ्यामेव विशेष्यत इत्यत्राह **योग्यासत्तिरिति**। न हि तावन्मात्रमन्वयप्रतीतौ निबन्धनमयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ वाक्यद्वयस्थयो राजपुरुषयोः सतोरपि तयोरन्वयप्रतीत्यभावादिति ॥

आद्यं पादं व्याचष्टे **एते** इति। आप्तोक्तपदस्मारितत्वादिति हेतुः स्यादित्याह—**आप्तोक्त्या** इति। **न** इति। अस्मिन्नर्थेऽयमाप्त इति वाक्यार्थप्रतीतिपूर्वकमाप्तत्वमवगन्तव्यं, तदवगत्युत्तरकालं च तद्विशिष्टहेतुना वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयतापत्तिरिति भावः। प्रागाप्तत्वासिद्धिमाह **न हि** इति। येन प्रागेव वाक्यार्थप्रतीतेस्तत्सिध्येत् इति। नन्वस्तु वाक्यार्थज्ञानसत्यत्वमाप्तिस्ततः

प्रकाशः।

सत्त्वमात्रेणैव कारणतया लिङ्गविशेषणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः। योग्यताऽऽसत्तिमात्रेण विशेषणे दोषमाह **योग्येति** ॥ न बन्धनं सम्बन्धो व्याप्तिरूपो यस्यां, सा तथा। निराकाङ्क्षे व्यभिचारादित्यर्थः ॥

संसृष्टा एवेति ॥ नच सम्भावना नियमो वा न साध्यः, किन्तु संसृष्टा इत्येव साध्यमिति वाच्यम्। संसर्गव्यभिचार्यव्यभिचारिसाधारणतया ययोरेव घटानयनयोः परस्परसंसर्गो न जातस्तेनैव व्यभिचारादिति भावः ॥ **तदुक्तेरपीति** ॥ भ्रान्तेन पित्रादिनाऽप्यप्रतारकेणोक्तपदानां तदर्थानां वा संसर्गाभावादित्यर्थः। ननु पदार्थज्ञानमात्रनिरूपणादभ्रान्तत्वनिरूपणमस्त्वित्यत आह **पदार्थेति** ॥ **तस्य चेति** ॥ आप्तोक्तत्वरूपविशेषणासिद्धेरित्यर्थः ॥ **तदेकेति** ॥ निश्चयैकफल-

प्रकाशिका।

भावादिति भावः। **संसर्गस्येति**। क्वचिन्नियतः संसर्गः यथा घटे रूपं, क्वचिदनियतोऽपि यथा नीलं सरोजमित्यत्र- तथाचानियतसंसर्गस्थलेऽप्रयोजकरूपवत्त्वलक्षणयोग्यतासत्त्वाद् व्यभिचार इत्यर्थः। **केचित्तु संसर्गव्यभिचारीति** पाठः। तत्रोक्तहेतोरुक्तसाध्यतदभावसाधारणतया व्यभिचार इत्यर्थः। साधारण्यमेव दर्शयति **ययोरितीति** व्याख्यातवन्तः। अनिश्चयस्य सन्नि-

मकरन्दः।

इति। तात्पर्यघटितसाध्ये व्यभिचारोऽयमुन्नेयः। **संसर्गव्यभिचारीति**। आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति हेतोः संसर्गव्यभिचारिसाधारणतया व्यभिचार इत्यर्थः। संसर्गव्यभिचारिसाधारण्यमेव दर्शयति **ययोरिति**। न चैवं तत्र योग्यतैव नेति कथं व्यभिचार इति वाच्यम्, घटस्यानयनमित्यत्र संसर्गव्यभिचारिणोरपि घटानयनयोर्योग्यपदस्मारितत्वात्। संसर्गस्य व्यभिचारीति क्वचित्पाठः स तु चिन्त्यः। अनिश्चयस्य सन्निहिततया तत्परामर्शभ्रमं वारयति **निश्चयैकेति**। **योग्य-**

टिप्पणी।

उक्तपदानां **तदर्थानां वा संसर्गाभावादित्यर्थ** इति। पदानां संसर्गाभावदित्यप्रकृतमिति

शेषमप्रतीत्य शक्यम्। बुद्धेरर्थमेदमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात्। पदार्थमात्रे चाभ्रान्तत्वसिद्धौ न किञ्चित्। अनाप्तसाधारण्यात्। एतेषां संसर्गोऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चेन्न। एतेषां संसर्ग इत्यस्य एव बुद्धेरसिद्धेः। अननुभूतचरे स्मरणायोगात्। तदनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति॥

नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गाऽनिश्चयात्, वाक्यस्य च तदेकफलत्वात्, योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः। अन्यथा तदसिद्धावासन्नसाकाङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात्। तथा चाऽग्निना सिञ्चेदित्यादिना स्मारितैरनैकान्तः। तथाविधानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति॥

द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीति। तत्र केयमाकाङ्क्षा नाम? न तावद्विशेषणविशेष्यभावः, तस्य संसर्गस्वभावतया साध्यत्वात्। नाऽपि तद्योग्यता, योग्यतयैव गतार्थत्वात्। नाऽविनाभावः। नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात्। तत्रापि विशेषा(गुण)सामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति चेन्न। 'अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरती'त्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात्। नापि प्रतिपत्तुजिज्ञासा। पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां, रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत् सर्वदा वाक्यापर्यवसानप्रसङ्गात्॥

बोधनी।

किमित्यत्राह न चैतत् इति। क्वचिदाप्तत्वमवधार्य सर्वत्रायमीदृश इत्यनुमास्यामह इत्यत्राह यत्र क्वचित् इति। वाक्यार्थप्रतीतेः प्रागाप्तत्वासिद्धिमुपसंहरति ततोऽस्मिन् इति। ननु पदार्थास्तावत्प्रागेव प्रतीयन्ते तेषां सत्यत्वात्तत्राप्तिरप्यवधार्यत इत्यत्राह पदार्थमात्रे च इति। नन्वनवगतेऽपि वाक्यार्थे पदस्मारितानां पदार्थानां परस्परसंसर्गयोग्यतावदागमादेतत्संसर्गेऽयमभ्रान्त इति निश्चेतुं शक्यमित्याह एतेषाम् इति। न इति। नहि तदानीमेषां संसर्ग इत्यनुभवात्मिका बुद्धिः सिध्यति कारणाभावादिति। तत एव न स्मरणात्मिकापीत्याह अननुभूत इति।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे नापि द्वितीयः इति। न परं साध्यासिद्धिः सिद्धसाधनं चेत्याह योग्य-

प्रकाशः।

त्वादित्यर्थः॥ प्रागेवेति॥ योग्यतया लिङ्गविशेषणेन सिद्धेरित्यर्थः॥ तस्येति॥ एकत्र पदार्थे पदार्थान्तरवैशिष्ट्यस्यैव संसर्गरूपत्वादित्यर्थः॥ विशेषे त॥ नीलेन गुणसामान्यमाक्षिप्यते, सरोजेन द्रव्यमात्रं, तयोश्चाविनाभावोऽस्त्येवेत्यर्थः॥ अहो इति॥ जलान्वितनद्या आश्रयीभूतकच्छे साकाङ्क्षतापत्तावेकवाक्यतापातादित्यर्थः॥ रक्त इति॥ यथा रक्तः पटो भवतीत्यत्र रक्तपदार्थान्वयं विना पटो भवतीत्येकदेशो न पर्यवस्यति, तथा रक्तपदं विना यत्र पटो भवतीत्येव वाक्यमुच्चारितं, तत्रापि तन्न पर्यवस्येदित्यर्थः। अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थज्ञानाच्चेति भावः॥

प्रकाशिका।

हितत्वात् परामर्षभ्रमं वारयति। निश्चयेनेति। योग्यतयेति। इदञ्च सम्भावितपदस्य योग्यपरत्वे दूषणम्, सन्दिग्धपरत्वे तु संसर्गासिद्धिरेव दोष इति स्मर्तव्यम्। राजपदा-

मकरन्द

तया इति। सम्भावितपदस्य लिङ्गविशेषणयोग्यतापरत्वे दूषणमिदम्। सन्दिग्धपरत्वे संसर्गानिश्चयादित्येव दूषणं बोध्यम्।

टिप्पणी

चिन्त्यम्। यथा वाच्यवाचकभावेनाभ्रान्तेनोक्तानां पदानामर्थेन यथा न वाच्यवाचकभावसंसर्गस्तथा योग्यताभ्रान्तेनोक्तपदार्थानां संसर्गः, वाकारः सादृश्य इति तु कथञ्चिद् व्याख्येयः॥

गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा । पट इत्युक्ते किंरूपः कुत्र किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा । तत्र भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदस्मारितविषया, न तु किंरूप इत्यादिरपि । यदा तु रक्त इत्युच्यते, तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्याद् , इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत् ।

एवं तर्हि चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् । किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति । तत्र प्रथमे नानया व्यभिचारव्यावर्त्तनाय हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात् । आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सद्भावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्व-

---

बोधनी ।

तामात्रस्य च इति । प्रागसिद्धौ दोषमाह **अन्यथा** इति । उत्तरमर्धं व्याचक्षाणः पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीति प्रयोगं दूषयति **एवं द्वितीयेऽपि** इति । एतच्च पूर्वत्रापि द्रष्टव्यम् । स एव संभविनः साक्षादुपन्यस्य निरस्यति **न तावत्** इति । साध्यत्वादिति । न साध्यमेव हेतुविशेषणमाकाङ्क्षा भवतीति । अस्तु तर्हि विशेषणविशेष्यभावयोग्यतैवाकाङ्क्षा तत्राह **नापि** इति । तस्याः प्रागेव हेतुविशेषणत्वेनोपादानादिति । तर्हि पदस्मारितानां पदार्थानामन्योन्याविनाभाव आकाङ्क्षेत्यत्राह **नापि** इति । नन्वस्ति तावद् गुणद्रव्यविशेषाभ्यां नीलसरोजाभ्यामाक्षिप्तयोः गुणद्रव्यसामान्ययोरविनाभावः, सोऽप्याकाङ्क्षेत्याह **विशेष** इति । यद्यविनाभाव आकाङ्क्षा तर्ह्यहो विमलं जलं नद्या इत्येतद्वाक्यगतस्य नदीपदस्य कच्छे महिषश्चरतीति वाक्यान्तरगतस्य कक्षपदस्य स्वार्थाविनाभावलक्षणं साकाङ्क्षत्वमस्तीत्यनयोर्वाक्यभेदो न स्याद्विभागे साकाङ्क्षाणामेकवाक्यत्वादित्याह **न** इति ।

ननु श्रोतुर्जिज्ञासा आकाङ्क्षा, तस्याश्च विमलं जलं नद्या इत्येतावतैव पर्यवसानाद्वाक्यभेदोपपत्तिरित्यत्राह—**नापि** इति । ननु न वयं जिज्ञासामात्रमाकाङ्क्षेति ब्रूमः किन्तु पदस्मारितविशेषविषयाम् , अतो नातिप्रसङ्ग इत्याह—**गुणक्रिया** इति । सत्यमियमेवाकाङ्क्षा तथापि नैष हेतुविशेषणं संभवतीत्याह—**एवं तर्हि**—इति । जातायां जातमात्रायामज्ञातायामेवेति । **नानया** इति । न ह्यज्ञातमेव विशेषणं हेतोर्विपक्षाद् व्यावृत्तिं बोधयतीति मा भूदाकाङ्क्षा विशेषणमित्यत्राह—**आसत्ति**—इति । अयमेति पुत्रो राज्ञ इति एकं वाक्यं, पुरुषोऽपसार्यतामित्यपरं, तत्र राज्ञः पुरुष इत्यनयोर्योग्यतासत्ती स्तः तथापि नैकवाक्यत्वं क्रियान्तरसंबन्धेन निराकाङ्क्षत्वादिति । तर्ह्याकाङ्क्षापि ज्ञातैव विशेषणं भविष्यतीत्यत्राह **द्वितीयस्तु** इति । यथा हि सविशेषणेष्वनुमानान्तरेषु

प्रकाशः ।

गुणक्रियेति । पट इत्युक्ते किंगुणः ? किंक्रियः ? इति जिज्ञासा । तत्र यदा भवतीत्युच्यते, तदा जिज्ञासाविषयस्य क्रियाविशेषस्य पदेन स्मारणात् सैव जिज्ञासा आकाङ्क्षा । रक्त इत्युक्तौ किंगुण इत्यपि सेत्यर्थः । **सत्तामात्रेणेति** ॥ स्वरूपसदाकाङ्क्षायोग्यतादिसाचिव्याच्छब्द एव ज्ञानजनने सम्भृतसामग्रीको लिङ्गमेव विलम्बितमिति भावः । **व्यभिचारादिति** । राजपदा-

प्रकाशिका ।

र्थेति । यद्यपि योग्यतासत्त्व ईश्वरसंसर्गज्ञानपूर्वकतया साध्यसत्त्वान्न व्यभिचारः । तथापि

मकरन्दः ।

राजपदार्थेति । यद्यपि योग्यतासत्त्वे ईश्वरसंसर्गज्ञानसत्त्वान्न व्यभिचारः, तथाप्यजनितान्वयबोधे

टिप्पणी ।

लिङ्गमेव विलम्बितमिति भाव इति । स्वविशेषणज्ञानापेक्षणादिति । **प्रतिपदार्थान्विता-**

यप्रत्ययो न जायते । न त्वेतदस्ति, आसत्तियोग्यतामात्रप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात्, निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात् ॥

कथमेष निश्चयः, साकाङ्क्ष एव प्रत्येति, न तु ज्ञाताकाङ्क्ष इति चेत्, तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः, अन्यत्र तथा दर्शनाच्च । यदा हि दूराद् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्यासीदंश्च स्थाणुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छामीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थप्रत्ययो भवति । तथेहाप्यविशेषाद् विशेषोपस्थानकाले संसर्गावगतिरेव जायते, न तु जिज्ञासावग-

बोधनी ।

सत्यपि विशेषणे तज्ज्ञानाभावेनानुमानाप्रतीतिः तद्वदत्रापि सत्यामप्याकाङ्क्षायां तज्ज्ञानाभावे यदि संसर्गप्रतीतिर्न स्यात्स्यादपि तदा द्वितीयकल्पे, न चैतदस्ति योग्यतासत्तिमात्रं प्रतिसंदधानस्याकाङ्क्षास्वरूपमात्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनान्वयप्रतीतेर्दर्शनादिति ।

नन्वाकाङ्क्षासत्तैवान्वयप्रतीतिहेतुर्न तु ज्ञानमिति कुतो निश्चय इत्याह कथम् इति । सत्तामात्रेणोपपत्तौ ज्ञानकल्पनायां प्रमाणाभावाच्छब्दादन्यत्र जिज्ञासाहेतुकेषु तावन्मात्रेण तदुपयोगदर्शनाच्चेत्याह न इति । अविशेषादिति जिज्ञासाहेतुकत्वेनाविशेषादिति । किञ्च संसर्गप्रतियोगिपदार्थविशेषस्मरणकाले तद्विषयजिज्ञासावगतिरपेक्ष्येत ततः प्रागेव वा ? न प्रथमः, घटमित्युक्ते पश्यतीतिपदस्मारिते क्रियाविशेषे तत्संसर्गस्यैवावगमात् । न द्वितीयः, पदस्मारितविशेषजिज्ञासाया एवाकाङ्क्षापदार्थत्वेन ततः प्राग्भाविन्यास्तस्या गुणक्रियाद्यशेषविषयत्वेनाकाङ्क्षानात्मनो वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यनङ्गत्वादित्याह विशेषेति । अस्तु ज्ञातैवाकाङ्क्षा संसर्गज्ञानहेतुः अस्तु च हेतोर्वि-

प्रकाशः ।

र्थपुरुषपदार्थयोरन्योन्यान्वये वक्तृज्ञानाभावादित्यर्थः । अनुमानान्तरवदिति । अनुमितिकारणान्तरव्याप्त्यादिवदित्यर्थः । यद्यपि प्रतिपदार्थान्विताकाङ्क्षायास्तत्काल एव नाशान्न कालान्तरे सत्त्वं, तज्ज्ञानहेतुत्वञ्च संस्कारद्वारा सम्भवति, तथापि पदार्थसमूहविषयाया एकस्या एवाकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्त्वमस्त्येवेति भावः । विशेषोपस्थानेति । अन्वयप्रतियोगिपदार्थस्मरणानन्तराव्यवहितकाले इत्यर्थः ।

नन्वाकाङ्क्षा ज्ञाताऽन्वयधीहेतुः ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्याद् व्याप्तिवत् ।

प्रकाशिका ।

अर्जनतफले तात्पर्यघटितसाध्ये व्यभिचार इति भावः । नन्विति । तया च तथा लिङ्गविशेषणं-

मकरन्दः ।

तत्रेश्वरतात्पर्याभावात्तात्पर्यघटितसाध्ये व्यभिचार इति भावः । नन्विति । तथा चाकाङ्क्षाया

टिप्पणी ।

काङ्क्षेति । आकाङ्क्षाभाग्यः सम्बन्धपदार्थः प्रतिपदार्थतदन्वितपदार्थान्तरगोचरेत्यर्थः । तत्काल एव नाशादिति । उत्तरपदश्रवणकाले नाशात् न कालान्तरे सत्त्वमिति इति स्वरूपसत्या हेतुत्वन सम्भवतीत्यर्थः । तथापि पदार्थसमूहविषयाया इति । तत्तत्पदार्थान्वितजिज्ञासामूलिकायाः । नन्वाकाङ्क्षा ज्ञातान्वयधीहेतुरिति । कार्यत्वेनाभिमतसंसर्गज्ञानहेतुस्तेन न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारीति । ज्ञायमानकारणे ज्ञानेन य उपयोगस्सहकारिसम्पादनन्तद्व्यभिचरितुं शीलमस्य तद्विलक्षणत्वात् कारणज्ञाननिष्ठव्यभिचारनिरूपकज्ञानविषयान्यत्वादित्यर्थः । न हि कारणज्ञानमूलजनने व्याप्तिज्ञानम् व्यभिचरतीति भवति तत्तथा । यद्वा ज्ञायमानकारणे ज्ञानस्य फलीभूतज्ञानस्यापयोगिव्यभिचारिज्ञानान्तरस्यज्ञसाधारणम् साधारणकारणमनःसंयोगादिकन्तद्वैलक्षण्यादित्यर्थः, एतेन प्रथमहेतोराकाङ्क्षादेर्ज्ञायमानहेतुत्वाधीनहेतुत्वेऽपि न

तिरिति । न च विशेषोपस्थानात् प्रागेव जिज्ञासाऽवगतिः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्यानाकाङ्क्षत्वात् । न चैवम्भूताऽप्ययमैकान्तिको हेतुः । यदा ह्ययमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति वक्तोच्चारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति शृणोति, तदाऽस्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बकत्वं, न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति ॥

बोधनी ।

शेषणं, तथापि न वाक्यार्थप्रतीतिरानुमानिकी विशेषणत्रयविशिष्टस्यापि पदार्थस्मारकत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह न **चैवंभूतोऽपि** इति । न च इति । न हि राज्ञ इत्यादिपदत्रयस्मारितानां राजपुरुषापसारणानां संसर्गबुद्ध्या तदुच्चारितं राजपुरुषयोः पुत्रापसारणाभ्यां संसर्गज्ञानपूर्वकत्वादिति ।

प्रकाशः ।

न चाप्रयोजकत्वम् , आकाङ्क्षासत्त्वेऽपि ज्ञानादन्वयबोधाभावापातात् । राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं चेति संशये तद्विपर्यये वाऽन्वयधीप्रतिबन्धाच्च ।

अत्रास्मत्पितृचरणाः—प्रवृत्तिपरत्वं शब्दस्य लिङ्गत्वे न स्यात् । अर्थज्ञानं हि प्रवर्त्तकं न तु तज्ज्ञानज्ञानं, गौरवात्, तदभावेऽप्यर्थज्ञानात् प्रवृत्तेश्च । अतो वक्ता घटज्ञानवानिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकमपि त्वयं घट इति । घटज्ञानज्ञानमपि घटविषयमिति चेत् । सत्यम् । न तु घटत्वप्रकारकं, प्रवर्त्तकञ्च तथा । अन्यथा भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्याऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अत एव लक्षणानानार्थयोरन्वयबोधात् तात्पर्यग्रहो वाक्यार्थधीहेतुस्तच्च पदार्थसंसर्गविशेषज्ञानोद्देश्यकत्वमतस्तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तम् । तात्पर्यज्ञानं न वाक्यार्थहेतुरिति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

प्रकाशिका ।

मुचितमिति न व्यभिचार इति भावः । ननु संशयसाधारणं ज्ञानमित्यर्थमयुक्तं निश्चयस्य क्वचिदप्य-

मकरन्दः ।

लिङ्गविशेषणत्वसम्भवादनुमान एवान्तर्भाव इति भावः । क्वचिदपि तदनिश्चये तत्संशयोऽपि

टिप्पणी ।

क्षतिः । **ज्ञायमानकारण इति** प्रत्यक्षासाधारणकारणे स्वरूपत उपयोगिनि व्यभिचारवारणायेति बोध्यम् । **अज्ञातोपयोगिव्यभिचारीति** पाठे व्यभिचारिणो प्रमाणादज्ञातोपयोगिनो यद्वैलक्षण्यन्तत्त्वादित्यर्थः । अप्रमाणदोषादि बोध्यम् । इष्टापत्तेराह **राजेति ।** स्वज्ञानाधीनस्वसम्बन्धिविशेषजिज्ञासाविषयपदस्मारितपुत्रकत्वराजनि तादृशजिज्ञासाविषयस्मारकपुत्रसमभिव्याहृतत्वं राजपदे तादृशजिज्ञासावत्त्वम्प्रमातरि यथायथमाकाङ्क्षा बोध्या । **न तु तज्ज्ञानज्ञानङ्गौरवादिति ।** शरीरगौरवात् सर्वत्रानुव्यवसायकल्पनागौरवाच्चेत्यर्थः । **तदभावेऽप्यर्थज्ञानादिति ।** विपक्षबाधकतर्काभावे व्यभिचारसंशयस्यापि कारणत्वग्रहविरोधित्वादिदमुक्तम् , तेन तदभावानिश्चयेऽपि न क्षतिः । **न तु घटत्वप्रकारकमिति ।** इदन्त्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकम् , किन्तु इदंविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वविषयकमित्यर्थः । **अन्यथा भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्यापीति ।** विशेष्ये प्रकारानवगाहिनोऽपि विशेष्यप्रकारकत्वमात्रेण प्रवर्त्तकत्वे बाधकाले भ्रान्तिभ्रान्तित्वेन प्रकाररहिते विशेष्ये तत्प्रकारकत्वेन ज्ञानं जनयतोऽपीत्यर्थः । **अत एव लक्षणानानार्थादिति ।** लक्षणानुरोधान्नानार्थानुरोधाच्चेत्यर्थः । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्वयानुपपत्तेरभावात्तात्पर्यानुपपत्तेरेव तद्बीजत्वम् तच्च तात्पर्यज्ञानस्यानपेक्षितत्वे न घटेतेति लक्षणानुरोधेन तात्पर्यज्ञानस्योपयोगः, नानार्थस्थलेऽपि तात्पर्यग्रहं विना व्यवस्थितैकार्थबोधो न स्यादिति तदुपयोग इति भावः । **पदार्थसंसर्गविशेषज्ञानोद्देश्यकत्वमिति ।** पदार्थसंसर्गविशेषज्ञानमुद्देश्यं स्वजन्यत्वेनेच्छाविषयो यस्य तत्कत्वम् , तदिच्छयोच्चारितत्वमिति यावत् । **संसर्गसिद्धिरित्यपास्तमिति ।** तत्प्रकारकत्वविशेष्यकत्वस्यैव ज्ञानविशेषणतया

स्यादेतत् । यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोष', तथाविधस्य व्यभिचारोदाहरणाऽसंस्पर्शात् । कुतस्तर्हि कतिपयपदश्राविणः संसर्गप्रत्ययः ? । अलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । एतावानेवायं समभिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः । न । तत्सन्देहेऽपि श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात् । भवति हि तत्र प्रत्ययो, न जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं, यद्द्वारः पुरुषोऽपसार्यतामिति । भ्रान्तिरसा-

बोधनी ।

स्यादेतत् इति । यावन्ति समभिव्याहृतानि पदानि तावतामाकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदार्थस्मारकत्वं हेतुस्ततो न व्यभिचार इति यदि विशिष्टो हेतुः कुतस्तर्हि तदभावे संसर्गप्रत्यय इत्याह कुत इति । वाक्यैकदेश एव यावत्समभिव्याहृतत्वभ्रान्तेरित्याह अलिङ्गे इति । भ्रान्तिमेव दर्शयति एतावानेव इति । यावत्समभिव्याहृतत्वसंदेहेऽपि संसर्गावगमाच्च तदध्यारोपकारणमिति । नन्वसावेकदेशश्राविणः संसर्गप्रत्ययो भ्रान्तिरित्याह भ्रान्तिरिति । भवतु भ्रान्तिस्तथापि कुतश्चि-

प्रकाशः ।

अपि चानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वात् पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानीत्यनुमितिः स्यान्न घटज्ञानपूर्वकानीति । योग्यतायाश्च लाघवात् संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः । बाधसंशयस्य ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वाच्च । अन्यथा प्रमामात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । स्वपरबाधकप्रमाविरहः क्वचिन्निश्चीयतेऽपि यदेह भूतले घटो नास्तीत्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि घटाप्रमाविरहो निश्चीयते । अत एव सा न लिङ्गविशेषणम् । बाधकप्रमाणविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वात्, तत्संशयेऽपि शब्दादन्वयबोधाल्लिङ्गविशेषणस्य च सर्वत्र निश्चितत्वादिति सङ्क्षेपः ।

एतदेवाभिसन्धाय पूर्वापरितोषेणाह न चैवमिति । आकाङ्क्षादेर्ज्ञायमानतया हेतुविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । तत्सन्देहे इति । यावत्समभिव्याहृतत्वसन्देहेऽपीत्यर्थः । भ्रान्तिरसाविति ।

प्रकाशिका ।

भावादत आह स्वपरेति । अत एवेति । यत एव संशयसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । ननु योग्यतासंशयस्य हेतुत्वमेव कुत इत्यत आह बाधकेति । एतदेवेति । आकांक्षाज्ञानहेतु-

मकरन्दः ।

दुर्लभ इत्यत आह स्वपरेति । अत एवेति । यत एव संशयसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । नन्वेतदेव कुत इत्यत आह बाधकेति । एतदेवेति । आकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वमेवेत्यर्थः । दोषवत इति विपर्यय

टिप्पणी ।

तत्पदार्थज्ञाने भानाभ्युपगमाच्च तु विशेष्यप्रकारस्येति भावः । तात्पर्यज्ञानं न वाक्यार्थधीहेतुरिति । आवश्यकप्रकरणज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेर्लक्षणां विना विवक्षितस्य दध्युपघातकत्वस्यान्वयानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वाल्लक्षणानुरोधेन तत्रोपयोगेऽपि हेतुत्वे मानाभावाच्चेति । न घटज्ञानपूर्वकानीति । तथैव तु न साध्यता दृष्टान्तेऽसम्भवादपूर्ववाक्यार्थस्थले साध्यज्ञानस्यैव सम्भवाच्चेति । योग्यतायाश्च लाघवादिति । बाधकप्रमाविरहो यत्र योग्यता स्वपरेत्याद्यग्रिमग्रन्थानुरोधात् न तु बाधकप्रमासंशयस्य बाधकसंशयपर्यन्तत्वात्तस्मिन् सति कथं शाब्दज्ञानं स्यादित्यत आह बाधसंशयस्येति । अथ बाधनिश्चयाभावस्यैव स्वरूपतो हेतुत्वमस्तु तस्य विशिष्टबुद्धिसामान्ये क्लृप्तत्वात् । न च वह्निना सिञ्चतीत्याद्ययोग्यस्य शाब्ददर्शनाच्छाब्दबोधे योग्यतापेक्षणीया, सा न बाधनिश्चयविरहमात्रं योग्ये बाधभ्रमसम्भवेनायोग्यत्वापत्तेः, नापि सा स्वरूपसत्येव हेतुः, बाधप्रमाविरहभ्रमे शाब्दबोधस्यानुभविकत्वादिति वाच्यम् । वह्निना सिञ्चतीत्यादौ बाधनिश्चये कारणाभावादेव शाब्दाभावोपपत्तेर्योग्यताया अनपेक्षितत्वादिति चेत् । सत्यम्, यत्र भ्रमत्वप्रमात्वग्रहौदासीन्येन बाधनिश्चये सत्यपीच्छावशादुक्तयोग्यताग्रहे काव्यादिस्थले शाब्दबोधोऽनुभवसिद्धस्तत्रैव योग्यताज्ञानकारणताया आव-

विति चेद्, न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात्। न लिङ्गाऽऽभासजा, लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वात्। एतादृक्पदकदम्बप्रतिसन्धानमेव तां जनयतीति चेत्। यद्येवमेतदेवादुष्टं सद्भ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम्?। व्याप्तिप्रतिसन्धानं विनापि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्यावधारणात्, चक्षुरादिवत्। नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययोऽसंसर्गाग्रहमात्रेण तु तथा व्यवहार इति चेत्। तर्हि यावत्समभिव्याहारेणापि विशेषणे नाप्रतिकारः, तथाभूतस्यानाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात्। असंसर्गाऽग्रहपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत्। एवन्तर्हि

बोधनी।

तत्प्रमाणाभासाद्भवितव्यं, न तावत्प्रत्यक्षाभासात् लिङ्गाभासाद्वा भवति, तत्फलवैधर्म्यादित्याह **न तावत्** इति। यदि कतिपयाग्रहणदूषितं पदकदम्बकप्रतिसंधानमेव भ्रान्तिं जनयेत्तदेवादुष्टमभ्रान्तिं जनयेन्नानुमानं लिङ्गाभिमानाभावेऽपि यथोक्तप्रकारेण प्रतीतिजननसामर्थ्यावधारणादित्याह **एतादृक्** इति। ननु स्यादेवं यदि यावत्समभिव्याहृतत्वसंदेहेऽपि व्याप्तिप्रतिसन्धानविधुरस्य संसर्गावगमो जायेत, न त्वेतदस्तीत्याह **नास्त्येव** इति। कुतस्तर्हि तत्र संसर्गव्यवहार इत्यत्राह

प्रकाशः।

कतिपयपदश्राविणो यः संसर्गप्रत्यय इत्यर्थः। **व्याप्तीति**। शब्दो न लिङ्गतया ज्ञापकः व्याप्त्यादिज्ञानरहितस्यापि दोषवतः अविपर्ययहेतुत्वाच्चक्षुर्वदित्यर्थः। **नास्त्येवेति**। कतिपयपदश्रवणं यत्रेत्यर्थः। संसर्गे बाधकाच्चेति भावः। **एवं तर्हीति**। असंसर्गाग्रहपूर्वकत्वसिद्धावपि तस्याप्रवर्त्त-

प्रकाशिका।

त्वमेवेत्यर्थः। **दोषवत इति**। व्याप्तिज्ञानं विना ज्ञानहेतुत्वादिति हेतुः, ज्ञानहेतुत्वञ्च प्रकृते विपर्ययमादायैव सिद्धमिति विभावयितुं **विपर्ययपदम्**। ननु कुतो विशेषाद् विपर्यय इत्यत उक्तं **दोषवत**

मकरन्दः।

इति च स्वरूपनिर्वचनं, ज्ञानहेतुत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। **संसर्ग इति**। समस्ताश्रवणमेव बाधकमित्याशयः।

टिप्पणी।

श्चयकत्वात्। नचैवं तदनुरोधेन बाधनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। वह्निना सिञ्चतीत्यादावपि तदापत्तेः, योग्यताज्ञानस्य चमत्कारादिरूपेष्टसाधनत्वग्रहविरहनिबन्धनेच्छाविरहेणानुत्पत्त्या मन्मतेऽसम्भवात्। न चेच्छया शाब्द एवाङ्गीक्रियतामिति वाच्यम्। परोक्षं ज्ञानमनाहार्य्यमिति सिद्धान्तभङ्गात्। योग्यताज्ञानाभावप्रत्यक्षे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवानुरोधेनापि योग्यतायाः कारणत्वाच्च। नचोक्तयुक्तिभिः पदार्थे तत्र तद्वत्त्वरूपयोग्यताज्ञानमेवास्तु हेतुर्लाघवादिति वाच्यम्। अपूर्ववाक्यार्थस्थले यत्र क्वचित् साधारणधर्मज्ञानादिविरहादुक्तयोग्यतायाः संशयोऽपि नोत्पन्नस्तत्रापि स्वस्य बाधकप्रमाविरहनिश्चये पुरुषत्वादिरूपसाधारणधर्मदर्शनात् पुरुषान्तरेऽप्युक्तयोग्यताया निश्चयस्य संशयस्य च सम्भवादस्मन्मते तत्रापि शाब्दसम्भवात्। ये त्वेतादृशं स्थलं न मन्यन्ते तैः पदार्थे तत्र तद्वत्त्वमेव योग्यत्वमुपेयते तन्मतेऽपि स्वपरेत्यादिग्रन्थः स्वपरबाधकप्रमाविरहः क्वचिन्निश्चीयते न सर्वत्र तदा कैव कथा योग्यतानिश्चयस्य सर्वत्रानेवंपरतया व्याख्येयः अत्र पक्षे बाधकसंशयस्येत्यादिग्रन्थः यथाश्रुत इति। **अन्यथा प्रमामात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति**। बाधसंशयस्थलीयप्रमाशेषवैजात्यावच्छिन्नोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः। **एतदेवाभिसन्धायेति**। संशयसाधारणं योग्यतादिज्ञानं हेतुरित्येतदेवेत्यर्थः। **पूर्वापरितोषेणाहेति**। पूर्वदोषस्याकाङ्क्षादेः स्वरूपत एव कारणत्वात् लिङ्गविधया हेतुत्वे ज्ञानस्यापेक्षणीयत्वं स्यात् तच्च नास्तीत्येतदभिप्रायकत्वात्। ज्ञातस्योपयोगित्वे लिङ्गविधयापि हेतुत्वे उक्तदोषासम्भव इत्यपरितोषः। **व्याप्त्यादिज्ञानेति**। यथाश्रुतस्य प्रकृतहेतुत्वासम्भवात् प्रकृतसङ्गमनाय व्याचष्टे **व्याप्त्यादीति**। आदिपदाल्लिङ्गतावच्छेदकस्य पक्षे लिङ्गस्य च परिग्रहः। यज्जातीयस्य व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विना दोषवति विपर्ययहेतुत्वं तज्जातीयस्य न लिङ्गविधया प्रमाणत्वम् लिङ्गवि-

संसर्गो न सिद्ध्येत्। आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेन्न। सर्वविषयाऽऽप्तत्वस्यासिद्धेः। यत्र क्वचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात्। प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमादित्युक्तम्॥

न च सर्वत्र जिज्ञासा निबन्धनम्, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात्। आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः?। जिज्ञासां प्रति योग्यता। सा च पदस्मारिततदाक्षिप्तयोरविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः। न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाऽधीननिरूपणत्वात्, तदभावनिरूपणस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति॥१३॥

बोधनी।

असंसर्ग इति। यदि यावत्समभिव्याहृतत्वविशेषणविधुरस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावो न दोषाय विशिष्टस्य हेतुत्वात् तर्हि तद्विशेषितेऽपि हेतावनैकान्तिकत्वं सुवचमित्याह **तर्हि** इति। नन्वनाप्तवाक्यस्याप्यसंसर्गाग्रहपूर्वकत्वात्तावन्मात्रसाधने न व्यभिचार इत्याह **असंसर्गाग्रह** इति। एवं हि न कुतश्चिदपि वाक्यात् संसर्गावगतिः स्यादित्याह **एवं तर्हि** इति। नन्वाप्तप्रणीतत्वेनापि हेतुं विशेषयिष्यामः, तथा च तस्य न व्यभिचार इत्याह **आप्तवाक्येषु** इति। तदेतत्प्रथमानुमान एवाशङ्क्य निरस्तमित्याह **न** इति।

एवमाकाङ्क्षा नाम जिज्ञासेत्यङ्गीकृत्य तस्याः सत्तया वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वाल्लिङ्गविशेषणत्वं न संभवतीत्युक्तम्, इदानीं तु सत्तयापि हेतुत्वं नास्तीत्याह **न च सर्वत्र** इति। न हि प्रथममेव पूर्णवाक्यश्राविणो जिज्ञासापूर्वकः संसर्गप्रत्यय इति। यदि न जिज्ञासा का तर्हि वाक्यार्थप्रतीतिहेतुराकाङ्क्षेत्याह **कस्तर्हि** इति। **जिज्ञासाम्** इति। अयमर्थः—पदस्मारितस्य स्मारिताप्तस्य वा स्मारितेन तदाक्षिप्तेन वाऽविनाभावे सति श्रोतरि तत्पदार्थोत्पाद्यस्य संसर्गावगमस्य प्रागभावो जिज्ञासां प्रति योग्यता, सा चात्राकाङ्क्षेति। पदार्थाविनाभाव आकाङ्क्षेत्युक्ते पटो भवतीतिवाक्यपदपदार्थस्य गुणाविनाभावेन तत्साकाङ्क्षत्वात् रक्तः पटो भवतीति वाक्यैकदेशवन्न पर्यवस्येदत उक्तं **पदस्मारित** इति। तर्हि नीलं सरोजमित्यत्र पदस्मारितयोर्नीलसरोजयोरविनाभावाभावादेकवाक्यता न स्यादत उक्तं **तदाक्षिप्तस्य** इति। तत्र च विशेषयोर्विनाभावेऽपि तदाक्षिप्तगुणत्वद्रव्यत्वसामा-

प्रकाशः।

कत्वात् प्रवर्त्तकं संसर्गज्ञानं न स्यादित्यर्थः। **सर्वेति**। आप्तोक्तत्वस्य च लिङ्गविशेषणतया ज्ञातस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः। **सिद्ध्यभ्युपगमादिति**। सिद्ध्यभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च शब्दस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः। तदेवं पदस्मारितपदाऽर्थविषया जिज्ञासेत्यङ्गीकृत्य उक्तं, सम्प्रति तामप्यव्यापकतयाऽऽस्कन्दितुमाह **न चेति**। अथ योग्यतैव केत्यत आह **सा चेति**। शब्दस्मारितयोरविनाभावो, यथौदनं पचतीत्यत्र क्रियाकारकयोः। तदाक्षिप्तयोरविनाभावो यथा नीलं सरोजमस्तीत्यत्र विशेषाक्षिप्तयोर्द्रव्यगुणसामान्ययोः। प्रतिपादके संसर्गज्ञानप्रागभावो नास्तीत्यत उक्तं **श्रोतरीति**। वाक्यान्तरोच्चारणेन तत्रापि सोऽस्तीत्यत उक्तं **तदुत्पाद्येति**। तद्वाक्योच्चारणजन्य इत्यर्थः। **प्रतियोगीति**। संसर्गाऽवगमप्रागभावो हि प्रतियोगिनि तदवगमे ज्ञाते ज्ञातव्यः, स च स्वविषये संसर्गे ज्ञाते बोद्धव्य इति संसर्गस्य प्रागेव ज्ञानाद्वाक्यस्याऽनुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः।

प्रकाशिका।

इति। **संसर्गेबाधकाच्चेति**। संसर्गज्ञाने समस्ताश्रवणमेव बाधकमिति भावः। चकारोऽनभ्युपगमादिति हेतुमाश्रयत्वं समुच्चिनोति। **तर्हीति** मूलम् असंसर्गाग्रहेणापि व्यवहारस्वीकारेण शब्दप्रयोगात्मकोऽपि व्यवहारोऽनाप्तस्यासंसर्गाग्रहादेव स्यादिति यावत्। समभिव्याहा-

टिप्पणी।

धया प्रमाणं धूमः, दोषवति व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विना ह्रदो वह्निमानिति भ्रमञ्च जनयति जनयति च चक्षुरतो धूमजातीयपर्वते वह्निबोधे न लिङ्गविधयैव प्रमाणं न चक्षुः, प्रकृते च भ्रान्तिजनकत्वेना-

बोधनी।

न्ययोरविनाभावात्साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यतेति । तथाप्यहो विमलं नद्या जलं कच्छे महिषश्चरतीति वाक्ययोर्भेदो न स्यात् नदीकच्छयोरविनाभावेन साकाङ्क्षत्वादत उक्तं तदुत्पाद्य इति । अत्र हि पूर्ववाक्यस्थनदीपदार्थोत्पाद्यस्य जलसंसर्गावगमस्य न प्रागभावस्तथोत्तरवाक्यस्थकच्छपदार्थोत्पाद्यस्य महिषसंचरणसंसर्गावगमस्यापि न प्रागभावः, तेन तयोर्निराकाङ्क्षत्वान्नैकवाक्यतेति । अस्त्वियमाकाङ्क्षा ततः किमित्यत आह न चैष इति । तेन हेतुविशेषणत्वायोगान्नानुमानत्वमिति । कुतो नापेक्ष्यत इत्यत्राह प्रतियोगि इति । संसर्गावगमप्रागभावोऽपि प्रतियोगिभूतसंसर्गावगमनिरूप्यः, स चाकाङ्क्षाधीननिरूपण इति इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्ग इति । तदेवं शब्दमात्रस्यानुमानान्तर्भावं वदन्तो निरस्ताः ॥

प्रकाशः।

ननु निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गज्ञानप्रागभावस्य सिद्ध्यऽसिद्धिभ्यां व्याघातः । प्रागभावस्य च कार्यमात्रहेतुत्वाच्च शब्दासाधारण्यम् । प्रागभावाभावस्य च कारणान्तराभावव्याप्यत्वात्तत एव कार्याभाव इति आकाङ्क्षा न हेतुः स्यात् । योग्यताऽऽसत्योरकारणत्वापत्तिश्च । अयोग्यानासन्नयोस्तदुच्चारणजन्यसंसर्गधीप्रागभावाभावादेवानन्वयबोधानुपपत्तेः ।

अथ ज्ञाप्यतदितरान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलोपस्थितिहेतुत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वयबोधक-

प्रकाशिका।

रविशिष्टोऽपि हेतुस्तत्र व्यभिचारी स्यादित्यर्थः । असंसर्गाग्रहेति । संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानस्य हेतुतयाप्तवाक्यादावपि संसर्गासिद्धौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं च संसर्गो न सिद्ध्येदिति मूले क्वचिदपीति शेषः । आप्तवाक्येष्विति मूलं, तथाचाप्तोक्तत्वेन हेतुविशेषणान्न व्यभिचार इति भावः । अभ्युपगमो वस्तुगत्या नास्तीत्यत आह सिद्ध्यभ्युपगमेति । तथा चेति । शब्दस्यानाभिषिक्तस्यानुमानस्याप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते इष्टापत्तेः । स्मारितयोरिति । सत्यन्तं चाकांक्षालक्षणे स्वरूपनिर्वचनपरमित्यवसेयम् । नन्वेवं गौरश्व इत्यादेरप्यभेदान्वये साकाङ्क्षातापत्तिरित्यत आह गौरश्व इति । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । पदार्थानां स्वरूपेणोपस्थितिस्तत्कजिज्ञासानुकूला न वा, अन्त्ये दोषमाह नामेति । आद्ये दोषमाह घटः कर्मत्वमिति । अभिधानेति । अन्वयबोधानिष्पत्तिरित्यर्थः । अन्वयाबोधापर्यवसानमात्रं स्वरूपायोग्येऽप्यस्तीत्यतः तद्विशेषयेति । येन विनेति । स्वरूपायोग्ये च तत्प्रयुक्तमेवान्वयबोधापर्यवसानम् न तु पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तमिति भावः ॥ १३ ॥

मकरन्दः।

तस्येति । असंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः । स्मारितयोरिति । एतच्च सत्यन्तं विशेषणं स्वरूपनिर्वचनम् । नन्वेवं गौरश्व इत्यादावभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा स्यादित्यत्र आह गौरश्व इति । तथा चेष्टापत्तिरिति भावः । यदि च स्वरूपेणैव तदुपस्थितिस्तदनुकूला, तत्राह घटः कर्मत्वमिति । अभिधानेति । अभिधानमन्वयानुभवः, तस्यापर्य्यवसानमनिष्पत्तिरित्यर्थः । एतच्च घटः कर्मत्वमित्यादावप्यस्तीत्यन्यमपर्य्यवसानपदार्थमाह येनेति । घटः कर्मत्वमित्यादेश्च नेतरव्यतिरेकप्रयुक्तं क्रियाकर्मभावेनान्वयानुभावकत्वं, किन्तु स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तं, तत्समवधानेऽपि तदननुभावकत्वात् अभेदान्वये च तत्राप्याकाङ्क्षाऽस्त्येव, अयोग्यत्वाच्च नान्वयधीरित्यत आह घटः कर्मत्वमिति । आकाङ्क्षालक्षणादिकं शब्दप्रकाशे सम्यग्व्याख्यातमनुसन्धेयम् ॥१३॥

टिप्पणी।

न्यत्र प्रमाणत्वेन सम्प्रतिपन्नशब्दजातीय एव तथा स्वीकृतो न च तत्रास्ति लिङ्गतावच्छेदकनिश्चय इति न शब्दो लिङ्गविधया प्रमाणमिति प्रकृते सङ्गतम् । व्याप्तिज्ञानविरहेऽपि ज्ञानजनकत्वमात्रपरत्वेऽदृष्टं सदा भ्रान्तिं जनयेदित्यत्र किमिव सङ्गतं स्यात्, अत एव विपर्य्ययहेतुत्वादित्यस्य ज्ञानहेतुत्वादिदित्यत्र तात्पर्य्यमित्युक्तिः केषाञ्चिदनादरणीयैव। सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघात इति। घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यं निराकाङ्क्षमिति व्यवहारविषय इत्यर्थः । अथ ज्ञाप्यतदितरान्वयेति । यत्पदे

प्रकाशः ।

त्वमाकाङ्क्षा । घटमानयतीत्यत्र हि घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं घटमन्यद्वेति जिज्ञासा भवति । गौरश्व इत्यत्र नामभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वात् । राज्ञ इति पुत्रेण जनितान्वयबोधत्वाच्च पुरुषमाकाङ्क्षति । मैवम् । नामविभक्तिधात्वाख्यातार्थानां घटकर्मत्वानयनकृतीनां स्वरूपेणोपस्थितिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तत्राकाङ्क्षाविरहापत्तेः । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयतीत्यत्रैवान्वयबोधापत्तेश्च ।

अत्राहुः—अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा । येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं, तस्य तदपर्यवसानम् । नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्राभेदेन नान्वयज्ञानमयोग्यत्वात् । योग्यता च बाधकमानाभावः । अन्यत्र यद् बाधकं तदभावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । प्रकृतसंसर्गे च न तदभावः, सिद्धयसिद्धिव्याघातात् । न च प्रकृतसंसर्गेऽन्यत्र सिद्धबाधकमानाभावः, प्रकृतसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः । स्वबाधकप्रमाणविरहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । सकलतदभावस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात् । न च स्वरूपसन्नेवायं हेतुः । योग्यताभ्रमादन्वयबोधानुपपत्तेः । नापि सजातीयेऽन्वयदर्शनं, यथाकथञ्चित् साजात्यस्याव्यावर्त्तकत्वात् । पदार्थतावच्छेदकरूपेण च तस्य वाक्यार्थापूर्वतया निरासात् । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ संसर्गाभावाप्रसिद्धया तदनिरूपणात् । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयतापत्तेः । किं त्वितरपदार्थसंसर्गे

टिप्पणी ।

वाक्यघटके यत्साकाङ्क्षत्वं रक्षणीयं तत्पदार्थान्वययोग्यतत्पदोपस्थाप्यं ज्ञाप्यम्, ज्ञाप्यतदितरयोरन्वयस्य यः प्रकारो विशेषस्तस्य जिज्ञासेत्यर्थः । **राज्ञ इति पुत्रेण जनितेति ।** अयमेतीत्यादौ राजपदार्थस्य पुत्रपदार्थेनान्वयबोधे जाते पश्चात् पुरुषपदार्थेनान्वयबोधवारणाय विशेष्यम् स्वरूपेणान्वयप्रकारकेति । परस्परासंसृष्टतया च ज्ञानमपूर्ववाक्यार्थस्थलेप्यसम्भवत्किमिति न विवक्षितुं शक्यम् सम्भवन्ती चोपस्थितिर्नानुकूला अनुकूलत्वे च तस्याः स्वीकृते घटः कर्मत्वमित्यत्रापि स्यादिति भावः । **येन विना यस्य न स्वार्थेति ।** यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तो यत्पदार्थान्वितस्वार्थानुभावकत्वाभावो यस्य तस्य स एव तत्पदसाकाङ्क्षत्वम्, अर्थात्तत्तत्प्रकृतिप्रत्ययक्रियाकारकपदानां तत्तदर्थान्वयबोधानुकूलः समभिव्याहार आकाङ्क्षेति पर्य्यवसितम् । **अन्यत्र यद्बाधकमिति ।** अन्यत्र प्रकृतसंसर्गभिन्ने योग्यस्थलेऽपि प्रकृतसंसर्गान्वयत्किञ्चिद्गोचरबाधकप्रमाविरहोऽस्त्येव क्वचिद्बाधकप्रमावत्त्वेन योग्यस्थलेऽपि बाधकप्रमासामान्यविरहासम्भवेन तस्य विवक्षितुमशक्यत्वादिति । **बाधकमानाभाव इति ।** विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । बाधप्रमासत्त्वेऽपि काव्यस्थले चमत्काररूपेष्टसाधनत्वग्रहादिच्छया बाधकप्रमाविरहज्ञानमाहार्यमुपजायमानञ्चमत्कारहेतुं शाब्दं जनयति स्वरूपतो बाधकप्रमाविरहस्य हेतुत्वे तन्न स्यात् । नचेच्छया शाब्द एव भवत्विति वाच्यम् । परोक्षं हि ज्ञानमनाहार्यमिति प्रवादादिति । योग्यताज्ञानाभावप्रयुक्ते शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवाच्च तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह **प्रकृतसंसर्गस्येति । प्रागप्रतीतेरिति ।** तत्रोक्तयोग्यताया प्रत्येतुमशक्यत्वादिति । **स्वबाधकेति ।** स्वं प्रकृतान्वयबोधाश्रयः श्रोता । **प्रकृतसंसर्गे च न तदभाव इति ।** प्रकृतैकपदार्थविशेष्यप्रकृतापरपदार्थसंसर्गाभावस्य यन्मना प्रमितिस्तदभावेत्यर्थः । योग्यस्थले बाधप्रमासिद्धौ न तदभावः तदसिद्धौ अलीकप्रतियोगिकत्वाच्चाभाव इत्युभयथा योग्यताव्याघात इत्यर्थः । **अयोग्येऽपि सत्त्वादिति ।** स्वस्य बाधज्ञानाभावकाले तत्र च तज्ज्ञानस्य प्रमात्वात् प्रमाशाब्दबोधापत्तिरिति भावः । **सकलतदभावस्येति ।** स्वपरनिष्ठतदभावस्येत्यर्थः । **ज्ञातुमशक्यत्वादिति ।** परज्ञानाभावस्य

प्राभाकरास्तु—लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनाऽन्विताभिधानं प्रसाध्य वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमास्थिषत । लोके त्वनुमानत एव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरन्विताभिधानबलायातेऽपि प्रतिपादकत्वेऽनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः । तदतिस्थवीयः —

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ॥
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥ १४ ॥

यावती हि वेदे सामग्री, तावत्येव लोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत्,

---

बोधनी ।

संप्रति ये वैदिकस्य पृथक्प्रमाणत्वमङ्गीकृत्य लौकिकस्यानुमानान्तर्भावमातिष्ठन्ते तेषां मतमुपन्यस्य निरस्यति प्राभाकरास्तु इति । स्थूलतामेवाह निर्णीतशक्तेरिति । लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेन वाक्यार्थप्रतिपादने निर्णीतशक्तेर्वाक्यादेव वेदवल्लोकेऽपि वक्तृज्ञानानुमानात् प्रागेव वाक्यार्थनिर्णये जाते सति व्याप्तिस्मृतिसव्यपेक्षत्वेन विलम्बितप्रवृत्तेः वक्तृज्ञानस्यैवानुवादत्वं भवेन्न वाक्यस्येति व्याचष्टे यावती इति । आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्यन्वितस्वार्थाभिधानशक्तिप्रतिसन्धानमेव हि वेदवाक्यार्थप्रतिपादनसामग्री, सा च लौकिकानामप्यविशिष्टेति कथमिव तानि न वाक्यार्थं प्रतिपादयेयुः । वक्तृज्ञानलिङ्गे तु वाक्ये सति स्वार्थविषयज्ञानानुमानायार्थाभिधानशक्तिं तावत् प्रतिसंधाय वाक्यस्य वक्तृज्ञानेन व्याप्तिरनुसंधातव्या । ततश्च विलम्बकारिणो लिङ्गस्य निर्णेतव्यं नावशिष्यते । यथाहुः 'अश्वैरुपहृतं को हि गर्दभैः प्रार्थितुं क्षमः' इति । लोके वक्त्राप्तिनिश्चयः सामग्रीति वाच्यं

प्रकाशः ।

अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यता । प्रमेयमभिधेयमित्यत्र प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रमाविशेष्यत्वं गोत्वे प्रसिद्धम्, अभिधेयत्वसंसर्गे च तदभावः । आसत्तिश्चाव्यवधानेनाऽन्वयप्रतियोगिस्मृतिरिति सङ्क्षेपः ॥ १३ ॥

प्रसङ्गसङ्गतेराह—प्राभाकरास्त्विति । लोकेति । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति भावः । व्युत्पत्तिबलेनेति । व्यवहारेणेतरान्वितपदार्थज्ञानस्यैव स्वकारणस्यानुमितेरित्यर्थः ।

वेदे क्लृप्तसामग्रीतो लोकेऽपि संसर्गानुभवादन्यथा त्वनुवादकताऽपि न स्यादित्याह निर्णीतेति । आकाङ्क्षादिमत्तया ज्ञानात् प्राग् लिङ्गज्ञानाभावात् तद्वत्तया च ज्ञाने वेदतुल्यतयाऽन्वयबोधे विलम्बाभावादन्यथा वैदिकवाक्यादपि स न स्यात्, तस्य लौकिकोपजीवकत्वादिति

प्रकाशिका ।

लौकिकोपजीवकत्वादिति । लोकस्थल एव व्यवहारेण शक्तिग्रहादित्यर्थः । लौकिकतुल्यत्वात् य एव लौकिका इति न्यायादित्यर्थं इत्यन्ये ॥ १४ ॥

मकरन्दः ।

उपजीवकत्वात् तुल्यत्वात् । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इत्याशयात् । लोके व्युत्पत्तिग्रहो व्यवहारादिति तस्योपजीव्यत्वमित्यप्याहुः ॥ १४ ॥

टिप्पणी ।

परायोग्यत्वात् । प्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यतेति । न च योग्यताज्ञानकारणत्वमुक्त्वा पदार्थे तत्र तद्वत्त्वरूपाया योग्यताया एवास्तु ज्ञानकारणत्वं लाघवादिति वाच्यम् । अपूर्ववाक्यार्थस्थले तदसम्भवात् । नचानिश्चयेऽपि संशय एवास्तु कारणं, सर्वत्र तत्सामग्रीसम्पत्तौ मानाभावात्तथात्वे च स्यादेव तस्याहेतुत्वमुच्यते च तत् कैश्चिदिति ॥ १३-१४ ॥

न ह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति, लिङ्गे तु परिपूर्णेऽप्यवगते व्याप्तिस्मृतिरपेक्षणीयाऽस्तीति विलम्बेन किं निर्णेयम् ? । अन्वयस्य प्रागेव प्रतीतेः ॥

लोके वक्तुराप्तत्वनिश्चयोऽपेक्षणीय इति चेन्न । तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रत्यायने शब्दस्य शक्तेरवधारणात् । अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभावात् । न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन शक्तिवैचित्र्यं स्यात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुल्याऽपि सामग्री सन्देहेन शिथिलायते इति चेन्न । चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन शङ्कायामपि सत्यां ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात् ॥

ज्ञायमानस्यायं विधिर्यत्सन्देहे सति निश्चायकं यथा लिङ्गं, चक्षुरादि तु सत्तयेति चेन्न । वाक्यस्य निश्चितत्वात्, फलप्रामाण्यसन्देहस्य च फलोत्तरकालीनत्वात् । आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनङ्गत्वात् । लोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतेः । भवति हि वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु अपौरुषे-

---

बोधनी ।

व्युत्पत्तिकाले तस्यातन्त्रीकृतत्वादित्याह **लोके तु** इति । आप्तेरपि शक्त्यवधारणोपयोगित्वे तद्विरहिणि वेदे वाक्यार्थप्रत्ययो न स्यादित्याह **अन्यथा** इति । **न च** इति । लौकिकवेदाधिकरणसिद्धान्तव्याकोपप्रसङ्गादिति । ननु तुल्यापि सामग्री अनाप्तवाक्येषु दृष्टव्यभिचारपौरुषेयत्वसाधर्म्येण सर्वत्रापि व्यभिचारशङ्कायां नार्थप्रतिपादनसमर्था भवतीत्याह **अनाप्तोक्तौ** इति । **न** इति । न हि दृष्टव्यभिचारं चक्षुर्ज्ञानं न जनयतीति ।

ननु ज्ञायमानतया ज्ञापकत्वाद्वाक्येन लिङ्गस्य रीतिरनुसर्तव्या न तु चक्षुरादेरित्याह **ज्ञायमानस्य** इति । किमत्र वाक्यस्य स्वरूपसंदेहो वाक्यार्थज्ञानजननं प्रतिबध्नाति, किं वा वाक्यफलस्य ज्ञानस्य विसंवादात् प्रामाण्यसंदेहः । तत्र वाक्यं तावन्निश्चितमेव, ज्ञानप्रामाण्यसंदेहस्तु कथं ज्ञानोत्पत्तेः पश्चाद्भवन् पूर्वभाविनीं तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नीयादित्याह **न वाक्यस्य** इति । नन्वाप्तोक्तत्वसंदेह एव वाक्यस्य प्रत्यायकत्वं प्रतिबध्नातीत्यत आह **आप्तोक्तत्वस्य** इति । वेदे तदभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वदर्शनादनङ्गत्वमिति मा भूद्वेदे, लौकिके तु तदङ्गं भविष्यतीत्यत्राह **लोकेऽपि** इति । वेदानुकारः स्वरविशेषस्तेन सादृश्याद्वेदत्वाभिमानालम्बनमुक्तं, मन्वादिवाक्येष्वत्यर्थसादृश्यात् । गौडो मीमांसकः पञ्चिकाकारः । गौडो हि वेदाध्ययनाभावादवेदत्वं न जानातीति गौडमीमांसकस्येत्युक्तमिति । ननु

प्रकाशः ।

भावः । प्रत्युतानुपाने व्याप्तिस्मृत्यादिविलम्बादनुमितिविलम्बेन तस्यैवानुवादकत्वमित्याह **व्याप्तिस्मृतीति । लोके** इति । स च न वक्तृज्ञानानुमानं विनेति भावः । तं विनाऽपि वेदादन्वयबोधाद्व्यभिचारात् स न तत्र हेतुरित्याह **तद्रहितस्याऽपीति** । य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एवामीषामर्था इत्याह **न चेति** । यथा स्थाणुपुरुषसंशये चक्षुर्न निश्चायकं, तथाऽऽप्तोक्तत्वानाप्तोक्तत्वसन्देहे तुल्याऽपि सामग्री न निश्चायिकेत्याह **अनाप्तोक्ताविति** । यथा समानविषयकसन्देहस्यैव प्रतिबन्धकत्वाद्भिन्नविषयकोऽप्रमाजनकत्वसंशयो न चाक्षुषनिश्चयप्रतिबन्धकः, तथाऽऽप्तोक्तत्वसन्देहोऽपि न शाब्दनिश्चयप्रतिबन्धक इत्याह **चक्षुरादाविति** । सन्देहः किं वाक्यस्वरूपे, तज्जनितज्ञानप्रामाण्ये वा, आप्तोक्तत्वे वा ? । आद्ये **वाक्यस्येति** । द्वितीये **फलेति** । अन्त्ये **आप्तोक्तत्वस्येति** । न चाप्रमाजनकत्वे सन्देहः, तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः । ननु लोके आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थज्ञानानुदयात् तन्निश्चयस्तद्धेतुः, तथा च वाक्यार्थगोचरपदार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात् तदुपजीविनोऽनुमानाद्वाक्यार्थधीरित्यत आह **लोकेऽपीति** ॥ १४ ॥

यत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयः। न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथा निश्चयादिति ॥ १४ ॥

स्यादेतत्, नाप्तोक्तत्वमर्थप्रतीतेरङ्गमिति भ्रमः, किन्त्वनाप्तोक्तत्वशङ्कानिरासः, स च क्वचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात्, क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत्। तत् किमपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्याद्विदितपदार्थसङ्गतेरर्थप्रत्यय एव न भवेत्, भवन्नपि वा न श्रद्धेयः ?। प्रथमे सत्यादय एव प्रमाणम्। न चासंसर्गाग्रहे तदानीं संसर्गव्यवहारो, बाधकस्यात्यन्तमभावात्। तथापि तत्कल्पनायामन्वयोच्छेदप्रसङ्गात्। द्वितीये त्वश्रद्धा प्रत्यक्षवन्निमित्तान्तरान्निवर्त्स्यतीति वेदे यदि, लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात् ॥

अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकताप्रसङ्गः।

बोधनी।

पौरुषेयत्वाग्रहणकृतोऽयं निश्चयो भ्रान्तिरित्यत आह **न चासौ** इति। यदि हि तथा स्यात्पौरुषेयत्वग्रहे सति बाध्येत तदग्रहकृतस्य भ्रमस्य तद्ग्रहणे निवर्त्तनीयत्वात्, न बाध्यते चायं निश्चय इति ॥ १४ ॥

स्यादेतत् इति। शङ्कानिराकरणे अङ्गमित्यनुषङ्गः, तत् किमिति न श्रद्धेयः प्रमाणत्वेनेति शेषः। सत्यादय इत्यर्थः। प्रत्ययस्याभावः शपथादिभाव्यः, सद्भाव एव प्रतिपत्तॄणां संसर्गव्यवहारदर्शनादवगम्यत इति भावः। व्यवहारस्यान्यथासिद्धिमाशङ्कयाह **न च** इति। यदि बाधकाभावेऽपि असंसर्गाग्राहक इति कल्प्येत तर्हि सर्वत्रापि तथात्वापत्तेः संसर्गप्रत्यय एवोच्छिद्येत, तथा च शब्दप्रामाण्यमेव दत्तजलाञ्जलि स्यादित्याशयवानाह **तथापि** इति। भवन्नेवार्थप्रत्ययः केवलमश्रद्धेय इति पक्षे कथमियमश्रद्धा वेदे निवर्त्तनीयेति पृच्छामः। यदि ब्रूयात् यथा प्रत्यक्षे बाधदर्शनादश्रद्धा निवर्त्तते तथैवापौरुषेयत्वनिश्चयादिति, तर्हि लोकवाक्येऽपि पूर्वमेवार्थप्रत्ययो जायते तदश्रद्धा चाप्तोक्तत्वनिश्चयान्निवर्त्तत इत्यभ्युपगच्छेत्याह **द्वितीये तु** इति।

लोके पूर्वमर्थप्रत्ययानङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथा** इति। यद्वा वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयोत्त-

प्रकाशः।

बाधकस्येति ॥ न चाप्तोक्तत्वकारणबाध एव बाधक इति वाच्यम्। व्यभिचारात् तद्धेतुतायामेव बाधात्। नापि लौकिकत्वेन ज्ञाते तद्धेतुः। मानाभावात्, आप्तोक्तत्वस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात्। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति भावः। यथोत्पन्नप्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यग्राहकादप्रामाण्यशङ्कात्मकाऽश्रद्धापगमः, तथा वेदवाक्यजेऽपीत्याह **द्वितीये त्विति** ॥

यदि चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदार्थधीः, तदैते पदार्था मिथः संसृष्टाः दोषवत्पुरुषाप्रणीताकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वेदेऽन्वयधीरस्त्विति वेदोऽप्यनुवादकः स्यादित्याह—

अन्यथेति ॥ तथा च शब्दः प्रमाणमेव न स्यात्, सर्वत्रानुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरिति

प्रकाशिका।

दोषवदिति । अत्र च दोषवत्पुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वमात्रे तात्पर्यमन्यथा वैयर्थ्यात्। न च विसंवादिशुकोक्तवाक्ये व्यभिचारः। तादृशसतात्पर्यकपदस्मारितत्वस्याहेतुत्वात्। न च सतात्पर्यकत्वं मन्मते वेदस्यासिद्धमिति वाच्यम्। स्वमतेनैव हेतुत्वात्, दोषवत्पदेन संवादिवाक्य-

मकरन्दः।

दोषवदिति । अत्र हेतुद्वये तात्पर्य्यम्। न चायहेतोर्विसंवादिशुकवाक्ये व्यभिचारः, दोष-

तदुच्यते—

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ॥
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः ॥ १५ ॥

यदा ह्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राग् वेदो न किञ्चिदभिधत्ते इति पक्षः, तदाऽऽप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोकवद् वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः। इयांस्तु विशेषो—यदत्र पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्तपुंदोषाशङ्कैराकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वादाप्तोक्तपदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्ग एवाहत्य साध्यो बुद्धिव्यवहितस्त्वितरत्रेति फलतो न कश्चिद्विशेष—इति। तथा चान्विताभिधानेऽपि अघन्यत्वाद्वेदस्यानुवादकत्वप्रसङ्गः। न चैवं सति तत्र प्रमाणमस्ति। विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तत्र शक्तिः परिकल्पनीया, सा चानुमानेनैवोपपन्नेति वृथा प्रयासः। तस्माल्लोके शब्दस्यानुवादकतेति विपरीतकल्पनेयमायुष्मताम् ॥

बोधनी।

रकालमेवाभिधायकत्वे दोषमाहेति। तदुच्यते इति। यथानुवादकत्वं वेदस्य प्रसज्यते तथोच्यत इत्यर्थः। व्यस्त इति। अमी पदार्था मिथः संसर्गवन्तः निरस्तसमस्तदोषशङ्कैः पदैः स्मारितत्वात् इत्यनुमानेन निर्णीते संसर्गे पश्चात्प्रवर्तमानस्य तदनुवादकत्वं कुतो न स्यादिति ॥ १५ ॥

प्रकाशः।

भावः। बुद्धेति वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः। इतरत्र—लौकिकवाक्ये। किञ्चैवं लोकवेदसाधारणादनुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ वेदस्य तत्र सामर्थ्यानवधारणादन्विते शक्तावपि न मानमित्याह न चैवमिति। तत्रेति। अन्विते शक्तावित्यर्थः॥ सा—विशिष्टप्रतीतिः। विपरीतेति। लोके सम्भूतसामग्रीकत्वेन शब्दस्यैव पूर्वं बोधकत्वाद्व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गमेवाऽनुवादकमित्यर्थः। यद्वा अन्विते पदानां शक्तिर्लोके चानुवादकः शब्द इति विरुद्धकल्पनेत्यर्थः॥

नवीनास्तु—अप्रमाणशब्दव्यावृत्तं प्रमाणशब्दानुगतं प्रामाण्यप्रयोजकं किञ्चित् कार्यवैलक्षण्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यम्। तच्च ज्ञातं तत्प्रयोजकं, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यप्रमाणवैलक्षण्यत्वात्, व्याप्त्यादिवत्। न चाप्तोक्तत्वदोषाभावौ तथा, भ्रान्तप्रतारकवाक्यजे ज्ञाने तदभावात्। किन्तु यथार्थतात्पर्यकत्वम्। तच्च यथार्थवाक्यधीप्रयोजनकत्वं लोकवेदसाधारणं, तदभावाच्चाप्रमा, स एव दोषः। तत एव भ्रान्तप्रतारकवाक्यं संवादिशुकादिवाक्यञ्च प्रमाणम्। तच्च ज्ञातमुपयोगि, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादित्युक्तम्। अन्यथा, अन्यपरस्यान्वयबोधो न स्यात्। न स्याच्च यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा नानार्थे विनिगमना च, तयोस्तात्पर्यग्रहमूलकत्वात्। न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादेः प्राथम्यादावश्यकत्वाच्च शब्दसहकारित्वमिति वाच्यम्। तेषामननुगमेनाहेतु-

प्रकाशिका।

प्रयोक्तुरभिधानेन सर्वसामञ्जस्याद्वेति। **नवीना इति**। प्राभाकरनवीना इत्यर्थः। सामान्यतः सिद्धस्य ज्ञातोपयोगित्वं साधयित्वा विशेषतः सिद्धस्य तत्साधयति **तच्च ज्ञातमुपयोगीति**। **तयोरिति**। लक्षणाविनिगमनयोरित्यर्थः।

मकरन्दः।

वत्पुरुषाप्रणीतसतात्पर्यकपदस्मारितत्वस्यायहेत्वर्थत्वात्। **तच्चेति**। न च पौनरुक्त्यं, विशेषतः साधनात्। **तयोरिति**। लक्षणविनिगमनयोरित्यर्थः।

टिप्पणी।

तेषामननुगमेनाहेतुत्वादिति। न च प्रकरणादेस्तात्पर्यग्रहं प्रति कारणत्वेऽप्यननुगमाद-

किं चेदमन्विताभिधानं नाम ?। न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम्। अविवादात्। नापि स्वार्थाभिधायास्तत्र तात्पर्यम्। अविवादादेव। नापि सङ्गतिबलेन तत्प्रति-

प्रकाशः।

त्वात्। तात्पर्यग्राहकता त्वननुगतानामपि व्याप्यत्वात्, धूमादीनामिव। तच्च तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, लोके च न्यायाविषयेऽपि पुंसां तात्पर्यांच तन्न्यायगम्यम्, अपि तु प्रथममाप्तवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वमवधार्य तन्निश्चयः। अनुमानं च—इदं वाक्यं भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरज्ञानजन्यं, वाक्यत्वात्। ततो भ्रमादिनिरासे सति परिशेषाद्वाक्यार्थानुमानम्—अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिव। तत एते पदार्था यथोचितत्संसर्गवन्तः यथार्थज्ञानविषयत्वात्, मदुक्तपदार्थवत्। एवं वक्तुर्वाक्यार्थज्ञानेऽनुमिते प्रकरणादिना वक्त्रभिप्रेतयथार्थज्ञानपरत्वज्ञानम्, ततो वेदतुल्यतया शब्दादर्थज्ञानमित्यनुवादकः शब्दो वक्तृज्ञानावच्छेदकतया वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेरित्याहुः॥

मैवम्। यथार्थप्रतीतिपरत्वस्य ज्ञातस्य प्रमाऽनुत्पादकत्वात्। अपूर्ववाक्यार्थनिरूप्यतया तस्य पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वात्, गौरवाच्च। न वा भ्रमाजन्यत्वग्रहः, वाक्यार्थमज्ञात्वाऽत्रायमभ्रान्त इति निश्चेतुमशक्यत्वात्, पुंसो भ्रमादिसम्भवात्। न च संवादात् तद्ग्रहः, तस्य ज्ञानोत्तरकालीनत्वात्। न च भ्रमादिजन्यवैलक्षण्येन शब्दज्ञानमस्ति ज्ञाने वा यादृशो लिङ्गत्वं तादृशः प्रत्यायकत्वमेवास्तु। किञ्च पुंवाक्यस्य भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनुमिते परिशेषाद्भ्रमाद्यजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या सामग्री लौकिकवाक्येऽपि वृत्तेति तत एवार्थस्य निश्चयाद्वेदवत् तस्यापि प्रामाण्यम्। अनुमितावनुमानस्य व्याप्तिस्मृत्यादिविलम्बितत्वात्। यदि च यथार्थतात्पर्यकत्वज्ञानं प्रमोत्पादकं, तदा लोकवेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन पदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवान्न शब्दः प्रमाणं स्यात्। अनेकार्थेऽश्लिष्टे चानेकोपस्थितावपि प्रकरणादेकमादायान्वयबोधः। लक्षणाऽपि न तात्पर्यानुपपत्त्या, किन्त्वन्वयानुपपत्त्येत्युक्तम्। यद्वा नानार्थे लक्षणायाञ्च नियतपदार्थोपस्थित्यर्थे पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा, तेन विना तदभावात्, न वाक्यार्थे। अन्यत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितिस्तात्पर्यग्रहं विनैवेत्ति न तदपेक्षेत्यस्मत्पितृचरणाः॥

इदानीं प्रसङ्गागतं पदानाम् अन्विताभिधानं विकल्प्य सिद्धसाधनादिना निराकरोति—

किं चेति। अविवादादिति। पदानां साक्षाद्वाक्यार्थानभिधायकत्वेऽप्यन्वितस्वार्थाभिधानद्वारा अन्वितज्ञानोत्पादकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। **नापीति।** स्वार्थे पदानां शक्तिस्तस्या इतरान्वितस्वार्थ-

प्रकाशिका।

प्रकरणादीनामननुगमेन न हेतुत्वमित्यरुचेराह **यद्वेति।**

मकरन्दः।

ननु प्रकरणादीनामननुगमेनाहेतुत्वादित्युक्तमित्यरुचेराह **यद्वेति।**

टिप्पणी।

व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेनैव वारणं व्यभिचारस्य कार्य्यन्तथा च शाब्दप्रत्येवास्तु तथेति वाच्यम्। शाब्दं प्रति कारणत्वेऽपि तात्पर्यग्रहं प्रति कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्य दुर्वारतयोभयथा कारणानन्त्यात् मम तु शाब्दं प्रति तात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वे तथात्वविरहादिति भावः।

न तदपेक्षेत्यस्मत्पितृचरणा इति। तत्तदर्थशाब्दबोधस्य कारणं या नियतपदार्थोपस्थितिस्तन्मात्रविषयिण्युपस्थितिस्तदर्थमित्यर्थः। इयञ्चोपस्थितिर्द्वितीया उपस्थितार्थ एव तात्पर्यस्य गृहीतुं शक्यत्वात् प्राथमिकी चोपस्थितिरनेकार्थविषयैव भवति। इदन्तु चिन्तनीयम्—तात्पर्य्यग्रहस्येतरार्थोपस्थितिप्रतिबन्धकतयैवेदं निर्वाह्यं न च तत्सम्भवति, उद्बुद्धे च संस्कारे स्मृतिप्रतिबन्धस्य काप्यदर्शनात्, प्रकरणस्यैव वा तथात्वे निर्वाहसम्भवात् तात्पर्य्यग्रहस्य किमर्थङ्कल्पनम् शाब्दबोधे चानुगतैवोपस्थितिर्हेतुरित्यनुगमोऽपि न प्रकरणापेक्षायामिति। **अन्वित स्वार्थाभि-**

पादनं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्। नापि स्वार्थसङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थ एवोपक्षयात्। नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रतिपादिका, प्रतीतिक्रमानुपपत्तेः। यौगपद्याभ्युपगमे तु योग्यत्वादिप्रतिसन्धानशून्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवद् वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात्। नापि सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा, वाक्यार्थे तु पदार्थप्रतिपादनाऽवान्तरव्यापारेति युक्तम्। तस्याः स्वयमकरणत्वात्। सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गतिः। तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीनि पदानीति चेत्। न तावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेस्तदाश्रयत्वेन, सामान्यमात्रगोचरत्वात् तद्धर्ममात्रगोचरत्वाद् वा। नापि तदनुगुणव्यापारवत्त्वेन, अकरणत्वादित्युक्तम्। तदनुगुणकरणव्यापारोत्थापकत्वात्तदनुगुणत्वे न नो विवादः।

अन्वित एव शक्तिरिति चेत्। उक्तमत्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् प्रतीतिक्रमानुपपत्तेश्चेति। स्मृतक्रियान्विते कारके स्मृतकारकान्वितायाञ्च क्रियायां सङ्गतिरतो

प्रकाशः।

प्रतीतिप्रयोजनकत्वस्याभिहितान्वयपक्षेऽप्युपगमादित्यर्थः। संगतिः—शक्तिग्रहः। सा किं प्रत्याय्ये वाक्यार्थे पदार्थमात्रे वा ?। आद्ये, **वाक्यार्थस्येति**। उपस्थिते हि शक्तिग्रहः, न च शब्दानुभवात् पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिरिति कुत्र शक्तिर्गृह्येतेत्यर्थः। अन्त्यमाशङ्क्य निराकरोति **नापीति**। पदार्थशक्त्या तन्मात्रमुपस्थापयेन्न त्वन्वितमित्यर्थः। न च स्वार्थसङ्गतिरेव स्वार्थतदन्वितयोः प्रतिपादिकेत्याह **नापीति**। अपेक्षणीयाभावात् पदार्थस्मृतिकाल एवान्वितमपि प्रतिपादयेदित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, पदार्थस्मृत्यनन्तरं तेषां योग्यतादिज्ञानापेक्षयाऽन्वितानुभवोत्पादात्, तदनपेक्षायाञ्चातिप्रसङ्गादित्याह **यौगपद्येति**। ननु पदार्थे सङ्गतिरन्वितज्ञाने कर्त्तव्ये पदार्थस्मृतिमपेक्षत इति क्रमः स्यादित्याह **नापीति**। **तस्या** इति। करणानामवान्तरव्यापारयोगः। न च सङ्गतिः करणं, किन्तु पदानि, तेषामन्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः। **तथापीति**। करणमित्यनुषज्यते। तथा च सङ्गतेः करणकोटावन्तर्भाव इति तस्या अवान्तरव्यापारयोग इति भावः। सङ्गतेर्वाक्यार्थज्ञानानुकूलत्वं साक्षाद्वाक्यार्थधीजनकत्वं, वाक्यार्थज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वं, तदनुकूलपदार्थस्मृतिहेतुत्वं वा ? तत्र नाद्य इत्याह **न तावदिति**। अस्य पदस्येदं वाच्यमिति पदार्थाश्रयत्वेन सङ्गतेर्ग्रहाच्च वाक्यार्थाश्रयत्वमित्यर्थः। न चान्याश्रया सङ्गतिरन्यद् बोधयत्यतिप्रसङ्गादिति भावः। **सामान्यतद्धर्मात्रेति** मतभेदेन द्रष्टव्यम्। द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति **नापीति**। विशिष्टस्य करणत्वेऽपि विशेषणमात्रस्यातत्त्वादिति भावः। अन्त्ये तु विवादपर्यवसानमित्याह **तदनुगुणेति**।

ननु वृद्धव्यवहारादन्वित एव पदानां शक्तिरित्याशङ्क्योक्तयुक्त्या निराकरोति **अन्वित एवेति**। नन्वन्वयविशेषे न शक्तिर्येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु क्रियाकारकयोरन्योन्याविनाभावादन्वयसामान्यम् उपस्थितमिति तत्रैव शक्तिग्रह इत्याह **स्मृतेति**। क्रियाकारकान्वयविशेषस्य च वाक्यार्थत्वान्न तदपूर्वत्वभङ्ग इत्यर्थः। नन्वेवं क्रियाकारकपदयोः पर्यायताऽऽपत्तिः, ताभ्यां कारकक्रिययोरप्युपस्था-

प्रकाशिका।

विशिष्टस्येति। विशिष्टस्यापीत्यर्थः। तथा चाभ्युपगमवादोऽयमिति ध्येयम्।

मकरन्दः।

विशिष्टस्येति। विशिष्टस्यापीत्यर्थः। तथा चाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः।

टिप्पणी।

धानद्वारेति। अन्वितत्वं विशेषणं तेन तत्र शक्तित्वीकारेऽपि न क्षतिः। **पदार्थाश्रयत्वेन**

नोक्तदोषावकाशः । नाऽपि पर्यायतापत्तिः, प्राधान्येन नियमात् । नापि पौनरुक्त्यं, विशेषाऽन्वये तात्पर्यात् । नापीतरेतराश्रयत्वम्, स्वार्थस्मृतावनपेक्षणात् । नापि वाक्यभेदापत्तिः । परस्परपदाऽर्थस्मृतिसन्निधौ तदितरानपेक्षणादिति चेत् । न । अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः ? यदि यत्र सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतोपयोगीति । न हि यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः । अथान्वितत्वयैव तत्र व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तदसत् । प्रमाणाभावात् ।

प्रकाशः ।

पनादित्यत आह **नापीति । प्राधान्येनेति ।** क्रियापदं कारकमभिदधदपि कारकविशेष्यां क्रियामाह, कारकपदञ्च क्रियामप्यभिदधत् क्रियाविशेष्यं कारकमाहेति विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदादित्यर्थः । ननु क्रियाकारकविशेषवाचकं पदं पुनरुक्तं, कारकोपहितक्रियादेरितरपदेनैवोपस्थापनादित्यत आह **नापीति । विशेषेति ।** सामान्यज्ञानेऽपि तद्विशेषज्ञापनाय विशेषपदमित्यर्थः । ननु कारकपदात् कारकोपस्थितिमपेक्ष्य क्रियापदेन तद्विशिष्टा क्रियोपस्थाप्या, कारकपदेन च क्रियापदात् क्रियोपस्थितिमपेक्ष्य तद्विशिष्टं कारकमुपस्थाप्यमित्यन्योन्याश्रय इत्याह **नापीति । स्वार्थेति ।** कारकक्रियोपस्थितिमनपेक्ष्य क्रियाकारकपदाभ्यां विशिष्टास्मरणादित्यर्थः । नन्वेवं घटाऽन्वितमानयनमानयनान्वितो घट इति विशेषणविशेष्यभावभेदादर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादित्यत आह **नापि वाक्येति ।** यत्रैकस्मिन् वाक्यार्थे पर्यवसन्ने वाक्यार्थान्तरबोधस्तत्र वाक्यभेदः, अत्र तु न तथा, विशेषणविशेष्यमात्रभेदेऽपि घटानयनात्मकार्थस्याभेदादित्यर्थः । **यत्रेति ।** यत्र वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः सङ्गतिग्रह इत्यर्थः ॥

प्रमाणाभावादिति । ननु वृद्धव्यवहारेणानुमितेतरान्वितपदार्थज्ञाने पदकरणत्वग्रहादुपस्थितत्वाच्च तत्रैव शक्तिग्रहो न पदार्थज्ञानमात्रे, तस्य व्यवहाराहेतुतया ततोऽनुपस्थितेः । मैवम् । विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियतत्वेनेतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ विशेष्यस्य पदार्थज्ञानस्याप्युपस्थितेस्तत्रैव शक्तिग्रहाल्लाघवात् । न त्वितरान्वितेऽपि, गौरवात् । न चानन्यलभ्यत्वात्तत्र शक्तिः, पदार्थज्ञानशक्त्वेन ज्ञातपदस्य स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽवश्यकाकाङ्क्षादिसान्निध्यात् समभिव्याहृतपदार्थेन स्वार्थान्वयानुभावकत्वस्वभावकल्पनात् । न चाशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गः, शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपसतो नियामकत्वात् । अन्वयसामान्यशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् । तस्मात् पदार्थानामन्वितज्ञानजनकत्वेऽपि यथा जातिवाचकपदानां व्यक्तावेकैव शक्तिर्जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे तु स्वरूपसती व्याप्रियते, तथा एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे ज्ञाता व्याप्रियत इति नान्वयांशेऽपि शक्तिः । ज्ञातशब्दशक्तिजन्यज्ञानविषयस्यैव शक्यत्वात् ॥

नन्वन्वये पदानां तात्पर्यं तन्निर्वाहिका च वृत्तिः । न च स्वार्थसम्बन्धिनि स्वान्वये तात्पर्याल्लक्षणा, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेश्च न वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम् । वाक्यार्थस्यापूर्वतयाऽन्वयस्य स्वार्थसम्बन्धित्वेन पूर्वमज्ञानात् । एवञ्चान्वयः पदशक्यः वृत्त्यन्तरं विना पदबोध्यत्वात्

प्रकाशिका ।

कारकविशेष्यामिति । इदमुपलक्षणम् आनयनत्वादिना विशेषप्रकारेणेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवमग्रेऽ-

टिप्पणी ।

सङ्गतेरिति । पदार्थविषयकत्वेनेत्यर्थः । **न च शक्यान्वयानुभावेऽतिप्रसङ्ग इति ।** सति सप्तमीयम्, अशक्यस्यान्वयस्यानुभवे सति शक्यान्वयनियमभङ्गोऽतिप्रसङ्गः गोपदस्य घटानुभावकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । **शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपसत इति ।** अशक्यं यदि पदमनुभावयेच्छक्यान्व-

अन्वितार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न । अनन्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः । आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरस्तु, न हि सामान्यतोऽन्वितानवगमेऽन्वयविशेषे जिज्ञासा स्यात् । न । दृष्टे फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदाक्षेपतोऽप्युपपत्तेः । शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुतश्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात् । न चैवम् । ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत् । कुतस्तर्हि कविकाव्यानि विलसन्ति । न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम । न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं शब्द-

प्रकाशः ।

पदार्थवदिति । मैवम् । वृत्तिं विनाऽप्युक्तरीत्या पदानामन्वयबोधकत्वसम्भवेनाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा शक्त्या तात्पर्यनिर्वाहदर्शनाद् वृत्त्यन्तरोच्छेदात् । अत एव धूमोऽस्तीत्यत्र शक्त्या धूमोपस्थितावनुमानद्वारा वह्नौ तात्पर्यनिर्वाहान्न लक्षणेत्यस्माकं पैतृकः पन्था इति सङ्क्षेपः ॥

उक्तान्यलभ्यत्वमविद्वानाह—

अन्वितार्थेति । उक्तमभिप्रेत्याह अनन्वितेति ॥ पदार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव पदादावश्यकाकाङ्क्षादिसहकारिवशादेवान्वयज्ञानसम्भवान्नान्वये शक्तिः कल्प्यते इत्यर्थः । आकाङ्क्षेति । प्रमाणमिति विपरिणतेन सम्बन्धः । ओदनमित्युक्तेऽन्वयविशेषे जिज्ञासाऽस्ति, सा च सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते भवतीति तदन्यथानुपपत्त्याऽन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्यते इत्यर्थः । दृष्ट इति । यथा दृष्टे रूपविशेषे रससामान्यमनुमाय तद्विशेषे जिज्ञासा, तथा पदार्थमात्रस्य कोष्ठगत्यान्वयमात्रव्याप्तेरन्वयसामान्यज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः । शब्देति । पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षाद्युपस्थितकलायादेरन्वयबोधो न भवति, किन्तु पदोपस्थापितस्यैवेत्यन्वयविशेषे शब्दोपयोगादन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्येत्यर्थः ॥

तदेतदिष्टापादनमित्यन्तरा पदार्थकरणवादी भट्टोऽन्विताभिधानवादिनमास्कन्दति कुतस्तर्हि

प्रकाशिका ।

पि एतच्चाग्रे स्फुटम् । आकाङ्क्षादीनामावश्यकत्वं यदुक्तं तत्र हेतुमाह अन्वयसामान्यस्येति । अत एव न चेति पूर्वमियं फक्किका युज्यत इत्याहुः । एवञ्चान्वय इति । घटानयनयोरन्वय इत्यर्थः । तेनान्वयपदशक्यतया न सिद्धसाधनमिति द्रष्टव्यम् । विपरिणतेनेति । प्रमाणाभावादिति मूले षष्ठ्यर्थाविरुद्धस्य श्रवणादिति भावः । कोष्ठगत्येति । वस्तुगत्येत्यर्थः । अन्वयविशेषे शब्दोपयोगादिति । पदस्य पदार्थमात्रोपस्थितिरेव यदि व्यापारस्तदा प्रत्यक्षोपस्थितकलायेनापि पचतीति पदस्यान्वयबोधापत्तिरतः पदोपस्थितस्यैव न्यायमते शाब्दबोधविषयत्वमित्यन्वये पदशक्तिः कल्पनीयेति नैयायिकं प्रति प्राभाकरस्याक्षेपः । अन्तरेति । शब्दोपस्थितपदार्थानामेव परस्परमन्वयः शब्देन बोध्यत इति समाधानमाशयस्थं यावन्नैयायिको न वक्तीत्यर्थः । अत एव नैयायिकेनायं पूर्वपक्षोऽग्रे न समाहितः, तात्पर्यगत्यैव समाधानादिति ध्येयम् । इष्टापादनमिति । प्रकारान्तरो-

मकरन्दः ।

आवश्यकाकाङ्क्षादिसाचिव्यादिति यदुक्तं; तत्र तदावश्यकत्वे हेतुमाह अन्वयसामान्येति । अत एवेयं फक्किका, न चेत्यस्य पूर्वं युज्यते इति प्राहुः । कोष्ठगत्या वस्तुगत्येत्यर्थः ।

टिप्पणी ।

यमेवेति नियमकल्पनादित्यर्थः । अन्वयविशेषे शब्दोपयोगादिति । पचतीत्यादौ कलायमित्याद्युक्त एव पाककलाययोरन्वयविशेषास्य प्रतीयते, नचैकपदस्याप्यभाव इति सर्वसम्मतो नियमः अन्वयस्य सामान्यतः शक्यत्वे उपपद्यते सामान्योपस्थितेऽन्वये या जिज्ञासात्मिका ह्याकाङ्क्षा तस्याः शाब्दीत्वाच्छब्देनैव प्रपूरणस्य युक्तत्वात्, विशेषस्य शब्दज्ञाततापेक्षान्वितशक्तपदद्वयार्थस्मृतिपर्यवसन्नो विशेषः शाब्द इति तज्ज्ञानस्य शाब्दजिज्ञासानिवर्तकत्वम् । अन्वयस्याशक्यत्वेऽशाब्दे तस्मिन् जिज्ञासा शाब्दी न स्यात्, येन प्रमाणेनावगम्यते सामान्यमुत्सर्गतस्तत्प्रमाणेन तत्र हि जिज्ञासेति प्रत्यक्षाद्यवगतार्थमानेऽपि जिज्ञासानिवृत्तिः स्यादित्युक्तनियमो न स्यादिति भावः ।

बोधनी ।

(१)यदाहि इति । अपौरुषेयत्वनिश्चयेन दोषाभावे निश्चितेऽनुमानसामग्री पूर्णेत्यनुमानादेव संसर्गसिद्धेर्वेदानुवाद एव स्यादिति किमविशेष एव सर्वथा लोकवेदयोरित्यत्राह इयांस्तु इति । वेदे वक्तुरभावात् पदार्थानेव पक्षीकृत्य तत्संसर्गः साध्यः, लोके तु वक्तृज्ञानविशेषणतयेत्येतावान्विशेषः । संसर्गस्यानुमानतः सिद्धिरित्यत्र फले तु न विशेष इति । तथा च इति । वेदेऽपि संसर्गस्यानुमानतः सिद्धावित्यर्थः । किंचैवमनुमानात्संसर्गसिद्धौ न तत्रान्विताभिधाने शब्दस्य प्रमाणमस्ति तत्प्रमाणस्यान्वितत्वेन प्रतीतेरन्यथाप्युपपन्नत्वादित्याह न चैवम् इति । वृथा प्रयासः । अन्विताभिधानकल्पन इति शेषः । तस्माल्लोक एव शब्दस्यानुवादकत्वमिच्छतो वेदस्याप्यनुवादकत्वमनिष्टं प्रसज्यत इति श्लोकार्थमुपसंहरति तस्मात् इति । यद्वा लिङ्गेन निर्णीतेऽर्थे शब्दस्यानुवादकत्वं वदतो विलम्बितप्रवृत्तेर्लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं न शब्दस्येति निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धीति, पूर्वश्लोकार्थोपसंहारः इति ।

एवमन्विताभिधानमङ्गीकृत्य लोकवेदयोस्तुल्यत्वमावेदितम्, इदानीं तदपि निराकुर्वन्नाह किं चेदम् इति । अविवादात् इति । अभिहितान्वयवादिनोऽप्यन्वितप्रतिपादनमात्रं संवदन्ति, तदभिधान एव ते विवदन्त इति । विवादादेव इति । अन्वितप्रतिपादनो द्देशेन पदार्थानभिदधति । पदानीत्यत्रापि नास्माकं विवाद इति । तद्यदि व्युत्पत्तिवलेनान्वितप्रतिपादनं तर्हि अनुभूतो वाक्यार्थो नावगम्येतेत्याह नापि संगति इति । न च पदार्थविषययैव संगत्या वाक्यार्थप्रतिपादनं तस्याः पदार्थप्रतीतिमात्रोपक्षीणत्वादित्याह नापि स्वार्थे इति । अर्थसंगतिरेव तत्रानुपक्षीणा वाक्यार्थेऽप्युपयुज्यत इत्युच्येत तर्हि पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्योः पूर्वापरभावो न स्यादित्याह नापि सैव इति । अस्तु तर्हि यौगपद्यमित्यत्राह यौगपद्य इति । अवगतपदार्थो हि तेषां योग्यतादिकं प्रतिसंधातुं क्षमत इति । नन्वेकस्या एव संगतेः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्योः क्रमेणैव हेतुत्वं काष्ठस्येव ज्वालापाकयोरित्यत्राह नापि सैव इति । करणानामेव ह्यवान्तरव्यापारापेक्षेति भावः । ननु तदनुवादकत्वं वदतो विलम्बितप्रवृत्तेर्लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं संगतिमन्ति पदानि करणं तथापि वाक्यार्थानुगुणसंगतिभाञ्जि तानि तथा न तु केवलानि, ततश्च संगतिरपि करणशरीरानुप्रवेशिन्येवेत्याह तथापि इति । न तावत् इति । पदार्थविषयत्वेन संगतेस्त्वद्दृष्ट्या सामान्यमात्रविषयत्वात् अस्मद्दृष्ट्या तद्विशिष्टव्यक्तिमात्रविषयत्वाद्वा न तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणना संभवतीति पदार्थाश्रयत्वेऽपि संगतेर्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुण्यव्यापारवत्त्वेन तदानुगुण्यमस्तीत्यत्राह नापि तदनुगुण इति । उक्तं ह्येतत्संगतेरकरणत्वान्नावान्तरव्यापारयोगित्वमिति । नन्वस्तु पदानामेव करणत्वादवान्तरव्यापारः, स तु संगत्यधीन इति वाक्यार्थप्रत्ययानुगुणत्वं तस्या इत्यत्राह तदनुगुण इति । करणानां पदानां पदार्थप्रतिपादनलक्षणोऽवान्तरव्यापारः संगत्यधीन इत्यत्र नास्माकं विवाद इति ।

प्रकाशः ।

इति । अन्यथा मानाभावात् संसर्गज्ञानानुदयाज्जवकाव्यरचना न स्यादिति पदार्था एव चिन्तावशोपस्थिता अन्वयबोधकाः । यत्रापि पदात् पदार्थोपस्थितिस्तत्रापि पदार्था एवान्वयबोधकाः, न तु पदान्यपि, पदार्थस्मृत्यैवान्यथासिद्धत्वात्, कथमन्यथा श्वेतरूपदर्शनाद्धेषाशब्दश्रवणात् क्षुरविक्षेपशब्दश्रवणाच्छब्दं विना श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः । न चैवं पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितकलायेनान्व-

प्रकाशिका ।

पस्थितपदार्थानामपि शाब्दोऽन्वयबोधो भवत्येवेति प्राभाकरोक्तान्वितशक्तियुक्तावसहमानो भट्टः

मकरन्दः ।

अन्विताभिधानवादिनमिति प्रभाकरमित्यर्थः ।

(१) इयं बोधिनी ४०४ पृष्ठं प्रारभ्य ४०८ पृष्ठपर्यन्तमूलव्याख्याऽऽदर्शपुस्तकाशुद्ध्या संपादकप्रमादाच्चात्रागता तत्र पठितव्या ।

बोधनी ।

नन्वाकाङ्क्षादित्रयोपेतपदार्थान्तरान्वित एवार्थे संगतिरिति ब्रूमः, तत्रास्त्येव विवाद इत्याह **अन्वित** इति । विस्मरणमेवात्रापराध्यतीत्याह **उक्तम्** इति । अथ संभावितसकलदोषपरिहारेण प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते **स्मृतेति चेदि**त्यन्तेन । पदान्तरस्मृतेन प्रतियोगिमात्रेण कारकेण क्रियया वाऽन्विते स्वार्थे क्रियायां कारके वा संगतिर्गृह्यते न तु विशेषान्विते, तथा च सर्वेष्वपि वाक्येषु तथात्वाविशेषात् संगतिर्ग्रहीता स्यादिति, ततश्च न तावद्वाक्यार्थस्यापूर्वत्वदोषः पदार्थस्मृत्युत्तरकालभावित्वात्तदन्वयप्रतीतेः क्रमभावोऽपि संगच्छत इति तर्हि कारकपदस्य क्रियाप्यर्थः क्रियापदस्यापि कारकमिति तयोः पर्यायता स्यादित्यत्राह **नापि** इति । ओदनमिति कारकपदमोदनत्वं निमित्तीकृत्य स्वेन रूपेणौदनमभिधत्ते, ओदनं तु तत्प्रतियोगित्वमात्रेण, ततश्च स्वरूपाभिधानलक्षणस्य प्राधान्यस्य स्वार्थ एव नियतत्वान्न पर्यायतेति । यदि पदार्थस्यैवान्वितोऽर्थः तर्हि पदसंघातात्मनो वाक्यस्यापि स एवेति वाक्यार्थः पुनरुक्तः स्यादित्यत्राह **नापि पौनरुक्त्यम्** इति । पदार्थविशेषविशिष्टेऽन्वये तात्पर्यं वाक्यस्य, न त्वेवं पदस्येति । यद्वा क्रियाकारकपदयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य स्वार्थविशेषान्वयतात्पर्यभेदात्परिहारः । ननु क्रियाभिधाने सति तदन्वितं कारकमभिधेयं कारकपदेन, तथा कारकाभिधाने सति तदन्विता क्रियाभिधेया क्रियापदेनेतीतरेतराश्रयत्वं स्यादित्याह **नापि** इति । तथा स्यादयं दोषः यद्यभिहितेनार्थान्तरेणान्वितः स्वार्थोऽभिधीयते, न त्वेवं स्मारितेनान्वितस्याभिधानादन्वितस्यैव च स्मरणादिति । नन्वोदनं पचतीत्यत्र क्रियापदं कारकापेक्षं सत्समुच्चारितादन्येन तेमनादिनान्वितं स्वार्थं अभिदध्यात्, एवमोदनमपि क्रियान्तरेणौदनमानयेत्यादिनान्वितमित्यर्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत्राह **नापि वाक्यभेद** इति । संनिधेरप्यन्वयहेतुत्वाच्च संनिहितमतिक्रम्यान्यदपेक्ष्यत इति । यद्वा अन्विताभिधायीनि पदानि प्रत्येकवाक्यानि भवेयुरित्याशङ्क्य यदि परस्परं संस्मृतौ संनिहितानामन्योन्याकाङ्क्षा न भवति तदा वाक्यभेदात् भवेत् यथाऽयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राजपुरुषयोर्यत्र तु स्मृतिसंनिहितानामन्योन्याकाङ्क्षाऽस्ति यथा राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्येतावन्मात्रोच्चारणे राजपुरुषयोस्तथैकवाक्यतेति परिहारः । अथ सिद्धान्ती यावत्संभवं विकल्प्य दूषयति **नान्विते** इति । अन्वितमित्यत्रेतिशब्दो द्रष्टव्यः प्रकृतस्यान्विताभिधानस्य यत्र रूपवति तद्वत्ता स्पर्शवत्ता तस्य चक्षुषः अन्विते संगतिग्रह इत्यस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाशङ्क्य प्रमाणाभावेन दूषयति **अथ** इति ।

नन्वस्ति प्रमाणमर्थापत्तिरित्याह **अन्वित** इति । **न** इति । आकाङ्क्षादिमत्पदार्थप्रतिसंधानादप्यन्वितप्रतीत्युपपत्तेरिति । ननु पचतीत्युक्ते किमोदनं तेमनं वेति कारकविशेषजिज्ञासा तावज्जायते, न चासावज्ञाते सामान्येऽवकल्प्यते तेन क्रियापदादेव कारकसामान्यान्वितां क्रियामयमज्ञासीदेवं कारकपदादेव क्रियासामान्यान्वितं कारकमित्यन्विते व्युत्पत्तिः कल्प्यत इत्याह **आकाङ्क्षा** इति । **न** इति । क्रियाकारकयोरविनाभावेनेतरेतरसामान्याक्षेपादपि विशेषजिज्ञासोपपद्यते, न हि चक्षुषा रूपेऽधिगते द्रव्ये रसविशेषजिज्ञासा भवन्ती रससामान्यस्य चाक्षुषत्वं कल्पयतीति । ननु यदि पदार्थमात्रपर्यवसितेषु पदेषु पदार्थेभ्य एवान्वयप्रतीतिः स्यात्तर्हि हेत्वन्तरप्रतीतेभ्योऽपि भवेन्न चैवमस्ति ततः पदान्येव यावदन्वयं गच्छन्तीत्याह **शब्द** इति । अस्त्येव हेत्वन्तरप्रतीतेभ्योऽपि पदार्थेभ्योऽन्वय-

प्रकाश।

प्रबोधापत्तिः । शब्दोपस्थिते पदार्थे शब्दोपस्थापितपदार्थान्तरेणैवान्वयात्, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायात् । अत एव श्रुतार्थापत्तिस्थलेऽपि शब्द एव कल्प्यते इत्यर्थः ।

प्रकाशिका ।

प्राभाकरमास्कन्दतीत्यर्थः, अन्विताभिधानवादिनं प्राभाकरं **शब्दोपस्थित इति** । साकांक्षपदार्थोपस्थितित्वेन कारणता आकांक्षा च स्वभावात्, शब्दोपस्थितयोरेव प्रकारान्तरोपस्थितयोरेव

स्तदाभासा वा सम्भवन्ति, अन्यत्र चिन्तावशेन पदार्थस्मरणेभ्यः। असंसर्गाग्रहोऽस्त्विति चेत्। मम तावत् संसर्गग्रह एवासौ। तवाऽपि सैव पदावली क्वचिदन्वये पर्यवस्यति क्वचिदनन्वयाग्रहे इति कुतो विशेषात्। आप्तानाप्तवक्तृकतयेति चेत्। किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेष आहितः? आहो वक्तैवावच्छेदकतया

बोधनी।

प्रतीतिरित्याह कुतस्तर्हि इति। न ह्युत्प्रेक्षिते संसर्गे कर्तुः प्रत्यक्षादीनि तदाभासा वा संभवन्ति। स्मृता एव पदार्थास्तत्र कारणम्। यथा चाहुः—

पश्यतः श्वेतमारूढं हेषाशब्दं च शृण्वतः। खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः॥ इति।

असंसर्ग इति। तेन न शब्दव्यभिचार इति। मम इति। तेन यतः कुतश्चिदपि स्मृतैरन्वयप्रतीतेर्नानिष्टप्रसङ्ग इति। न चापि विशेषहेत्वभावेनायं विभागो युज्यत इत्याह तवापि। इति विशेषहेतुमाह आप्त इति। विकल्प्य दूषयति किम् इति। तथाविधेनाप्तेन वक्त्रा तेषु पदेष्वन्वयपर्यवसानानुगुणः कश्चिदतिशय आधीयते किमाप्तवक्तृत्वमेव वा तेषां विशेषः? प्रथमे यथाभिहितान्वयवादिनां पदार्थप्रतिपादनानुगुणपदगतशक्तिव्यतिरेकेण पदप्रतिपादितानामेव पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायनदर्शनात्तेष्वपि पदाधेया शक्तिरङ्गीकर्त्तव्येति गौरवमापद्यते तथा भवतोऽपि पदान्तरसाधारणशक्तिव्यतिरेकेणाप्तोक्तेषु पदेष्वन्वयप्रतीत्यनुगुणस्याप्तेनाधीयमानस्यातिशयस्याभ्युपगमाद् गौरवम्। द्वितीये तु यथा तव वक्तुरवच्छेदकत्वेन पदविशेषत्वं तथा ममापि पदानां पदार्थावच्छेदकत्वेनैव विशेषकत्वमस्तु न चातिशयाधानेनेति। यदि प्रतिपादितत्वविशेषेण पदार्था वाक्यार्थं गमयेयुः तर्हि नाभि-

प्रकाशः।

असंसर्गेति। उत्प्रेक्षादिवशाद्वाक्यार्थासंसर्गाग्रहः काव्यरचनाहेतुरित्यर्थः। ममेति। मया पदैरप्रतिपादितानामपि पदार्थानां संसर्गप्रमोत्पादकत्वाभ्युपगमान्नासंसर्गाग्रहस्तत्र हेतुरित्यर्थः। त्वयाप्येतदभ्युपेयं, गत्यन्तराभावादित्याह तवापीति। गुरोरपीत्यर्थः। उच्चारणमात्रकर्तृतैव तत्र विशेष इत्यर्थः। यद्याप्तेन तेषु पदेषु कश्चिद्विशेषो नाहितः, तदा नाप्तोक्तान्यन्वयबोधकानि स्युरित्याप्तेन

प्रकाशिका।

वेति न तत्रान्वयबोध इत्यर्थः। एतदिति। पदानां पदार्थोपस्थापकत्वमात्रमित्यर्थः। तवापीतीति। संसर्गज्ञानजनताकनियामकत्वं यथा तवाप्तोक्तत्वस्य तथा ममापि पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वस्येति भवदुक्तातिप्रसङ्गाभावात् नान्वये त्वदुक्तयुक्त्या पदशक्तिरिति मूलग्रन्थकार्थः। नन्वेवं कविकाव्यस्थले शाब्दं ज्ञानं स्यादिति भट्टस्यापसिद्धान्त इत्याशङ्कायामग्रे मूलं तस्मादिति। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनैव तदुक्तमुद्देश्यपदार्थोपस्थापकत्वमात्रस्य तावतापि सिद्धेः। वस्तुतः साकांक्षपदार्थोपस्थितित्वेनैव कारणतेति तत्रापि शाब्दमेव ज्ञानमिति तस्य मूलस्याशयः। केचित्तु सैव पदावली क्वचिदन्वयग्रहपूर्विका क्वचिदनन्वयाग्रहपूर्विकेति परस्परव्यभिचारात्, कथं तयोश्च कारणतेति तवापीति फक्किकार्थमुक्त्वा तदनुसारेण मूलप्रकाशौ व्याख्यातवन्तः। ते भ्रान्ताः। तथा सत्याप्तानाप्तेत्यादिफक्किका कार्यतावच्छेदकविशेषोक्तिपरत्वेन योज्येति "आप्तानामेव सा शक्तिरि"त्याद्यनुयोगस्य प्राभाकरं प्रत्यसङ्गतत्वापातात्, आप्तस्य कारणकोटिनिवेशे हि सा शोभेतेति नचेत्सा परिभावनीया प्रकाशोऽपि बहुषु स्थलेषु तथा सति विरुद्ध्यत इति संक्षेपः। तत्रान्वयेऽपि। पदार्थोपस्थिता-

मकरन्दः।

त्वयापीति। अन्यथा क्वचिदन्वयधीपूर्वकत्वं क्वचिदनन्वयाग्रहपूर्वकत्वमिति व्यभिचारापत्तेरिति भावः।

टिप्पणी।

संसर्गप्रमोत्पादकत्वाभ्युपगमादिति। प्रमेति सम्पातायातं बोधेति वक्तव्यम् गत्यन्तराभावादित्याह तवापीतीति। तवापीत्यादिसन्दर्भस्य निगूढोऽयमभिप्रायः व्यक्तस्तु पदार्थे पदस्य विशेषणत्वाभ्युपगमात् प्रत्यक्षोपस्थितितान्वयबाधोऽन्वितभिधाननिराकरण एव यातः, नव्यमतनिगर्वप्रतिपा-

विशेषः ? । प्रथमे अभिहितान्वयवादिनामिव तवापि शक्तिकल्पनागौरवम् । द्वितीये तु वक्तुरिव पदानामप्यवच्छेदकतयैव विशेषकत्वमस्तु । एवं तर्हि पदानामप्यन्वयप्रतीतावस्त्युपयोगः । कः सन्देहः । परं पदार्थाभिधानेन, न त्वन्यथा । यथा तवै-

बोधनी ।

मतान्वयसिद्धान्तसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति एवं तर्हि इति । गूढाभिसंधिराह कः संदेह इति । तर्ह्यन्विताभिधानमेवाङ्गीकृतं स्यादित्याशङ्क्याभिसंधिमुद्घाटयन्नाह परम् इति । अन्वयोद्देशेन पदार्थाभिधानेन पदानामुपयोगो न त्वन्विताभिधानेनेति । यथाप्तानामन्वयप्रतीतावप्युपयोगः तदा शालिकानाथस्यायं

प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि ।
पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् ॥

इति श्लोकः पदानामिति पदं प्रतिक्षिप्य तस्य स्थाने आप्तानामितिपदं प्रक्षिप्य पठितव्यमित्याह

प्रकाशः ।

पदनिष्ठातिशयाधानकल्पने यथा पदानां स्वार्थाभिधाने शक्तिस्तत्रान्वयधीहेत्वतिशयाधानशक्तिश्चेत्यऽभिहितान्वयपक्षे गौरवं, तद्वत्तवाप्तानां पदोच्चारणशक्तिः पदनिष्ठातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति गौरवमापतितमित्याह प्रथम इति । अन्त्ये, ममापि पदैर्न पदार्थे शक्तिराधीयते, किन्तु पदोपस्थापितत्वमेवाप्तोक्तत्वमिव विशेषः स्यादित्याह द्वितीये त्विति । नन्वेवं पदानामेव वाक्यार्थवाचकत्वे सिद्धमन्विताभिधानमित्याह एवं तर्हीति । त्वन्मते यथाऽऽप्तानां पदोच्चारणमात्रे हेतुत्वं नान्वयबोधे, तथा ममापि पदानां पदार्थोपस्थापनमात्रे हेतुत्वं पदार्था एवाकाङ्क्षाद्युपेता अन्वयबोधका इत्याह कः सन्देह इति । तदाहुः—

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।
यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वते ॥ इति ॥

न तु वाक्यार्थवाचकत्वेन । तथा सति त्वन्मतेऽप्याप्तानां तद्वाचकत्वापत्तेरित्याह न त्विति । एवञ्च प्राथमिकत्वाद् यदि पदानामन्वयबोधे करणत्वमापाद्यते, तदाऽऽप्तानामेव तथात्वात् तेषामेव

प्रकाशिका ।

वित्यर्थः । अभिहितान्वयपक्षे भट्टपक्षे गौरवं प्राभाकरेण त्वयोक्तमिति शेषः । प्रयोजकत्वे वृद्धसम्मतिमाह = न विमुञ्चतीति । सामर्थ्यं = तादृशस्य पदार्थोपस्थितिजननेन प्रयोजकत्वम् ।

मकरन्दः ।

यथा पदानामिति । यथा पदानां स्वार्थाभिधानशक्तिस्तत्र पदेष्वन्वयधीहेत्वभिधाऽऽख्यातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेत्यभिहि-तान्वयवादिनो मम भट्टस्य पक्षे गौरवं त्वयोच्यते, तथा तवाप्तानां पदोच्चारशक्तिः पदनिष्ठातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति शक्तित्रयगौरवमिति भावः । **तथा ममापीति ।** तथा च पदानां प्रयोजकत्वमात्रं न तु हेतुत्वमिति भावः । प्रयोजकत्वे प्राचीनसम्मतिमाह **न विमुञ्चतीति ।** व्यभिचारजातीयतयेत्युपलक्षणं, निर्व्यापारत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु पदार्थस्मरणवत्

टिप्पणी ।

दने निरुक्तसन्दर्भेण पदस्य विशेषणत्वप्रतीतौ कविकाव्यस्थले कवेस्तच्छेतुशब्दोपपादनासम्भवात् । **तत्रान्वयधीहेत्वतिशयाभिधान इति ।** उपस्थिते पदादेव वाक्यार्थान्वयधीहेतुः शक्तिर्न कुतः प्रत्ययादित इति पद एव तादृशशक्त्यनुकूला शक्तिर्न तत्रेत्यपि स्वीकरणीयम् इति शक्तित्रयमावश्यकम् । **आप्तानां पदोच्चारणशक्तिरिति ।** वाक्यार्थान्वयधीहेतुंपदं कुतो नानाप्त उद्भावयतीत्युच्चारणानुकूलशक्तिराप्ते स्वीकार्या, आप्तोच्चरित एव तत्र पदे कुतोऽन्वयबोधानुकूलोऽतिशयो न त्वना-

वाक्यस्य संसर्गपरतया पदसमभिव्याहारमात्रेण, न त्वन्यथा । अन्यथा तु गुरुमतविदामेव श्लोक आप्तपदप्रक्षेपेण पठनीयः—

प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि ।
आप्तानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् ॥ इति ॥

तस्मात् प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा, पदार्थानामाकाङ्क्षादिमत्त्वे सति अभिहितानामवश्यमन्वय इति कुतोऽतिप्रसङ्गः ।

न चैवं सति पदार्था एव करणं, तेषामनागतादिरूपतया कारकत्वाऽनुपपत्तौ तद्विशेषस्य करणत्वस्यायोगात् । तत्संसर्गे प्रमाणान्तरासंकीर्णोदाहरणाभावाच्च ।

बोधनी ।

अन्यथा तु इति । तथा पठति प्राथम्यादित्येतदुक्तं भवति । पदार्थेभ्यः पदानां प्राथम्यात्तेषामभिधातृत्वस्य च संप्रतिपन्नत्वादभिहितान्वयवादिभिरपि तेषां वाक्यार्थे तात्पर्यस्य चाभ्युपगमादन्वयं प्रति पदानामेव शक्तिरभ्युपगम्यतां न पदार्थानामिति हि श्लोकेन प्रतिपाद्यते । तत्र यद्याप्तानां समभिव्याहारयोग्यपदोच्चारणव्यतिरेकेण पदेषु शक्त्याधानमप्यङ्गीक्रियते तदा पदेभ्य आप्तानामेव प्राथम्यादित्यादिहेतुभिः अन्वयप्रतिपादने शक्तिरङ्गीक्रियतां न पदानामिति ।

तदेवं यतः कुतश्चिदपि प्रतीतेरन्वयप्रतीतिरस्त्येवेत्युक्तं, संप्रति नास्माकमत्र निर्बन्धः पदाभिहितानामन्वयप्रतीतिरित्येतावतैवास्मत्सिद्धान्तसिद्धेस्तत्र चातिप्रसङ्गाभावादित्युपसंहारव्याजेनाह **तस्मात्** इति । नन्वेवं वाक्यार्थबुद्धौ पदार्थानामेव कारणत्वापत्तेः अशाब्दो वाक्यार्थः स्यादित्यत्राह **न चैवम्** इति । पूर्वभावनियमो हि कारणत्वं, तत्कथं संसर्गप्रत्ययपतितानामनागतानां पदार्थानां भवेत्, दूरे च कारणत्वविशेषः करणत्वमिति । न च शब्दादिप्रमाणव्यतिरेकेण पदार्थेभ्य एवान्वयप्रतीतिः क्वचिदपि दृश्यते येन पदार्थानामेव हेतुत्वं भवेदित्याह **प्रमाणान्तरे**ति ।

प्रकाशः ।

तत् किं न स्यादित्याह **अन्यथेति** । पदानामेवेति गुरुमतश्लोके विशेषः । सा शक्तिरन्विताभिधाने शक्तिरित्यर्थः ।

तस्मादिति । कविकाव्यस्थले मनसोत्प्रेक्षासहितेषु चिन्तावशोपस्थितेषु पदार्थेषु क्वचिद्दोषवशात् क्वचिदनुमानात् संसर्गज्ञानमसंसर्गाग्रहो वा भवतु, यत्र तु शब्दादाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितिस्तत्र पदार्था एव करणम् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायाच्च न शब्दं विना प्रकारान्तरोपस्थितपदार्थानां शब्दोपस्थापितपदार्थैरन्वयबोध इत्यर्थः ।

तदेवं भट्टमुखेन प्रभाकरं निराकृत्य पदार्थकरणत्वसिद्धान्तं निराकरोति **न चैवमिति** । **तत्संसर्ग** इति । पदं विना यत्र पदार्थज्ञानात् संसर्गज्ञानं, तत्र यथायथं मानान्तरसत्त्वान्न पदार्थानां

प्रकाशिका ।

दोषवशादिति । मानसं ज्ञानमिति शेषः । इदं च सर्वमभ्युपगमवादेन मूलकृतोक्तमिति वर्द्धमानोऽपि यथाश्रुतमेव व्याख्यातवान् । तात्पर्यन्तु मूलव्याख्यायामेवोक्तम् । **तदेवमिति** । प्राभाकरोक्तातिप्रसङ्गनिराकरणञ्च नैयायिकेन तात्पर्यगत्यैव कृतम्, यच्च तात्पर्यं मया प्रागेवोक्तं व्यभिचारिजातीयतयेत्युपलक्षणम् मिथ्यापारत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु पदज्ञानमपि न कारणमुत्प्रेक्षास्थले व्यभिचारात्, न च तत्र मानसमेव ज्ञानं, प्रकृतेऽपि तथासम्भवेन कल्पनीयप्रमाणभावस्य पदज्ञानस्य कारणत्वाकल्प-

मकरन्दः ।

पदज्ञानमपि न करणं, औत्प्रेक्षिकान्वयानुभवे व्यभिचारात् । किञ्च क्लृप्तप्रमाणभावेन मनसा पदार्थस्मरण-

टिप्पणी ।

सोक्त इत्यविशयानुकूला शक्तिरात एव स्वीकार्या वाक्यार्थधीश किञ्च पदे इति शक्तित्रयम् । नचै-

पदानान्तु पूर्वभावनियमेन पदार्थस्मरणाऽवान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः, व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्ताऽनुप्रसक्त्या ॥ १५ ॥

बोधनी ।

पश्यतः श्वेतमित्यादौ तु व्याप्त्याद्यनुसंधानेनैव पदार्थैरन्वयप्रतीतिरित्यनुमानादित्वमेवेति भावः । पदानां तु करणत्वे न कश्चिद्दोष इत्याह **पदानां तु** इति । ननु तेषामपि पदार्थप्रतीतिव्यवधानेन न पूर्वभावोऽस्तीत्यत उक्तं **व्यापारस्य** इति । यथाहुः—'पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्' इति ॥ १५ ॥

प्रकाशः ।

संसर्गबोधे करणत्वम् । तथाहि काव्यस्थले पदार्थज्ञानव्यापारकमुत्प्रेक्षादिसहकृतं मन एवान्वयानुभवे करणम् । न चैवमुत्प्रेक्षाया मानान्तरत्वम् । व्यभिचारजातीयतया लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकरूपाभावात् । श्वेतोऽश्वो धावतीति धीश्च लिङ्गजेत्यर्थः । ननु पदानामप्यतीतत्वात् कथं संसर्गधीकरणत्वम्, अथ पदस्मरणं करणं, तर्हि पदार्थस्मरणमेव करणमस्त्वाऽऽवश्यकत्वादित्यत आह **पदानां त्विति** ।

पदार्थस्मरणस्य निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वात् पदार्थस्मरणस्य पदज्ञानव्यापारतया तेन तदन्यथासिद्ध्यभावादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्पदस्यान्वयानुभवविशेषे कारणत्वाच्च । अपि च व्युत्पत्तिकाले प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनादन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थमन्वितबोधकत्वं शब्दस्य गृह्यते । तदत्र तन्निर्वाहार्थमर्थोपस्थितिरपि सहकारिणी कल्प्यते इति न तया शब्दस्यान्यथासिद्धिरिति शब्दतदर्थयोरुपस्थितयोरन्वयबोधात् कुत्रान्वयज्ञानशक्तत्वमिति संशये

प्रकाशिका ।

नादित्यत आह **अनुभवविशेष इति** । शाब्दजातीय इत्यर्थः । तथा च नोक्तव्यभिचारो गौरवञ्च प्रामाणिकम् । विजातीयज्ञानसिद्धौ विजातीयस्य तत्करणस्य स्वीकारात् । न च वैजात्यसिद्धिरेव कुत इति वाच्यम् । शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायात् आकाङ्क्षादिज्ञानसहकारितानुपपत्तेश्च । अन्यथानुमानमपि न स्यान्मनसैवान्यथासिद्धेरिति जितं (प्राभाकरैः) चार्वाकैः । नन्वेवमपि शाब्दस्य विजातीयत्वेऽपि मानसमेव कुतो न जायते समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वादिति चेन्न । अलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो मानान्तरसामग्र्या बलवत्वात् । अन्यथानुमित्युच्छेदेऽनुमिनोमीत्यनुव्यव-

मकरन्दः ।

सहकृतेनौत्प्रेक्षिकवदन्वयग्रहोपपत्तौ मानान्तरकल्पने गौरवमित्यत आह **अनुभवविशेष इति** । औत्प्रेक्षिकव्यावृत्तशब्दप्रयोज्यजातिमतीत्यर्थः, तथा च नोक्तव्यभिचारः, गौरवञ्च प्रामाणिकं, विजातीयप्रमासिद्धौ तत्करणस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु तत्सिद्धिरेव कुत इति चेत् । न । अनुमिनोमीत्यादिवत् शृणोमीत्यनुव्यवसायात् । ननु प्रत्यक्षसामग्रीबलवत्त्वान्मानसप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तदवश्यम्भाव इति चेत् । न । लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तथात्वेऽप्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या दुर्बलत्वात्, अन्यथा अनुमितेरप्युच्छेदः स्यात् । ननु प्रयोज्यव्यापारदर्शनात् प्रयोजकत्वमात्रं गृह्यते

टिप्पणी ।

चमुत्प्रेक्षाया मानान्तरत्वमिति । यदसाधारणं सहकार्य्यासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्य प्रमाणान्तरत्वादुत्प्रेक्षायास्तथात्वादिति भावः । **व्यभिचारजातीयतयेति** । बाधितोत्प्रेक्षायाः स्वजन्यज्ञानेन सह यो विषयस्य व्यभिचारस्तद्वत्तयार्थादप्रमाजनकतया तज्जातीयत्वेनाबाधितोत्प्रेक्षाया अपि न प्रमाकरणत्वरूपं प्रमाणत्वम्, लिङ्गस्य लिङ्गाभाससजातीयत्वेऽपि प्रमाणतावच्छेदकव्याप्तिपक्षधर्म्मतावत्त्वेन प्रमाणत्वेऽपि प्रकृते तादृशरूपाभावान्न तद्वत् प्रमाणत्वमित्यर्थः । **श्वेतोऽश्वो धावतीति धीश्चेति** । हेषाशब्दं पक्षीकृत्य जन्यतयाऽन्यशब्दविशेषत्वेन साध्यस्ततः प्रत्यक्षापरिचितं श्वैत्यं तत्रोपनीततया मनसा गृह्यते, ततः श्वेतमश्वं पक्षीकृत्य धावनक्रिया खुरविक्षेपशब्देन

अस्तु तर्हि शब्द एव बाधकं सर्वज्ञे कर्त्तरि, तथाहि—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ॥

इत्यादि पठन्ति । अस्यायमर्थः—न पारमार्थिकं चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति, आभिमानिकं तु तत् । न च सर्वज्ञस्याऽभिमानो, न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वमस्ति । उच्यते—

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता ।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥ १६ ॥

बोधनी ।

अस्तु पृथक् प्रमाणं शब्दः, स एव जगत्कर्तरि बाधकः स्यादित्याह अस्तु इति । कथमागमो जगत्कर्त्तारं बाधत इत्यत्राह **अस्यायमर्थ** इति । अस्तु तर्ह्याभिमानिकं कर्तृत्वम् ईश्वरस्येत्यत्राह **न च** इति । अभिमानो नाम भ्रान्तिः, स कथं सर्वज्ञस्य स्याद्विशेषाग्रहणहेतुकत्वात्तस्या इति । अस्तु तर्ह्यसर्वज्ञ इत्यत्राह **न चासर्वज्ञस्य** इति । **न प्रमाणम्** इति । न तावदनाप्तप्रणीतः शब्दो

प्रकाशः ।

प्राथम्याच्छब्दानामेव कारणत्वमवधारयति । किञ्चाग्निः करणम् ओदनः कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽप्यग्निनौदनं पचेतेत्यत्रैव कुतो नान्वयबोधः ? तावत्पदाऽर्थोपस्थितेरविशेषात् । तत्र परस्परमाकाङ्क्षा नेति चेत्, तर्हि साकाङ्क्षपदार्थोपस्थितौ पदविशेषजन्यत्वं तन्त्रमिति नागृहीतविशेषणान्यायात् पदविशेषोऽप्यन्वयबोधेऽङ्गमिति कथं न तस्य करणत्वम् । पदादमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसाये बाधकाभावाच्चेति सङ्क्षेपः ।

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गागतमन्विताभिधाननिराकरणं, तदनुप्रसक्तश्चाभिहितान्वयवाद इति विस्तरेण तन्निराकरणे ग्रन्थगौरवं स्यादित्यत आह **कृतमिति** ॥ १५ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेरचेतनाया, गुणैः सत्त्वादिभिः । सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि अहं कर्त्तेत्यहंकारोत्थव्यामोहवशाच्चेतनो मन्यते इति प्रतिपादनाच्चेतनस्य कर्तृत्वं निषिद्धम् । विशेषविधेः शेषनिषेधे पर्यवसानादित्यर्थः । कर्त्तेति तृजन्तम् । अतो, न लोकाव्ययेत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधः । न चाभिमानिकं जगत्कर्तृत्वमीश्वरस्येत्याह **न चेति** । तन्मूलविशेषादर्शनाभावादित्यर्थः । उपदर्शितागमो यदि नाप्तोक्तस्तर्ह्यप्रमाणत्वान्न बाधकः । आप्तोक्तश्चेत्, तर्ह्यागमप्रणयनहेतुस्तज्ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गाद्यभावान्नित्यमुपेयम् । तत्र च विषयस्याहेतुत्वात् **सर्वविषयत्वमर्थसिद्धमि**त्यागमोऽप्यन्यपर इत्याह **न प्रमाणमिति** । न चाप्तोक्तत्वं विना नित्यत्वादागमो मानं,

प्रकाशिका ।

साँयविरोधादिति दिक् । नन्वविरोधिपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनान्वयबोधकत्वम्, अन्यथा तवाप्याकांक्षादिविरहाच्छाब्दान्वयबोधाभावेऽपि मानसान्वयबोधाभिप्रत्यूहं व्यवहारः स्यादित्यरुचेराह **पदादिति** ॥ १५ ॥

सर्वविषयत्वमिति । तथा च न्यायसिद्धं जगत्कर्तृत्वं तस्येत्यागमोऽप्यन्यपर इत्यर्थः ।

मकरन्दः ।

न तु हेतुत्वम्, अन्वयव्यतिरेकादेः साधारणतया तत्संशायकत्वादित्यरुचेराह **किञ्चेति** । नन्वन्वयविरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनान्वयबोधकत्वम्, अन्यथा तवाप्याकाङ्क्षादिवैकल्याच्छाब्दान्वयबोधाभिप्रत्यूहो व्यवहारः स्यादित्यरुचेराह **पदादिति** ॥ १५ ॥

टिप्पणी ।

सम्बन्धविशेषेण पक्षसम्बन्धेन लिङ्गेनानुमेयेत्यर्थः । कविकाव्यस्थले च मानसमेकमेव वाक्यार्थज्ञानमिति भावः ॥ १५ ॥

तज्ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गाद्यभावादिति । प्रकृतिकर्तृत्वाद्यर्थस्यातीन्द्रियत्वेनेन्द्रियस्य तत्र

यदि हि सर्वज्ञकर्त्रभावावेदकः शब्दो नाप्तोक्तः, न तर्हि प्रमाणम्। अथाप्तोऽस्य वक्ता, कथं न तदर्थदर्शी। अतीन्द्रियार्थदर्शीति चेत्। कथमसर्वज्ञः? कथं वा न कर्त्ता। आगमस्यैव प्रणयनात्। न च नित्यागमसम्भवो विच्छेदादित्यावेदितम् १६

अपि च—

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ॥
निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

बोधनी।

बाधकस्तस्याप्रमाणत्वात्। अथाप्तोक्तस्तर्हि तदर्थदर्शिना तेन भवितव्यं, यदि चातीन्द्रियमागमार्थं दृष्ट्वा तं प्रणयेत्स तर्हि सर्वज्ञः कर्त्ता च स्यात्, न च नित्य एवागमो बाधकः सर्गप्रलयसंभवेन तस्यापास्तत्वादिति निगदव्याख्यातं व्याख्यानमिति ॥ १६ ॥

बाधकं शब्दमभ्युपगम्याप्याह अपि च इति। न चासावागमो जगत्कर्तुरसत्त्व एव नियतः सत्त्वस्यापि तेन प्रतिपादनोपलम्भात्, ततश्च नानियतत्वात्तेनासत्त्वसिद्धिः, तर्हि तत एव सत्त्वमपि न सिध्येदित्यत उक्तं निरञ्जनेति। चेतनस्याकर्तृत्वप्रतिपादक आगमो विशेषगुणलक्षणाञ्जनरहितात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वेनान्यपरत्वान्नासत्त्वमावेदयति। तर्हि सत्त्वप्रतिपादकोऽप्यन्यपरः स्यादत

प्रकाशः।

सर्गप्रलययोः साधितत्वादित्याह। **न चेति ॥ १६ ॥**

न केवलं तत्र बाधकाभावः, अपि तु द्यावाभूमी जनयन् देव एक इत्यादिश्रुतयः साधिका अपि सन्तीत्याह—

न चासाविति। शब्दयोर्मिथः प्रतिबन्धादपि न बाध इत्याह **निरञ्जनेति।** बाधकतयाभिमत आगमः, आत्मनो यन्निरञ्जनत्वं विशेषगुणशून्यत्वं तद्ध्येयमित्येवम्परो, न त्वकर्तृत्वबोधनपर इत्यर्थः।

प्रकाशिका।

सर्गप्रलययोरिति। सर्गेति सम्पातायातम् नित्यत्वं हि वेदस्य न व्योमादिवद् वाच्यम्, वर्णनित्यत्वेऽप्यनित्यानुपूर्वीघटितत्वात्, किन्तु प्रवाहनित्यत्वं तत्र चेदं दूषणमित्यवधेयम् ॥ १६ ॥

शब्दयोरिति। यद्यपि मिथः प्रतिबन्धेन बाधो न भवत्येव। तथापि बाधपदेनात्र प्रतिबन्ध एवोक्तः, **विशेषगुणशून्यत्वमिति।** अनित्यविशेषगुणशून्यत्वमीश्वरस्येत्यर्थः ॥

मकरन्दः।

सर्वविषयत्वमिति। तथा च तस्य जगत्कर्तृत्वं न्यायप्राप्तमित्यागमोऽन्यपरइत्यर्थः। **सर्गप्रलययोरिति।** अत्र सर्गेति सम्पातायातम्। प्रलयेऽपि व्योमादिवन्नित्यागमसत्त्वे न विरोधः, तथापि वर्णनित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीघटितस्यानित्यत्वात् प्रवाहनित्यत्वात् प्रवाहनित्यत्वं वाच्यं, तत्रेदमुत्तरमिति भावः ॥ १६ ॥

शब्दयोरिति। यद्यपि मिथः प्रतिबन्धाद् बाधो न भवत्येव, तथापि बाधो न दोष इत्यर्थः। साधकागमस्येति शेषः। बाधकत्वाभिमतागमस्यान्यार्थपरतया विरोधाभावेनाप्रतिरोधकत्वादिति भावः ॥

टिप्पणी।

सामार्थ्याभावात् चेतनस्य कर्तृत्वाभावे लिङ्गस्य व्यभिचारादितोऽभावादुक्तवाक्यार्थज्ञानमित्युपेयमित्यर्थः। **सर्वविषयत्वमर्थसिद्धमिति।** सर्वज्ञसिद्धौ तदभावपर उक्तागमः, प्रमाणत्वाय प्रथितव्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न ह्यसत्त्वपर एवागमो नियतः । ईश्वरसद्भावस्यैव भूयःसु प्रदेशेषु प्रतिपादनात् । तथा चाग्रे दर्शयिष्यामः । तथा च सति क्वचिदसत्वप्रतिपादनमनेकान्तं न बाधकम् । सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न साधनमिति चेदापाततस्तावदेवमेतत् । यदा तु निःशेषविशेषगुणशून्यात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वमकर्तृकत्वागमानामवधारयिष्यते, तदा न तन्निषेधे तात्पर्यममीषामिति सत्त्वप्रतिपादकानामेवागमानां प्रामाण्यं भविष्यतीति । न च तेषामप्यन्यत्र तात्पर्यमिति वक्ष्यामः ॥ १७ ॥

अस्त्वर्थापत्तिस्तर्हि बाधिका, तथाहि—यद्यऽभविष्यन्नोपादेक्ष्यद्, न ह्यसावनुपदिश्य प्रवर्त्तयितुं न जानाति, अत उपदेश एवान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभावमौदासीन्यं वाऽऽवेदयति । न । अन्यथैवोपपत्तेः—

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ॥
तदभावात् प्रवृत्तिर्नो कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८ ॥

बोधनी ।

उक्तं **न चासौ** इति । सत्त्वावेदकस्य नान्यत्र तात्पर्यमिति पञ्चमे वक्ष्याम इति । **न हीत्यादि**विवरणग्रन्थो गतार्थः ॥ १७ ॥

अथार्थापत्तेर्बाधकत्वं निराचिकीर्षुः शङ्कते **अर्थापत्तिस्तर्हि** इति । असौ सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता वेदाननुपदिश्यैव ज्योतिष्टोमादौ पुरुषान् प्रवर्त्तयितुं कलञ्जभक्षणादिभ्यश्च निवर्त्तयितुं शक्नोत्येवेति तदर्थस्तस्योपदेशो व्यर्थ इति । नान्यथेति । जगत्कर्तुः सत्व एवोपदेशस्योपपत्तेः नासत्व इति । तदेवोपपादयन्नाह **हेत्वभावे** इति । न तावदसति हेतौ फलस्यासंभवादसत्युपदेशात्मके प्रमाणे

प्रकाशः ।

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे **यदा त्विति** ॥ १७ ॥

अर्थापत्तिबाधकत्वमुपन्यस्य निराकरोति **अस्त्विति । न ह्यसाविति ।** असार्वज्ञ्यापत्तेरिति भावः । **हेत्वभावे** इति । कारणाभावे कार्याभाव इति सामान्यव्याप्तौ कारणविशेषप्रमाणाभावे कार्यविशेषप्रमा न स्यादित्यर्थः । तदभावेऽनिष्टमाह **तदभावादिति ।** इच्छाद्वारा प्रमाजन्या प्रवृत्तिरस्मदादीनां नेश्वरेण कारयितुं शक्या, ततः प्रवर्त्तनीयप्रमोत्पादनाऽर्थमवश्यमुपदेश इत्यर्थः । प्रमाया अभावेऽप्यदृष्टादेव प्रवृत्तिः स्यात् किं वेदेनेति मतेऽप्युपदेशानर्थक्यमेवाऽदृष्टादेव प्रवृत्तेरित्याह **कर्मवादेऽपीति** ।

प्रकाशिका ।

असार्वज्ञ्यत्वापत्तेरिति । उपदेशं विनापि यः प्रवर्त्तनोपायः, तस्याज्ञानादित्यर्थः । प्रथमपदवैयर्थ्याशङ्कायामाह **सामान्यव्याप्ताविति** । तथा च विशेषव्याप्तिसाधकत्वेनैव सामान्यव्याप्तिरुपन्यस्तेत्याशयः । **शक्या इति** । उपदेशं विनेति शेषः । उपदेशपदं विनापि सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमाद्वारा प्रवृत्तिं कारयितुं शक्यते एवेतीच्छाद्वारेति **पूरण**विशेषणं स्वीकृतम् , इच्छा चेष्टसाधनत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्येति नोक्तदोषः । **प्रमोत्पादनार्थमिति** । इष्टसाधनत्वादिप्रकारकप्र-

मकरन्दः ।

असार्वज्ञ्यापत्तेरिति । उपदेशं विना प्रवर्त्तकत्वस्याज्ञानादित्यर्थः । प्रमाणपदवैयर्थ्यमाशङ्क्याह **कारणाभाव** इति । तथा च प्रमाणाभावेनेत्यपि मूलं सामान्यव्याप्तिविषयमित्यर्थः । **इच्छाद्वारेति** । उपदेशं विनेति शेषः । इच्छाद्वारेति पूरणं यद्यप्यफलं, तथापि प्रमामात्रं सामान्यलक्षणादिभिरप्युपपद्यते इतीच्छाजनकं यागादेरिष्टसाधनत्वज्ञानमुपदेशं विना नेत्याशयेन तदुक्तम् । **प्रवर्तनीयेति** । इष्टसाधनत्वादिप्रकारकयागादिप्रमोत्पादनार्थमित्यर्थः । नन्वेवमपि वेदान्तरूप

बुद्धिपूर्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पादना, न च प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः, तस्यैव तत्कारणत्वात्। भूतावेशन्यायेन प्रवर्त्तयेदिति चेत्। प्रवर्त्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात्। न त्वेवम्। कुत एतदवसितम्?। उपदेशान्यथानुपपत्त्यैव। यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्यापि तुल्यमेतत्। यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किमुपदेशेन। तत एव प्रवृत्तिसिद्धेः। न चेत्, तथापि किमुपदेशेन। तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः। नित्यः स्वतन्त्र उपदेशो न पर्यनुयोज्य इति चेत्। यूयं पर्यनुयोज्याः? ये तमवधानतो धारयन्ति विचारयन्ति चेति ॥ १८ ॥

बोधनी।

ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिसाधनत्वविषया प्रमा भवति, तदभावे च तत्रास्मदादीनां प्रवृत्तिः सिध्येदुपदेशश्च नोपदेष्टारं विनेति। ततस्तत्सिद्धिरितरथाऽयमनुयोगप्रकारकर्मवशाद् भूतानां प्रवृत्तिरिति पक्षे सुलभः कर्मण एव प्रवृत्तिसिद्धेः किमुपदेशेनेति ॥

बुद्धिपूर्वा इति। न हीश्वरोऽपि वस्तुस्वभावातिक्रमेण प्रवर्त्तयतीति प्रकृतज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिसाधनत्व इति। ननु यथा पिशाचादयः प्राणिन आविश्याबुद्धिपूर्वकमेव प्रवर्त्तयन्ति तथैवायं किमिति न प्रवर्त्तयेदित्याह **भूतावेशे**ति। अबुद्धिपूर्वकत्वमनुतिष्ठतां फलाभावाच्च तथा प्रवर्त्तयतीत्याह प्रवर्त्तयेदेव इति। अबुद्धिपूर्वानुष्ठाने फलाभाव आप्तोपदेशान्यथानुपपत्तेरेवावसेय इति तुरीयं पादं व्याचष्टे **यस्यापि** इति। तुल्यतामेवाह **यद्यस्ति** इति। न हि सत्यपि कारके ज्ञापकाभावेन कार्यं निवर्त्तत इति। **तदभावे** इति। न हि कारकाभावे ज्ञापकसंभवेन कार्यं भवतीति नित्य इति पर्यनुयोज्यस्तु कर्ता नास्तीति भावः। तथापि निरर्थकमिममुपदेशं धारयन्तः तदर्थं च विचारयन्तो यूयं मीमांसकाः पर्यनुयोज्या इत्याह **यूयम्** इति ॥ १८ ॥

प्रकाशः।

प्रवर्त्तयेदेवेति। विधिवाक्येन स्वर्गकामप्रवृत्तिर्हि स्वर्गसाधनमिति बोधनाद् भूतावेशन्यायेन जनिताऽपि प्रवृत्तिर्न स्वर्गसाधनमित्यर्थः। उपदेशान्यथानुपपत्त्या गत्यन्तरेणापि प्रवर्त्तनमशक्यमित्यवधार्यते इत्याह **उपदेशेति**। वेदादात्मश्रवणस्यापि मोक्षहेतुत्वाद्वेदरूप उपदेश आवश्यकः, प्रतिपुरुषं भूतावेशादुपदेश एव लघीयानिति भावः। **यद्यस्तीति**। न चादृष्टमप्युपदेशात् प्रवृत्तौ स्यादिति वाच्यम्। उपदेशं विनाऽपि पूर्वादृष्टवशादेव यागादौ प्रवर्त्तेत, तददृष्टमप्युपदेशमन्तरेण पूर्वप्रवृत्त्यैवेत्याशयात्। **यूयमिति**। न च वेदधारणविचारणयोरदृष्टजनकत्वश्रुतेरदृष्टार्थतया तयोरुपपत्तिः स्यादिति वाच्यम्। प्रवृत्त्यर्थमपि तदुभयकरणादिति भावः ॥ १८ ॥

प्रकाशिका।

मोत्पादनार्थमित्यर्थः। नन्वेवं आप्तोपदेशकवेदन्य उपदेशो वेदरूपः किमर्थमत आह **प्रतिपुरुषमिति** ॥ १८ ॥

मकरन्दः।

उपदेशः कथमित्यत आह **प्रतिपुरुषमिति** ॥ १८ ॥

टिप्पणी।

प्रवृत्त्यर्थमपि तदुभयकरणादितीति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामनाया अपि स्वर्गसाधनत्वश्रुतेः कामना च नेष्टसाधनत्वज्ञानं विना तच्च नोक्तोपदेशं विना तदर्थस्यालौकिकत्वादिति प्रवृत्तावायातमुपदेशापेक्षणमिति भावः ॥ १८ ॥

न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, लोके तदसंकीर्णोदाहरणाभावात्, प्रकारान्तराभावाच्च ।

तथाहि—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ॥
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः ॥ १९ ॥

जीवंश्चैत्रो गृहे नास्तीत्यनुपपद्यमानमसति बहिःसद्भावे तमापादयतीत्युदाहरन्ति । तत्र चिन्त्यते—किमनुपपन्नं जीवतो गृहाभावस्येति, न ह्यनियम्यस्यानियामकं विना किञ्चिदनुपपन्नम् । अतिप्रसङ्गात् । ननु स्वरूपमेव तद् न तावद्बहिःसत्त्वेन कर्त्तव्यं, तदऽकार्यत्वात् तस्य, स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादित्यस्य स्वभाव इति चेत् । एवं तर्हि तन्नियतस्वभाव एवासौ व्याप्तेरेव व्यतिरेकमुखनिरूप्यायास्तथा व्यपदेशात् । कथं वा बहिःसत्त्वमस्योपपादकम् ? । न हि

बोधनी ।

तदेवमर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणत्वमङ्गीकृत्य बाधकत्वं निरस्तम्, इदानीमनुमानान्तर्भावात्तन्निरासेनैव निरस्तमित्याह **न च** इति । अनुमानागोचरस्य प्रमेयस्याभावात् सामग्रीभेदाभावाच्च ततो न भिद्यत इति । ननु व्याप्याद्व्यापकज्ञानमनुमानम्, अर्थापत्तिस्त्वनुपपद्यमानादुपपादककल्पनं, ततः सामग्रीतो विषयतश्च भेद इत्याशङ्क्याह **तथा हि** इति । यद्धि येन नियम्यते तस्य तेन विनानुपपत्तिर्नान्यस्य, तथा येन यन्नियम्यते तदेव तस्योपपादकं नान्यत्, नियमश्च व्याप्तिरेव । ततश्चानुपपद्यमानोपपादकत्वाभ्यां व्याप्यव्यापकभाव एवाभिहितः स्यात् । अथ प्रमाणद्वयविरोधे सत्यविरोधापादनमर्थापत्तिरिति चेत्, मैवं व्याहतं भाषिष्ठाः । न हि विरोधिनोर्द्वयोरपि प्रामाण्यं संभवति रज्जुसर्पज्ञानयोरिवान्यतरस्य मिथ्यात्वावश्यंभावात्, प्रमाणयोश्च सतोर्विरोध एव नास्ति स्थूलः शुक्ल इति वद् द्वयोः समावेशसंभवात् । तस्माज्जीवतो गृहाभावात् बहिर्भावकल्पनमनुमानमेव व्याप्तिबलेन जायमानत्वात्, अन्यथानुमानतया प्रसिद्धे धूमादावपि असौ अनुपपत्तिः प्रमाणद्वयविरोधश्च, सम इति तदपि प्रमाणान्तरमापद्येतेति । व्याचष्टे **जीवंश्चैत्रः** इति । किमनुपपन्नं न किञ्चिदिति । तदेवाह **न हि** इति । **ननु** इति । गृहाभावस्वरूपमेव बहिर्भावेन विनानुपपन्नमिति । **तन्न तावत्** इति । तत्स्वरूपमुत्पत्तौ तावन्न तेन विनानुपपन्नमिति । नन्वस्य गृहाभावस्य स्थितिस्तेन बहिर्भावेन विना नोपपद्यत इत्याह **स्थितिरेव** इति । हन्तैवं गृहाभावस्तेन बहिर्भावेन नियतस्वभाव इत्युक्तं स्यादित्याह **एवं तर्हि** इति । कुत इत्यत्राह **व्याप्तेरेव** इति । साध्येन विना नैव भवितव्यं साधनेनेति हि व्यतिरेकव्याप्तेर्व्यपदेश इति । द्वितीयं पादं व्याचष्टे **कथं वा** इति । नन्वयं स्वभावोऽस्य बहिःसत्त्वस्य यदनेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमिति, सत्येव बहिःसत्त्वे

प्रकाशः ।

प्रकारान्तरेति ॥ अनुमानप्रकारापेक्षया फलवैजात्याभावाद् व्यापारभेदाभावाच्च भिन्नप्रकाराभावादित्यर्थः ॥

अनियम्यस्येति ॥ अनियम्यस्याव्याप्यस्य न अयुक्तिरयोगोऽनुपपत्तिर्व्यापकमुपपादकं विना, अपि तु व्याप्यस्य व्यापकं विनाऽनुपपत्तिः । अनियन्ता चाव्यापको नोपपादकोऽपि तु व्यापकस्तथेत्यनुपपत्तौ व्याप्तिरस्त्येवेति तज्ज्ञानात् कल्पनमनुमानमेवेत्यर्थः । प्रमाणयोर्विरोधे चाविरोधायार्थापत्तिरिति मतान्तरं निरस्यति—**न मानयोरिति** ॥ एवमनङ्गीकारे धूमादग्न्यनुमानमप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्याह **प्रसिद्धे वापीति** । **एवं तर्हीति** । जीवतो गृहाभावस्थितिरेव बहिःसत्त्वेन विना नेति

अनियामको भवन्नप्यनियम्यमुपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव। स्वभावोऽस्य यदनेन बहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमिति चेत्। सेयं व्याप्तिरेवान्वयमुखनिरूप्या तथा व्यपदिश्यते इति। न वयमविनाभावमर्थापत्तावपजानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानम्, न चाऽसौ सत्तामात्रेण तदनुमानत्वमापादयतीति चेत्। न। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा त्वतिप्रसङ्गात्, अर्थापत्त्याभासाऽनवकाशाच्च। यदा ह्यन्यथैवोपपन्नमन्यथाऽनुपपन्नमिति मन्यते तदाऽस्य विपर्ययो, न त्वन्यथेति। तथापि कथमत्र व्याप्तिर्गृह्येतेति चेत्। यदाऽहमिह तदा नान्यत्र, यदान्यत्र तदा नेहेति सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत्, का तत्रापि

बोधनी।

गेहासत्त्वमिति यावत्, तदेतदाह **एवम्** इति(१)। तर्हीयं साध्येन सहैव साधनेन भवितव्यमित्यन्वयव्याप्तिरेवोक्ता भवेदित्याह **सेयम्** इति। **न वयम्** इति। ज्ञातस्यैवाविनाभावस्यानुमानसामग्रीत्वादिति भावः। **न** इति। अनुपपत्तिश्चाविनाभाव एवेत्युक्तमिति भावः। **अर्थापत्त्याभासेति**। ज्ञानस्य हि हेतुत्वे तद्दोषाद्विपर्ययः संभवतीति। गृहाभाववहिर्भावयोर्व्यधिकरणत्वाद्दुर्ग्रहा व्याप्तिरित्याशयेन पृच्छति **तथापि** इति। क्वचित्सत्त्वस्य ततोऽन्यत्रासत्त्वेन क्वचिच्चासत्त्वस्य ततोऽन्यत्र सत्त्वेन व्याप्तेः सर्वेषां स्वात्मन्येवैकस्मिंश्च धर्मिणि सुग्रहत्वेन न काचिदत्र कथन्तेत्याह **यदाहम्** इति। ननु कथमेकत्र स्थितेन ततोऽन्यत्र स्वात्मनोऽभावः शक्यावगमः तेषां देशानामेवाप्र-

प्रकाशः।

व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्यर्थः। **सेयमिति**। वह्निनेव धूमं वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमतो धूमे सति वह्निर्भवत्येवेतिवत् सति गृहासत्त्वे जीवतो वहिःसत्त्वं भवत्येवेति अन्वयव्याप्तिरेवेत्यर्थः। अर्थापत्तौ कल्प्यकल्पकयोर्व्याप्तिः सत्यपि न ज्ञाता कल्पनाङ्गमिति नेयमनुमानमित्याह **न वयमिति**। एवं सत्यनुपपत्तिज्ञानं विनापि कल्पना स्यादिति तज्ज्ञानमावश्यकमित्याह **अनुपपत्तीति**। व्याप्तिज्ञानं विनानुपपत्तेरज्ञानादित्यर्थः। सत्तावस्थितव्याप्त्यैव कल्पनेऽन्यथोपपन्नेऽप्यनुपपत्तिधिया उपपादककल्पना न स्यादित्याह—**अर्थापत्त्याभासेति**। **विपर्यय** इति। उपपादककल्पनरूपो भ्रम इत्यर्थः। न च दोषादेव भ्रमः प्रमाप्रतिबन्धश्च स्यादिति वाच्यम्। यत्र भ्रमस्तत्र वस्तुतो व्याप्तिरेव नेति क दोषः सहकारी स्यादित्याशयात्। **यदाऽहमिहेति**। यद्यप्यन्वये जीविगृहासत्त्वं व्याप्यं व्यापकं च वहिःसत्त्वं, विपर्यये तु वहिरसत्त्वं व्याप्यं गृहसत्त्वं च

प्रकाशिका।

नन्वेवमपि व्याप्तिज्ञानं नायातमित्यत आह **व्याप्तिज्ञानं विनेति**। **उपपादकेति**। उपपादकत्वाभिमतेत्यर्थः। **क दोष इति**। त्वया स्वरूपसत्या एव व्याप्तेः कल्पनाङ्गत्वाभ्युपगमाद् दोषस्य च कल्पकनिरपेक्षस्य कल्पनाङ्गत्वाभावादिति भावः। **यद्यपीति**। प्रकृते विवक्षितमिति

मकरन्दः।

नन्वेवमपि व्याप्तिज्ञानं नायातमत आह **व्याप्तिज्ञानं विनेति**। **उपपादकेति**। उपपादकः स्वाभिमतकल्पनेत्यर्थः। क्वेति त्वया स्वरूपसद्व्याप्तेरेव कल्पनाऽङ्गत्वेनाभ्युपगमादिति भावः। **यद्यपीति**। अत्र, प्रकृते विवक्षितमिति शेषः। वैपरीत्येऽपि व्याप्यव्यापकभावसम्भवादिति ध्येयम्।

---

(१) एतदनुसारेण मूले 'अतिप्रसंगात् एवं स्वभाव' इति पाठो द्रष्टव्यः।

कथन्ता ? । सर्वदेशाप्रत्यक्षत्वे तत्राभावो दुरवधारण इत्यपि नास्ति । तेषामेव संसर्गस्यात्मनि प्रतिषेधात् । अयोग्यानां प्रतिषेधे का वार्त्तेति चेत् । तदवयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधादेवानुमानाद् अन्येषां न काचित् , न ह्यकारणीभूतेन परमाणुना नेदं संसृष्टमिति निश्चेतुं शक्यमिति । न चाऽविनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षध-

बोधनी ।

त्यक्षत्वेन योग्यानुपलम्भाभावादित्याशङ्क्याह **सर्वदेश** इति । न हि तेषु स्वात्मनो निषेधः किन्तु स्वात्मनि तेषां संसर्गस्य निषेधः । स्वात्मा च प्रत्यक्ष एव, प्रतियोगिनश्च ते स्मरणमात्रेणोपयुज्यन्ते न प्रत्यक्षत्वेनेति । स्वात्मनि वा कथमयोग्यानां प्रतिषेध इत्याह **अयोग्यानाम्** इति । तत्रायोग्याः परमाण्वादयो द्विविधाः आरब्धस्थूलकार्यावयवभूताः केवलाश्च । तत्र पूर्वेषां स्वात्मनि निषेधः तदारब्धस्थूलावयविसंसर्गनिषेधादनुमानत एव सुकरस्तदसंसर्गस्य तदवयवासंसर्गेण व्याप्तेः, उत्तरेषां तु संसर्गनिषेधे न काचिद्वार्त्ता प्रमाणाभावेनाशक्यत्वादित्याह **तदवयवानाम्** इति । अस्त्येवाविनाभावनिश्चयोऽप्यङ्गमर्थापत्तेः, तथापि नानुमानत्वं पक्षधर्मत्वाभावादित्यत्राह **नचावि-नाभावेति** । एवं ह्यनुमानेऽपि पक्षधर्मत्वं निमित्तं न स्यात् व्यधिकरणेनापि साधनेन साध्यसिद्ध्युपपत्तेरिति । न च व्यधिकरणेन साध्येनाविनाभावः शक्यनिश्चयः, यत्साधनं यत्र देशे यदा यस्मिन् कालेऽस्ति तत्र तदा वा तत्साध्यमिति देशतः कालतो वा सामानाधिकरण्येनैवाविना-

प्रकाशः ।

व्यापकमिति अयोगप्राथम्याभ्यां यदा नान्यत्र तदाऽहमिह, यदा नेह तदाऽन्यत्रेति वक्तुमर्हति । तथापि यत्तदोर्विभिन्नैव सम्बन्धः कार्यः, तेन यदा जीवतो गृहासत्त्वं तदा बहिःसत्त्वमित्यन्वयव्याप्तिः, यदा तु बहिरसत्त्वं तदा जीवतो गृहसत्त्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिरुक्ता । सर्वत्र बहिरभाव एव प्रत्येतुमशक्योऽधिकरणानामयोग्यत्वादित्याह **सर्वदेशेति** । न तेषु तेषु देशेष्वभावनिश्चयः, किन्त्विन्द्रियग्रहणयोग्यानां तावदात्मनि संसर्गाभावो योग्यानुपलब्ध्या निश्चीयते इत्याह—**तेषामेवेति** । सर्वदेशानामित्यर्थः । **अयोग्यानामिति** । तत्र योग्यानुपलब्धेरसामर्थ्यादित्यर्थः । **तदवयवानामिति** । योग्यानामयोग्या येऽवयवाः, तेषामवयविसंसर्गनिषेधादेव संसर्गनिषेधो निश्चेयः । न हि यद् येनावयविना न संसृष्टं तत् तदवयवसंसृष्टम् । अवयवावयविविधुरातीन्द्रियद्रव्यसंसर्गस्य च न विधिनिषेधवार्त्ता, उभयत्र मानाभावादित्यर्थः । ननु जीविगृहाभावबहिःसत्त्वयोर्व्याप्तावपि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न बहिःसत्त्वे लिङ्गं, देवदत्तावृत्तित्वादित्यनुमानाद्भेदोऽर्थापत्तेः स्यादित्यत आह—**न चेति** । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य लिङ्गत्वात्तस्य च देवदत्तवृत्तितया पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यथा बहिःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरपि न स्यात् । उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्रापि भूमेरुपरि सन्निहितसवितृकत्वेनानु-

प्रकाशिका ।

वाक्यशेषः, वैपरीत्येऽपि व्याप्यव्यापकभावसम्भवादिति ध्येयम्, यदा नेति व्याप्य एव नञर्थस्य प्रवेशादिति भावः । **उभयत्रेति** । यद्यप्येवमपि व्याप्तिनिश्चयोऽशक्य एव तथापि प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानादिना तन्निश्चयसम्भव इति भावः । व्याप्तावपीत्युपलक्षणम् । तन्निश्चयेपीत्यपि द्रष्टव्यम् । **उपरीति** । तथा च तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति भावः । ननु स्थूलमिदमेकमेव ज्ञानमिति द्विती-

मकरन्दः ।

यदा नेति । व्याप्य एव नञर्थप्रवेशादिति भावः । **उभयत्रेति** । यद्यप्येवं संशय इति न व्याप्तिनिश्चयः स्यात् , तथापि प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानादपि तत्सम्भव इति भावः । व्याप्तावपीत्युपलक्षणं, तन्निश्चयेऽपीत्यपि बोध्यम् । **उपरीति** । तथा च तत्रापि सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरित्यर्थः । ननु स्थूलमिदमेकमित्येकत्वज्ञानमिति द्वितीयस्य प्रतियोगिनोऽभावादेव न विरोध इत्याशङ्क्याह

र्मोऽर्थापत्तिरिति युक्तम्। पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्। अविशेषात्, व्यधिकरणेनाविनाभावनिश्चयायोगाच्च—यद् यत्र यदेति प्रकारानुपपत्तेः।

प्रमाणयोर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका, न तत्रैवमनुमानमित्यपि नास्ति। विरोधे हि रज्जुसर्पादिवदेकस्य बाध एव स्यान्न तूभयोः प्रामाण्यम्। प्रामाण्ये वा न विरोधः। स्थूलमिदमेकमितिवत् सह संभवात्। चैत्रोऽयमयं तु मैत्र इति वद्

बोधनी।

भावस्य निरूपणीयत्वादित्याह व्यधिकरणेनेति। अत्रापि हि देवदत्तं पक्षीकृत्य तस्य बहिःसत्त्वं गृहासत्त्वेन साध्यत इति पक्षधर्मत्वोपपत्तिरिति भावः।

तृतीयं पादं व्याचष्टे प्रमाणयोरिति। ननु प्रकृतोदाहरणे जीवनग्राहकस्य गणितानुमानस्य क्वाप्यस्तीति सामान्यतः प्रवृत्तत्वेन सामान्यानुप्रवेशिनो गेहस्यापि क्रोडीकरणादभावप्रमाणेन सहैं-

प्रकाशः।

मानादित्याह—व्यधिकरणेनेति।

ननु गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि न लिङ्गम्। प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात्। कथं वा प्रत्यक्षेण तृतीयलिङ्गपरामर्शः। विशेष्यस्य देवदत्तस्यासन्निकर्षात्। व्यतिरेकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्यासाद्य मनसैव लिङ्गपरामर्श इति चेन्न। अक्षादिवत्तयोर्मानान्तरत्वापातात्। अतीतानागतधूमादग्न्यनुमितिः कथम्? तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेन्न। तत्रापि धूमज्ञानसहकृतादग्निं विना धूमोऽनुपपन्न इति ज्ञानत एवाग्निज्ञानात्, उक्तरीत्याऽनुमितिसामग्र्यभावात्। यत्र चानुपपत्तिज्ञानं विना तृतीयलिङ्गपरामर्शः तत्रैवानुमानात्। तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य व्यधिकरण एव जीविदेवदत्तगृहाभावो बहिःसत्त्वं कल्पयतीति॥

मैवम्। देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानात्। तथाहि—गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षेण जायमानमभावज्ञानं, स्मृतदेवदत्तस्य प्रतियोगित्वमपि विषयीकरोति। प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात्। गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम्। न च देवदत्तविशेष्यकं बहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति कथं तद्विशेष्यिकाऽनुमितिरिति वाच्यम्। पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिहेतुत्वात्, पक्षविशेष्यकत्वस्य चातन्त्रत्वात्।

सम्प्रदायविदस्तु—अनतिप्रसक्तव्याप्त्यादिस्मृतिसहकृतान्मनस एव तत्र स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः। न च सहकारिणो मानान्तरताऽऽपत्तिः, निर्व्यापारत्वादित्याहुः।

जीवी क्वचिदस्तीति क्वचित्त्वेन गेहस्यापि विषयत्वात् पश्चाद् गेहे नास्तीत्यनयोर्गेहेऽस्ति नास्तीत्यत्रैव विरोधज्ञानं करणम्। क्वचिदित्यस्य गेहातिरिक्तविषयत्वकल्पनमविरोधापादकं फलम्। न चानुमानमत्र प्रभवतीति ततोऽर्थापत्तेर्भेद इति मतमुत्थाप्य निराकरोति—

प्रमाणयोरिति। प्रमाणयोर्विरोधो वास्तवो वा, वस्तुतोऽविरोधेऽपि ज्ञायमानो वा?। तत्र नाद्य इत्याह विरोधे हीति। प्रामाण्ये वा उभयोर्वस्तुनोर्विरुद्धद्वैरूप्यापत्तिरिति भावः। स्थूलमिति। यथा घटे स्थौल्यैकत्वग्राहकमानयोर्न विरोधस्तथाऽत्रापीत्यर्थः। अन्त्यं शङ्कते

प्रकाशिका।

यस्य प्रतियोगिनोऽभावान्न विरोध इत्यत आह यथेति। ननु विरोधज्ञानस्यैव कारणत्वात् किमनुपपद्य-

मकरन्द।

यथेति। ननु प्रमाणद्वयविरोधज्ञानस्य करणत्वात् किमनुपपद्यमानमित्यसङ्गतमित्यत आह-

टिप्पणी।

गेहे अस्ति नास्तीत्यत्रैवेति। आपाततोगृहीतस्य विरोधस्योपशमनीयताग्रहः कारणम्, प्रमाणयोरुक्तज्ञानयोर्विभिन्नविषयत्वं विनाऽविरोधोऽनुपपन्न इति ज्ञानाद्व्यापारः।

विषयभेदात्। प्रकृते क्वाप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकविषयताऽप्यस्तीति चेत्। यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीतिवन्न विरोधः। अत्रापि विरोध एवेति चेद्, एकं तर्हि भज्येत। न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत्। किमनुपपद्यमानम्। विरोध एवान्यथानुपपद्यमानो विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत्। अथाभिन्नविषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत्? । व्यवस्थापनमविरोधापादनम्, एकविषयतयैव चानयोर्विरोधः, स कथं तयैव शमयितव्यः, न हि यो यद्विषमूर्च्छितः स तेनैवोत्थाप्यते इति चेत्। एकविषयतया अनयोर्विरोध इत्येतदेव कुतः। विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वत्रोपलम्भादिति चेत्। नन्वियं व्याप्तिरेव। तथा च घट्टकुट्यां प्रभातमिति। धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वह्नि

बोधनी।

कविषयताप्यस्तीत्याह प्रकृते इति। एवं तर्हि भिन्नसामान्यविशेषविषयतया न विरोध इत्याह यद्येवम् इति। नन्वत्राप्यनिर्धारितदेशविषययोरस्तित्वनास्तित्वप्रमाणयोः एकस्य विषयेऽन्यस्यानुप्रवेशादस्त्येव विरोध इत्याह अत्रापि इति। यद्यत्रापि विरोध एव तर्ह्यन्यतरद् बाध्येतेत्याह एकम् इति। नन्वर्थापत्त्या भिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापनान्नैकस्यापि भङ्ग इत्याह न भज्येत इति। सिद्धान्ती गूढाशयः पृच्छति किमनुपपद्यमानम् इति। एवमर्थापत्तिः प्रवर्त्ततेति पूर्वपक्ष्याह विरोध एव इति। व्यवस्थापयति प्रमाणद्वयमित्याशयमुद्घाटयन्नेव पुनः पृच्छति अथ इति। अज्ञातपराशय एवेतर आह व्यवस्थापनम् इति। ततः किमित्यत आह एकविषयतया इति। ततोऽपि किमित्याह स कथम् इति। विषान्तरमूर्च्छितो विषान्तरेणैवोत्थाप्यं भवति न तु तेनैवेत्युक्तं यद्विषेति। आशयमाविःकर्तुं पुनरपि पृच्छति एकविषयतया इति। पूर्वपक्ष्याह विभिन्नेति। सिद्धान्ती स्वाशयमाविष्करोति नन्वियम् इति। अयमस्तित्वनास्तित्वप्रमाणयोर्भिन्नदेशसंबन्धित्वस्वभावो व्याप्तिरेव स्वभावप्रतिबन्धलक्षणाद् व्याप्तेस्तथा चानुमानत्वप्रसङ्गभयाद् व्याप्तिं परिहर्त्तुं प्रवृत्तेन सैव स्वीकृता स्यात्, तथा च घट्टकुटीप्रभातम्। घट्टकुटी नाम शौल्किकशाला। यथा हि शौल्किकेभ्यो बिभ्यतो रात्रावेव शुल्कशालातिक्रमितव्येति गच्छतः पान्थस्य तस्यामेव प्रभाता शर्वरी तथेदमपीति। तुरीयं पादं व्याचष्टे धूमोऽपि वा इति। यदि सतोरपि व्याप्तिपक्षधर्मत्वयो-

प्रकाशः।

अत्रापीति। उक्तस्फोरखेन निराकरोति एकमिति। अर्थापत्त्येति। विषयभेदकल्पनेनेति शेषः। किमिति। अनुपपन्नतया ज्ञातस्यैवोपपादनादित्यर्थः। अथेति। विरोधज्ञानान्मानयोरविरोधकल्पनमेकविषयत्वेनैव किन्न क्रियते? कृतकत्वानित्यत्वयोरिव तेनापि विरोधव्यावृत्तेरुपलम्भादित्यर्थः। प्रमाणयोर्वैषयिकविरोधज्ञानं विषयभेदकल्पनया शाम्यति, विरोधप्रतिसन्धानस्य भावाभावग्राहकमानयोरेकविषयतयैवोपलम्भात्, तथा च व्याप्तिज्ञानमावश्यकमित्याह—नन्विति। घट्टकुट्यामिति। व्याप्तिभिया विरोधे अविरोधापादनाकारगोपनेन पलायमानस्य व्याप्तावेव निपातादित्यर्थः। एवमनङ्गीकुर्वतः प्रसिद्धानुमानमर्थापत्तिरेवेति तद्विलोप इत्याह धूमोऽपीति।

प्रकाशिका।

मानमित्यसङ्गतमत आह अनुपपन्नतयेति। विरोधज्ञानकारणतापक्षेऽपीति भावः। तेनापीति। एकविषयत्वेनापीत्यर्थः। प्रमाणयोरिति। यत्र यत्र विरोधज्ञानं तयोस्तत्रैकविषयतयैव यत्र वा वैषयि-

मकरन्द।

अनुपपन्नतयेति। तेनापीति। एकविषयत्वेनापीत्यर्थः। प्रमाणयोरिति। यत्र यत्र विरोधज्ञानं तयोस्तत्रैकविषयतयैव, यत्र वा वैषयिकविरोधज्ञानशान्तिस्तत्र विषयभेदकल्पनयैवेति. व्याप्तिरेवेत्य-

गमयेत् , न हि तेन विना असावुपपद्यते । विरोधोऽपि, धूमाद्वह्निना भवितव्यम् , अनुपलब्धेश्च न भवितव्यमिति । तथाचानुपलब्धेरर्वाग्भागव्यवस्थापनं, धूमस्य च व्यवधानेनानुपलभ्यवह्निविषयत्वस्थितिरर्थापत्तिरिति कुतोऽनुमानम् । वह्निमानयमित्यनुमानं व्याप्तेः । अन्यथाऽनुमानाभावे विरोधासिद्धेः । अर्वाग्भागानुपलब्धिविरोधेन परभागेऽस्य वह्निरित्यर्थापत्तिरेवेति चेन्न । व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् । नाप्युत्तरार्थापत्तिः । अन्यथा पाण्डरत्वस्यापालालत्वविरोधेन

बोधिनी ।

रनुपपद्यमानतया गृहाभावो वह्निर्भावं गमयेत्ततोऽनुमानत्वोच्छेद इति । न केवलमनुपपत्तिः प्रमाणद्वयविरोधोऽपि तत्र वक्तुं शक्यत इत्याह **विरोधोऽपि** इति । सति धूमे वन्हिना भवितव्यमिति वन्हेः सत्तामेकं प्रमाणं गमयति, अनुपलब्धिश्चासत्तां प्रमाणस्य व्यवहितदेशवन्हिविषयत्वव्यवस्थापनमर्थापत्तिरेव स्यादिति । ननु चैवमनुमानोच्छेदः धूमाद्वन्हिना भवितव्यमित्यस्यानुमानत्वात्तस्य त्वनुपलब्धिविरोधपरिहाराय पर्वतापरभागावस्थापनमर्थापत्तिरिष्टैवेत्याह **वन्हिमानयम्** इति । **न** इति । न वयमिदानीं तेन धूमज्ञानजन्मना वन्हिज्ञानेनानुपलब्धिविरोधं ब्रूमः येनानुमानमास्पदं लभेत, किं तर्हि ? पूर्वकालीनेन यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरस्तीति व्याप्तिग्राहकप्रमाणेनेदानीमनुसन्धीयमानेन, अतो न प्रमाणद्वयविरोधसिध्यर्थमनुमानाङ्गीकार इति, परभागावस्थापनं च नार्थापत्तिरित्याह **नापि** इति । यदि तु विरुद्धयोर्विषयव्यवस्थापनमेवार्थापत्तिः स्यात् ततः पाण्डरधूमस्य पालालाग्निना व्याप्तत्वेनापालालत्वविरोधात् पालालत्वव्यवथापनमर्थापत्तिः स्यादित्याह **अन्यथा** इति । ननु पाण्डरत्वविशिष्टस्य पालालत्वेन व्याप्तिर्भवन्ती पालालत्वव्यवस्थितिर्नार्थापत्तिरित्याह

प्रकाशः ।

तदेव स्पष्टयति **न हीति** । धूमाद् वह्निना भाव्यमित्यनेनानुपलब्धेर्विरोधस्तदा, यदि धूमो वह्न्यनुमापकः स्यान्नान्यथा, तथा च सिद्धमनुमानम् , देशभेदेन तयोरविरोधापादनमर्थापत्तिफलमेवेत्याह **वह्निमानयमिति** । नात्रानुमानेन सममनुपलब्धेर्विरोधः, किन्तु वह्निधूमव्याप्तिग्राहकमानेनेत्याह **व्याप्तेति** । यदि च सामान्यग्राहकमानस्य **विशेषतो**ऽनुपलब्धिरबाधिका, तदा क्वचिदस्तीत्यस्यापि गेहे नास्तीत्यनेन सह **न विरोध** इत्यर्थः । **नापीति** । **अर्वाग्भागा**नुपलब्धिविरोधेनेत्याद्युक्तरूपेणेत्यर्थः । यदि च नैवं, तदा पाण्डरधूमस्यापालालवह्निविरोधात् पालालवह्निसिद्धिरप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्याह **अन्यथेति** । तेनैव, परभागवह्निनैवेत्यऽर्थः । ननु केवलव्यतिरेकिणि

प्रकाशिका ।

कविरोधज्ञानशान्तिः तत्र विषयभेदकल्पनयैवेति व्याप्तिरेवेत्यनुमानादेव विषयभेदकल्पनापीति नार्थापत्तिरित्यर्थः । **सामान्येति** । पर्वतसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्निग्राहकमानस्येत्यर्थः । **विशेषत इति** । अर्वाग्भागावच्छेदेनेत्यर्थः । **न विरोध** इति । तथा च तत्र ज्ञानं न कारणमिति भावः । वह्निमानित्यनुमानं व्याप्तिरित्यस्यैवार्थान्तरमुत्तरपदेनोक्तमत्रेति भ्रमनिरासायाह **अर्वाग्भागेति** । यद्यपि प्रमाणयोरेव विरोधः परेणार्थापत्तितयाभिमतो न च प्रकृते तथा, तथापि व्याप्तिज्ञानसत्वेपि प्रमाणयोश्चेद्विरोधः अर्थापत्तिः स्यादित्यविरोधान्तरमपि तथा स्यादित्याशयेनेदमुक्तमिति ध्येयम् ।

मकरन्दः ।

नुमानादेव विषयभेदकल्पनाऽपीति नार्थापत्तिरित्यर्थः । **सामान्येति** । पर्वतो वह्निमानिति सामान्यतो ग्राहकस्येत्यर्थः । **विशेषत** इति । अर्वाग्भागावच्छेदेनेत्यर्थः । **न विरोध** इति । तथा त्र कुतस्तज्ज्ञानं करणमिति भावः । ननु वह्निमानयमित्यादि पूर्वपक्षे प्रथमं नार्थापत्त्यन्तरमुक्तं, तथा च नाप्युत्तरेत्यसङ्गतमत आह **अर्वाग्भागेति** । **यदि चेति** । यद्यपि प्रमाणयोरेव विरोधस्तथात्वेन पराभिप्रेतः प्रकृते च न तथा, तथापि यत्रापि व्याप्तिस्तत्र मानान्तरकल्पने विरोधान्तरस्यापि

पालालत्वस्थितिरिप्यर्थापत्तिरेव स्यात् । तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेनैवमिति चेत् । यद्येवमर्वाग्भागानुपलभ्यमानवह्नित्वेन विशिष्टस्य धूमस्य तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति तुल्यम् । केवलव्यतिरेक्यनुमानं पराभिमतमर्थापत्तिरन्वयाभावादिति चेत् । एवं तावता विशेषेणानुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः । तत्रानुमानव्यवहारः कुत इति चेत् । अविनाभूतलिङ्गसमुत्पन्नत्वात् । साध्यधर्मेण विना ह्यभवनमन्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टं, तन्निश्चयश्चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यतरेण

बोधनी ।

तद्विशिष्टस्य इति । तर्हि विशिष्टस्य धूमस्य वह्निना परभागवर्तिना व्याप्तिर्गवन्ती परभागव्यवस्थितिर्वा कथमर्थापत्तिः स्यादित्याह **यद्येवम्** इति । ननु यत्केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वेन नैयायिकानामभिमतं तदेव नोऽस्माकमर्थापत्तिरन्वयव्याप्त्यभावेन तस्यानुमानत्वायोगात् इत्याह **केवलव्यतिरेकीति** । अस्त्वन्वयो नास्तीत्येतावता विशेषणार्थापत्तिव्यवहारः, न तावताऽनुमानत्वहानिरित्याह **एवम्** इति । तत्र केवलव्यतिरेकिणि असत्येवान्वये किंनिबन्धनमनुमानत्वमित्याशङ्क्याह **अविनाभूतेति** । अविनाभावेन तन्निश्चयेन च मामकं ह्यनुमानं केवलव्यतिरेकिणि चाविनाभावस्तन्निश्चयश्चास्तीत्यनुमानमेव, केवलमेतावान् विशेषः अन्वयव्यतिरेकिणि लिङ्गेऽन्वयव्यतिरेकाभ्या-

प्रकाशः ।

साध्यसाधनाभावयोर्व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति न व्याप्तस्य पक्षधर्मतेत्यनुमानाभावेऽर्थापत्तिः स्यादित्याह **केवलेति** । व्यतिरेकव्याप्तावपि पक्षधर्मस्यान्वयस्य गमकत्वम् । न चातिप्रसङ्गः । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् । तथा चानुमितिसामग्र्यस्त्येव, परिभाषा त्वपर्यनुयोज्येत्याह **एवमिति** । वस्तुतो व्यतिरेकयोः सहचारादन्वययोरेव व्याप्तिः, प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वादिति व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमस्त्येवेति भावः । **अन्यतरेण वेति** । केवलान्वयिव्यतिरेकिणोरित्यर्थः ।

ननु ज्योतिःशास्त्राद् देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे ज्ञाते, अथ शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेण निश्चिते, पश्चाद् योग्यानुपलब्ध्या निश्चितो गृहाभावो जीवननियमग्राहकमानयोर्बलाबलानिरूपणाद् बहिःसत्त्वकल्पनां विना नियमद्वयविषयं संशयं जनयित्वा, जीवनसंशयमापाद्य, तदपनुत्तये जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयति, यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति प्रतीतेः । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनसंशय एव करणम् । जीवित्वलिङ्गविशेषणसन्देहेऽनुमानाभावात् । यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य च कल्पनाङ्गत्वात्र स्थाणुपुरुषसंशयस्य मृतजनिष्यमाणयोर्गृहाभावनिश्चयस्य च तादृशसंशयाजनकस्य नैककोटिनिर्वाहकबहिःसत्त्वकल्पकत्वम् ॥

अथ जीवननियमग्राहकमानयोस्तुल्यबलत्वज्ञाने विशेषादर्शनात्त बहिःसत्त्वकल्पना, एकस्य बलवत्त्वाज्ञाने च तेनान्यस्य बाध एवेति न संशयः । तस्माज्जीवनगृहाभावयोर्निश्चय एव बहिःसत्त्वं कल्प्यते, न तु जीवनसंशये इत्यनुमानादेव बहिःसत्त्वसिद्धिः ॥

तन्न । योग्यानुपलब्धिजनितो गृहाभावनिश्चयः सुदृढ इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं, विरुद्धयोरमानत्वात् । तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतामुत बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा

मकरन्दः ।

तथात्वं स्यादित्याशयेन तदुक्तमिति ध्येयम् । तथा चार्थापत्तिकल्पितमित्यत एवकारो भिन्नक्रमः । तथा च तस्यां दशायां मानान्तराभावादर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यैव लिङ्गविशेषणनिश्चयेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वज्ञानं त्वयाऽपि वाच्यम्, एवञ्चावश्यकतयाऽर्थापत्त्यैव बहिःसत्त्वनिश्चयोऽस्तु, कृतमन्तरा जीवित्वनिश्चयेनेति तर्कशरीरमेवेदं द्रष्टव्यम् । तेन संशयस्य बहिःसत्त्वकल्पकत्वादिति नोपसंहारविरोधः, न वा जीवित्वस्यार्थापत्तिकल्पनोपवर्णनेऽपसिद्धान्त इति ।

वेति । तस्मादर्थापत्तिरित्यऽनुमानस्य पर्यायोऽयं तद्विशेषवचनं वा पूर्ववदादिवदिति युक्तम् ॥ १९ ॥

बोधनी ।

मविनाभावो निश्चीयते, नत्वन्वयिन्यन्वयेनैव व्यतिरेकिणि व्यतिरेकेणैवेति अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावमुपसंहरति **तस्मात्** इति ॥

प्रकाशः ।

नियमग्राहकम् ? । तत्र बहिसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः, शतवर्षजीवी गृहे एवेति नियमद्वयस्य बाधः स्यात् । तथा चार्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यानुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्येतावत्तर्कसहितस्य यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य बहिःसत्त्वकल्पकत्वात् । न च तस्यां दशायां मानान्तरमस्ति, ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य । यत्र च मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्बहिःसत्त्वकल्पना, तत्र जीवननियमग्राहकयोरन्यतराभासत्वं, परोक्षज्ञानस्य जनकज्ञानाप्रमात्वेनाप्रमात्वनियमात् ॥

अत्राहुः—देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टमभावरूपमरणापेक्षया जीवनं भावरूपं विषयीकरोति लाघवादिति तत्रैव लाघवं सहकारि । तथाहि—यथोक्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव बहिःसत्त्वज्ञानमित्यविवादम् । तत्र क्लृप्तप्रमाणभावे सामान्यतोदृष्ट एव लाघवं सहकारि, न तु कल्पनीयप्रमाणभावे यथोक्तसंशये, गौरवात् ।

यच्चोक्तं—'मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृह एवेत्यस्यापि बाध' इति । तत्र विशिष्टबाधो विशेष्यबाधात्० मरणेऽपि जीवी गृह एवेत्यस्य विशेष्यस्याबाधात्० किन्तु विशेषणबाधात् । स च शतवर्षजीवित्वबाध एव । विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोऽप्यऽस्तीति चेन्न । विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावात्मकत्वादिति सङ्क्षेपः ।

पूर्ववदादिवदिति । त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टम् (न्याय० १. १. ५) इति सूत्रे पूर्ववदादिरनुमानविशेष उक्तः ॥ १९ ॥

प्रकाशिका ।

ततोऽर्थापत्तिकल्पितमिति । एवकारो भिन्नक्रम उपजीव्येत्यत्रान्वेति, तथा च मानान्तराभावेऽर्थापत्त्या जीवित्वलिङ्गविशेषणत्वनिश्चयेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वज्ञानं **त्वया** वाच्यं तद्वरं **अर्थापत्त्यैव** बहिःसत्त्वनिश्चय इत्येव स्वीक्रियतां लाघवाय कृतमर्थान्तराजीवित्वज्ञानेनेति तर्कशरीरमेव सर्वमिदं द्रष्टव्यम्, अन्यथा यथाश्रुते संशयस्य बहिःसत्त्वकल्पकत्वादित्युपसंहारविरोधो जीवित्वस्यार्थापत्तिविषयत्वेऽपसिद्धान्तश्चेति दोषापत्तेः । **तत्र जीवनेति** । अत्र नियमग्राहकपदेन गृहाभावग्राहकमेवोक्तम् । क्वचित् पाठः—**जीवनगृहाभावग्राहकयोरिति** । स तु सुगम एव ॥ १९ ॥

मकरन्दः ।

जीवननियमेति । गृहे नास्त्येवेति नियमग्राहकमत्रोक्तम् । अत एव जीवनगृहाभावग्राहकयोरित्येव क्वचित् पाठः ॥ १९ ॥

टिप्पणी ।

तथा चार्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमिति । अत्र एवकारो भिन्नक्रमः । तस्यां दशायां मानान्तराभावादर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यैव लिङ्गविशेषणनिश्चयेऽनुमानाद् बहिःसत्त्वज्ञानं त्वयापि वाच्यम्, एवञ्चावश्यकतयाऽर्थापत्त्यैव बहिस्सत्वनिश्चयोऽस्तु कृतं तथा जीवित्वनिश्चयेनेति तर्कशरीरमेवेदं द्रष्टव्यम् । तेन संशयस्य बहिस्सत्वकल्पकत्वादिति नोपसंहारविरोधः, न वा जीवित्वस्यार्थापत्तिकल्पनोपवर्णनेऽपसिद्धान्त इति । **यथोक्तसंशये गौरवादिति** । तथाचोक्तानुमानेन जीवित्वनिश्चये तद्विशेषितगृहासत्वेन बहिस्सत्वानुमानसम्भवादर्थापत्तिर्न मानान्तरं कल्प्यमिति भावः ॥ १९ ॥

अनुपलब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न च प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते । तदुच्यते—

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका, यथा रूपादिप्रतीतिः । तथेह

बोधनी ।

एवमर्थापत्तिर्न बाधिका न भिद्यते चानुमानादित्युक्तम् । अनुपलब्धेस्त्वबाधकत्वस्य चिन्तितपूर्वत्वादन्तर्भाव एव चिन्तनीय इत्याह **अनुपलब्धिस्तु** इति । तत्तावदिह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेरैन्द्रियकत्वे चतुरो हेतूनुपन्यस्यति **प्रतिपत्तेरि**ति । विप्रतिपन्ना प्रतीतिरिन्द्रियकरणिक अपरोक्षरूपत्वात् रूपादिबुद्धिवदिति । अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् अज्ञातकरणत्वाच्च । तथेयं प्रतीतिर्भावात्मप्रमाणसहकृतेन मनसा जायते बाह्यार्थानुभवत्वात् । भावरूपं च प्रमाणमिन्द्रियमेव परिशिष्यत इति भावः । भावावेशो भावप्रमाणसहकार इति । तत्राद्यं हेतुं विवृणोति **या हि**

प्रकाशः ।

अनुपलब्धिस्तु स्वरूपसती परमात्मनो योग्यत्वाभावान्न बाधिका, ज्ञाताऽप्यनुमानरूपतया न बाधिका, अनुमानबाधकत्वस्य निरस्तत्वादित्याह—

अनुपलब्धिस्त्विति । घटोपलम्भे घटाभावाज्ञानादनुपदलब्धिरवश्यं हेतुरिति सैव करणमावश्यकत्वात् । न च प्रतियोग्यनुपलब्धिमात्रं न करणं, प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् , नाऽपि प्रतियोगिसत्त्वप्रमाविरहः, अत्यन्ताभावग्रहे तदप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तादृश्यास्तथेन्द्रियसहकारित्वम् , तादृश्याः करणत्वात् , न तु इन्द्रियमपि तत्करणं, गौरवादिति प्रसङ्गागतं निरस्यति नचेति । अभावस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यत्वादित्यर्थः ।

तत्र प्रत्यक्षगम्यत्वे मानमाह **प्रतिपत्तेरि**ति । जन्यापरोक्षज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तत्र चान्वयव्यतिरेकितया योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वं न निषिद्ध्यते इति भावः । इन्द्रियस्येत्यादि । इन्द्रियव्यापारस्यानन्यथासिद्धत्वादज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः । **भावावेशाच्चेति** । अस्मदादिबाह्यानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यत्वनियमादित्यर्थः ।

इन्द्रियकरणिकेति । यद्यप्यत्र मनसा सिद्धसाधनम् । न चेन्द्रियत्वेन तज्जन्यत्वं साध्यम् ।

प्रकाशिका ।

नापीति । अधिकरणविशेष्यकप्रतियोगिसत्वप्रमाविरहकरणमित्यर्थः, तेन नानाधिकरणान्तरे तियोगिमत्वप्रमायामप्यभावधीः । प्रमापदमाहार्यज्ञाननिवारणाय । **अत्यन्तेति** । वायौ रूपाभावप्रतीतिस्थले प्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः । न चाधिकरणे तादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावः करणं समवायाभावस्थले प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, न चाधिकरणविशेष्यकानाहार्यतादृशज्ञानाभावः तथा, तथा च तादृशभ्रममादाय सङ्गतिरिति वाच्यम् । यत्राधिकरणे स्वस्य न तादृशो भ्रमस्तदधिकरणे तदभावग्रहापत्तेः, स्वीयत्वस्याज्ञानविशेषणत्वात्, अन्यथा पुरुषान्तरीयभ्रमदशायामभावग्रहापत्तेरिति दिक् । **तादृश्या इति** । तथा च स्वीयतत्तत्कालीनाधिकरणज्ञानेऽनाहार्यप्रतियोगिसत्त्वप्रकारकत्वाभावः करणमिति

मकरन्दः ।

नापीति । अधिकरणे इति शेषः । अत एवाह **अत्यन्तेति** । वायौ रूपात्यन्ताभावग्रहे अधिकरणे प्रतियोगिप्रमाऽसिद्धेत्यर्थः । **गौरवादिति** । उभयकरणकल्पने गौरवादित्यर्थः ।

भूतले घटो नास्तीत्यपि । साक्षात्कारित्वमस्या असिद्धमिति चेन्न । एकजातीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः । न हि तस्मिन्नेव कार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातञ्चैकदोपयुज्यते, लिङ्गेन्द्रिययोरपि व्यत्ययप्रसङ्गाज्ज्ञानस्याकारणत्वप्रसङ्गाच्च । न हि तदतिपत्यापि भवतस्तत्कारणत्वं, व्याघातात् । तस्माज्ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासाक्षात्कारित्वात् तद्विपरीतकारणकमिदं तद्विपरीतजातीयमिति न्याय्यम् ॥

बोधनी ।

इति । प्रतिवाद्यसिद्धो हेतुरित्याह–साक्षात्कारित्वम् इति । न इति । नास्तीति बुद्धयः काश्चिदज्ञातकरणिकाः, काश्चिद् ज्ञातकरणिकाः, तत्र यद्युभयेऽप्यसाक्षात्कारजातीयाः तत इदं कारणवैचित्र्यं न स्यादिति । विपर्ययेऽनिष्टमाह लिङ्गेति । असाक्षात्कारिज्ञानजनकस्यापि लिङ्गस्य सत्तया हेतुत्वं साक्षात्कारहेतोरपीन्द्रियस्य ज्ञायमानतया हेतुत्वं च प्रसज्येतेति । किं च यद्यज्ञातादपि करणाज्जातीयमेव ज्ञानं जायेत तदा तत्र कारणमेव तज्ज्ञानं भवेत् व्यतिरेकाभावादित्याह ज्ञानस्य इति । यत एवं तस्माज्ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासाक्षात्कारित्वमभ्युपगच्छतामवश्यमज्ञातानुपलब्धिजन्यस्य साक्षात्कारित्वमवर्जनीयमित्याह तस्मात् इति ।

प्रकाशः ।

साक्षात्प्रतीतिकरणस्यैवेन्द्रियतया तेनैव तदनवच्छेदादात्माश्रयात् । तथापि रूपाभावादिप्रतीतेर्बहिरिन्द्रियान्तराजन्यबहिर्विषयकजन्यसाक्षात्कारित्वाच्चाक्षुषादित्वं साध्यमिति भावः । अनुपलब्धेरपि ज्ञातानुपलब्ध्यन्तरगम्यत्वेनानवस्थानात् क्वचिदज्ञातैव करणमुपेयेत्याशयेनाह एकेति । अज्ञातकरणकानुभवत्वं साक्षात्त्वव्यवस्थापकम् , अतः स्मृतेरज्ञातकरणकत्वेऽपि न तदिति भावः । यदि च नैवं, तदा लिङ्गमपि साक्षात्कारमिन्द्रियमप्यनुमितिं जनयेदित्याह लिङ्गेति । ज्ञातकरणकत्वं ज्ञानकरणकत्वं लिङ्गादेरजनकत्वादिति व्यभिचारादभावज्ञाने तत्करणं न स्यादित्याह ज्ञानस्येति । तद्विपरीतेति । अज्ञातयोग्यानुपलब्धिकरणकं साक्षात्कारजातीयमित्यर्थः । ननु प्राङ्नास्तितायामिन्द्रियं

प्रकाशिका ।

भावः । साक्षादिति । तथा चेन्द्रियत्वं न साक्षात्कारकारणतावच्छेदकमात्माश्रयादिति साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वादिना तन्निर्वचने यद्यपि नोक्तदोषः, तथापि समाधिसौलभ्यादाह तथापीति । रासनसाक्षात्कारे व्यभिचार इत्यजन्यान्तम् । अत्रापि अप्रसिद्धिवारणाय बहिःपदम् । सुखादिसाक्षात्कारे व्यभिचार इति बहिर्विषयकेति । ईश्वरज्ञाने व्यभिचार इति जन्यपदम् । तच्च लौकिकपरमन्यथोपनीतघटादिगोचरमानससाक्षात्कारे व्यभिचारात् । यद्वा बहिर्विषयजन्यसाक्षात्कारत्वं हेतुः, स्वार्थे कन्प्रत्ययः । अस्तु सर्वत्र ज्ञातैवानुपलब्धिः कारणमत आह अनुपलब्धेरपीति ।

मकरन्दः ।

साक्षादिति । तथा चेन्द्रियत्वं न साक्षात्प्रतीतौ कारणतावच्छेदकमात्माश्रयादिति तत्साधने बाध इति भावः । यद्यपि स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनोयोगाश्रयत्वादिना तन्निर्वचने नोक्तदोषः, तथापि समाधिसौकर्य्यादाह तथापीति । अत्र रासनप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायाजन्यान्तम् । एतच्च रूपाभावबुद्धौ चाक्षुषत्वसाधने रसाभावबुद्धौ रासनत्वसाधने चाक्षुषप्रत्यक्ष एव तद्वारणाय तदित्यवधेयम् । अप्रसिद्धिवारणाय प्रथमबहिःपदम् । मनोमात्रकरणके व्यभिचारादाह बहिर्विषयकेति । ऐशे व्यभिचारादाह जन्येति । अनुमित्यादौ व्यभिचारादाह साक्षात्कारित्वादिति । न चोपनीतविषये मानसप्रत्यक्षे व्यभिचारः, जन्यपदेन लौकिकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतो बहिर्विषयकजन्येत्यत्र स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्बहिर्विषयजन्यत्वं विवक्षितम् , तस्य च विषयाजन्यत्वादिति । नन्वस्तु तर्हि सर्वत्र ज्ञातैवानुपलब्धिः करणमित्यत आह अनुपलब्धेरपीति । सामान्याभावेन उपलम्भसामा-

ननु क्व नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीमभावप्रतीतिं जनयति । तद् यथा निपुणतरमनुसृतो मया मन्दिरे चैत्रो न चोपलब्ध इति श्रुत्वा श्रोताऽनुमिनोति, नूनं नासीदेवेति । एतेन प्राङ्नानास्तिताऽपि व्याख्याता । ननु तथाप्यवान्तरजातिभेदोऽस्तु अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति चेत् । कारणविरोधात्

बोधनी ।

स्यादेवं यदि ज्ञातानुपलब्धिः क्वचिदसाक्षात्कारं जनयेत्, न चैवमस्तीत्याशयेनाह **ननु क्व नाम** इति । तत्रोदाहरणेनोत्तरयति **तद्यथा** इति । न हि तदा देशान्तरस्थस्य श्रोतुर्योग्यानुपलब्धिरस्ति किं त्वाप्तवाक्यावगतयाऽनुमिनोतीति । एवं प्रातः कारणेऽनुपलब्धस्य मैत्रस्य मध्यन्दिनसमयभाविप्रातस्तनाभावज्ञानमप्यनुमानफलमेव मध्यन्दिनानुसंधीयमानप्रातस्तनानुपलब्धिलभ्यत्वादित्याह **एतेन** इति । नन्वस्तु ज्ञातानुपलब्धिजन्यादज्ञातानुपलब्धिजन्यस्य जातिभेदः स तु साक्षात्काररूप इति कुत इत्याह **ननु** इति । न हि विधाद्वयव्यतिरेकेण ज्ञानावान्तरजातिभेद इत्यभिप्रायेणाह **कारणविरोधा-**

प्रकाशः ।

विनाप्यभावधीरिति व्यभिचारादिन्द्रियमकरणमित्यत आह एतेनेति । यथा शब्दावगतानुपलब्ध्या लिङ्गेनाभावानुमानं, तथा प्राङ्नाऽस्तितास्थलेऽप्यभावधीर्लिङ्गजेत्यर्थः । ननु तत्रास्मरणं न लिङ्गं, न हि यावदनुभूतं तावदेव ग्रहणयोग्यमपि स्मर्यत एवेति नियम इति, मैत्रस्य तद्गेहसत्त्वेऽप्यननुभवात् संस्कारानुत्पादात्तदनुद्बोधाद् वा तदस्मरणस्योपपत्तेः । न । कश्चिद्विषयविशेष एव हि तादृशो यो गेहादिनिष्ठतया अनुभूयत एव, तदनुभवेन च संस्कारो जन्यत एव, स च न नश्यति । नाऽपि तदुद्बोधकान्तरापेक्षा । विलक्षणविषयविशेषमाहात्म्यात् । यथा श्रीविश्वनाथायतने भगवन्तं श्रीविश्वनाथमनुभवतः, तथा मैत्रमपि प्रेक्ष्यम् । प्रयोगश्च—तद्गेहं तदा मैत्राभाववत् तत्तुल्यपरिमाणपटादिस्मरणेऽपि तद्वत्तया अस्मर्यमाणत्वात्, यदेवं तदेवं, यथा पटाभाववद् भूतलमिति । स्मरणाभावश्च संयुक्तविशेषणतया मनोवेद्य एवेति भावः । **केचित्तु** यत्र सामान्याभावेन लिङ्गेन विशेषाभावानुमानं, तत्र ज्ञातानुपलब्धिरनुमानाङ्गमिति **तत्परोऽयं ग्रन्थ** इत्याहुः ।

ननु ज्ञातानुपलब्धेरसाक्षात्कारजनकत्वेऽप्यज्ञातानुपलब्धिजन्ये अवश्यं साक्षात्कारित्वमिति न नियमो वैजात्यान्तरेणाप्युपपत्तेरित्याह **नन्विति** । सर्वत्र असाक्षात्कारित्वस्य ज्ञायमानकरणजन्यत्वव्याप्तेस्तन्निवृत्तावसाक्षात्कारित्वव्यावृत्तेरवान्तरजातिः साक्षात्कारित्वमेवेत्याह कारणेति । न च साक्षात्कारित्वमिन्द्रियजन्यत्वप्रयुक्तमेवेति वाच्यम् । ज्ञातेन्द्रियसन्निकर्षजेन्द्रियगतिज्ञानस्य साक्षा-

प्रकाशिका ।

केचित्त्विति । उपलम्भसामान्याभावेन यत्रोपालम्भविशेषाभावानुमानं तत्रैव ज्ञातानुपलब्धेः कारणत्वमिति इत्यपि दूषणान्तरमाहेत्यर्थः ।

मकरन्दः ।

न्याभावेन विशेषाभावानुमानमित्यर्थः । **इन्द्रियजन्यत्वेति** । इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेत्यर्थः । तेन नोत्तरविरोधः । इन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षहेतुत्वे इन्द्रियहेतुत्वमपीति न विरोध इत्यन्ये । ज्ञायमानकरणत्वमाश्रित्याह **ज्ञातेन्द्रियेति** । चक्षुर्गतिमत् गतिशून्यसंयोगित्वादित्यनुमितेरित्यर्थः । नन्वेवमसाक्षात्कारित्वमपि तत्र न स्यादिन्द्रियसन्निकर्षान्यकरणस्य तत्र प्रयोजकत्वादित्यत आह

टिप्पणी ।

तत्परोऽयं ग्रन्थ इत्याहुरिति । एतेनेत्यादिग्रन्थः प्राङ्नास्तिता च, गृहविशेषे चैत्रोपलब्धेः अहं गृहविशेषे तदा चैत्रोपलब्ध्यभाववान्, चैत्रोपलब्धेरभावात् मया चैत्र एव कदापि नोपलब्धः गृहे तदुपलब्धेः का कथा इत्यभिसन्धिः ।

कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्तमेव । अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वाच्च । अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेन्न । अन्धस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपलब्धिश्च । अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेन्न । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् । ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियगृहीतेऽधिकरणे अनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति चेन्न । वायौ त्वगिन्द्रियोप-

---

बोधनी ।

दिति । द्वितीयं हेतुं विवृणोति **अनन्यत्र** इति । विशेषणासिद्धिमाशङ्कते **अधिकरणेति** । यथाहि धूमज्ञानोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभाविनो वह्निज्ञानेन्द्रियहेतुकत्वं तथाधिकरणग्रहणोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभाविनो भावज्ञानस्यातद्धेतुकत्वमिति, तर्ह्यन्धस्यापि सामग्रीसाकल्याद्रूपाभावप्रतीतिः स्यादित्याह **न** इति । योग्यस्य स्थूलद्रव्यसमवेतत्वादिति । ननु भवन्तोऽप्यधिकरणग्राहकेणेन्द्रियेण ग्राह्योऽभाव इति मन्यन्ते, तत्र चान्धस्य त्वगिन्द्रियेण रूपविशेषाभावप्रतीतिः प्रसज्येतेत्याह **अधिकरणेति** । **न** इति । ततश्च चाक्षुषरूपप्रतीतिर्नान्धस्य स्यादिति । **ममापि** इति । ततश्च चाक्षुषाधिकरणग्रहणाभावान्नान्धस्य रूपविशेषाभावप्रतीतिरिति । न

प्रकाशः ।

त्कारित्वप्रसङ्गात् । असाक्षात्कारित्वस्य च साक्षात्कारिभिन्नज्ञानरूपत्वात् । अनुभवत्वेन साङ्कर्यापत्त्या जातित्वाभावादिति भावः । न चेन्द्रियजत्वं साक्षात्कारित्वप्रयोजकं, प्रकृतेऽपि तत्त्वादित्याह अनन्यत्रेति । ननु प्रतियोगिज्ञानस्येवाश्रयज्ञानस्याप्यभावधीहेतुत्वमिति तत्रैवेन्द्रियमन्यथासिद्धमिति विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह अधिकरणेति । अधिकरणधीरिन्द्रियव्यापारो न तया तदन्यथासिद्धम्, अन्यथा सन्निकर्षोपक्षीणमिन्द्रियं घटग्राहकमपि न स्यादित्याह अन्धस्येति । ममापीति । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाश्रयाग्रहे योग्यानुपलब्ध्या नाभावो गृह्यते । न चान्धस्य रूपग्राहकेन्द्रियेण पटादिग्रहः । अत एव चक्षुःसंयुक्ते पृथिवीपरमाणौ न जलत्वाद्यभावधीप्रसङ्ग इत्यर्थः । वायाविति । वायोः प्रतियोगिग्राहकचक्षुरग्राह्यत्वादित्यर्थः ।

ननु यथा तव नीरूपो वायुरिति वायुविशेष्यिका धीरानुमानिकी विशेष्ययोग्यतामाश्रित्येन्द्रियाणां प्रवृत्तेः, तथा वायौ रूपाभावविशेष्यिकाऽपि धीर्ज्ञातानुपलब्धिलिङ्गजन्याऽनुमितिरेव, तथा च या धीः साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमता, तस्यामुक्ता सामग्रीति नोक्तदोषः । न चाभावज्ञानस्य साक्षात्का-

मकरन्दः ।

असाक्षात्कारित्वस्येति । तथा च साक्षात्कारित्वप्रयोजकस्याज्ञातकरणत्वस्याभावादेव तत्र तदुपपद्यते इति भावः । ननु परोक्षत्वमसाक्षात्कारित्वमित्येकं, तच्च जातिरूपं, न तूक्तोपाधिरूपमित्यत आह **अनुभवत्वेनेति** । स्मृतेरपि परोक्षत्वादिति भावः । एतच्चोपलक्षणम्—तज्जातित्वेऽपि ज्ञायमानकरणप्रयोज्यत्वाभ्युपगमे गत्यनुमितौ तदुपपद्यत एवेत्यपि बोध्यम् । **न चेति** । इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमित्यर्थः । तथा चेन्द्रियाजन्यतया असाक्षात्कारित्वमिति भावः । अत्रासिद्धिमाह **प्रकृतेऽपीति** । तत्त्वादिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः, अन्यथा यथाश्रुते विरोधापत्तेः । ननु वायोरतीन्द्रियतया त्वगिन्द्रियोपनीत इत्ययुक्तमत आह **वायोरिति** । **तथा** चेति । यद्यपि वायौ रूपाभावविशेष्यिका धीः साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमतैव तत्र च नोक्ता सामग्री, तथापि साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमतेत्यस्या-

टिप्पणी ।

तथा च या धीः साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमतेति । यद्यपि वायौ रूपाभावविशेष्यिका

नीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तत्तत्र सन्निकृष्टमिति चेत् । हन्तैवमनन्यत्र चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं रूपाभावानुभवेन ॥

स्यादेतत्, तथापि वस्त्वन्तरग्रह एव तस्योपयोग इति चेन्न । तस्य तं प्रत्य-

बोधिनी।

इति। प्रतियोगिग्राहकेण चक्षुषा वायोरग्रहणात्तत्र रूपाभावप्रतीतिः कदाचिदपि न स्यादिति। नन्वगृह्णदपि चक्षुर्वायौ यावत्संनिकृष्टं तावता रूपविशेषस्यानुपलब्धिरभावं गमयतीत्याह **तथापि** इति। **हन्तैवम्** इति। वायोर्ग्रहणाभावादनन्यत्र चरितार्थतां त्वगन्धस्य च रूपाभावप्रतीत्यभावादवश्यापेक्षणीयत्वं चक्षुष इति।

ननु मा भूदधिकरणग्रहणोपक्षयस्तथापि तत्र संनिहितस्य यस्य कस्यचिद्वस्तुनो ग्रहण एवोपक्षीयत इत्याह **स्यादेतत्** इति। न इति। अत्र ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सत्येवाभावबुद्धेरनिन्द्रि-

प्रकाशः।

रित्वेनेन्द्रियजन्यत्वं, स्मृतिवत्तस्य परोक्षत्वात्। मैवम्। घटाभावानुबुद्धेरपि साक्षात्कारित्वेनाभिमताया योग्यानुपलब्धिलिङ्गजन्यत्वापत्तेः। यदि च लिङ्गाज्ञानेऽपि तदनुभवादज्ञातकरणिका सा, तदा वायौ रूपाभाव इति धीरपि तथा। किञ्च वस्तुतो घटवत्युपलब्धिप्राक्कालेऽनुपलब्ध्या घटस्मृतिमतः कुतो नाभावधीः ? घटाभावाभावादिति चेत्। हन्तैवमभावबुद्धेरर्थजन्यत्वात् प्रत्यक्षत्वसिद्धाविन्द्रियजत्वमेव। अपि च प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी याऽनुपलब्धिः, सैव योग्यानुपलब्धिः, अतो जलपरमाणौ गन्धाभावो न प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः, रूपानुपलब्धिज्ञापकस्याभावात्। तल्लिङ्गत्वाभावं च स्वयमेवाचार्यो वक्ष्यति। **तथापीति**। चक्षुषा वायोरग्रहेऽपि चक्षुर्वायुसन्निकृष्टमेवेति नाश्रयग्रहे तदुपक्षीणमित्यर्थः।

नन्वाश्रयेत्यन्यमात्रोपलक्षणम्, अस्ति च वायुसन्निकृष्टस्येन्द्रियस्य तद्देशवृक्षादिप्रकाशकत्वसित्यन्यथासिद्धिरेवेत्याह—

स्यादेतदिति। अन्धस्यापि रूपाभावप्रतीत्यापत्त्या न तावदिन्द्रियमभावज्ञाने अकारणमेव, किन्तु कारणव्यापकत्वेन परम्पराकारणं मन्तव्यम्। तथा सत्याह तस्येति। तस्य वस्त्वन्तर-

मकरन्दः।

ज्ञातानुपलब्धिजन्यत्वेनोभयसिद्धेत्यर्थ इति वयम्। अन्यथा तु चिन्त्यम्। साक्षात्कारित्वेनेति स्वमते। **यदि चेति**। तथा च तत्र त्वदुक्तानुपलब्धिवैकल्यादनन्यगत्या इन्द्रियग्राह्य एवाभाव इति भावः। युक्त्यन्तरमाह **किञ्चेति**। **प्रत्यक्षश्चेति**। यद्यप्येवं स्वरूपसदनुपलब्धिग्राह्यत्वमात्रं सिध्यति, तथापि पूर्वोक्तयुक्त्यवष्टम्भेन प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति ध्येयम्। **चक्षुषेति**। तथा च प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणा-

टिप्पणी।

धीः साक्षात्कारित्वेन नैयायिकाभिमतैव तत्र च न प्रतियोगिग्राहकेत्याद्यनुपलब्धिकरणकज्ञानसामग्री, तथापि साक्षात्कारित्वेन त्वदभिमतेत्यस्याज्ञातानुपलब्धिजन्यत्वेनोभयसिद्धेत्यर्थ इति। अन्यथा तु चिन्त्यम्। **स्मृतिवत्तस्य परोक्षत्वादिति**। अज्ञातकारणजत्वेऽप्यपरोक्षत्वाभावात्। **साक्षात्कारित्वेनाभिमताया इति**। अनुपलब्धिकरणकत्वेन। **योग्यानुपलब्धिलिङ्गजत्वापत्तेरिति**। अनुपलब्धिज्ञानं कल्पयित्वा लिङ्गजन्यत्वेनानुमितित्वस्य वक्तुं शक्यतयाऽनुपलब्धेः कारणत्वभङ्गापत्तेः। **यदि च लिङ्गाज्ञानेपीति**। सर्वत्र ज्ञानकल्पने मानाभावात्। **तदा वायौ रूपाभाव इति धीरपीति**। तत्रापि सर्वत्रानुपलब्धिज्ञानकल्पने मानाभावात्। **इति धीरपि तथेति**। अनुमितिरेवेत्यर्थः॥ २०-२१-२२-२३॥

इति श्रीधर्मदत्तोपाध्याय (प्रसिद्ध बच्चाझा) कृत कुसुमाञ्जलितृतीयस्तवकटीप्पणी समाप्ता।

कारणत्वात्, कारणत्वे वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्द्रव्याभावं न प्रतीयात्। प्रतीयाच्च पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठलग्नस्याऽश्यामत्वम्। आर्जवावस्थानमप्यधिकरणस्योपयुज्यते इति चेत्, तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्युपयोक्ष्यते, तदेकसहकारिप्रभासन्निकर्षापेक्षणात्। अन्यथा वातायनविवरविसारिकरपरामृष्टेऽप्यधिकरणे तदुपलम्भप्रसङ्गाच्च॥

तथापि योग्यताऽऽपादनोपक्षीणश्चक्षुः। यदितरसामग्रीसाकल्ये ह्यनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते। तच्च चक्षुष्यधिकरणसन्निकृष्टे सति स्यादिति चेत्। ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यम्। तथा च किं कुत्रोपक्षीणम्। अथान्यो-

---

बोधनी।

यद्धेतुकत्वमन्यत्र तदुपक्षयादुच्यते, स चाभावबुद्धिहेतौ कस्मिंश्चिद्वक्तव्यः, अन्यथा तदनुविधानानुपपत्तेः, न चात्र तस्य वस्त्वन्तरग्रहणस्य तदभावानुभवं प्रति कारणत्वमस्तीति, यदि स्यात्तत्राह **कारणत्वे वा** इति। अन्धकारे वस्त्वन्तरग्रहणाभावात्स्पर्शवद्विशेषाभावप्रतीतिर्न स्यात् इति प्रतियाच्चेति। प्रतिय गिग्राहकेण तदा तदालोके विस्फारिताक्षस्य वस्त्वन्तरग्रहणसंभवाच्चेति। उत्तरत्र शङ्कते **आर्जवेति**। आर्जवावस्थानादधिकरणस्य नयनसंनिकर्षोऽपि तद्गताभावग्रहणएवोपयुज्यते न तु तद्ग्रहण इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह **नयनेति**। कुत इत्यत्राह **तदेक** इति। आलोकसंनिकर्षस्तावदपेक्षणीयो रूपाभावज्ञानेन तमन्तरेण तदनुपपत्तेः, स च तस्य नयनसंनिकर्षस्यैव सहकारी नानुपलब्ध्यादेः, तस्मान्नयनसंनिकर्षोऽप्यपेक्षणीय एव, न हि संभवति यस्य यत्सहकारितैव कार्योपयोगस्तस्य तदनपेक्षायामप्यपेक्षेति। चक्षुःसंनिकर्षानुपयोगेऽनिष्टमप्याह **वातायनेति**। तत्र हि सत्येवाधिकरणस्यार्जवावस्थाने तद्ग्रहे चक्षुःसंनिकर्षाभावादेव तस्य श्यामत्वाभावस्यानुपलम्भो भवति।

नन्वस्त्वपेक्षणीयश्चक्षुः संनिकर्षस्तथाप्यन्यत्रोपक्षयस्तस्येत्याह **अथापि** इति। योग्यानुपलब्धिर्ह्यभावज्ञानहेतुः, योग्यता च प्रतियोगिव्यतिरिक्ताभावज्ञानकारणसाकल्यं, तच्च साकल्यं चक्षुः संनिकर्षे सति भवति तस्यापि तत्कारणत्वात्। ततश्च सामग्रीसाकल्यापादनोपक्षीणं चक्षुर्नाभावज्ञानं यावत् गच्छतीति। **न तु परिपूर्णानि** इति। न खलु साकल्यं नाम कारणेभ्यस्तत्त्वान्तरं

प्रकाशः।

ग्रहणस्य, तं प्रत्यभावानुभवं प्रतीत्यर्थः। न प्रतीयादिति। त्वगिन्द्रियेण वस्त्वन्तराऽग्रहादित्यर्थः। ननु प्रतीयत एवाकाशमत्रापि, तस्य तन्मते प्रत्यक्षत्वादित्यत आह प्रतीयाच्चेति। आर्जवावस्थितेऽप्यन्धकारे ज्ञानाभावादालोकसन्निकर्षोऽपि हेतुरेष्टव्यः, स च चक्षुषः सहकारी नान्यस्येति सिद्धं चक्षुः करणमित्यभिप्रेत्याह नयनेति। अथार्जवावस्थानेऽपि नालोकसन्निकर्षापेक्षा, तत्राह वातायनेति। तदुपलम्भप्रसङ्गाद्रूपाभावोपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः। चक्षुषा यत्किञ्चिदुपलम्भस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः। **नन्विति**। तथात्वे वा सहकार्युच्छेदापत्तिः। वस्तुतः प्रतियोगिसत्त्वविरो-

प्रकाशिका।

तथात्वे वेति। कारणचक्रसाकल्योपक्षयाय दण्डादेरपि तत्रोपक्षये घटाद्यहेतुतापत्तिरित्यर्थः। तथा च योग्यताघटकतया अवश्यापेक्षणीयस्यात्रानुपक्षीणस्येन्द्रियस्य सिद्धमभावधीहेतुत्वमिति भावः।

मकरन्दः।

धिकरणसन्निकरणसन्निकर्ष एवानुपलब्धिसहकारी स च तत्रास्त्येवेति भावः। अकारणमेव अप्रयोजकमेवेत्यर्थः। परम्पराकारणं कारणकारणम्। **तथात्वे वेति**। कारणचक्रस्य साकल्योपक्षयाभ्युपगमे दण्डचक्रादेरपि तथात्वे घटाद्यहेतुत्वपात्तिरित्यर्थः। तथा च योग्यताघटकतयाऽवश्यापेक्ष-

न्यमेलकं मिथः प्रत्यासत्त्यादिशब्दवाच्यं तदुपक्षयः, न तर्हि क्वचिच्चक्षुः कारणं स्यादिति । न हि रूपाद्युपलब्धिमध्यस्त्रिकृष्टमेत दुपजनयति । अथाधिकरणसमवेतकिञ्चिदुपलम्भोऽपि तद्विषयाभावग्रहेऽनुपलब्धेरपेक्षणीयः, ततस्तत्रेदं चरितार्थम्, वाय्वादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकी । तथा हि अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते—अयं नीरूपो वायुरिति । न असिद्धेः । न ह्युपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भः, उपलम्भस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् । प्राकट्याभावेनानुमेय इति चेन्न । वायौ रूपवत्ताप्राकट्याभावस्याप्यसिद्धेः, रूपाभावेन समानत्वात् । व्यवहा-

बोधनी ।

तत्साध्यमस्ति यत्रोपक्षयः तस्य स्यात् किं तु परिपूर्णानां कारणानामेव तथात्वादिति । नन्वस्ति मेलनं नाम तत्त्वान्तरं क्षयविषय इत्याह अथ इति । एवं हि रूपादिज्ञानेष्वर्थसंनिकर्षसंपादनोपक्षीणं चक्षुर्न कारणं स्यादित्याह तदुपक्षय इति । नन्वभावाधिकरणसमवेतस्य कस्यचिद्वस्तुनः प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणोपलम्भोऽभावग्रहणे सहकारित्वेनानुपलब्धेरपेक्षणीयस्तत्रेदमिन्द्रियमुपक्षीयत इत्याह अथाधिकरणसमवेतकिञ्चिदिति । तर्हि वायौ रूपाभावप्रतीतिर्न स्यात् तत्र वस्त्वन्तरस्य चक्षुषानुपलम्भादित्याशङ्क्य स एवाह वाय्वादिषु इति । न इति । न तत्राभावप्रमाणगम्योऽभावः अनुपलब्धिलिङ्गानुमेयत्वादिति । न इति । असिद्धेरनुपलब्धेरज्ञातासिद्धत्वादिति । न तावदभावप्रमाणात्सिध्यतीत्याह नहि इति । ऐन्द्रियकस्याभावो हि भवतामभावगम्य इति । ननु रूपोपलम्भजन्यस्य प्राकट्यस्याभावेन वायौ रूपानुपलम्भोऽनुमीयत इत्याह प्राकट्याभावेन इति । वायौ रूपाभावस्येव प्राकट्याभावस्यापि नाभावप्रमाणात्सिद्धिरित्याह न वायौ इति । नन्वस्तु वायौ रूपव्यवहाराभावेन प्राकट्याभावोऽनुमेय इत्याह व्यवहाराभावेन इति । व्यवहाराभावस्यानैकान्तिकत्वान्न प्राकट्या-

प्रकाशः ।

धित्वमनुपलब्धेर्योग्यत्वं, तत्र न चक्षुरुपक्षय इति भावः । न हीति । विषयप्रत्यासत्तावेिन्द्रियान्यथासिद्धा क्वचिदपि इन्द्रियं करणं न स्यात्, अप्रत्यासन्नस्याऽजनकत्वादित्यर्थः । तद्विषयेति । अधिकरणनिष्ठाभावग्रहे इत्यर्थः । वाय्वादिष्विति । चक्षुःसन्निकृष्टे वायौ चक्षुषा तद्धर्मग्रहे वायौ रूपाभावधीर्नाध्यक्षा, किन्त्वनुमितिरिति नेयं तत्र सामग्रीत्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति न हीति । वायौ रूपाभावधीर्नानुपलब्धिलिङ्गजन्या, अनुपलब्धेरज्ञानात्, आप्तवाक्यस्यापि तद्बोधकस्याभावात् । न चोपलब्धेरनुपलब्धिरज्ञातैव तद्बाधिका । उपलब्धेरतीन्द्रियत्वेन योग्यानुपलम्भेनानुपलब्ध्यभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्; अनुपलब्धिमात्रस्य चाभावाग्राहकत्वादित्यर्थः । उपलम्भकार्यज्ञातताया अभावेनोपलम्भाभावोऽनुमीयते इत्याह प्राकट्येति । वायौ रूपाभावरूपप्राकट्याभावस्यापि दुर्ग्रहत्वं, यदि च स योग्यानुपलब्धिगम्यस्तर्हि रूपाभावोऽपि तथाऽभ्युपेयस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याह वायाविति । रूपज्ञानाभावे लिङ्गान्तरमाह व्यवहारेति । दृश्यमानो व्यवहाराभावो लिङ्गं,

प्रकाशिका ।

उपलम्भेति । उपलम्भस्य ज्ञातताचरमकारणतया ज्ञातताव्याप्यत्वादिति भावः । प्राकट्याभावलिङ्गत्वभ्रमं निवारयति रूपज्ञानाभाव इति । न चेति । अग्रिमग्रन्थेन कायेत्यादिगतार्थमिति शङ्क्या विकल्पयति दृश्यमान इति । व्यवहारसामान्याभावस्य नानैकान्तिकत्वमिति विकल्पयति

मकरन्दः ।

णीयस्यान्यत्रानुपक्षीणस्येन्द्रियस्याभावग्राहकत्वं सिद्धमिति भावः । उपलम्भेति । उपलभ्यस्य ज्ञाततायां चरमकारणत्वात्तदभावेन तदभावोऽनुमीयते इत्यर्थः । प्राकट्याभावलिङ्गत्वभ्रमं वारयति रूपज्ञानाभाव इति । न चेत्यग्रिमग्रन्थेन गतार्थत्वात् कायेत्यादि व्यर्थमिति विकल्पयति दृश्यमान इति । ननु व्यवहारसामान्याभावस्य काप्यसिद्धेरनैकान्तिकत्वमसिद्धमिति विकल्प्य योजयति

राभावेनानुमेय इति चेन्न। कायवाग्व्यापाराभावेऽभ्युपेताज्ञानाभावाभ्युपगमात्, मूकस्वप्नोपपत्तेश्च। न च व्यवहाराभावमात्रेणानुमातुमपि शक्यते। अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च॥

तद्विषयस्तु व्यवहारस्तद्विषयज्ञानजन्यो वा? तद्विषयज्ञानजनको वा? तदाश्रयधर्मजनको वा?। तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्माभावान्तर्भूत एवेत्यशक्यनि-

बोधनी।

भावे ज्ञानाभावे लिङ्गनेत्याह **न** इति। इतश्चानैकान्तिकतेत्याह **मूकस्वप्न** इति। मूकतया वाचिकस्य व्यवहारस्याभावः, स्वप्नतया कायिकस्येति। ननु मा नाम हानोपादानलक्षणयोः कायवाग्व्यवहारयोः ज्ञानविशेषकार्यत्वात्तदभावात् ज्ञानमात्राभावः प्राकट्यमात्राभावो वानुमीयतां, ज्ञानमात्रस्य प्राकट्यमात्रस्य च व्यवहारमात्रं कार्यं, ततस्तदभावात् तयोरन्यतरस्याभावोऽनुमास्यत इत्याशङ्क्याह **न च** इति। यदि तावद्व्यवहाराभावमात्रमित्यत्र यः कश्चिद्व्यवहारो विवक्षितस्तदानैकान्तिकता यस्य कस्यचिद्व्यवहाराभावस्य येन केनापि ज्ञानाभावेन व्याप्तेः, तथापि कस्यापि व्यवहारस्य सर्वत्रासत्त्वादसिद्धश्च तन्मात्राभाव इति।

अथ यद्विषयस्य ज्ञानस्य प्राकट्यस्य वा भावोऽनुमित्सितः तद्विषयव्यवहाराभाव एव लिङ्गमुच्यते तत्राह **तद्विषयस्तु** इति। कायिकवाचिकव्यवहारयोरपेक्षाज्ञानव्याप्यत्वाद् व्यापिनश्च व्यवहारान्तरस्यानवगमात् तद्विषयो व्यवहारस्तद्विषयं ज्ञानं तदाश्रितं वा प्राकट्यलक्षणं धर्मं पुरस्कृत्य तज्जन्य इति वा तज्जनक इति वा निरूपणीयः। ततो व्यवहाराभावश्चात्र तज्ज्ञानतदाश्रितधर्माभावपुरस्कारेणैव निरूप्येत। तच्चाशक्यमात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। तथाहि यदा तद्विषयज्ञानव्यवहाराभावः तद्विषयज्ञानाभावे लिङ्गं तदापेक्षाज्ञानादिव्यापिनो व्यवहारान्तरस्याभावात्तद्विषयज्ञानमेव तज्जन्यव्यवहारोऽभ्युपगन्तव्यः, तथाचात्माश्रयत्वं-तद्विषयज्ञानाभावादेव तद्विषयज्ञानाभावानुमानमिति। यदा तु तद्विषयज्ञानजनकस्य व्यवहारस्याभावो लिङ्गं तदा चक्षुरादिव्यापारस्य तज्जनकत्वात्तस्य च ज्ञानस्य कार्यैकगम्यत्वात्तदभावोऽपि ज्ञानाभावावगम्यः, तथा चेतरेतराश्रयता-तज्ज्ञानाभावज्ञानात्तज्जनकव्यवहाराभावज्ञानं ज्ञानजनकचक्षुरादिव्यापाररूपव्यवहाराभावज्ञानाच्च तदभावज्ञानमिति। यदा च तदाश्रितधर्मजनकस्य व्यवहारस्याभावो लिङ्गं तदा प्राकट्याख्यधर्मस्य ज्ञानहेतुकत्वादात्माश्रयत्वमेव। अथ तु ज्ञानद्वारा चक्षुरादिव्यापार एव जनकः तदा चक्रकं भवति ज्ञानाभावाच्चक्षुरादिव्यापारलक्षणस्य व्यवहारस्याभावः ज्ञानाभावश्च प्राकट्याभावात् स च तज्जनकव्यापाराभावात् स च

प्रकाशः।

व्यवहारसामान्याभावो वा?। नाद्यः अनैकान्तिकत्वादित्याह **कायेति**। अन्त्येऽपि यदि स्वकीयव्यवहारमात्राभावस्तदाऽनैकान्तिकं, सर्वस्य तु तदभावो ग्रहीतुमशक्य इत्याह **न चेति**।

ननु अनुपेक्षणीयविषयकः स्वकीयरूपवत्ताज्ञानाभावस्तद्विषयकस्वकीयरूपवद्व्यवहाराभावेनानुमेयं इत्यत आह—

तद्विषयस्त्विति। तदभावश्चेति। आद्ययोर्ज्ञानाभावान्तर्भूतः, अन्त्ये तदाश्रयधर्माभावान्तर्भूत

प्रकाशिका।

अन्त्येऽपीति। आद्ययोरिति। यद्यपि व्यवहाराभावो ज्ञानाभावादन्यस्तथापि ज्ञानाभावेनैव सोऽनुमेय इत्यन्तर्भावार्थः। तथाचात्माश्रयादिरिति भावः। तदाश्रयधर्म्माभावान्तर्भूत इति। ज्ञानाभावानुमानद्वारा प्राकट्याभावात्मकतदाश्रयधर्म्माभावोऽनुमेय इत्यर्थः। **केचित्तु** घटज्ञानप्रतियोगिकतया ज्ञानाभाववद-

मकरन्दः।

अन्त्येऽपीति। आद्ययोरिति। यद्यपि व्यवहाराभावो न ज्ञानाभावान्तर्भूतस्तस्य ततोऽन्यत्वात्, तथापि ज्ञानाभावेनैव सोऽप्यनुमेयस्तज्ज्ञानञ्चात्माश्रयादिनाऽसम्भवीति व्यवहाराभावोऽशक्य-

श्रय एव । आत्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चाज्ञातस्योपलम्भाद्यभावस्य लिङ्गता । न च प्राकट्याभावः सत्तामात्रेणोपलम्भाभावमावेदयतीति युक्तम् । लिङ्गाभावस्य तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । अविनाभावबलेन तु नियमे तत्प्रतिसन्धानापत्तेः । न ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गादिति । ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन त्वद्दिशा भविष्यतीति चेन्न ।

बोधनी ।

ज्ञानाभावादिति । न च व्यवहाराभावमात्रेणेत्यादेरपरा व्याख्या—न केवलमनैकान्तिकः असिद्धश्च व्यवहाराभाव इत्याह **न च** इति । उक्तस्यैवानैकान्तिकत्वस्यानुभाषणं दृष्टान्तार्थमिति व्यवहारस्वरूपनिरूपणपुरःसरं व्यवहाराभावं निरूपयंस्तस्यासिद्धिमेवाह **तद्विषयस्तु** इति । ननु विज्ञायमान एवानुपलम्भो यदि रूपाभावं गमयेत् अविनाभावेन तत एते दोषाः प्रादुष्युः, न त्वेवमित्याशङ्कयाह **न चाज्ञातस्य** इति । तथा सति लिङ्गत्वैव न स्यादिति भावः । ननूपलम्भलिङ्गस्य प्राकट्यस्याभावो लिङ्गिन उपम्भस्याभावं गमयिष्यतीत्यत्राह **न च** इति । स हि लिङ्गाभाव इत्येव लिङ्गिनोऽभावं गमयेदविनाभावेन वा ! प्रथमे धूमाभावोऽप्यग्न्यभावं गमयेत् , द्वितीये त्वविनाभावः स्वस्य हेतुस्वरूपस्य च प्रतिसंधानमपेक्ष्येत, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति । ननु नैयायिकमतावलम्बेन प्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छामः, ततो भावप्रमाणावगतेनैव ज्ञानाभावेन वायौ रूपाभावमनुमीमह इत्याह **ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन** इति । तर्हि प्रामाणिकं पन्थानमागतो यथा-

प्रकाशः ।

एवेत्यर्थः । **आत्माश्रयेति ।** यदि तद्विषयकज्ञानाभावेनैव तद्विषयकज्ञानाभावोऽनुमेयस्तदाऽऽत्माश्रयः । अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं, तद्विषयकव्यवहाराभावेन च तद्विषयकज्ञानाभावज्ञानं, तदाऽन्योन्याश्रयः । अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं, तद्विषयकज्ञानाभावश्च तद्विषयकप्राकट्याभावात् , स च तद्विषयकज्ञानाभावात् , तर्हि चक्रकमित्यर्थः ।

नन्वन्येषामज्ञातानामलिङ्गत्वेऽपि प्राकट्याभावः सत्तयैव ज्ञानाभावं गमयिष्यति । न चायोग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्योऽस्याभाव इति वाच्यम् । अनुपलब्धेरेव तद्विशेषणवत्त्वादित्यत आह **न चेति ।** स हि व्याप्तिबलेन वा प्रतिपाद्येल्लिङ्गाभावत्वमात्रेण वा, कार्याभावमात्रतया वा ? तत्र न मध्यमान्तिमावित्याह **लिङ्गाभावस्येति ।** धूमाभावस्यापि सत्तया गमकत्वापातादित्यर्थः । आद्यमाशङ्कय निराकरोति **अविनाभावेति ।** न ह्युपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भं इत्यत्र शङ्कते **ज्ञानेति ।** प्रत्यक्षेण ज्ञानाभावं ज्ञात्वा तस्माल्लिङ्गाद्वायौ रूपाभावानुमानं स्यादित्यर्थः । मन्मते प्रति-

प्रकाशिका ।

शक्यनिश्चय इति **आद्ययोरिति** फक्किकार्थः । तदाश्रयधर्म्मघटितप्रतियोगिकतया प्राकट्याभावादनिश्चय इति **तदाश्रयेत्यायुत्तर**फक्किकार्थ इत्याहुः । न चायोग्यप्रतियोगिकत्वेनेति स्वरूपसद्भावो योग्यप्रतियोगिकमेवाभावं गमयतीत्यर्थः । **अनुपलब्धेरेवेति ।** अनुपलम्भस्य ग्राहकत्वे स नियम इत्यर्थः । **न ह्युपलम्भाभाव इति ।** नैयायिकोक्ते शंकत इत्यर्थः । प्रत्यक्षेण स्वरूपसदनुपलब्ध्या । **मन्मत** इति । मन्मताश्रयणे रूपाभावो वायौ प्रत्यक्ष एव तदनाश्रयणे तु ज्ञानाभावोऽयोग्य एवेति

मकरन्दः ।

निश्चयः । एवञ्च तदाश्रयधर्म्माभावस्तद्विषयप्राकट्याभावः, तस्यापि तदनुमापकत्वे चक्रकादिना सोऽशक्यनिश्चय इत्यत्र तात्पर्यम् । ज्ञानाभावान्तर्भूतो ज्ञानघटितप्रतियोगिकतया ज्ञानाभाववदतीन्द्रिय इत्यर्थः । **ज्ञानाभावश्चेति ।** तज्ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा अनुमेय इति पूर्वोक्तमनुषजनीयम् । **अनुपलब्धेरेवेति ।** प्राकट्याभावस्त्वयोग्यमपि गमयिष्यतीत्यर्थः ।

शब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात्। अपि च प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणधर्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमिति, तद्रहितायास्तस्याः कार्यव्यभिचाराद्व्यवस्थाप्येत, व्याप्तिबलाद्वा?। न तावदुक्तरूपानुपलब्धिस्तां विना अभावप्रत्ययमजनयन्ती दृश्यते। नापि व्याप्तेः। तथासति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवम्भूतत्वात्। अनाक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेद् न वा भवेत्। ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत्। ननु लिङ्गमपि सैव, न तत्त्वान्तरम्। यथा योनिसंबन्धोऽलिङ्गदशायामिन्द्रियस-

---

बोधनी।

प्रमाणं वायो रूपाभावश्चाक्षुष इत्यभ्युपगच्छ। न च कथं नामाचाक्षुषो वायो रूपाभावश्चाक्षुषः स्यादिति शङ्कावकाशः शब्दप्रध्वंसप्रत्यक्षत्वसाधनेनाधिकरणप्रत्यक्षत्वस्यानङ्गत्वप्रतिपादनेन दत्तोत्तरत्वादित्याह **न शब्देति**। तदेवं यदि प्रतियोगिग्राहिणेन्द्रियेणाधिकरणसमवेतधर्मोपलम्भः तद्विषयाभावग्रहे हेतुः ततो वायौ रूपाभावप्रतीतिर्न स्यात् अनुमानतस्तदसिद्धेरित्युक्तम्, इदानीं तत्रैव दूषणान्तरमाह **अपि च** इति। तद्रहिताया वस्त्वन्तरप्रतीतिरहितायास्तस्या अनुपलब्धेः कार्यव्यभिचारात्सत्यामप्यनुपलब्धौ कदाचित्कार्यस्याभावग्रहणस्यानुत्पत्तेः तत्प्रतीतिरप्यङ्गमिति व्यवस्थाप्येत व्यतिरेकाभावेऽप्यन्वयव्याप्तिबलाद्वेति। तत्र प्रथमे दूषणं न तावत् इति। + प्रति + + प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियसंनिकर्षैः सहितानां प्रतीतिद्वये दूषणं—**नापि व्याप्तेः** इति। सत्यां हि व्याप्तौ भवन् रूपाभावप्रत्ययः तां वस्त्वन्तरप्रतीतिमाक्षिपेदेवंभूतत्वादभावप्रत्ययस्य वस्त्वन्तरप्रतीतिव्याप्तत्वात्। यदि नाक्षिपेत् तर्ह्यभावप्रत्ययो वस्त्वन्तरप्रतीतिहेतुको न स्यात्स्वयं वा न भवेत् तत्कारणकस्य वस्त्वन्तरग्रहणस्याभावात्। अस्ति चायं वायाविति प्रतिक्षिप्तमपि पक्षं दूषणान्तरविवक्षयोपक्षिपति **तत** इति। ततः प्रमाणान्तरभूताया अनुपलब्धेर्वायौ रूपाभावप्रतीतिर्न भवतीत्येव किंतु लिङ्गभूताया तदा च वस्त्वन्तरप्रतीतिर्नापेक्षणीयेति। **लिङ्गमपि** इति। न हि तस्या एव कदाचिद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरपेक्षणीयाऽन्यदापि युक्तमिति। ननु यथा ह्यलिङ्गदशायां मातापितृसंबन्धश्चक्षुःसंनिकर्षमपेक्षते ब्राह्मण्यज्ञानेन तु लिङ्गावस्थायां तथेहापि स्यादित्याह **यथा** इति। न

प्रकाशः।

योगिमत्तयाऽनुपलम्भाद्वायौ रूपाभावः प्रत्यक्षत्वाचानुमेयः, शब्दाभावप्रत्यक्षत्वव्यवस्थापनया आश्रययोग्यतायास्तद्धर्मग्रहस्य चाभावप्रत्यक्षताऽङ्गत्वनिरासादिति परिहरति **शब्देति**। **व्याप्तिबलाद्वेति**। कार्यकारणभावस्य व्याप्तिविशेषत्वेन गोवृषन्यायात् तां विना था व्याप्तिस्तद्बलादित्यर्थः। **तां विनेति**। अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीतिं विनेत्यर्थः। एवम्भूतत्वाद् व्याप्यत्वादित्यर्थः। **अनाक्षेपे वेति**। अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीत्यनाक्षेपे वा नाभावधीस्तद्धेतुका तद्व्याप्या वा। तथात्वे वा हेतुं विना व्यापकं विना वा न भवेदित्यर्थः। ततः-अधिकरणधर्मप्रतीतित इत्यर्थः। **सैव**—अनुपलब्धिरेवेत्यर्थः। **यथेति**। यथा विशुद्धमातापितृयोनिजत्वं लिङ्गालिङ्गदशायामिन्द्रियसम्बन्धनिरपेक्षसापेक्षं, तथानुप-

प्रकाशिका।

न अनुपलब्धिलिङ्गानुमेयो वायौ रूपाभाव इति समुदायार्थः। न च ज्ञानप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृत्य ममैकदेशिनः प्रत्यवस्थानमुचितमिति वाच्यम्। अनुपलब्धेः कारणत्वेऽपि निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वादिति भावः। तद्विहिताया इत्यादेः कार्यकारणभावपरत्वादाह **कार्यकारणेति**। **सैवेति**। तच दूषितमिति भावः। **तथेति**। अधिकरणधर्म्मप्रतीतिनिरपेक्षा तत्सापेक्षा चेत्यर्थः। सा अधिकरणधर्म्म-

मकरन्दः।

सैवेति। तच दूषितमिति भावः। **तथेति**। अनुपलब्धिरप्यधिकरणधर्म्मज्ञाननिरपेक्षसापेक्षा स्यादित्यर्थः।

न्निकर्षमपेक्षते, लिङ्गदशायान्तु तदनपेक्ष एव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत् स्यादिति चेन्न। कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः। प्रकृते च तदनभ्युपगमात्। पारोक्ष्यापारोक्ष्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेन्न। अनुपलम्भात्। सम्भाव्यते तावदिति चेत्, सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्चयः।

अज्ञातकरणत्वाच्च। यदज्ञायमानकरणजं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं, यथा रूप-

---

बोधनी।

इति। तत्र हि ज्ञानात्मनः कार्यस्य पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणजातिभेदात् योनिसंबन्धस्येन्द्रियापेक्षानपेक्षयोरुपपत्तिरिह चोभयोरिति। वस्त्वन्तरग्रहापेक्षतदनपेक्षानुपलब्धिकार्ययोरभावज्ञानयोः पारोक्ष्याभ्युपगमेन जातिभेदाभावात् सहकारिवैचित्र्यानुपपत्तिरिति। ननु परोक्षत्वेऽपि वस्त्वन्तरग्रहणापेक्षानुपलब्धिजन्यस्य प्रकारान्तरेणासौ जातिभेदो भविष्यतीत्याह **पारोक्ष्य** इति। **न** इति। परोक्षापरोक्षव्यतिरेकिणो ज्ञानावान्तरजातिभेदस्याप्रामाणिकत्वादिति। **संभाव्यते** इति। यद्यपि न प्रमाणोपलम्भ इति शेषः। संभाव्यताम् इति। न हि संभावनामात्रसिद्धं जातिभेदमाश्रित्यास्मिन् जातिभेदे वस्त्वन्तरग्रहापेक्षानुपलब्धिः कारणमस्मिंस्तु तन्निरपेक्षेति कारणनियमः शक्यनिश्चय इति।

तृतीयं हेतुमनूद्य व्याचष्टे **अज्ञातकरणत्वात्** इति। साक्षादनन्यत्रचरितार्थेनेन्द्रियेण जन्य-

प्रकाशः।

लब्धिरपि स्यादित्यर्थः। **कार्येति**। दृष्टान्तस्य तत्सापेक्षस्याऽपरोक्षज्ञानजनकत्वं तन्निरपेक्षस्य च परोक्षज्ञानजनकत्वम्। अत्र तु लिङ्गानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने जातिभेदाभावाल्लिङ्गजानुमितौ व्यभिचारात्सा कारणं न स्यात्। तद्वदपरोक्षजात्यङ्गीकारे च तत्रेन्द्रियजन्यत्वमावश्यकमित्यर्थः। न च जातिं विनाऽपि व्याप्त्यादिज्ञानविनाकृतानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने सा कारणमिति वाच्यम्। **अनुपलब्धिजन्यज्ञानत्वेनैव** तल्लिङ्गकानुमितिविद्विवादपदेऽपि तदकारणत्वानुमानात्। **इन्द्रियान्यथा**सिद्धेर्निरासादिति भावः। सम्भाव्यतामिति। कार्यजातिसम्भावनया तज्जातीयनियतस्य कारणत्वसम्भावनायामपि तत्रानिश्चयादित्यर्थः।

यदज्ञायमानेति। नन्विदमनुमित्यादावनैकान्तिकं तस्याज्ञायमानमनःकरणकत्वात्। न च ज्ञायमानकरणजन्यत्वं लिङ्गं, लिङ्गादेरजनकतया तज्ज्ञानस्याज्ञायमानस्यैव करणत्वात्। नापि ज्ञानासाधारणकारणकत्वाभावो लिङ्गम्, अभावज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञानजन्यतया तदसिद्धेः। सविकल्पकमात्रस्यैव विशेषणज्ञानजन्यत्वाच्च। मैवम्। **लिङ्गादिज्ञाना**जन्यानुभवत्वस्य लिङ्गत्वात्। साक्षा-

प्रकाशिका।

प्रतीतिः। **अनुलब्धिजन्यज्ञानत्वेनैवेति**।

मकरन्दः।

लिङ्गादीति। अत्रानुभवपदं व्यर्थं स्मरणस्यापि दृष्टान्ततत्वेन साध्यवत्त्वाभ्युपगमात् अत एव परिमले ज्ञानत्वस्येति पाठ इति वदन्ति। वस्तुतो यथाश्रुतसाध्ये मनसैव सिद्धसाधनप्रसङ्गान्मनोभिन्नेन्द्रियजत्वमिन्द्रियत्वेनेन्द्रियजत्वं वा तदर्थः। तथा च स्मरणे व्यभिचारादनुभवपदमिति। द्वितीयदृष्टान्तेऽनुशयप्रकाश एवायं प्रकाशकृत इति प्रतिभाति। अत एवाह **साक्षादिति**। यद्यप्यात्ममनोयोगलक्षणतद्व्यापारस्य न व्यवधानमन्यथा चक्षुरादावपि तथात्वेन वाऽऽपत्तेः, तथापि निरुक्त एव तात्पर्यम्। यथाश्रुतमभिप्रेत्याह **साक्षादिति**। विपक्ष इति। तथा चाप्रयोजकत्वपरोऽयं ग्रन्थ इत्यर्थः। भावविषयत्वोपाधिपरस्तु नेत्याह।

प्रत्यक्षम्, तथा चेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिति। यथा वा स्मरणमज्ञायमानकरणजं साक्षान्मनोजन्म। कुतस्तर्हि न साक्षात्कार्यनुभवरूपम्?। संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादिति वक्ष्यामः।

बोधनी।

मिति तत्रैवोदाहरणान्तरमाह **यथा वा** इति। यदि स्मरणं साक्षान्मनइन्द्रियजं तर्हि सुखादिज्ञानवदस्य साक्षात्कारित्वानुभवत्वे न किमिति स्त इत्याह **कुत** इति।

प्रकाशः।

दिति, **मनसा** व्यवहितव्यापारेण सिद्धसाधननिरासार्थम्, **उपनीत**भाननिरासार्थं वा। **कुत इति**। **साक्षा**दिन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्तत्वादित्यर्थः। **संस्कारेति**। संस्कारान्यः सन्निकर्षः

प्रकाशिका।

(१) तत्पर एतेन प्राङ्नास्तीत्यादिग्रन्थ इत्यर्थः। अशुचिबीजन्तु **सन्मुखार्थत्याग एवेति**। **इन्द्रियजन्यत्वेति**। इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेत्यर्थः। तेन नोत्तरविरोधः। तथा च ज्ञानाकरणकत्वं साक्षात्त्वप्रयोजकमिति भावः। **इन्द्रियसन्निकर्षजेति**। चक्षुरूर्ध्वतिर्यग्गतिमत्संयोगजन्या चलघटसंयोगाश्रयत्वादित्यनुमितेर्ज्ञायमानकारणतापक्षे इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वादित्यर्थः। ननूदाहृतानुमितौ साक्षात्कारित्वं कुतः? इन्द्रियसन्निकर्षात्मककरणजत्वप्रयोज्यत्वात् साक्षात्कारित्वस्य, तथा च कथं साक्षात्कारित्वप्रसङ्ग इत्यत आह **असाक्षात्कारित्वस्येति**। तथा च साक्षात्कारित्वप्रयोजकाज्ञातकरणकत्वाभावादेव तत्रासाक्षात्कारित्वमिति भावः। ननु असाक्षात्कारित्वं परोक्षत्वम् तच्च जातिरेव कुतो नेत्यत आह **अनुभवत्वेनेति**। स्मृतेरपि परोक्षत्वादिति भावः। इदञ्च वस्तुगतिमनुरुद्धय, वस्तुतस्तु जातित्वेऽपि ज्ञायमानकरणकत्वप्रयोज्यत्वमेव तदिति नोक्तानुमितौ तदभावो नापि स्मृतिवृत्ति तदिति अनुभवत्वेन संकर इत्यवधेयम्। **न चेति**। इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वं साक्षात्त्वप्रयोजकं, तथाचेन्द्रियाजन्यतया नाभावधीः साक्षात्कारिणीति भावः। तत्रासिद्धिमाह **प्रकृतेपी**ति। तत्त्वात् = इन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः। वायोरतीन्द्रियतया त्वद्वदुपनीतत्वमसम्भवीति तदर्थमाह **वायोरि**ति। तथा च धीरिति। यद्यपि रूपाभावधीः साक्षात्कारित्वेनैव नैयायिकाभिमतेति तस्या उक्तसामग्रीव्यभिचार एव, तथापि या धीः स्वरूपसदनुपलब्धिजन्यत्वेनोभयसिद्धेत्यत्र तात्पर्य्यम्। **साक्षात्कारित्वेनाभिमताया** इति। स्वरूपसदनुपलब्धिजन्यत्वेनोभयसिद्धाया इत्यर्थः। **यदि चेति**। तथाचानुपलब्धेःप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियजन्याधिकरणज्ञानसहकारिकारणविरहादिन्द्रियजन्यैव वायौ रूपाभावधीरिति भावः। **प्रत्यक्षञ्चेति**। एतावता स्वरूपसदनुपलब्धेर्ग्राहकत्वमात्रसिद्धावपि पूर्वोक्तयुक्त्यवष्टम्भेन प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिति ध्येयम्। **चक्षुषेति**। तथा च नाश्रयग्रहे किन्तु तत्सन्निकर्ष एवेन्द्रियमन्यथासिद्धमिति भावः। सन्निकर्षेण यदीन्द्रियमन्यथासिद्धं तदा घटोऽपि नेन्द्रियग्राह्यः स्यादिति न तेन तदन्यथासिद्धिरित्याशयेन मूलं **हन्तैवमिति**। क्वचिदेतदाशयनिवेदिका सन्निकर्षो हीत्यादि फक्किका प्रकाश एव पठितेति। **अकारणमेवेति**। अप्रयोजकमेवेत्यर्थः। परम्पराकारणं कारणकारणमित्यर्थः। **महान्धकार** इति मूलं स्पर्शनेन्द्रिययोग्यालोकाभावप्रतिपादनाय। ननु प्रतीयत एवेति आकाशं, त्वचापि गृह्यत इति मतमाश्रित्येदमुक्तम्। **नालोकसन्निकर्षेति**। तत्र यद्यपि महान्धकारे ज्ञानाभावादित्यपि दूषणम्, तथापि तस्मिन्स ?—त्रुटिः)।

इदञ्च ज्ञायमानकारणत्वपक्षे न चाप्रयोजकत्वं निर्व्यापारत्वस्य विपक्षबाधकत्वात्, न च तथासत्यकरणत्वप्रसङ्ग एवेत्यस्ति बाधकोऽपि तर्क एवेत्यत आह **इन्द्रियेति**। तथा

(१) इयं व्याख्या सिंहावलोकनन्यायेन ४२७ पृष्ठतो द्रष्टव्या।

तथापि भावविषये इयं व्यवस्था, अभावज्ञानं त्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्यतीति चेन्न। उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुपपत्तेः। अन्यथा सर्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गोऽविशेषात्। तथापि विपक्षे किं बाधकमिति

बोधनी।

संस्कार इति। न तावदनुभवत्वं संस्कारातिरिक्तासाधारणकारणाभावात्, नापि साक्षात्कारित्वमिन्द्रियार्थसंनिकर्षासमुत्थत्वादिति वक्ष्यामश्चतुर्थे परिच्छेद इति।

अज्ञायमानकरणकेन ज्ञानेनेन्द्रियजेन भवितव्यमिति व्याप्तिर्भावज्ञानेषु नाभावज्ञानेष्वपीत्याह **तथापि** इति। **न** इति। सामान्यतः प्रवृत्ताया व्याप्तेर्बाधकमन्तरेणाभावविषयत्वेन संकोचानुपपत्तेस्तथापि वा संकोचेऽतिप्रसङ्ग इति। मा भूत्संकोचः तथाप्यज्ञायमानकरणकस्यैव कस्यचिद् ज्ञानस्यानिन्द्रियजत्वे किं बाधकमित्याह **तथापि** इति। बाधकंवि + (ना?) + त्सर्गापवादेऽतिप्रसङ्ग इत्येत-

प्रकाशः।

प्रत्यक्षत्वप्रयोजकः, स्मरणे तु स एव सन्निकर्षः। प्रत्यभिज्ञाने तु तत्ता स्मृत्युपनीता भासते, न तु संस्कारस्तत्सन्निकर्षः। तज्जन्यत्वे **स्मृतित्वापत्ते**रित्यर्थः।

तथापीति। **विपक्षे** बाधकाभावादित्यर्थः। **न च** भावविषयत्वमुपाधिः, अभावज्ञानेऽपि प्रतियोग्यादिभावविषयतया साधनव्यापकत्वात्। नाप्यभावाविषयत्वं, **अभावस्मरणे** साध्याव्यापकत्वात्। **उत्सर्गस्येति**। सामान्यत एव व्याप्तिर्भावविषयत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः। **तथाप्युत्सर्गस्य** बाध्यत्वशङ्कानिवारकं किंमित्याह, **तथापीति**। निर्बीजताहशशङ्कायां सर्वत्र सामान्य-

प्रकाशिका।

चेन्द्रियमेव करणमिति भावः। **नन्विदमिति**। न च तत्रापि मनोजन्यतया साध्यमस्त्येवेति वाच्यम्। यथाश्रुते सिद्धिसाधनापत्त्या विषयप्रत्यासन्नेन्द्रियजन्यत्वस्य साध्यत्वात्। **लिङ्गादीति**। सिद्धान्तेऽप्यनुभवपदं ज्ञानपरम्। अत एव मूलोक्तद्वितीयदृष्टान्तासङ्गतिः साध्यस्यापि निरुक्तस्य संस्कारलक्षणां प्रत्यासत्तिमादाय स्मरणे सत्वात्। **केचित्तु** सिद्धिसाधनापत्त्युत्तये मनोभिन्नेन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वं वा साध्यमित्याशयेन व्यभिचारदेशनेयं द्वितीयदृष्टान्ते चारुचिरेव प्रकाशकृतः अत एव सिद्धान्तेऽनुभवपदोपादानं करिष्यति स्मरणे निरुक्तसाध्याभावादिति वदन्ति। मास्तु प्रतियोगिज्ञानत्वेनाभावज्ञानं प्रति जनकत्वं तथाप्यसिद्धिरेवेत्याह **सविकल्पकेति**। मननेतिव्यवहितव्यापारत्वञ्च विषयाप्रत्यासन्नत्वादिकमेव बोध्यम्। उपनीतेति। तथा चोपनीताभावज्ञानेंऽशतः सिद्धसाधनवारणाय साक्षात्पदं ज्ञानादिप्रत्यासत्तिरहितपरमिति भावः। **साक्षा**दिति। यदपि चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वस्य साक्षात् प्रयोजकत्वेनेयं शङ्का तथापीन्द्रियसन्निकर्षासाधारणकारणत्वमेव साक्षात्त्वप्रयोजकमित्यभिप्रायेण शङ्क्यमिति भावः। **स्मृतित्वापत्ते**रिति। इदमुपलक्षणम्। वस्तुतो विशिष्टानुभवं प्रत्यव्यवहितविशेषणज्ञानं कारणमन्यथा स्मरणसमयेऽनुभव एव स्यादिति तत्राऽपि स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञाकारणमित्यपि द्रष्टव्यम्। **विपक्ष इति**। तथा चाप्रयोजकत्वपरोऽयं ग्रन्थ इति भावः। ननूपाधिपरत्वेनैव किमिति न व्याख्यात इत्यत आह **नचेति**। नन्वित्यर्थः। उपाधिरित्यनन्तरमित्यर्थ इति शेषः। **भावाभावविषयते**ति क्वाचित्कः पाठः। तत्राभावपदं दृष्टान्तार्थम्। **अभावस्मरण इति**। एतच्च यथाश्रुतसाध्यं विषयप्रत्यासन्नेन्द्रियजन्यत्वं वा विवक्षितम्। साध्यमभिप्रेत्य पौनरुक्त्यमाशंक्याह **तथापीति**। आत्मादिना सिद्धसाधनवारणायाह।

मकरन्दः।

नचेति। न त्वित्यर्थः। इत्यर्थ इति शेषः, भावाभावविषयतयेति यदि पाठः क्व चित्तदाऽभावपदं सम्प्रातायातम्। **अभावस्मरण** इति। एतच्च यथाश्रुते। वस्तुत उपनीताभावप्रत्यक्षे तथात्वम्। अदृष्टादिना अर्थान्तरादाह लिङ्गादिति।

चेत्। नन्विदमेव तावत्। अन्यदप्युच्यमानमाकर्णय। तद् यथा अकारणककार्यप्रसङ्गो, रूपाद्युपलब्धीनामपि वाऽनिन्द्रियकरणत्वप्रसङ्गः। न ह्यनुमित्यादिभिरुपलभ्यमानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपि त्वनुपलभ्यमानकरणिकाभी रूपाद्युपलब्धिभिरेव। यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तत्रैव पर्यवस्यति, तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्पने। न ह्युपलभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षुराद्यनुपलभ्यमानं कश्चिदकल्पयिष्यत्। अत एव साक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतेर्मन एव करणमुपागमन् धीराः। संस्कारस्त्वर्थविशेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनात्।

भावावेशाच्च चेतसः। सर्वत्र हि बाह्यार्थानुभवे जनयितव्ये भावभूतप्रमाणा-

बोधनी।

देव तावद् बाधकं किमन्यन्मृग्यत इत्याह नन्विदम् इति। नन्वन्यतः सिद्धायां व्याप्तावेव तद्वक्तुं युक्तं तत्सिद्धिश्च विपक्षे बाधकादित्याशङ्क्याह अन्यदपि इति। इह घटो नास्तीति बुद्धिरतीन्द्रियजा निर्हेतुकैव स्यात् हेत्वन्तरासंभवादिति बाधकान्तरमाह रूपादीति। तासामपीन्द्रियजत्वमज्ञातकरणत्वाधीनसिद्धीति भावः। तमेव स्फोरयति न हि इति। उपलभ्यमानकरणिकास्वनुमित्यादिषु इन्द्रियस्य कारणत्वेनाव्यवस्थापनादनुपलभ्यमानकरणिकासु रूपादिबुद्धिषु तद्व्यवस्थापनादज्ञातकरणत्वमेवेन्द्रियत्वे प्रयोजकमिति निश्चीयत इति। ननु रूपादिबुद्धीनां चक्षुरादिकारणत्वकल्पने तासां साक्षात्कारित्वमेव प्रयोजकं न त्वज्ञातकरणत्वमित्यत्राह यद्यपि इति। रूपादिबुद्धीनां सत्यपि साक्षात्कारित्वे प्रथमतः कार्यदर्शनसमय एव कारणमपेक्षमाणः कारणान्तराज्ञानेनैव चक्षुरादि कल्पयति, न तु तासां साक्षात्कारित्वमप्यनुसंधाय, ततश्च प्रथमभाविनो ज्ञातकारणत्वस्यैव प्रयोजकत्वमिति तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति न हि इति। अत एव इति। यत एवाज्ञातकारणत्वमेव प्रयोजकमैन्द्रियकत्वे न तु साक्षात्कारित्वमत एवेति। संस्कारकरण एव स्मृतेः ननु मन इति चेत् तत्राह संस्कारस्तु इति। करणस्य मनइन्द्रियस्य विषयप्राप्तिरूपतया संस्कार उपयुज्यते, न तु कारणत्वेनेति।

तुरीयं हेतुमनूद्य व्याचष्टे भावावेशाच्च इति। बहिः स्मरणादन्त:सुखाद्यनुभवाच्चान्यत्र सर्वत्रेन्द्रियलिङ्गादिभावात्मककरणसहायमेव मनः प्रवर्त्तमानं दृष्टमतो व्याप्तिबलादभावानुभवेऽपि किमपि भावरूपं कारणमाविश्य मनः प्रवर्त्तत इत्यनुमीयते, तच्च कारणमिन्द्रियमेवावशिष्यत इत्यर्थः। ननु

प्रकाशः।

व्याप्त्युच्छेद इत्याह। नन्विदमिति। उत्सर्गस्य बाधकं विनेत्याद्येवेत्यर्थः। अकारणकेति। अज्ञातकरणकत्वावच्छिन्नज्ञानं प्रतीन्द्रियस्य करणत्वादिन्द्रियं विना तन्न स्यादित्यर्थः। न हीति। ज्ञातकरणकज्ञानेन करणतया नेन्द्रियं कल्प्यते, किन्त्वज्ञातकरणकज्ञानेनेत्यर्थः। ननु नाज्ञायमानकरणकज्ञानत्वेन चक्षुरादिकल्पनम्, अपि तु साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेत्यत आह यद्यपीति। तत्रैव इन्द्रियकरणकत्व एवेत्यर्थः। यदि च साक्षात्कारिज्ञानमेवेन्द्रियसिद्धौ मानं स्यात्; तदा स्मृतेस्तदभावान्मनःकरणत्वं नानुमीयेतेत्याह अत एवेति। न चैवं स्मृतेः साक्षात्कारित्वापत्तिः। संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादित्युक्तत्वात्। ननु स्मृतौ संस्कार एव कुतो न करणमित्यत आह संस्कारस्त्विति। इन्द्रियाणामप्राप्तानां ज्ञानाजनकत्वात्, संस्कारस्य च निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वादित्यर्थः।

भावावेशादिति। भावरूपासाधारणकारणसाहित्यनियमादित्यर्थः। तथा चाभावप्रमायां मनो भावभूतासाधारणकारणसहकृतमेव करणमिति भावः। प्रयोगश्च लिङ्गाद्यजन्या अभावप्रमा

विघ्नमेव चेत् उपयुज्यते नातोऽन्यथेति व्याप्तिः। तथैव शक्तेरवधारणात्। न ह्यनुपलब्धिमात्रसहायं तदभावेऽप्यनुभवमाधातुमुत्सहते। शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्शनात्। न च यत्र यदपेक्षं यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं जनकमिति न्यायसहम्। आर्द्रेन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दहनाद् धूमसम्भावनापत्तेः। तथाच गतं कार्यकारणभावपरिग्रहव्यसनेन ॥ २० ॥

अपि च

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः ॥
अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥ २१ ॥

बोधनी।

भावानामुपलम्भ एवायं नियमः, अभावानुभवे तु वहिरस्वतन्त्रमनुपलब्धिमात्रसहायं भविष्यतीत्यत्राह **नहि** इति। अभावानुभवेऽपि शाब्दलैङ्गिकादौ मनसः शाब्दादिभावरूपकारणापेक्षादर्शनादिति। अन्यत्र तथादर्शनेऽपीह घटो नास्तीत्यत्रानुपलब्धिमात्रसहायं भविष्यतीत्याह **न च** इति। यद्वा भावानुभवे भावकारणापेक्षमप्यभावानुभवे तन्निरपेक्षमेव मनो भविष्यतीत्यत्र दोषान्तरमाह **न च** इति। **तथा च** इति। अपेक्षणीयत्वेनावधृतस्याभावेऽपि कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे न किञ्चित्कस्यचित्कार्यं कारणमिति वा परिगृह्येताविशेषादिति ॥ २० ॥

अपरानपि चतुरो हेतूनुपन्यस्यति **अपि च प्रतियोगिनि** इति। इन्द्रियाणि पक्षः, अभाव-

प्रकाशः।

भावभूताऽसाधारणकरणसहकृतमनोजन्या अस्मदाद्यभावप्रमात्वात् लिङ्गादिजन्याभावप्रमावदिति। अत एव—भावप्रमायां तथात्वेऽप्यभावप्रमायां योग्यानुपलब्धिमात्रापेक्षं मनः करणं स्याद् विपक्षे बाधकाभावा-दित्यपि निरस्तमित्याह **न हीति**। न च भावत्वमतन्त्रं गौरवात्, अन्यथा लिङ्गाद्यपि तत्र मानं न स्यादिन्द्रियसहकृतस्यैव मनसो बाह्यानुभावकत्वादिति वाच्यम्। वायौ रूपाभावबुद्धेरनुपलब्धिकरणत्वाभावव्यवस्थापनेन गौरवस्यापि न्याय्यत्वादिति भावः ॥२०॥

प्रतियोगिनीति। इन्द्रियाणीति धर्मिनिर्देशः, करणमिति साध्यं, प्रकरणात्। प्रतियोगि-

प्रकाशिका।

असाधारणेति। **लिङ्गादीति**। अनुमित्यादावंशे सिद्धसाधनवारणाय **प्रथमं** विशेषणम्। घटादिप्रमायां तद्वारणाया**भावेति**। अभावस्मरणे बाधवारणाय **प्रमापदम्**। असाधारणकारणपदेन कारणाभिधानादन्यथा प्रतियोगिज्ञानमादाय सिद्धसाधनापत्तेः। न चैवमपि दुःखसुखाभावप्रमायां बाधः अभावपदेन बाह्याभावस्योक्तत्वात्। साध्ये च भावपदमनुपलब्ध्या सिद्धसाधनवारणाय। शरीरादिना सिद्धसाधनवारणाय **साधारणेति**। प्रतियोगिज्ञानादिना सिद्धसाधनवारणाय **कारणपदं** करणपरं बोध्यम्। क्वचित् पाठ एव तथा। हेतावीश्वरज्ञानवारणाया**स्मदादीति**। तच्च लौकिकपरमन्यथा मानसे घटाभावज्ञाने व्यभिचारात्। सुखाभावप्रमायां व्यभिचार इत्य**भावेति** बाह्येत्यर्थः। अत एव नाभावपदवैयर्थ्याशङ्कापि। स्मरणे व्यभिचार इति **प्रमापदं** तच्चानुभवमात्रपरम् भ्रमेऽपि साध्यम् ॥ २० ॥

मकरन्दः।

एतच्चानुमित्याद्यंशे सिद्धसाधनवारणाय। घटादिप्रमांऽशे तद्वारणाया**भावेति**। स्मृत्यंशे बाधवारणायाह **प्रमेति**। अनुपलब्ध्या अर्थान्तरादाह **भावेति**। शरीरादिनाऽर्थान्तरादाह **असाधारणेति**। प्रतियोगिज्ञानादिनाऽर्थान्तरादाह **करणेति**। अनुभवकरणेत्यर्थः। अन्यथा पक्षे हेतौ च प्रमात्वपर्य्यन्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदि च कारणेति पाठः, तदाऽपि तत्रैव तात्पर्य्यम्। ईश्वरप्रमायां व्यभिचारादाह **अस्मदादीति**। सुखाद्यभावप्रमायां व्यभिचारादाह **अभावेति**। बाह्याभावेत्यर्थः। प्रमापदं स्मृतौ व्यभिचारवारणाय अनुभवपरं, भ्रमेऽपि साध्यसत्त्वात् ॥ २० ॥

यद्धि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तदभावावगाहि यथा लिङ्गं शब्दो वा। घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति। अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाऽभावमावेदयेद्, भाव एव सामर्थ्यावधारणात्। न चैवमेव न्याय्यम्। देवदत्तो गेहे नास्तीति शब्दाद्, मया तत्र जिज्ञासमानेनापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपलब्ध्यानुमानादप्यवगतेः। ग्राहयतु वाश्रयमिन्द्रियं, तथापि न तेनेदं व्यवधीयते व्यापारत्वात्, अन्यथा सर्वसविकल्पकानां प्रत्यक्षत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात्।

नन्वेवं सति धूमोपलम्भोऽप्यस्य व्यापारः स्यात्, तथा च गतमनुमानेनापीति

बोधनी।

ज्ञानकारणमिति साध्यमध्याहार्यमभावप्रतियोगिनि घटादौ समर्थत्वात् शब्दलिङ्गादिन्द्रियस्यावान्तरव्यापारत्वादधिकरणग्रहणेन व्यवधानाभावात्। इदं चाभावग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्योपयोगमङ्गीकृत्योक्तम्, अभावविषयविपर्ययज्ञानहेतूनां दोषाणामिन्द्रियाश्रयत्वात् अघटं भूतलमिति विशिष्टबुद्धेरिन्द्रियहेतुत्वाच्चेति। तत्राद्यं व्याचष्टे **यद्धि** इति। भावग्राहिणः प्रमाणस्य तदभावेऽपि सामर्थ्यानङ्गीकारेऽनिष्टमाह **अन्यथा** इति। शब्दादेरप्यभावानापादकत्वमस्त्वित्यत्राह **न चैवमेव** इति। मैत्रो नास्तीत्याप्तवाक्यान्न दृष्ट इत्याप्तवाक्यावगतानुपलब्धिलिङ्गादपि तदभावावगतेरिति। द्वितीयं विवृणोति **ग्राहयत्विति**। आश्रयग्रहणव्यापृतमपीन्द्रियमभावबुद्धेः कारणं तस्येन्द्रियावान्तरव्यापारत्वेनतदव्यवधायकत्वादिति। यद्यवान्तरव्यापारोऽपि व्यवदध्यात् ततः सविकल्पकज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं न स्यात् निर्विकल्पकज्ञानव्यवहितत्वादिन्द्रियस्येत्याह **अन्यथा** इति।

यदि व्यवधानेनेन्द्रियमेवाभावज्ञाने कारणं स्यात् तर्ह्यवान्तरव्यापारीकृतधूमज्ञानमिन्द्रियमेवाग्निं ग्राहयेत्, तत्र चाभावप्रमाणवदनुमानमपि दत्तजलाञ्जलि स्यादित्याह **ननु** इति। तदवान्तरव्या-

प्रकाशः।

ग्राहकं मानं तदभावग्राहकमपि, यथा लिङ्गाद्यतीन्द्रियभावग्राहकमभावधीकरणमित्यर्थः। ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रम्, अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात्। इन्द्रियं त्वाश्रयग्रहे अन्यथासिद्धमित्यत आह **व्यापारेति**। अभावभ्रमस्य दुष्टकरणजन्यत्वादनुपलब्धेश्च स्वरूपतो दुष्टत्वाभावात् पित्तादिना दुष्टमिन्द्रियं तत्करणमित्याह **अदेति**। किञ्चाधिकरणाभावयोर्विशिष्टधीर्नेन्द्रियजन्या अभावबुद्धित्वात्, नानुपलब्धिजन्या भावबुद्धित्वात्, नोभयजन्या जातिसङ्करप्रसङ्गादित्युभयग्राहकमिन्द्रियं मन्तव्यमित्याह **विकल्पनादिति**॥

यद्धीति। ननु न व्यक्तिगर्भोऽयं नियमः। भावग्राहकलिङ्गादिव्यक्तेरेवाभावाग्राहकत्वात्। नाऽपि तज्जातीयं तथा, उपमाने व्यभिचारात्, सुरभि चन्दनमितिवदुपनीताभावभानेन सिद्धसाधनञ्च। नैवम्। चक्षुष्ट्वादिकमभावग्राहकवृत्ति भावग्राहकवृत्तिजातित्वात् शब्दत्ववत्। उपमानत्वञ्च न जातिः, योगजधर्माजन्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्याभावप्रमित्यऽसाधारणकारणतावच्छेदकं चात्र साध्यं विवक्षितमिति नोपनीताऽभावभानेन सिद्धसाधनमित्याशयात्। **अन्यथेति**। इन्द्रियस्य निर्विकल्पकेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः॥

नन्वेवमिति। वह्न्यनुमितावपि धूमज्ञानं चक्षुषो व्यापार एवेति नानुमानसम्भव इत्यर्थः।

प्रकाशिका।

चक्षुष्ट्वादिकमिति। लिङ्गविधया चक्षुषोऽप्यभावकारणतया सिद्धसाधनं माभूदिति कारणतावच्छेदकत्वपर्यन्तं साध्यम्। न च गत्वे व्यभिचारः, गकारस्यापि क्वापि गत्कत्वादिति वाच्यम्। न पदसाहित्येन तस्यापि भावग्राहकतया साध्यसत्वात्। **योगजेति**। हेतावपि जातिपदं कारणतावच्छेदक-

मकरन्दः।

चक्षुष्ट्वादिकमित्यनुमानमन्यच्च सर्वं प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितम्॥ २१॥

चेन्न । यया क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्वहति, तं प्रति तस्या एव व्यापारत्वात् । न च धूमाद्युपलब्धिमन्तरेण चक्षुषो वह्निज्ञानकारणत्वं न निर्वहति, संयोगवदिति ।

अस्ति च भावाभावविपर्ययः । सोऽयं यस्य दोषमनुविधत्ते, तदेवात्र करणमिति न्याय्यम् । न चानुपलब्धिः स्वभावतो दुष्टा, नाप्यधिकग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टम् । अनुत्पत्तिदशायामनुत्पत्तेरुत्पत्तिदशायाश्च स्वार्थप्रकाशनस्वभावतायाः अपरावृत्तेः । असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संसृष्टतया प्रतिभानं दुष्टम्, संसृष्टयोश्चासंसृष्टतयेति चेत् । नन्वयमेव विपर्ययः । तथा च आत्माश्रयो दोषः । तस्माद् दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्ये अदुष्टस्य तत्समीचीनज्ञानसामर्थ्यमपि । तथा च प्रयोगः—इन्द्रियमभावप्रमाकरणं, तद्विपर्ययकरणत्वात्, यद् यद्विपर्ययकरणं तत् तत्प्रमाकरणं यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति ।

बोधनी ।

पारलक्षणमपि दृष्टोपवल्गितमित्याह न इति । न हि यद्येन जन्यते तत्सर्वं तस्य व्यापारः, किन्तु येन विना यस्य यदुत्पादनं न संभवति स एव तस्य कारणस्य तस्मिन् कार्ये जनयितव्येऽवान्तरव्यापारः । न च वन्हिसंयोगमन्तरेणैव धूमोपलम्भमन्तरेण चक्षुर्न वन्हिज्ञानमुत्पादयति पुरोवर्त्तिनि वह्नौ तमन्तरेणैव तदुत्पादनदर्शनादिति ।

तृतीयं विवृणोति अस्ति च इति । अस्ति तावद्विद्यमान एव वस्तुनि नास्तीति विपर्ययात्मकोऽभावप्रत्ययः यस्मिन् दुष्टे सति भवति तदेवादुष्टं समीचीनाभावज्ञानकारणं भवितुं युक्तमिति । ततः किमायातमिन्द्रियकरणत्वस्येत्यत्राह न च इति । न तावदनुपलब्धेरभावात्मिकाया दोषाश्रयत्वं संभवति । न चाधिकरणग्रहणस्य प्रतियोगिस्मरणस्य वा स्वगतो दोषः संभवति । कार्यप्रतिबन्धको हि दोषः, तयोस्तावदुत्पन्नयोरर्थप्रकाशात्मनः कार्यस्य केनापि प्रतिबन्धायोगात् अनुत्पन्नयोश्च कार्याभावस्य स्वभावनिबन्धनत्वेन दोषानधीनत्वात्तस्मादिन्द्रियदोषादेवाभावविपर्यय इति शिष्यत इति भावः । दुष्टं हेत्वन्तरमाशङ्कते असंसृष्टयोरिति । अभावे भावविपर्ययो दृष्टान्तार्थ इति । नन्वयम् इति । तथा प्रतिभानमेव विपर्ययो न त्वन्यस्तावत्साध्यः, तथा च ततो विपर्ययोत्पत्तौ विपर्ययादेव विपर्यय इति स्यादिति परिशेषसिद्धमुपसंहरति तस्मात् इति । उक्तमर्थं प्रयोगमारोपयति तथा च इति ।

प्रकाशः ।

क्रियया व्यापारेणेत्यर्थः । संयोगवदिति, व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा संयोगं व्यापारं विना चक्षुषो वह्निसाक्षात्कारकरणत्वं न निर्वहति, न तथा धूमपरामर्शं विनेत्यर्थः । न च वह्निज्ञानमात्रे तस्य व्यापारत्वाभावेऽपि वह्न्यनुमितौ व्यापारत्वं स्यादिति वाच्यम् । शाब्दलिङ्गपरामर्शादपि वह्न्यनुमानादिति भावः । न चेति । न चानुपलब्धेर्लिङ्गाभासादिवद् दोषस्वभावत्वाभावेऽपि पित्तादिदोषसाहित्यमेवेन्द्रियस्येव दुष्टत्वं स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गाभासाद्यजन्यभ्रमत्वेन इन्द्रियकरणकत्वानुमानादित्यर्थात् । अनुत्पत्तीति । अधिकरणादिज्ञानाभावकाले स्वाभावादेव दुष्टत्वाभावात्, तदुत्पत्तिकाले तु स्वार्थविषयत्वमबाधितमेवेत्यर्थः । आत्माश्रय इति । दोषाद् भ्रमो भ्रमस्यैव दोषत्वमिति तस्मादेव स स्यादित्यात्माश्रय इत्यर्थः ॥ तद्विपर्य्ययेति । न च यद् यद्विपर्ययजनकं तत्तत्प्रमाजनकमिति पित्तादिदोषेऽनैकान्तिकम् । इन्द्रियत्वेन दोषान्यत्वेन वा हेतुविशेषणात् । किं

प्रकाशिका ।

जातिपरमित्यवधेयम् । इन्द्रियत्वेनेति । अत्र प्रमास्वरूपयोग्यत्वं साध्यमतो न फलानुपहितव्यक्तौ

विकल्पनात् खल्वपि। अघटं भूतलमिति हि विशिष्टधीरवश्यमिन्द्रियकरणिका स्वीकर्त्तव्या प्रमाणान्तरं वा सप्तममास्थेयम्। यथा हि विशेष्यमात्रोपक्षीणमिन्द्रियमकरणमत्र, तथा विशेषणमात्रोपक्षीणा अनुपलब्धिरपि न करणं स्यात्। स्वस्वविषयमात्रप्रवृत्तयोः प्रमाणयोः समाहारः कारणमिति चेन्न। विषयभेदे फलवैजात्ये च तदनुपपत्तेः। न हि मृत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुविन्दयोः समाहारः स्यात्। नापि घटपटादिकारिणां चक्रवेमादीनां समाहारः कश्चिदुपयुज्यते। तत्र कर्बुरकार्याभावान्न तथा, प्रकृते तु विशिष्टप्रत्ययस्य परोक्षापरोक्षरूपस्य दर्शनात्तथेति चेन्न। विरुद्धजातिसमावेशाभावात्। भावे वा कश्चित् एव कार्यं द्वयोरपि शक्तिरभ्युपगन्तव्या दर्शनबलात्, न हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्बुरकार्यसिद्धिः। अन्यत्रापि तथा प्रसङ्गात्। ननूभयोरप्युभयत्र सामर्थ्यं कोऽर्थः मिथःसन्निधानेनेति चेन्न। तत्सहितस्यैव तस्य तत्र सामर्थ्यादिति। एतेन सुरभि

बोधनी।

चतुर्थं हेतुं व्याचष्टे विकल्पनात् इति। नन्विन्द्रियस्य विशेष्यभूतभूतलोपक्षेऽप्यभावप्रमाणेन विशिष्टधीः सेत्स्यति किं समेनेत्यत्राह यथा हि इति। अत्र इति। अघटं भूतलमिति विशिष्टबुद्धावित्यर्थः। ननु प्रत्येकसामर्थ्ये तयोः समाहारः कारणमस्तु न तु सप्तमस्यावकाश इत्याह स्वस्वविषय इति। न इति। भावाभावरूपविषयभेदे परोक्षापरोक्षलक्षणफलवैजात्ये च सति येनेन्द्रियानुपलब्ध्योः समाहारः संभवतीति विषयभेदे फलवैजात्ये च समाहाराभावमेवोदाहरणेन दर्शयति न हि इति। ननु तत्रोदाहरणे कर्बुरस्य घटपटात्मकस्य कार्यस्याभावात्समाहाराभावः न तु विषयभेदात्फलवैजात्याद्वा, इह त्वभावविशिष्टभावविषयस्यानुपलब्धीन्द्रिययोरनुगुणपरोक्षापरोक्षात्मनः प्रत्ययस्य दर्शनाद्युक्तः समाहार इत्याह तत्र इति। न इति। न हि मिथोविरुद्धे परोक्षापरोक्षत्वे एकत्र ज्ञाने समाविशत इति दर्शनबलात्समावेशाङ्गीकारे तत्र विशिष्टकार्येऽनुपलब्धेरिन्द्रियत्वद्वयोरपि शक्तिरङ्गीकार्या, तदा च प्रत्यभिज्ञानवत् प्रत्यक्षफलमेव ज्ञानं भवेदिति भावः। ननु स्वस्वविषयमात्रपर्यवसितयोरेव समाहारः कारणमस्तु किं शक्त्यन्तरकल्पनयेत्यत्राह न हि इति। प्रत्यभिज्ञादावपि नियतविषययोरेव संस्कारेन्द्रिययोः समाहारादेव सिद्धेरिन्द्रियशक्तिकल्पनं न स्यादिति। नन्वनुपलब्धीन्द्रिययोः प्रत्येकं भावाभावविषयशक्त्यभ्युपगमेऽन्यतरेणैव विशिष्टधीसिद्धेः किं परस्परसाहित्येनेत्याह ननु इति। न इति। अनुपलब्धिसहितस्यैवेन्द्रियस्य तत्र शक्तिर्न केवलस्य, न चान्यसाहित्येनेन्द्रियकत्वविरोधः प्रत्यभिज्ञानादिवदिति। सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्ययेष्विवात्रापि समाहारः कारणं स्यादित्याशङ्क्याह एतेन इति। अन्यसहितस्येन्द्रियस्य विशिष्टधीहेतुत्वप्रतिपा-

प्रकाशः।

प्रमाणयोः समाहारः, समाहृतयोर्वा प्रामाण्यम्? तत्र नाद्य इत्याह विषयभेदे इति। भिन्नभिन्नप्रमाजनकत्वेन तयोः पर्यवसितयोः प्रमान्तरजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। विषयभेदफलभेदयोः क्रमेण समाहाराभावमुदाहरति न हीति। तत्रेति। इन्द्रियजन्यत्वेन साक्षात्कारित्वे सत्यनुपलब्धिकरणकत्वेन परोक्षत्वे कर्बुरत्वमित्यर्थः। अन्त्ये त्वभावज्ञानेऽपीन्द्रियस्य सामर्थ्यं सिद्धमित्याह भावे वेति। अन्यत्रापीति। घटपटसामग्रीतोऽपि कश्चित्कार्यं स्यादित्यर्थः॥

एतेनेति। घ्राणजसौरभज्ञानसहकृतेन चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानं सौरभविशेषणकं

प्रकाशिका।

व्यभिचारः। भिन्नभिन्नेति। अन्यथा जातिसङ्करापत्तेरिति भावः। घ्राणजेति। तथा च न

चन्दनमित्यादयो व्याख्याताः । तथाचाभावविषयेऽपीन्द्रियसामर्थ्यस्य दुरपह्नवत्वादलमसत्प्रहेणेति ॥ २१ ॥

स्यादेतत्, नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुदेति, तत्कार्यत्वात् । न च विशिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणेऽपि सामर्थ्यं, केवलसौरभेऽपि चक्षुषो वृत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः ।

अपि च कथमनालोचितोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्प्येत ? । न च मानान्तरस्याप्येषा रीतिः । अनुमानादिभिरनालोचितस्याप्यर्थस्य विकल्पनात् । अप्राप्तेश्च । न ह्यभावेनेन्द्रियस्य संयोगादिः सम्भवति । न च विशेषणत्वं, सम्बन्धान्तरपूर्वक-

---

बोधिनी ।

दनेन तेऽपि प्रत्यया गन्धज्ञानसहकृतया त्वचा वा चक्षुषा वा जायन्ते न त्विन्द्रियसमाहारेणेति व्याख्यात इति । एवमुक्तप्रकारेण विशिष्टज्ञान इवेन्द्रियस्याभावेऽपि सामर्थ्यमवर्जनीयमित्युपसंहरति **तथा च** इति ॥ २१ ॥

अथानुपपत्तिचतुष्टयेनाभावप्रत्यक्षत्वं पूर्वपक्षी प्रतिक्षिपति **स्यादेतत्** इति । अघटं भूतलमिति विशिष्टबुद्धेः पूर्वमेव विशेषणस्याभावस्य ग्रहणं वक्तव्यं विशेषणग्रहणकार्यत्वात् विशिष्टबुद्धेर्न च विशिष्टे सामर्थ्यमस्तीति विशेषणेऽपीन्द्रियस्य सामर्थ्यमतिप्रसङ्गात्, तस्मादभावात्मनो विशेषणस्य ग्रहणाय षष्ठं प्रमाणमास्थेयम् । यदि वा भाव ऐन्द्रियकः सविकल्पको ग्राह्यः, ततो निर्विकल्पकेनासौ पूर्वं ग्रहीतव्यः निर्विकल्पपूर्वत्वात् विकल्पस्य । न चाभावे निर्विकल्पकसंभवः प्रतियोग्यवच्छेदेनैव तस्य स्फुरणात् । न च षष्ठप्रमाणवादिनोऽप्ययं प्रसङ्गः ऐन्द्रियकविकल्पस्यैव तत्पूर्वकत्वनियमात् । न चाभावस्येन्द्रियेण प्राप्तिः संभवति संयोगादीनां भावधर्मत्वात्, विशेषणविशेष्यभावलक्षणस्य च संबन्धस्य संयोगसमवायादिसम्बन्धान्तरपूर्वकत्वेनैव दण्डिनीलोत्पलादिषु दृष्टत्वात् । किंच अभावप्रत्यक्षत्ववादिनापि प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरवश्यमिन्द्रियसहकारित्वेनाप्यङ्गीकर्त्तव्या, तथा चोभयसिद्धा सैवाभावज्ञानहेतुरस्त्विति ।

प्रकाशः ।

चन्दनविशेष्यकं जन्यते, चन्दनसौरभमिति ज्ञानं चक्षुरुपनीतचन्दनविशेषणकं सौरभविशेष्यकं घ्राणेन जन्यते, **यदिन्द्रिय**जन्यं यज्ज्ञानं तत्तदिन्द्रिययोग्यविशेष्यकमिति व्याप्तेरित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु घटाभाववद्भूतलमित्यपि धीरनुपलब्ध्युपनीताभावविशिष्टबुद्धिरिन्द्रियेण जन्यते, तथाच विशिष्टज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽपि विशेषणज्ञानायानुपलब्धिर्मानान्तरं सौरभज्ञानाय घ्राणमिवेत्याह—

नागृहीतेति । प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य निर्विकल्पकजन्यत्वेन व्याप्तेर्नाभावे सविकल्पकैकनेये तदस्तीति नाभावज्ञानं प्रत्यक्षमित्याह **अपि चे**ति । अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने तु न तज्जन्यत्वमसाक्षात्कारित्वाच्छब्दादाविवेत्याह **न चे**ति । **अप्राप्तेश्चे**ति । इन्द्रियाणां प्राप्तार्थग्राहकत्वादित्यर्थः । न च तत एव संयोगादिबाधेनैहैव विशेषणताप्राप्तिः कल्प्येत्याह **न चे**ति । विशेषणतायाः **समवाया**दिसम्बन्धान्तरव्याप्तत्वात्तद्बाधे विशेषणत्वस्यापि बाधादित्यर्थः । सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनियमेय प्राह्यस्वरूपस्यासम्बन्धत्वनिश्चयात् समवायानभ्युपगमेनान्यत्र तदकल्पनाच्च । न चाभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वसिद्धाविहैव तत्कल्पनम् । विशेषणताकल्पने सत्यभावः प्रत्यक्षः, तत्सिद्धौ च तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः । एवमभावबुद्धौ इन्द्रियाणां करणत्वं निरस्या-

प्रकाशिका ।

तत्रापि प्रमाणसमाहार इति भावः । **यदिन्द्रियेति** । बहिरिन्द्रियजन्ये चायं नियम इत्यवधेयम् ॥

ननु समवायस्थल एव विशेषणता क्लृप्तेत्यत आह **समवायेति** । समवायस्य तत्प्रत्य-

त्वात् तस्य । अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्चानुपलब्धेः, न हि तदुपलब्धौ तस्याभावोपलम्भ इति चेत् । उच्यते—

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात् ॥
प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

स ह्यर्थविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विस्फुरेद् यस्यावच्छेदकज्ञानं न व्यञ्ज-

---

बोधनी ।

समाधत्ते **उच्यते** इति । अवच्छिद्यतेऽनेनेति अवच्छेदः प्रतियोगी, तद्ग्रहणस्याभावनिरूपणेऽवश्यंभावः । प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणोऽभाव इति यावत् । तस्माद्विशेषणत्वेऽपि न केवलस्याभावस्य पूर्वग्रहणं, नापि विकल्पवेद्यत्वेऽपि पूर्वमालोचनमास्थेयम् । एतदुक्तं भवति—न हि पूर्वग्रहणे विशेषणत्वं प्रयोजकं, नाप्यालोचनीयत्वेन विकल्पवेद्यत्वं किन्तु प्रतियोगिनिरपेक्षनिरूपणीयत्वं ज्ञानसमवायादौ तथावसायात् । अथाभावज्ञानस्यावच्छेदग्रहो ध्रुवो नाङ्गीक्रियेत तर्हि केवलस्याभावस्य पूर्वग्रहणमालोचनं च को नाम नाङ्गीकुर्यात् । विशेषणविशेष्यरूपस्य संबन्धस्य संबन्धान्तरपूर्वकत्वनियमाभ्युपगमे च संबन्धान्तरस्यापि सम्बन्धपूर्वकत्वप्रसङ्गेऽनवस्थाप्रसङ्गः । न चेदयमस्मदुक्तप्रकारोऽङ्गीक्रियेत ततः प्रमाणान्तरपक्षोऽपि दुर्घटः स्यादिति । तत्राद्यचोद्योत्तरतयाद्यं पदं व्याचष्टे **स हि** इति । एषां हि दण्डकुण्डलादीनामर्थानाम् अर्थान्तरज्ञाननिरपेक्षैः स्वविषयैरेव ज्ञानैरितरेतरव्यवच्छेदः सिद्ध्यति, त एव विशेषणीभवन्तः केवला अपि स्फुरेयुः । येषां तु ज्ञानसमवायाभावादीनां स्वस्वगोचरं ज्ञानव्यञ्जकमात्रं न तु व्यवच्छेदकं, न हि ते प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षैरेव स्वविषयज्ञानैः स्वेतरव्यवच्छिन्नाः प्रतीयन्ते तेषां केवलस्फुरणमन्तरेणैव

प्रकाशः ।

नुपलब्धेः करणत्वमनन्यगतिकतयोपपादयति **अवश्येति** । शुक्तौ रजतानुलब्धेरभावादिन्द्रियसंबद्धस्यापि रजताभावस्याग्रहेणावश्यकत्वादित्यर्थः ॥

विशिष्टज्ञानमात्रस्य न विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमः, **अवच्छेदग्रहा**नियतज्ञानविषयत्वस्योपाधित्वादित्याह **अवच्छेदेति** । ध्रौव्यं नियमः । **अभावत्वेन** अभावज्ञानस्य प्रतियोग्यादिज्ञानजन्यतया विशिष्टज्ञानसामग्र्यस्त्येवेति न केवलमभावो भासते, अतो न निर्विकल्पकविषयं इत्यर्थः । अथाभावज्ञानं प्रतियोग्यादिज्ञानानपेक्षं, तर्ह्यभावोऽपि निर्विकल्पकविषय एवेति सिद्धसाधनमित्याह **अध्रौव्ये** इति । अभावश्च सम्बन्धान्तरं विनाऽपि स्वरूपेणैव विशेषणं, सम्बन्धान्तरसत्त्वे तत्रापि तत्कल्पनादनवस्थापत्तेः । यदि च नैवं, तदा त्वन्मतेऽपि वक्ष्यमाणो दोष इत्याह **प्राप्त्यन्तरे** इति ॥

स हीति । अवच्छेदकस्य प्रतियोग्यादेर्विशेषणस्य जन्यज्ञानं विना यत्र विशिष्टज्ञानसामग्री प्रथमतो न भवति, स एवार्थोऽग्रे विशिष्टज्ञानविषयः पूर्वं निर्विकल्पकविषय इति विषयमुखी व्याप्ति-

प्रकाशिका ।

क्षत्वस्य वानभ्युपगमेनेत्यर्थः । **विशिष्टज्ञानमात्रस्येति** । विशिष्टप्रत्यक्षमात्रस्य न विशेषणनिर्विकल्पजन्यत्वनियम इत्यर्थः । **अवच्छेदग्रहेति** । अवच्छेदग्रहनियतं ज्ञानं यस्य तन्मात्रविषयकत्वस्येत्यर्थः । **अभावत्वेनेति** । सामान्याप्रकारकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । तेन प्रकृतसंगतत्वम् । **अवच्छेदकस्येति** । विशेषणज्ञानाभावेन विशिष्टज्ञानसामग्रीविरहेऽपि यत्र ज्ञानसामान्यसामग्री तत्रैव निर्विकल्पकमित्यर्थः । पौनरुक्त्यं परिहरति **विषयमुखीति** । **विशेषेणेति** । यथोक्त-

मकरन्दः ।

विशिष्टज्ञानमात्रस्येति । विशिष्टप्रत्यक्षमात्रस्य न विशेषणनिर्विकल्पकजन्यत्वनियम इत्यर्थः ।

कम् । स च विकल्पयितव्य आलोच्यते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रियेण विज्ञाप्यते । यस्तु तत्पुरःसर एव प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्पसामग्रीसमवधानवत एव सामर्थ्यान्नायं विधिः । स्वभावप्राप्तौ सत्यामत्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिबलेन रूपादावभ्युपगता, इह त्वनवस्थादुस्थतया न तदभ्युपगमो, न तु स्वभावप्रत्यासत्तिरेतावतैव विफलायते। न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि सर्वमेतद् दुर्घटं स्यात्। तथाहि—

बोधनी ।

विशिष्टज्ञानगोचरत्वमिति द्वितीयस्यापि चोद्यस्य तमेवोत्तरतया व्याचष्टे **स च विकल्पयितव्य** इति । तैरेव विकल्पवेद्यैः भवद्भिः पूर्वमालोचनविषयैर्भवितव्यं ये प्रतियोगिनिरपेक्षैरेवेन्द्रियैः ज्ञाप्यन्ते यथा घटादयः, ये तु प्रतियोगिज्ञानपुरःसरमेव जायन्ते यथा ज्ञानादयः तेषां निर्विकल्पकवेद्यत्वासंभवात् न तत्पूर्वकत्वमिति ।

अथ पाठक्रममनादृत्यार्थक्रमेण द्वितीयं पादमवसरे व्याख्यास्यंस्तृतीयचोद्योत्तरतया तृतीयं व्याचष्टे **स्वभावेति** ॥ स्वाभाविके हि विशेषणविशेष्ये सम्बन्धे सत्यपि रूपादिष्वधिकः समवायादिसम्बन्धो दृष्टत्वादेव स्वीक्रियते, तद्धेतुकत्वेनाभावे तु स्वभावतः प्राप्तिरस्ति न च सम्बन्धान्तरं दृश्यत इति भावः । **तथापि** तदभ्युपगमोऽनवस्थादुस्थ इत्याह **इह तु** इति ॥ एतावता संबन्धान्तराभावमात्रेणेति तुरीयं पादं व्याचष्टे **न चेदेवम्** इति । दौर्घट्यमेवाह **तथाहि** इति । प्रत्यक्षं साक्षादनुमानादीनि तु परम्परया निर्विकल्पकपूर्वकाणि

प्रकाशः ।

रित्यर्थः । **स चेति** । जन्यविशेषणज्ञानासहकृतेन्द्रियजन्यज्ञानगोचरत्वं निर्विकल्पकप्रयोजकमिति प्रमाणमुखी व्याप्तिरित्यर्थः । अभावस्तु प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञाननियतज्ञानविषयत्वेन विशिष्टज्ञानैकविषयत्वान्न तथेत्याह **यस्त्विति** । प्राप्त्यन्तरे इति व्याचष्टे **स्वभावेति** । यद्यपि घटे रूपसमवाय इति नानुभवः, तथापि रूपादेः प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वात् संयोगबाधेनेन्द्रियसम्बन्धघटकतया संयुक्तसमवायादिकल्पनादित्यर्थः । ननु ज्ञानघटयोरिव द्रव्येण रूपादिभिः स्वरूपसम्बन्धे नार्थान्तरम् , इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतयैव रूपादिभानोपपत्तेः । मैवम् । सम्बन्धानुमितौ हि न स्वरूपसम्बन्धो विषयः, तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन गौरवात् , किन्तु पक्षधर्मताबलादेक एव सम्बन्धस्तद्विषयो लाघवादिति भावः । **इह त्विति** । यद्यपि सम्बन्धद्वयसिद्धौ नानवस्था, तथात्वे वा समवायोऽपि न स्यादनवस्थाऽऽपादकत्वात् , तथाप्यभावो यद्यतिरिक्तसम्बन्धवान् स्यात् सत्तावान् स्यादित्यव्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । इन्द्रियञ्च नाप्राप्तग्राहकमिति संयोगादिबाधेनैव तत्प्राप्तिर्विशेषणता कल्प्येति भावः ॥ **प्रमाणान्तरेऽपीति** । अनुपलब्ध्याख्यमानान्तरस्वीकारेऽपीत्यर्थः । निर्वि-

प्रकाशिका ।

ज्ञानगोचरमात्रगोचरत्वनिर्विकल्पकजन्यत्वं प्रयोजकमित्यर्थः । **घटे रूपसमवाय** इति । सर्वसिद्ध इति शेषः । **सम्बन्धघटकतयेति** । सम्बन्धरूपतयेत्यर्थः । **तथात्व इति** । अनवस्थामूलत्वेन द्वितीयसमवायत्याग इत्यर्थः । सत्तावानिति भावः स्यादित्यर्थः । तेन न सामान्यविशेषाभ्यां व्यभिचारः, तदुभयभिन्नत्वेनापादकविशेषणाद्वा संयोगादिबाधेनेति । अद्रव्यत्वेन संयोगबाधात् ध्वंसस्य समवायिकारणनाशान्नाशप्रसङ्गेन च समवायबाधादित्यर्थः । निर्विकल्पकविश्रान्तत्वं यदि साक्षात्कारप-

मकरन्दः ।

सम्बन्धघटकतयेति । सम्बन्धरूपतयेत्यर्थः । **सत्तावानिति** । न च सामान्यविशेषाभ्यां व्यभिचारः, तद्भिन्नत्वे सतीत्यापादकविशेषणात् । वस्तुतो भावः स्यादित्यर्थः, तेन नोक्तदोषः । ननु साक्षात्कारमात्रमालोचनपूर्वकं तत्रानुमानादिवदभावज्ञानेऽप्यस्त्वेव, तद्धेतुप्रतियोग्यादिज्ञानस्य

सर्वमेव मानं साक्षात्परम्परया वा निर्विकल्पकविश्रान्तम्। न ह्यनुमानादिकमप्य-नालोचनपूर्वकम्। ततोऽनालोचितोऽभावः कथमनुपलब्ध्याऽपि विकल्प्येत। न च तया तदालोचनमेव जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छिन्नस्य तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, शक्यत्वे वा किमपराद्धमिन्द्रियेण। तथा सम्बन्धान्तरगर्भत्वनियमेन विशेषण-त्वस्य, मानान्तरेऽपि कः प्रतीकारः? तदभावस्य तदानीमपि समानत्वात्। परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत्। ननु यद्यसावस्ति, अस्त्येव, न चेन्नैव। न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्त्तन्ते इति। अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे कारणत्वं सिद्ध्येद्, न तु मानान्तरत्वम्। अन्यथा भावोपलम्भेऽप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्याद्, नेन्द्रियम्। अभावोपलम्भे भावानुपलम्भवद् भावोपलम्भे अभावानुपलम्भ-स्यापि वज्रलेपायमानत्वादिति ॥ २२ ॥

बोधनी।

तेषां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तस्य च निर्विकल्पकपूर्वकत्वादिति ॥ यतः सर्वस्यापि प्रमाणस्यायं स्वभावः तस्मादनुपलब्ध्या प्रमाणान्तरभूतयाप्यालोचितपूर्व एवाभावो विकल्पनीय इत्याह **तत** इति। अस्तु तर्ह्यनुपलब्ध्यैवालोचनमित्यत्राह **न च** इति। आलोचनविषयत्वसंभवे वाभावस्यास्माकमपीन्द्रियेण तदालोचनं भविष्यतीत्याह **शक्यत्वे वा** इति। एतेन द्वितीयः पादो व्याख्यातः। षष्ठेनापि प्रमाणेनाभावः कस्यचिद्विशेषणत्वेन वा ग्राह्यः, ततश्च सम्बन्धान्तरपूर्वकत्वनियमे विशेषणविशेष्यभा-वस्यानवस्थाप्रसङ्गस्तत्रापि तुल्य इत्याह **तदभावस्य** इति। ननु संयोगाद्यभावेऽपि तादात्म्यात्मक-सम्बन्धान्तरमभ्युपगम्यते भाट्टैस्ततो न तुल्यत्वमित्याह **परस्य** इति। यदि हि तादात्म्यं प्रमाण-तोऽस्ति ततोऽस्तीति स्यात् न चैवं प्रमाणाभावादित्याशयेनाह **ननु** इति। नन्वस्माभिस्तावदेतद-भ्युपगम्यत इत्यत्राह **न हि** इति। न ह्यभ्युपगमतदभावमात्राभ्यां वस्तुनः सदसत्त्वसिद्धिरिति। यत्त्ववश्याभ्युपगन्तव्यत्वादनुपलब्धेः सैव प्रमाणमस्त्विति तत्राह **अवश्येति**। यदावश्याभ्युप-गम्यत्वमात्रेणानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वमपि सिद्ध्येत् तर्हि भावोपलम्भेऽपि तदभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं भवेत् भावोपलम्भसमयेऽभावानुपलब्धेरवर्जनीयत्वादित्याह **अन्यथा** इति ॥ २२ ॥

प्रकाशः।

कल्पकेति। प्रमाणविषयत्वं निकल्पकविषयत्वव्याप्यमित्यर्थः। तदभावस्य सम्बन्धान्तराभावस्य। तदानीमपि मानान्तरस्वीकारेऽपि। **परस्येति**। भट्टानामधिकरणे विशेषणत्वं नाभावस्य, किन्तु तादात्म्यमित्यर्थः। भावाभावयोर्विरोधान्न तादात्म्यं, तथात्वे वा संयोगादिनैवाभावग्रहः स्यादित्या-शयेनाह **नन्विति**। यद्यभावोऽस्ति तदा विशेषणत्वमस्त्येवेत्यर्थः। अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वादि-त्यत्राह **अवश्येति**। **अन्यथेति**। अभावज्ञाने यथा भावोपलम्भः प्रतिबन्धकस्तथा भावज्ञानेऽप्य-

प्रकाशिका।

रम्परासाधारणनिर्विकल्पकप्रयोज्यत्वमुच्यते तदाभावज्ञाने(१)ऽस्त्येवेति प्रत्यक्षविषय इत्यपीति भावः। लिङ्गासङ्गतेराह **यद्यभावोस्तीति**। अभावत्वे च संयोगादिनैव ग्रहापत्तेरुक्तत्वादिति भावः। **अभावोपलम्भः** प्रतिबन्धक इत्यनन्तरमिति तदभाव एव प्रमाणमिति शेषः। इयञ्च युक्तिरसमी-

मकरन्दः।

तत्पूर्वकत्वनियमादिति परस्य नानिष्टमित्यत आह **प्रमाणविषयत्वमिति**। तथा चाप्रयोजकत्वादिना यथा नेयं व्याप्तिस्तथा प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य निर्विकल्पकजन्यत्वव्याप्तिरपीति भावः। लिङ्गासङ्गतेराह **यद्यभावोऽस्तीति**। भावरूपत्वे च तस्य संयोगादिनैव ग्रहापत्तेरित्युक्तत्वादिति भावः। **तथेति**।

(१) प्रतियोग्यादिनिर्विकल्पाप्रयोज्यत्वादिति प्रकृतेऽनिष्टमत आह प्रमाणविषयत्वमिति। तथा-चेयं व्याप्तिरप्रयोजिका तथा निर्विकल्पकविषय एव।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ॥
तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयः स्तवकः ॥ ३ ॥

बोधनी।

अथ परमेश्वरप्रतिपत्तिव्याजेन परिच्छेदार्थमुपसंहरति प्रत्यक्षेति। बाधकत्वेन शङ्कितानामपि सर्वेषां प्रमाणानां कार्यत्वेनेश्वरायत्तात्मलाभत्वादनुमानस्याश्रयासिद्धेरपि तदधीनत्वादागमस्य च प्रामाण्येऽपि तत्परतन्त्रत्वादुक्तं यन्मुखवीक्षणेति। प्रत्यक्षस्योत्पत्तौ तदपेक्षायामपि प्रामाण्ये तदनपेक्षत्वादुक्तं प्राय इति। तदयमर्थः—एवमीश्वरस्याधरैरर्वाक्प्रवर्त्तमानैस्तमपि विषयीकर्त्तुमशक्नुवद्भिरिति यावत्। यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते तैः प्रत्यक्षादिभिस्तस्य विरोधो बाधश्च दूरे, तमेवंभूतं सर्वेषां परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादनुविधेयमेकं समेनाधिकेन वा द्वितीयेन रहितं असमायां स्वच्छन्दतः प्रवणलक्षणायां लीलायामवद्धरतिं परमेश्वरमुद्भवदतिश्रद्धावन्तो वयं प्रपद्यामह इति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्रामदेवमिश्रसूनोर्वरदराजस्य कृतौ कुसुमाञ्जलिटीकायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

प्रकाशः।

भावोपलम्भः प्रतिबन्धकः स्यादित्यर्थः। एतच्च भावोपलब्धावभावानुपलब्धिः पृष्ठलग्नैवेति व्याचक्षाणैरस्माभिः परिशिष्टप्रकाशे विपश्चितमिति तत्रैवानुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

स्तवकार्थमुपसंहरन्नेवेश्वरनतिं निबध्नाति प्रत्यक्षादिभिरिति। यस्येश्वरस्य मुखवीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितैः प्रत्यक्षादिभिर्विरोधोदयोऽधरः। अत एव, दूरे। सर्वमनुविधेयं वश्यं यस्य। असमा चासौ स्वच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्या या लीला, सैवोत्सवो यस्य, स तथा। दुःखाभावैकनिदानत्वात्। अत एवोद्भवदतिश्रद्धा वयं, तं देवानामपि देवं स्तुत्यं प्रपद्यामहे इत्यर्थः ॥२३॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचिते न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशे तृतीयः स्तवकः ॥३॥

प्रकाशिका।

चीनेत्यत्र प्रतिपादितं मयेत्याह एतच्चेति। तदधिकरणीयाभावोपलम्भाभावस्य तदधिकरणीयभावग्राहकत्वं वाच्यमन्यथातिप्रसङ्गात्, एवं तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावोपलम्भाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नभावग्राहकत्वमन्यथातिप्रसङ्गादेव। तथा च निरधिकरणाभावग्रहे निर्विकल्परूपभावग्रहेऽचेन्द्रियमेव करणं वाच्यमित्यावश्यकत्वादन्यत्रापि तथा, अभावधीस्तु निरधिकरणा निर्विकल्पकरूपा च न सम्भवतीति वैषम्यमिति तस्य तात्पर्यम् ॥ २२-२३ ॥

इति महामहोपाध्याय परनामकमेघ ठक्कुरश्रीभगीरथविरचितायां कुसुमांजलिप्रकाशिकायां तृतीयस्तवकः॥

मकरन्द।

तथा च भावज्ञानेऽप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्यादिति भावः ॥ २२-२३ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरुचिदत्तविरचिते कुसुमाञ्जलिमकरन्दे तृतीयः स्तवकः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

न्यायकुसुमाञ्जलौ

चतुर्थः स्तबकः ।

ननु सदपीश्वरज्ञानं न प्रमाणं, तल्लक्षणायोगात्, अनधिगतार्थगन्तुस्तथाभावात्, अन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च नित्यस्य सर्वविषयस्य चानधिगतार्थता, व्याघातात् । अत्रोच्यते—

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ॥
यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

सत्त्वेपि तस्यांप्रमाणत्वादिति चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति **नन्विति** । गन्तुर्बोधकस्य । अनधिगतार्थगन्तृत्वञ्च फलप्राक्कालिकसमानाधिकरणज्ञानाविषयविषयकत्वम् । वेदो न प्रमाणमप्रमाऽनुभवमूलकत्वादिति- भावः । तदेतल्लक्षणं यथार्थत्वेन विशेषितं, न वा? आद्ये प्रमाभूतधारावहनबुद्धावव्यापकम्, अन्त्ये च भ्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह **अव्याप्तेरिति** । दृग् दर्शनं, भावपरतया । अनधिगतार्थविषयकत्वं न लक्षणमित्यर्थः । स्वमते प्रमाणलक्षण**माह यथार्थ ति** । अत्रोक्तदोषाभावादित्यर्थः । ननु यथार्थानुभववद् यथार्थस्मृतिरपि प्रमा किं न स्यात्? यथार्थत्वस्यैव तन्त्रत्वादनुभवत्वस्य व्यर्थत्वादित्यत आह **अनपेक्षतयेति** । स्मृतेर्या-

प्रकाशिकाः ।

कर्त्तृभ्रमनिरासाय भावपरतामाह **गन्तुरिति** । ननु पराधिगतेऽपि परस्य ज्ञानमेव प्रमा स्यादत आह **फलेति** । उत्तरकालीनं तु ज्ञानमादायाव्याप्तिरिति **प्राक्कालिकान्तम्** । अन्यदीयज्ञानमादायाव्याप्तिरिति **समानाधिकरणेति** । ईश्वरज्ञानाप्रमात्वे का क्षतिरत आह **वेद इति** । यद्यपि भट्टस्येश्वरानङ्गीकारेण हेतोरसिद्धिस्तथापीश्वराङ्गीकारे वेदोऽप्रमानुभवमूलकः स्यात्तथाचाप्रमाणं स्यादिति तर्करीत्यैतद् द्रष्टव्यम् । **भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति** । अतिव्याप्तिरपीत्यर्थः । भावपरत्वेन धर्म्मिलाभेऽपि न लक्षणलाभ इति दृग्पदस्य ज्ञानत्वपरतामाह **अनधिगतार्थविषयकत्वमिति** । न लक्षणं प्रमाणलक्षणम् । प्रमाणेति । प्रमाणलक्षण मित्यर्थः । जन्यानुभवमात्रस्यैव सापेक्षत्वादप्रमात्वापत्तिरत

मकरन्दः ।

ननु पराधिगतेऽर्थे परस्य प्रमोत्पत्तेरनधिगतार्थगन्तृत्वं तत्राव्याप्तमत आह **फलेति** । उत्तरकालीनस्वज्ञानमादायाव्याप्तेराह कालिकान्तम् । एतावता किमित्यत आह **वेद इति** । यद्यप्येवं भट्टस्य स्वतोऽसिद्धिः, तथाप्येवमप्रमाऽनुभवमूलको वेदः स्यात् तथा चाप्रमाणं स्यादिति तर्कविधयैतद् द्रष्टव्यम् ।

प्रमाणेति । प्रमालक्षणमित्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

गन्तुर्बोधकस्येति । अर्थविषयकत्वेन बोधजनकस्येत्यर्थः । अनुव्यवसायं प्रति व्यवसायस्य हेतुत्वात् । **अनधिगतार्थगन्तृत्वञ्चेति** । अनधिगतार्थे या गतिः प्राप्तिः विषयतात्मकसम्बन्धस्तत्कर्तृत्वं निरूपकत्वम् । **फलप्राक्कालिकेति** । अव्यवहितेत्यादिः ।

न ह्यधिगतेऽर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणानामप्रतिबन्धात्। न चोत्पद्यमानाऽपि प्रमातुरनपेक्षितेति न प्रमा, प्रामाण्यस्यातदधीनत्वात्। नापि पूर्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम्। उत्तराविशिष्टतया पूर्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तदनपेक्षत्वेन तु तस्य प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्यादविशेषात्। छिन्ने कुठारादीनामिव परिच्छिन्ने नयनादीनां साधकतमत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति, फलोत्पादानुत्पादाभ्यां विशेषात्। तत्फलं प्रमैव न भवति, गृहीतमात्रगोचरत्वात् स्मृतिवदिति चेत्। न। यथार्थानुभवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात्। अनधिगतार्थत्वे

प्रकाशः।

थार्थ्येऽपि स्वकारणीभूतान्यूनानतिरिक्तविषयकानुभवयाथार्थ्यापेक्षा, न त्वनुभवस्येत्यर्थः। **अतदधीनत्वात्**—प्रमात्रपेक्षानधीनत्वादित्यर्थः। **पूर्वाविशिष्टता** पूर्वज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयतेत्यर्थः। यदि चोत्तरज्ञानानपेक्षं पूर्वज्ञानमिति स्वविषये तत् प्रमाणं, तदा पूर्वज्ञानानपेक्षमुत्तरमपि तथेत्याह **तदनपेक्षत्वेनेति**। यद्यप्युत्तरज्ञानं विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानाऽऽत्मकपूर्वज्ञानापेक्षम्, अन्यथा सामग्रीतौल्ये धारावाहिधियां क्रमो न स्यात्। तथापि विशेषणमात्रविषयतया तथा, न विशिष्टविषयतयेति भावः। **फलोत्पादेति**। छिन्ने छिदा न सम्भवति, ज्ञाते तु ज्ञानान्तरं सम्भवत्येवेत्यर्थः।

प्रकाशिका।

आहान्यूनेति। धारावहिकबुद्धेरनपेक्षत्वाभावो मा भूदिति **स्वकारणीभूतेति**। अन्यूनविषयकत्वेन च कारणत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः, अनतिरिक्तपदं यद्यस्ति तदप्यविवक्षितार्थम्। न च पूर्वज्ञानप्रामाण्यापेक्षा धारावहनस्थले नोत्तरज्ञान इत्येवानातिप्रसङ्गे किमिति तथा कारणता विवक्षितेति वाच्यम्। तदपेक्षितत्वं हि तन्नियतत्वम्, तच्च तत्राप्यस्त्येव स्मृतावपि तदेव तत्, अनुमितौ लिङ्गपरामर्शप्रामाण्याधीनप्रामाण्यापातादतिव्याप्तिरित्यतोऽप्यनूनपदं समानाधिकरणपदमधिकं प्रवेशनीयम्। अन्यथा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानाधीन**प्रामाण्याधीन**प्रामाण्ये शाब्दे ज्ञानेऽतिव्याप्तेरिति। **तदा पूर्वज्ञानानपेक्षमिति**। अन्यूनविषयकत्वेन पूर्वज्ञानस्याकारणतया निरुक्तायेक्षा नास्तीत्यर्थः। इदमेवाग्रे व्यक्तीकरिष्यति। **न विशिष्टविषयतयेति**। **क्रमो न स्यादिति**। यद्यपि विशेषण-

मकरन्दः।

नन्वेवमनुभवोऽपि प्रमा न स्यात्, तस्यापि विशेषणज्ञानादिसापेक्षत्वादित्यत आह **स्वकारणीभूतेति**। एतच्च धारावाहिके तादृशपूर्वज्ञानयाथार्थ्यापेक्षयाथार्थ्यतया उत्तरकालेऽतिव्याप्तिवारणायान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वेन कारणत्वं विवक्षितम्। तस्य च विशेषणमात्रविषयतया तथात्वमिति नोक्तदोषः। न च तत्सापेक्षमेव याथार्थ्यं तस्येति वाच्यम्। तत्सापेक्षत्वं हि तन्नियतत्वम्, तच्च तत्रापि। स्मृतावपि तदेव तत्। लिङ्गज्ञानयाथार्थ्यापेक्षित्वमादायातिव्याप्तिवारणायान्यूनेति। वस्तुतः पूर्वोक्तातिव्याप्तिवारणार्थमपि तत्। अनतिरिक्तपदं चिन्त्यम्, अतएव परिमले नास्तीति। किञ्च स्मृतावपि पूर्वानुभवस्यान्यूनविषतयैव जनकत्वम्। अतिरिक्तविषयानुभवादपि तदंशे संस्कारानुद्बोधे स्मृतिदर्शनात्। एवञ्च वक्तृवाक्यार्थज्ञानयाथार्थ्यापेक्षित्वमादाय शाब्दानुभवेऽतिव्याप्तिरित्यपि चिन्त्यम्।

अन्यथेति। यद्यपि विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् तथापि क्रमासम्भवः, तथापि फलबलेन तत्तद्विशेषणज्ञानत्वेन विशेषसामग्रीत्वमिति क्रम इति भावः। न च स्वरूपसत्क्रमिकक्षणोत्पत्तिकत्वेन क्रमः, सामग्रीतौल्ये तदेव नेत्याशयात्॥

टिप्पणी।

तथापि विशेषणमात्रविषयतयेति। अनधिगतार्थविषकत्वप्रामाण्यवादिनां विशेषणविषयत्वेनापि प्रामाण्याङ्गीकारात् तद्वति तत्प्रकारकत्वप्रामाण्यवादिनामेव विशिष्टविषयकत्वे प्रामाण्या-

सिद्धसाधनात्, साध्यसमत्वच्च। व्यवहारनिषेधे तन्निमित्तविरहौपाधिकत्वात्, बाधितत्वाच्च। न चानधिगताऽर्थत्वमेव तन्निमित्तं, विपर्ययेऽपि प्रमाव्यवहारप्रसङ्गात्। नापि यथार्थत्वविशिष्टमेतदेव, धारावहनबुद्धयव्याप्तेः। न च तत्तत्काल-

प्रकाशः।

साध्यसमत्वादिति। प्रमात्वाभावस्य गृहीतमात्रग्राहित्वरूपतया साध्याविशेषादित्यर्थः। **व्यवहारेति**। प्रमाशब्दवाच्यत्वव्यतिरेके साध्ये तत्प्रवृत्तिनिमित्तरहितत्वमुपाधिरित्यर्थः। न चायमुपाधिः साधनाव्यापक इत्याह **न चेति**। **धारावहनेति**। इन्द्रियार्थसन्निकर्षाधारस्तृतीयक्षणस्तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानोत्पत्त्याधारः, अव्यासक्तमनसो यावत्सहकारिसाकल्ये सत्यनाद्येन्द्रियसन्निकर्षाधारक्षणत्वाद् द्वितीयक्षणवदिति धारावहनबुद्धौ मानमाहुः।

ननु सूर्यगत्यादिरूपकालावच्छेदकोपाधिविशिष्टतत्तदर्थविषयत्वेन तासामप्यधिकविषयकत्वम्, एकस्मिन् क्षणे यौगपद्यनिषेधेन तस्यावश्यकत्वादित्यत आह **न चेति**। घटोऽयं घटोऽयमित्यादि-

प्रकाशिका।

ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् क्रमासम्भव एव, तथापि फलबलेन तत्तद्व्यक्तित्वेनैव उत्तरोत्तरं तत्तज्ज्ञानं प्रति विशेषसामग्रीत्वमिति भावः। यद्यपि स्वरूपसत एव क्रमिकक्षणोत्पत्तिकत्वेनैव क्रमोपपत्तिः, तथापि प्रथमज्ञानोत्पत्तिकाले विनिगमकाभावेन द्वितीयज्ञानस्यैवोत्पत्तिः स्यादिति भावः। **इन्द्रियार्थेति**। सन्निकर्षोत्पत्त्यधिकरणक्षणतृतीयक्षण इत्यर्थः। इतरसामग्रीसहकृतत्वं च प्रथमक्षणपदार्थविशेषणम्। तेन प्रतिबन्धाकरणेनोत्पत्त्यव्यवधानेन यत्र सन्निकर्षेण ज्ञानं जनितं तत्र तृतीयक्षणे ज्ञानोत्पत्तेरपि नाभिमतसिद्धिरित्यर्थान्तरमिति प्रत्युक्तम्, साध्ये च पुरुषान्तरीयज्ञानमादायार्थान्तरमिति **तदिति** सन्निकर्षविशेषणम्। द्वितीयक्षणोत्पन्नज्ञानस्य तृतीयक्षणसत्वेनार्थान्तरमित्युत्**पत्तीति**। व्यासङ्गदशायां व्यभिचार इत्य**व्यासक्तेति**। व्यासङ्गदशायां ज्ञानोत्पादेऽपि तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानाभावाद्भवति व्यभिचारः। यद्यपि व्यासङ्गदशायां तदिन्द्रियमनःसंयोगाभावाद्यावदित्यादि विशेषणादेव न व्यभिचार इत्यव्यासक्तेत्यादि व्यर्थम्। तथापि तदितरयावत्सहकारिसाकल्यमेव विशेषणं यावदित्यादिना विवक्षितम्। आलोकादिकिञ्चित्कारणसमवधानदशायां व्यभिचार इति **यावदिति** विशेषणम्। साकल्ये समवधान इत्यर्थः। सन्निकर्षोत्पत्तिक्षणे व्यभिचार इत्य**नाद्येति** क्षणविशेषम्। इन्द्रियपदं तदिन्द्रियपरमतो न पुरुषान्तरीयसन्निकर्षमादाय व्यभिचारः। इन्द्रिये व्यभिचार इति क्षणपदम्। नन्वेकक्षणोत्पन्नज्ञानद्वयस्थले द्वितीयज्ञाने तथाप्यव्याप्तिरत आह **एकस्मिन्निति**। ननु ज्ञानस्य क्षणविषयत्वे विषयीभूतनियामकाभावादेकक्षणेपि ज्ञानद्वयापत्तिरत

मकरन्दः।

तृतीयक्षण इति सन्निकर्षापेक्षया। एतच्च विनश्यदवस्थप्रथमज्ञानाधारत्वेनार्थान्तरप्रसङ्गनिरासाय मध्ये **उत्पत्तीति**। व्यासङ्गाधारक्षणे व्यभिचारवारणाय **अव्यासक्तेति**। यद्यपि तदा ज्ञानमुत्पद्यत एव, तथापि तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानाभावाद् व्यभिचारः।

यद्यप्येवं व्यासङ्गाभावस्यापि हेतुत्वाद् यावत्सहकारीत्यादिविशेषणाभावादेव न व्यभिचार इति तद्वैयर्थ्यम्, अन्यथा तदा ज्ञानोत्पत्त्यवश्यम्भावापत्तेः। तथापि तदतिरिक्तयावत्सहकारिविवक्षापक्षे तद् द्रष्टव्यम्, प्रतिबन्धकाभावकारणतावच्छेदकत्ववादिमतेनेदमित्यन्ये। आलोकादिकिञ्चित्सहकारिविरहदशायां व्यभिचारादाह **यावदिति**। साकल्यसमवधान इत्यर्थः। सन्निकर्षोत्पत्त्याधारक्षणे व्यभिचारादाह **अनाद्येति** क्षणविशेषणम्। इन्द्रियपदं तदिन्द्रियपरम्, अतो नेन्द्रियान्तरसन्निकर्षमादाय व्यभिचारः। ज्ञानोत्पत्त्यनाधारेन्द्रिये व्यभिचारादाह **क्षणेति**।

टिप्पणी।

ङीकारादतो नासङ्गतिः। **अनाद्येन्द्रियसन्निकर्षेति**। इन्द्रियसन्निकर्षोत्पत्तिक्षणे व्यभिचार-

कलाविशिष्टतया तत्राप्यनधिगतार्थत्वमुपपादनीयम् । क्षणोपाधीनामनाकलनात् । न चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता प्रकाशते इति कल्पनीयम्, स्वरूपेण तज्जनने ऽनागतादिविशिष्टतानुभवविरोधात् । तज्ज्ञानेन तु तज्जनने सूर्यगत्यादीनामज्ञाने तद्विशिष्टतानुत्पादात् । न चैतस्यां प्रमाणमस्ति । नन्वनुपकार्यानुपकारकयोर्विशेषणविशेष्यभावे कथमतिप्रसङ्गो वारणीयः ? । व्यवच्छित्तिप्रत्यायनेन व्यवच्छित्तौ स्वभावेन, अन्यथा तवाप्यनवस्थानादिति ।

प्रकाशः ।

बुद्धिधारायां विषयभेदानुपलम्भाज्ज्ञानायौगपद्यं स्वरूपसत्क्रमिकक्षणभेदमादायेति भावः । उपाधयो यदि स्वसत्तया विशिष्टतां जनयेयुः, तदाऽनधिगतधर्माणामविद्यमानतया तद्विष्टितयाऽनुभवो न स्यादित्याह **स्वरूपेणेति** ।

अथ स्वासत्त्वेऽपि ज्ञानसत्तया ते तां जनयन्ति, तत्राह **तज्ज्ञानेनेति** । नन्वसन्तस्ते सत्तामात्रेण, नासन्तश्च स्वज्ञानसत्तया तां जनयन्तीति नोक्तदोष इत्यत आह **न चैतस्यामिति** । एतस्यां विशिष्टतायाम् । विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिं तत्र मानमाह **नन्विति** । विशेषणेन विशेष्ये विशिष्टताख्यधर्मोत्पादनं विनैव स्वसम्बन्धादेव व्यावृत्तिबुद्धिजननेन तदुपपत्तिरित्याह **व्यवच्छित्तीति** । न च विशिष्टज्ञाने सा भासते, विशेषणविशेष्यसम्बन्धातिरिक्तायास्तस्या अननुभवात् ।

ननु चाभावविशिष्टबुद्धेर्विशिष्टज्ञानत्वात् संयोगादिबाधेन वैशिष्ट्यमेव सम्बन्धो विषयोऽस्तु । मैवम् । तद्धि प्रत्यभावव्यक्ति भिन्नमभिन्नं वा ? आद्ये तत्तत्स्वरूपरूपा विशेषणतैवास्तु, किमनन्तवैशिष्ट्येन । अन्त्ये घटाभाववति पटवति घटाभावधीप्रसङ्गः । घटाभावपटाभाववैशिष्ट्ययोरभेदात् । तद्वैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्र पटाभावो नास्तीति चेन्न । पटाभावाभावस्य भावत्वे पटस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य हेतुत्वात् । तस्य च वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात् । अभावत्वे च तस्यापि वैशिष्ट्य-

प्रकाशिका ।

आह **ज्ञानायौगपद्यमिति** । **ननु चेति** । यद्यप्यभावे वैशिष्ट्यसम्बन्धसिद्धावपि घटोऽयमित्यादिधारावहनबुद्धावव्याप्तिर्न परिहृता, तथापि तद्दृष्टान्तेन ज्ञानकालानामपि वैशिष्ट्यं स्वीकरणीयं, तदेव चादायागृहीतग्राहित्वं धारावहनबुद्धेरुपपादनीयमित्यत्र तात्पर्यम् । **घटाभाववतीति** । इदञ्च वैशिष्ट्यनिराकरणाभिप्रायेण, प्रकृते त्वनुगतवैशिष्ट्यसिद्धावपि सङ्गतिः तदादायाप्यगृहीतग्राहित्वाभावादित्यवधेयम् । **अभावत्वे चेति** । पूर्वं घटाभावानुरोधेन पटाभाववैशिष्ट्यमस्वीकरणीयमित्युक्तमिदानीन्तु पटाभावाभावानुरोधेनापि तदङ्गीकरणीयमित्यत्र तात्पर्यम् । केचित्तु प्रतियोगिभावा-

मकरन्दः ।

अभावत्वे चेति । अभावात्मनः पटाभावाभावस्य वैशिष्ट्यसम्बन्धेन सत्त्वं स्यात्, वैशिष्ट्यस्यैकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । अधिकं प्रत्यक्षप्रकाशे ।

टिप्पणी ।

वारणायानायेति, ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन तस्यावश्यकत्वादिति ज्ञानानामयौगपद्यन्तरसिद्धान्तश्च ।

तृतीयज्ञानस्य द्वितीयज्ञानोत्पत्तिक्षणे दुर्वारसामग्रीसाम्राज्यात् अतोऽकामेन प्रमाणफलीभूतं सर्वमेव ज्ञानमतिरिक्तविषयकं वाच्यमित्यधिकमानार्थं सामग्रीभेदोऽपि वाच्यस्तथा च प्रथमक्षणे तृतीयसामग्र्यभावान्न यौगपद्यमतिरिक्तश्च विषयः कालोपाधिरेव तदन्यस्य सर्वस्यैव ग्राह्यस्य प्रथममपि विद्यमानतया सम्पन्नग्रहणसामग्रीकत्वादित्याशयः । **तत्र पटाभावो नास्तीति चेदिति** । पटात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वादिति शेषः । **प्रतिबन्धकतया तदभावस्य हेतुत्वादिति** । प्रतिबन्धकाभावरूपकारणविघटकतयैव प्रतिबन्धकस्य प्रतिबध्यवारकत्वम् । तद् यदि प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकाभावस्य सत्त्वङ्कुर्यात्, प्रतिबन्धकसत्ता हि सम्बन्धसत्ताधीना वस्तुनः सम्बन्धश्चास्ति वैशिष्ट्यमिति स्यादेव प्रतिबन्धकाभावसत्त्वमिति भावः । **अभावत्वे च तस्यापि वैशिष्ट्य-**

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेत् । न निराकरिष्यमाणत्वात् । तत्सद्भावेऽपि वा स्मृते-

प्रकाशः ।

संबन्धेन तत्र सत्त्वात् । न चाभावेऽपि समवाय एव सम्बन्धः, तत्साधकविशिष्टबुद्धेरविशेषादिति वाच्यम् । समवेतकार्यत्वाद् ध्वंसनाशे पटाद्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । न च तत्र भावत्वं तन्त्रं, गौरवाद्वैपरीत्यापत्तेश्चेति सङ्क्षेपः ।

ज्ञाततैवेति । पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञाततविशिष्टमुत्तरोत्तरज्ञानविषय इत्यनधिगतार्थतैव धारावहनबुद्धीनामित्यर्थः । **तत्सद्भावेऽपीति** । स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतेति व्यर्थविशेषणम् । तेनापि च न तद्व्यवच्छेदः । तत्रापि कारणीभूतानुभवजनितज्ञाततासत्त्वेनानधिगतार्थताऽनपायादित्यर्थः ।

अथ स्मृतेर्जनकज्ञानविषयमात्रविषयत्वात् सा स्मृतौ न भासते, तथापि पूर्वपूर्वस्मृतिजनितज्ञा-

प्रकाशिका ।

भावयोरेकत्रैकेन सम्बन्धेन सत्त्वं विरुद्धमिति पटाभावतदभावयोर्नैकः सम्बन्धः इत्यत्र तात्पर्यमित्याहुः । **वैपरीत्यापत्तेश्चेति** । अभावत्वमेव नाश्यतावच्छेदकमस्तु कार्यत्वविशेषणस्योभयपक्षसमानत्वादित्यर्थः । न च तथासति घटनाशो न स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाणिकभावत्वविशेषणप्रवेशे तस्याप्यापादनीयत्वादिति भावः । **तत्रापीति** । कारणज्ञानाहितज्ञाततया एव त्वया कार्यज्ञानविषयत्वाङ्गीकारादिति भावः । **अथेति** । स्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिजनकज्ञानाहिततज्ज्ञानतयैव ज्ञानविषय इति नानुभवाहितज्ञातता स्मृतिविषय इत्यर्थः । **तथापीति** । पूर्वस्मृतेरुत्तरस्मृतिं प्रति विशे-

मकरन्दः ।

तथापीति । यद्यपि जनकागोचरत्वमत्रापि तुल्यं, तथाप्यनुपदमेवाशङ्क्य परिहरिष्यतीति ध्येयम् ।

टिप्पणी

सम्बन्धेनेति । पटाभावाभावसत्त्वानुरोधेनापि वैशिष्ट्यस्य स्वीकरणीयत्वात्तस्याभावत्वे सम्बन्धान्तराभावात्, तस्य च स्वीकृतस्यैकत्वेन तेन पटाभावस्यापि तत्र सत्त्वं स्यादभावत्वाविशेषात्, तथा च विरोध एव दुर्घट इति भावः । **वैपरीत्यापत्तेश्चेति । संक्षेप इति** । गौरवेणावच्छेदकत्वे बाधिते भावत्वे तत्स्वीकरणमप्रामाणिकम् । न च ध्वंसनाशकारणस्य फलस्य सत्त्वेन गौरवस्य फलमुखत्वान्न बाधकत्वमिति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धेः सम्बन्धान्तरेणानुपपत्तेः, समवायविषयकत्वे नाश्यतावच्छेदककोटौ भावत्वस्याधिकस्य प्रवेशे गौरवात्, कार्य्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन कार्य्यत्वेनैव कारणत्वाद् ध्वंसस्यासमवेतत्वादिति ध्वंसनाशवारणस्य फलस्यान्यथासिद्धत्वेन गौरवस्य फलमुखत्वाभावेन बाधकत्वानपायात् । एवञ्च प्रामाणिके भावत्वस्य नाश्यतावच्छेदकत्वे स्वीक्रियमाणेऽभावत्वस्यैव तथाविधं तत् किन्न स्याद्, विनिगमकाभावात् । न चाभावत्वस्य तथात्वे घटादीनामनाशप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेन च प्रसङ्गेन तस्याप्रामाणिकत्वमेव प्रसञ्जनीयम्; तत्स्वीकृत्यैव हि तत्स्वीक्रियत इत्युक्तप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । न चेष्टापत्तिर्घटादीनां नित्यत्वप्रसङ्गाद्, भवतामपि हि तन्नेष्टमिति भावः । **अथ स्मृतेर्जनकज्ञानविषयमात्रेति** । यतो ज्ञातता स्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिज्ञानाहितैव स्वेन गोचरीक्रियते, न च स्मृतेरव्यवहितपूर्वोऽनुभव इति स्मृतेर्जनकज्ञानविषयमात्रविषयकत्वव्यवस्थितेर्ज्ञातता स्मृतौ न भासत इत्यर्थः, एवञ्च न तथापीत्यादिग्रन्थासङ्गतिः, अन्यथा जनकज्ञानाविषयज्ञाततया उत्तरस्मृत्या ग्रहणप्रतिपादनादसङ्गतिः स्यात्, धारावाहिकस्मृतिपक्षे समानविषयकज्ञानत्वमात्रेण स्मृत्यनुभवकार्य्यकारणभावाभ्युपगमात्, पूर्वस्मृतेरुत्तरस्मृतिजनकत्वादव्यवहितपूर्वत्वात्तज्जनितज्ञातताग्रहणस्योत्तरेण सम्भवादित्यभिप्रेत्याह **तथापि पूर्वपूर्वस्मृतीति** । स्मृतेः स्वजनकगृहीतग्राहि-

रपि तथैव प्रामाण्यप्रसङ्गात्। जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरणजनितज्ञाततावभासनात्। अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा, गृहीतविस्मृतार्थश्रुतौ का वार्त्ता। अप्रमैवासाविति चेत्। गतमिदानीं वेदप्रामाण्यप्रत्याशया, न ह्यनादौ संसारे स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः, सन्देहेऽपि प्रामाण्यसन्देहात्। न च तत्रापि कालकलाविशेषाः परिस्फुरन्ति। न चैकजन्मावच्छेदपरिभाषयेदं लक्षणं, तत्राप्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रामाण्यप्रसङ्गात्। कथन्तर्हि स्मृतेर्व्यवच्छेदः? अननुभवत्वेनैव। यथार्थो ह्यनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति। 'तत्त्वज्ञानाद्' इति सूत्रणात्, 'अव्यभिचारि ज्ञानमिति' च। ननु स्मृतिः प्रमैव किं न स्याद्, यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्यक्षाद्यनुभूतिवदिति चेत्। न। सिद्धे व्यवहारे निमित्तानुसरणात्, न च स्वेच्छाकल्पितेन निमित्तेन लोकव्यवहारनियमनम्, अव्यवस्थया लोकव्यवहारविप्लवप्रसङ्गात्। न च स्मृतिहेतौ प्रमाणाभियुक्तानां महर्षीणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथगनुपदेशात्। उक्तेष्वन्तर्भावादनुपदेश इति चेत्। न। प्रत्यक्षस्यासाक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामात्रेण प्रतीत्य साधनत्वादिति।

प्रकाशः।

तताविशिष्टस्योत्तरोत्तरस्मृतौ भानादनधिगतार्थत्वसत्त्वादित्याह **जनकेति**। न च स्मृतता नोत्तरोत्तरस्मृतिविषयोऽनुभवाविषयत्वादिति वाच्यम्। धारावहनबुद्धावप्युत्तरोत्तरबुद्धेः पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञाततासमानकालोत्पत्तिकत्वेन तत्राऽपि तद्विषयत्वाभावापातादिति भावः।

अन्यत्र तत्सन्देहेऽप्युभयसिद्धप्रामाण्ये वेदे अधिगतार्थगोचरे प्रामाण्यासम्भव इति दुरुत्तरं समाधानमित्याह **अस्तु वेति**। **तत्रापीति**। एकजन्मनीत्यर्थः। **अननुभवत्वेनैवेति**। इममर्थमनुभवामीममर्थं स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकावेवानुभवत्वस्मृतित्वे जातिविशेषावित्यर्थः। **तत्त्वज्ञानादिति**। ज्ञानपदमनुभवपरम्। एवमग्रेऽपि। **नन्विति**। यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं लाघवाद्, न तु तद्विशेषोऽनुभवत्वमपीत्यर्थः। **सिद्ध इति**। स्मृतेः प्रमात्वं यदि यथार्थज्ञानत्वमेव साध्यं, तदा सिद्धसाधनं साध्याविशेषश्च स्यादिति प्रमापदवाच्यत्वं साध्यम्, तत्र च तन्निमित्तत्वमुपाधिरित्यर्थः।

ननु यथार्थज्ञानत्वमेव तन्निमित्तमित्युक्तमित्यत आह **न चेति**। **न च स्मृतीति**। यदि स्मृतौ प्रमापदस्येश्वरसङ्केतः स्यात्, तदा प्रमाणाभियुक्तानां संस्कारे प्रमाकरणत्वव्यवहारः स्यात्, न चैवमित्यर्थः। उक्तेषु प्रत्यक्षादिष्वित्यर्थः।

प्रकाशिका।

षणज्ञानत्वेन जनकत्वसम्भवादिति भावः। **न चेति**। संस्कारोपनीतस्यैव स्मृतिविषयत्वादिति भावः। **धारेति**। जनकीभूतेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयस्यैव साक्षात्कारविषयत्वादिति भावः। **ज्ञानपदमिति**। सूत्रे तत्वज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरस्य विशेषकतया फलीभूतानुभव एव तात्पर्यात्, न हि स्मृतिकरणत्वं शास्त्रस्य। एवमव्यभिचारिपदस्यापि प्रत्यक्षफलीभूतानुभव एव तात्पर्यं सूत्रे। तत्रापि

टिप्पणी

त्वनियमादुक्तनियमोपपत्तावपि न ज्ञाततग्रहणसम्भव इत्याह **न च स्मृतता नोत्तरोत्तरेति**। **अनुभवाविषयत्वादिति**। ज्ञानजनकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः। **समानकालोत्पत्तिकत्वेनेति**। प्रत्यक्षस्यापि स्वप्राक्कालसन्निकृष्टग्राहित्वात् स्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञाततााग्राहकत्वासम्भव इत्याशयः।

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि—यदियमनुभवैकविषया सती तन्मुखनिरीक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनुविधीयमाना तत्प्रामाण्यमव्यवस्थाप्य न यथार्थतया व्यवहर्त्तुं शक्यते इति। व्यवहारेऽपि पूर्वानुभव एव प्रमितिरनपेक्षत्वात्। न तु स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षणात्। असमीचीने ह्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव।

नन्वेवमनुमानमप्यप्रमाणमापद्येत, मूलप्रत्यक्षानुविधानात्। न, विषयभेदात्।

प्रकाशः।

अनपेक्षतयेति विवृणोति—**तर्क्यतेऽपीति**। अनुभवैकविषया, अनुभवमात्रविषयेत्यर्थः। तेनास्या विषयान्तरेऽपि न प्रमात्वमिति भावः। **तद्यथार्थत्वेति**। स्वजनकानुभवयथार्थत्वा-यथार्थत्वव्याप्तयथार्थत्वायथार्थत्वेत्यर्थः। **तत्प्रामाण्यमिति**। स्वजनकानुभवप्रामाण्यमित्यर्थः। अव्यवस्थाप्य अनवधार्य। यद्यपि स्वजनकानुभवप्रामाण्यमनिश्चित्यापि प्रवृत्तिसंवादादिना अनुभवस्येव स्मृतेरपि प्रामाण्यग्रहः सम्भवत्येव, तथाऽपि यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्, तदा स्वान्यूनानतिरिक्तविषय-कस्वजनकानुभवप्रामाण्यव्याप्तप्रामाण्या न स्यात्। व्यतिरेके इच्छादिर्दृष्टान्तः। धारावहनबुद्धिषु पूर्वपूर्वबुद्धेर्विशेषणमात्रविषयतयोत्तरोत्तरबुद्धिष्वपेक्षा, स्मृतौ त्वन्यूनानतिरिक्तविषयतयेति न तत्र व्यभिचारः। धारावहनबुद्ध्यन्यत्वेन वा विशेषणम्।

शक्यते इतीत्यस्यानन्तरं, न स्मृतिः प्रमेति शेषः। तदपेक्षणमेवाह **असमीचीने हीति**।

मूलेति। कारणव्याप्त्यादिप्रत्यक्षप्रामाण्यव्याप्यप्रामाण्यादित्यर्थः। **विषयेति**। व्याप्त्यादिप्रत्य-क्षस्य लिङ्गलिङ्गिविषयत्वादनुमितौ च पक्षतावच्छेदकधर्मभाननैयत्येन तस्याऽधिकस्य भानादित्यर्थः।

प्रकाशिका।

यत इत्याध्याहारेण प्रत्यक्षरूपकरणलक्षणाभिधानादिति भावः। **यदि स्मृतिरिति**। इदञ्चाव्यव-धानेनैव विवृतप्रायम्। अत्रापादके प्रमापदं यथार्थानुभवपरम्, अत इच्छादौ तद्व्यतिरेकः। आपाद्ये चोभयत्र यथार्थत्वपरं प्रामाण्यपदं तेनापाद्यव्यतिरेकस्तत्र अत एवाह **व्यतिरेक इति**। **धारावह-नेति**। तथा चापाद्येऽनुभवस्य तथा जनकत्वं प्रविष्टमिति विशिष्टाभावोऽस्त्येव धारावहनबुद्धाविति भावः। तथा च जनकत्वाविवक्षायामाह **धारेति**। यद्यपि अनुमित्यनन्तरोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षेण जनितेऽ-नुमितिसमानविषयप्रत्यक्षे विशेषणज्ञानात्मकतदनुमितिजन्य एवमपि व्यभिचार एव, तथापि स्वान्यू-नविषयकज्ञानजन्यानुभवत्वमेव धारावहनत्वमिति भावः। **विशेष्यस्येति**। अतीतादिविशेष्यकपू-

मकरन्दः।

तदास्वाऽन्यूनानतिरिक्तेति। एतच्च प्रागेव विवृतप्रायम्। नन्वापादकस्य प्रामाण्यस्य वैकल्या-दिच्छादिकं नान्वयदृष्टान्तः, व्यतिरेकदृष्टान्तोऽपि न स्यात्, तादृशानुभवव्याप्तप्रामाण्यवत्त्वस्या-पाद्यव्यतिरेकस्य व्याप्यत्वाभिमतवैकल्यादिति चेत्। मैवम्। आपाद्ये प्रामाण्यपदद्वयस्य यथार्थत्व-मात्रपरत्वात्, आपादके च यथार्थानुभवपरत्वात्। एवञ्चेच्छादेरापाद्यव्यतिरेकस्य व्याप्यस्यापाद्य-व्यतिरेकस्य व्यापकस्य च सत्त्वाद्व्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिति।

विशेष्यस्येति। अतीतादिविशेष्यकस्यानुभवस्येत्यर्थः।

टिप्पणी

अनुभवप्रामाण्यव्याप्तेति। आपाद्ये प्रामाण्यं यथार्थत्वमात्रम्, आपादके च यथार्थानुभवत्वं तथाचेच्छादेर्व्यतिरेकदृष्टान्तत्वसम्भवः। **विषयतयोत्तरोत्तरबुद्धिष्विति**। स्वान्यूनानतिरिक्त-विषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वस्य प्रवेशान्नोक्तापाद्यापादकव्याप्तौ व्यभिचारः, पूर्वज्ञानस्य विशेषणमात्र-विषयकत्वेन जनकत्वादिति भावः। **तस्य तदुपादानज्ञानेति**। तस्य ज्ञाततालक्षणस्योपका-

आगमस्तर्हि न प्रमाणं, तद्विषयमानान्तरानुविधानात् । न । प्रमातृभेदात् । धारावाहिकबुद्धयस्तर्हि न प्रमाणम्, आद्यप्रमाणानुविधानात् । न । कारणविशुद्धिमात्रापेक्षया प्रथमवदुत्तरासामपि पूर्वमुखनिरीक्षणभावात्, कारणवलायातं काकतालीयं पौर्वापर्यमिति ।

यदि हि स्मृतिर्न प्रमितिः पूर्वानुभवे किं प्रमाणम् । स्मृत्यन्यथानुपपत्तिरिति चेत् । न । तथा कारणमात्रसिद्धेः, न तु तेनानुभवेनैव भवितव्यमिति नियामकमस्ति । अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति चेत्, किं न स्यात् । न ह्यत्र प्रमाणमस्ति । पूर्वानुभवाकारोल्लेखः स्मृतेर्दृश्यते, सोऽन्यथा न स्यादिति चेत् । तत् किं बौद्धवद्विषयाकारान्यथानुपपत्त्या विषयसिद्धिस्त्वयापीष्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव वा तत्सिद्धिः ? । आद्ये तद्वदेवानैकान्तिकत्वम् । न हि यदाकारं ज्ञानं, तत्पूर्वकत्वं तस्येति नियमः, अनागतज्ञाने विभ्रमे च व्यभिचारात् । द्वितीये तु स्मृतिप्रामाण्यमवर्ज्जनीयम् । मा भूत् पूर्वानुभवसिद्धिः, किं नश्छिन्नमिति चेत् । न तर्हि

प्रकाशः ।

तथापि श्रोतुर्वाक्यार्थप्रमाया वाक्यप्रयोगमूलतदर्थविषयकज्ञानप्रामाण्यापेक्षित्वान्न प्रमात्वं स्यादित्याह **आगम इति** । तथात्वेऽपि वक्तृश्रोतृरूपप्रमातृभेदोऽस्ति, स्मृतौ त्वेकस्यैव तथात्वमित्याह **प्रमात्रिति** ।

तर्हि विषयप्रमात्रोरभेदाद्धारावहनबुद्धयः पूर्वबुद्ध्यपेक्षाः प्रमा न स्युरित्याह **धारेति** । यद्यपि बुद्धिक्रमान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वबुद्धेर्विशेषणज्ञानत्वेनोत्तरबुद्धिकारणत्वं, तथापि स्मृतिवदन्यूनविषयतया न कारणत्वं किन्तु विशेषणमात्रविषयत्वेनेत्युक्तम् । अन्यूनातिरिक्तविषयत्वन्तु काकतालीयमित्याह **कारणेति** ।

नन्वतीतानुभववैशिष्ट्यरूपा तत्ता न मानसप्रत्यक्षवेद्या, अनुभवसत्त्वकाले तदतीतत्वाभावात्, तदत्ययकाले च विशेष्यासत्त्वादिति स्मृतिरेव तत्र मानमित्यगृहीतविषयतया सा प्रमा स्यादित्याह– **यदीत्यादिना,** न तर्हीत्यन्तेन । **तत्किमिति** । सौत्रान्तिकानां घटाद्याकारज्ञानकादाचित्कत्वान्यथाऽनुपपत्त्या घटादिकल्पनवत् तत्ताऽऽकारान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वानुभवकल्पनमित्यर्थः । **तथाभूतमिति** । सौत्रान्तिकमते यथाऽनैकान्तिकत्वं, तथा त्वन्मतेऽपीत्यर्थः । तदेवाह **न हीति** । आकारेण ज्ञानस्यार्थजन्यत्वमनुमेयमर्थसत्त्वमात्रं वा ? आद्ये अनागतार्थस्य वर्त्तमानज्ञानाकारणत्वादनैकान्तिकम् । अन्त्ये अनागतस्य कादाचित्कत्वेऽपि शुक्तौ सर्वदा रजतत्वाकारत्वाऽसत्त्वाद्रजतत्वाकारभ्रमेऽनैकान्तिकमित्यर्थः । **द्वितीये त्विति** । तत्ताविषया स्मृतिरेव तत्तासिद्धिरिति सा प्रमा स्यादेवेत्यर्थः । तथा च स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावान्यथाऽनुपपत्तेः स्मृतिः प्रमेति भावः ।

प्रकाशिका ।

र्वानुभवस्येत्यर्थः । **अतीतानुभववैशिष्ट्येति** । यद्यप्येतावता पूर्वापरीभावसिद्धावपि न कार्यकारणभावसिद्धिरन्यथा योऽहं घटमद्राक्षं सोहं घटं स्पृशामीत्यत्रापि तत्सिद्ध्यापत्तेः, तथाप्येवमुभयोपस्थितौ (स्मरणे) अननुभूते स्मरणाभावादन्वयव्यतिरेकादिसहकृतमनसा तद्ग्रह इति भावः ।

मकरन्दः ।

अतीतानुभववैशिष्ट्येति । यद्यप्येवं पौर्वापर्य्यमात्रं सिध्यति, न तु कार्य्यकारणभावः, अन्यथा योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यादावपि तथा स्यात् । तथाप्यननुभूते स्मरणाभावादन्वयव्यतिरेकादिसहकृतमनसा तद्ग्रह इति भावः ।

स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धिरिति । न । तदप्रामाण्येऽपि पूर्वाऽपरावस्थावदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यादेव तदुपपत्तेः । योऽहमन्वभवममुमर्थं, सोऽहं स्मरामीति मानसप्रत्यक्षमस्तीति ।

न च गृहीतग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य, तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वाद् विश्वस्य ।

प्रकाशः ।

अतीतानुभवविशिष्टे स्मृतिवैशिष्ट्यप्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावग्राहकमित्यन्यथोपपत्त्या न स्मृतिः प्रमेत्याह **तदप्रामाण्येऽपीति** । प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमाह **योऽहमिति** ।

नतु केयं तत्ता ? न तावदतीतानुभवविषयत्वम् । अतीतानुभवविषयत्वस्यानुभवाविषयतया स्मृत्या तदनुल्लेखापत्तेः । न च तस्याऽनुभवाविषयत्वेऽपि यदा ज्ञानान्तरेण ग्रहणं तदा स घट इति स्मृतिः, अन्यथा प्रमुष्टतत्तांशा घट इतीति वाच्यम् । अतीतानुभवविषयत्वस्यानुमितौ भानेऽपि स इति बुद्धेरभावात् । नाप्यतीतधर्मवैशिष्ट्यम् । यदि हि यो वस्तुतोऽतीतो धर्मस्तद्वैशिष्ट्यं तत्ता, तदाऽनुभवेऽपि तद्विषयत्वात्तत्तोल्लेखापत्तिः, अतीतधर्मविशिष्टः स इति सहप्रयोगानुपपत्तिश्च । नाप्यतीतत्वेन भासते यो धर्मस्तद्वैशिष्ट्यम् । भासमानधर्मस्यातीतत्वेनानुभवाविषयत्वात्, प्रत्युत वर्त्तमानत्वेनाऽनुभवात्, स्मृतौ तत्तोल्लेखानापत्तेः । नाऽप्यतीतसमयसम्बन्धः । अनागतगोचरस्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तत्तोल्लेखानापत्तेः । इदन्ताऽपि न तद्वृत्तिगुणादि । गुणादावभावात् । नापि प्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वम् । अचाक्षुषत्वापत्तेः ।

उच्यते । अनुभवे य एव धर्मः कालो वा वर्त्तमानत्वेन भासते स एव स्मृतावपि । तयोरेकविषयत्वेऽपि स्मृतावेव तच्छब्दोल्लेखः, संस्कारजज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात्, प्रत्यभिज्ञाने तथा कल्पनात् । तत्रैव च प्रत्यक्षानुभवेनेदंशब्दप्रयोगः । विषयकृतश्च स्मृत्यऽनुभवयोर्विशेषो नास्त्येव । अत एवायं घट इत्यनुभवादयं घट इति न स्मृतिः । स घट इति स्मृतेश्च स घट इति नानुभवः । सह प्रयोगस्तु धर्मविशेषमादायेत्यस्मत्पितृचरणाः ।

परलक्षणमभ्युपगम्य अनधिगतार्थगन्तृत्वमीश्वरज्ञानेऽप्यस्तीत्याह—

न चेति । ईश्वरस्य ज्ञानान्तराभावाच्च तज्ज्ञानं गृहीतग्राहीत्यर्थः । पुरुषान्तरज्ञानान्तरगोचरत्वेन गृहीतग्राहित्वे अभिमताऽपि प्रमा न स्यात् ।

अथ तद्विषयज्ञानोत्तरकालवर्त्तिसमानाश्रयतद्विषयकज्ञानत्वमेव गृहीतग्राहित्वम् । तन्न । बुद्धिमात्रस्य प्रमात्वाभावापत्तेः । यद्विषया बुद्धिरुत्पन्ना तद्विषयाया एव तस्याः स्वोत्पत्त्युत्तरक्षणेऽपि सत्त्वा-

प्रकाशिका ।

प्रसङ्गादाह **इदन्तापीति । संस्कारजेति** । एतच्च प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वपक्षे यदा स्मृतिजन्यत्वं तस्यास्तदाप्यनुभवावृत्त्यात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकत्वं तत्त्वोल्लेखप्रयोजकं प्रत्यभिज्ञाने च तत्वोल्लेखानुरोधादेव स्मृतित्वेन कारणत्वं वाच्यमिति भावः । **यद्विषया बुद्धिरिति** । नचोत्तरकालपदेनाव्यवहितोत्तरकालो विवक्षित इति वाच्यम् । प्रहराद्यनन्तरतद्विषयकज्ञानेऽपि प्रमात्वव्यवहारेणाव्याप्तितादवस्थ्यात् । **बुद्धिमात्रस्ये**त्यादिना निराकृतमप्यर्थं मूल-

मकरन्द ।

तद्विषयेति । न चोत्तरकालत्वं व्यवहितकालत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । मासाद्यनन्तरतद्विषयज्ञानस्याप्यप्रमात्वव्यवहारादिति भावः । यद्यपि बुद्धिमात्रस्येत्यादिना निरासान्नेयं शङ्का, तथापि मूले तदनिरासात्तत्र तदविरोध इति भावः ।

न च तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमाणम्, अनपेक्षत्वस्यापरावृत्तेः। तथापि वा अप्रामाण्येऽतिप्रसङ्गादिति ॥ १ ॥

स्यादेतत्। अनुपकारकं विषयस्य, तदीयमेतदीयं वा न भवितुमर्हत्यविशेषात्। न च तस्येत्यनियतं तत्र प्रमाणमतिप्रसङ्गात्। न च तदभिन्नमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात्।

अत्रोच्यते—

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

प्रकाशः।

दिति भावः। नन्वीश्वरस्य ज्ञानान्तराभावेऽपि प्रथमक्षणे गृहीतस्यैव द्वितीयादिक्षणे ज्ञानाद् गृहीतग्राहित्वमस्त्येवेत्यत आह **न चेति**। **अनपेक्षत्वस्येति**। न हि स्मृतिवदुत्तरकालबुद्धिविषयत्वे पूर्वकालीनतद्विषयज्ञानापेक्षा ईश्वरज्ञानेऽस्तीत्यर्थः। **अतिप्रसङ्गादिति**। सर्वज्ञानानां द्वितीयादिक्षणे ग्रहणरूपत्वेनाप्रमात्वापातादित्यर्थः। वस्तुतो गृहीतेत्यत्र निष्ठार्थस्य ध्वंसस्यासम्भव एवेति भावः ॥ १ ॥

ननु विषयनियमान्यथाऽनुपपत्त्या तदुपपादको विषयनिष्ठो ज्ञानजन्यो धर्मः स्वीकार्यः, तस्य च तदुपादानज्ञानजन्यत्वे तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयत्वाभावात् कथं तदुत्पत्तिः, तदुपादानज्ञानाजन्यत्वे च क्षित्यादिसकर्तृकत्वग्राहकं कार्यत्वं तत्रैवानैकान्तिकमित्याह—

स्यादेतदिति। **न चेति**। तदीयोऽयं विषय इति नानियतं, किन्तु नियतमेव। तन्नियामकस्तज्जन्यधर्म एव वाच्यः। तेन तज्जन्यज्ञातताऽऽश्रयत्वमेव तद्विषयत्वमित्यर्थः।

ज्ञानस्य ज्ञेयनिष्ठोपकाराधानेऽपि नियामकः स्वभाव एव वाच्यः, तथा च तत एव विषयनियमोपपत्तौ किमुपकाराधानेनेत्याह **स्वभावेति**। विद्यमानेऽर्थे ज्ञानजन्योपकारसम्भवेऽप्यतीताद्यर्थे तदऽसम्भवाद् यथा तत्र स्वभाव एव विषयत्वनियामकः, तथा विद्यमानेऽप्यर्थेऽस्त्वित्याह **सुघटत्वेऽपीति**।

प्रकाशिका।

व्याख्यानाय पुनराशङ्कते **नन्वीश्वरस्येति**। **ननु विषयेति**। इयञ्च यथार्था तटस्थाशङ्का यथार्थानुभवत्वरूपं हि प्रामाण्यं स्वविषये वाच्यम्, विषयता चानुपपन्ना ज्ञातताऽस्वीकारे नियामकाभावात्, तत्स्वीकारे च तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयकज्ञानाभावेन तदनुत्पत्तेः, उत्पत्तौ वा कार्यत्वस्य तत्रैवानैकान्तिकत्वादिति मूलप्रकाशयोः सङ्गतिः। एतेन—कार्यत्वानैकान्तिकोद्भावनमत्रार्थान्तरम्। न च ज्ञाततामादायागृहीतग्राहित्वमुपपादयितुमेव तद्ग्रन्थावतार इति वाच्यम्। **न तु तदभिन्नमन्तरेणेत्यादिना** तदुत्पत्त्यसम्भवोपन्यासस्य विरुद्धत्वापातादिति—दूषणमपास्तम्। ननु देव-

मकरन्दः।

नन्विति। ननु कार्यत्वानैकान्तिकोद्भावनस्य नायमवसरः। न च ज्ञाततामादायागृहीतग्राहित्वमुपपादयितुं तत्साधनमेवेदमिति वाच्यम्। पूर्वनिरस्तत्वात्, न च तदभिज्ञानमित्यादिना तदुत्पत्त्यसम्भवोपन्यासस्य विरुद्धत्वापाताच्च इति चेत्। मैवम्। यथार्थानुभवत्वादिकं प्रामाण्यं ज्ञानस्य स्वविषये स्यात्, विषयता च नियामकं विनाऽनुपपन्ना, ज्ञाततायास्तथात्वे कार्यत्वानैकान्तिकत्वापत्त्या तदुपादानज्ञानजन्यत्वमवश्यं वाच्यम्, तच्च तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयत्वाभावादसम्भवीति न प्रामाण्यव्यवस्थितिरिति तटस्थशङ्कापरत्वेनास्य सङ्गतत्वात्।

टिप्पणी

रस्य यदुपादानमाश्रयो विषयस्तज्ज्ञानस्येत्यर्थः। **तद्विषयत्वाभावादिति**। तस्य विषयत्वेना-

विशेषाभावात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तेः। स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तथैव विषयव्यवस्थोपपत्तेः। अवश्यञ्चैतदनुमन्तव्यम्, अतीतादिविषयत्वानुरोधात्। न हि तत्र ज्ञानेन किञ्चित् क्रियते इति शक्यमवगन्तुम्। असत्त्वात्। न च तद्धर्मसामान्याधारं किञ्चित् क्रियते इति युक्तम्। तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः। तादात्म्याद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत्, तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात्। घटाकारेण ज्ञायत एवासौ रस इति चेत्। अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते। तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत्। न तर्हि वर्त्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानम्, तेनाकारेण प्राकट्यानाधारत्वादिति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित् कर्त्तव्यमितिव्याप्तेरस्त्वनुमानम्। न।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

प्रकाशः।

अतीतादिघटादौ भासमाने घटत्वादेरपि भासनात्तत्रैव ज्ञाततोत्पत्तिः स्यादित्यपि नास्तीत्याह **न चेति**। तथा सति ज्ञातताऽनाश्रयत्वाद् घटादिर्विषयो न स्यात्, घटत्वादौ ज्ञातताऽऽधानात्तस्यैव तद्विषयत्वादित्यर्थः। ननु धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्तद्धर्मज्ञातता तस्यैवेत्याह **तादात्म्यादिति**। **तत्किमिति**। ननु धर्मिणो धर्माभेदेऽपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः। भेदाभेदाङ्गीकारात्। तथा च धर्मे ज्ञायमाने तदभिन्नो धर्मी ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्भिन्नो धर्मः कथं ज्ञायेत। मैवम्। भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ॥ २ ॥

ननु धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वमिति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलजनकत्वाज्ज्ञातता स्यादित्याह—

नन्विति। क्रिया न धात्वर्थमात्रं, शरसंयोगादिना धात्वर्थेन कर्मणि गगनादौ तदजननादनैकान्तिकत्वात्। नापि स्पन्दः, ज्ञाने स्पन्दत्वाभावात्। नापि करणव्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थस्मृत्यादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह **अनैकान्त्यादिति**। इह ज्ञाततायाम्। ननु प्रत्यक्षैव ज्ञातता, संयुक्त इतिवज्ज्ञात इत्यनुभवादित्यत आह **तद्वैशिष्ट्येति**। ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रविषयको नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः।

प्रकाशिका।

इत्तौ गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाफलं विभागोपीति तदाश्रयपूर्वदेशस्य कर्मत्वापत्तिरित्याशयेनाह **धात्वर्थेति**। विभागश्च न तथा उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य गमिधात्वर्थत्वादिति भावः। गमनकर्त्र्यपि संयोगाश्रयत्वादतिव्याप्तिरिति **परेति**। **अतिरिक्तेति**। ज्ञाततायामित्यर्थः। न चैवं

मकरन्दः।

ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः फलमुत्तरदेशसंयोगवत् पूर्वदेशविभागोऽपीति पूर्वदेशेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं—**धात्वर्थतावच्छेदकेति** फलविशेषणम्। उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य धात्वर्थत्वाद्विभागो न तथेत्याहुः। घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञानक्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽत्मन्यतिव्याप्तिरित्यत उक्तं **परेति**। न चाभावो घटमाश्रयते इत्यादावव्याप्तिः, आश्रयणक्रियाया अभावे समवेतत्वाभावादिति वाच्यम्। परसमवेतपदस्य सम्बन्धपरत्वात्।

अतिरिक्तेति। ज्ञाततायामित्यर्थः।

टिप्पणी।

भिमतस्य विषयत्वाभावात् विषयत्वस्य ज्ञातताधीनतया ज्ञातताऽनुत्पत्तेर्ज्ञानविषयत्वस्यासम्भवादित्यर्थः। **अतिरिक्तविषयतायामिति**। ज्ञाततारूपायामित्यर्थः।

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनेकान्तात्, न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते, अन्त्यशब्दाभिव्यक्तया वा, स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः। व्यापाराभिप्रायेण शब्दलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचारात्, न हि तैः प्रमेये किञ्चित् क्रियते, अपि तु प्रमातर्येव। फलाभिप्रायेणापि तथा। अन्ततस्तेनैवानेकान्ताद्, अनवस्थानाच्च। आशुविनाशिधर्माभिप्रायेण द्वित्वादिभिरनियमात्। आशुकारकाभिप्रायेण कर्मण्यसिद्धेः, कर्मण्याशुकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम्। कर्त्तर्याशुकारकत्वस्य कर्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः। शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात्॥ ३॥

स्यादेतत्, अनुभवसिद्धमेव प्राकट्यम्। तथा हि—ज्ञातोऽयमर्थ इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थइति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित् परिस्फुरतीति चेत्। तदसत्। यथा हि—

अर्थे नैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्।

प्रकाशः।

अन्त्यशब्देति। न चान्त्यशब्दाभिव्यक्त्या तत्र ज्ञाततैवोत्पद्यते इति वाच्यम्। तस्याव्यवहितोत्तरक्षण एव नाशात्। समवायिकारणस्य च कार्यसमानकालतानियमात्। शब्दनित्यत्वस्य च निषेधादिति भावः। **असिद्धेरिति**। ज्ञानक्रिया न स्पन्द इत्यर्थः। ननु क्रिया फलमत्र, यद्धि फलं तत्प्रमेयनिष्ठकिञ्चिज्जनकं, प्रयत्नवदात्मसंयोगवदित्यत आह **फलेति**। **अन्तत इति**। फलेनापि फलजननेऽनवस्थेति क्वचिद्विश्रान्तौ तेनैव व्यभिचार इत्यर्थः। आशुविनाशित्वं क्षणचतुष्टयानवस्थायित्वम्। अनियमाद्, व्यभिचारादित्यर्थः। कर्मण्याशुकारकत्वं हेतुः, कर्त्तर्याशुकारकत्वं वा, आशुकारकत्वमात्रं वा ?। नाद्यः। साध्याविशिष्टतया हेतोरसिद्धत्वादित्याह **कर्मणीति**। न द्वितीयतृतीयावनेकान्तादित्याह **कर्त्तरीति**। शब्दादिव्यापारैः पदार्थस्मृतिलिङ्गपरामर्शादिभिर्वाक्यार्थज्ञानानुमित्यादिकं कर्त्तर्याशुक्रियते। न च कर्मणि वाक्यार्थे अनुमेयादौ वा किञ्चित् क्रियते इत्यनैकान्तिकमित्यर्थः॥ ३॥

कारिकोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं शङ्कते **अनुभवेति**। निराकारमपि ज्ञानं यथा विषयेण नीलत्वादिना नीलज्ञानाद्युच्यते, तथा ज्ञानरूपक्रिययैव ज्ञातो घट इति धीव्यपदेशौ, इत्थमनभ्युपगमे च कृतो घट इत्यादावपि कृत्यादिजनितधर्माधारो घटः स्यात्। न चैतत् त्वयेष्यते, इति परिहरति **यथा हीति**। घटक्रियेत्यत्र क्रियायामर्थो विशेषकः, कृतो घट इत्यत्रार्थे क्रिया विशेषिकेति भेदः। एवं घटज्ञानमित्यत्रार्थो ज्ञाने विशेषणं, ज्ञातो घट इत्यत्रार्थे ज्ञानं विशेषणम्।

ननु घटोऽयमिति ज्ञानं घटधर्मिककिञ्चिद्धर्मजनकं घटज्ञानत्वाद् अपेक्षाबुद्धिवत्। न चापेक्षा-

प्रकाशिका।

प्रत्यक्षत्वमपि तस्य कथमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षविषयस्य पूर्ववर्त्तितामात्रेणैव हेतुत्वात्। आशुविना-

मकरन्दः।

तस्येति। नचैवं प्रत्यक्षमपि कथं स्यादिति वाच्यम्। पूर्ववर्त्तितामात्रेणैव तस्य तद्धेतुत्वात्। समवायिकारणमात्रस्यैव कार्यसमानकालत्वनियमादिति भावः।

टिप्पणी

तत्प्रमेयनिष्ठेति। प्रमेयेति प्रकृतभिप्रायम् फलं किञ्चिज्जनयतीत्येव व्याप्तिः। **आत्मशरीरसंयोगवदिति**। स च शरीरे चेष्टाजनकः।

तथा,

क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

किं न पश्यसि, घटक्रिया पटक्रियेतिवत् कृतो घटः करिष्यते घट इत्यादि, तथैव गृहाण, घटज्ञानं पटज्ञानमितिवज्ज्ञातो घटो ज्ञायते इति। कथमसंबद्धयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेद्, ध्वस्तो घट इति यथा। एतदपि कथमिति चेद्, नूनं ध्वंसेनापि घटे किञ्चित् क्रियते इति वक्तुमध्यवसितोऽसि। तन्निरूपणाधीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय इति किमत्र संबन्धान्तरेणेति चेत्। प्रकृतेऽप्येवमेव।

एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम्। विनाश्यवत् करणव्यापार-

---

प्रकाशः।

बुद्धित्वमुपाधिः। घटसंयोगादिजनकाऽवयवसंयोगादौ साध्याव्यापकत्वात्। मैवम्। अप्रयोजकत्वात्। अन्यथेच्छा स्वविषयनिष्ठकिञ्चिद्धर्मजनिका सविषयकत्वात् बुद्धिवदित्यादेरापत्तेः। तथापि ज्ञातो घट इति ज्ञानं विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धविषयकं विशिष्टज्ञानत्वात्, गौरिति ज्ञानवत्। वर्त्तमानेऽर्थे बाधकाभावात्। अन्यथा समवायोऽपि न सिद्धयेदिति चेन्न। अतीतानागतयोर्ज्ञाततायाअभावेन ज्ञातव्यवहाराभावापत्तेः। तस्य ज्ञाततासाध्यत्वात्। तत्र ज्ञानविषयावेव तद्विषयाविति चेन्न। वर्त्तमानेऽपि तयोरेव तद्विषयत्वापत्तेः। अतीतादिवर्त्तमानतत्प्रतीत्योर्वैलक्षण्याऽननुभवात्। अथ घटपटयोरेकज्ञानविषयत्वेऽपि घटत्वेन घटो ज्ञातः, पटत्वेन पटो ज्ञात इति ज्ञातताभेदभानाज्ज्ञानभिन्ना ज्ञाततेति चेन्न। तस्यैव ज्ञानस्य सम्बन्धस्तत्र तत्र तेन तेन धर्मेण निरूप्यते इति ज्ञानस्वभावादेव नियमादिति भावः। प्रतिबन्धिमुक्त्वा मूलयुक्तिमाह **तन्निरूपणेति**।

ननु ज्ञानजन्यफलानाश्रयत्वादर्थः कर्म न स्यादित्यत आह—

एतेनेति। परसमवेतक्रियाफलशालित्वं न कर्मत्वम्। आत्मानं जानातीत्यत्राव्याप्तेः, किन्तु करणव्यापारविषयत्वम्, तच्चात्राऽस्त्येवेत्याह **विनाश्यवदिति**। अर्थो ज्ञानस्य कर्मैव न भवति,

प्रकाशिका।

शित्वं क्षणिकत्वरूपमसिद्धमित्यत आह **क्षणचतुष्टयेति**। **अप्रयोजकत्वादित्युपलक्षणम्**, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापेक्षाबुद्धित्वस्योपाधित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। सम्बन्धत्वेन ज्ञाततासिद्धिमाशङ्कते **तथापीति**। **अन्यथेति**। सम्बन्धं विनापि विशिष्टधीस्वीकार इत्यर्थः। प्रतिबन्दीमुक्त्वा मूलयुक्तिमाह **अर्थ इत्यादि**। **ऐन्द्रियकोपलम्भाभावमिति** मूलं अतीन्द्रियत्वं ज्ञानस्य तद्विषयकसाक्षात्काराभावः। स च ज्ञानातीन्द्रियतया न स्वरूपसदनुपलब्धिग्राह्य इत्यर्थः। मम इन्द्रियग्राह्यत्वेनाभिमतो य उपलम्भाभाव इति योजना। अनुपलब्धेस्तत्रैव त्वन्मते सामर्थ्यादिति भावः। अस्तु वा स्मरणम् तथापि तदनुपपत्त्या नानुभवसिद्धिः, तत्कारणैवान्यथासिद्धिरित्यत

मकरन्दः।

अप्रयोजकत्वादित्युपलक्षणम्—पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमपेक्षाबुद्धित्वमुपाधिरित्यपि द्रष्टव्यम्।

अन्यथेति। यदि सम्बन्धं विना विशिष्टधीः, तदेत्यर्थः।

विषयत्वेन तदुपपत्तेः । स्वाभाविकफलनिरूपकत्वञ्च तुल्यम् ।

ननु ज्ञानमतीन्द्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयं तदभावे कथमनुमीयेत, अप्रतोतञ्च कथं व्यवहारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथानुपपत्त्या ज्ञातताकल्पनम् । तदप्यसत् । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । ज्ञाततया हि ज्ञानमनुमीयेत, ज्ञाते च तद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिस्तां ज्ञापयेत् । कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम् ? इन्द्रियेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत् । न । अनुमानोपन्यासे साध्याविशिष्टत्वात्, अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत्, तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति । तथाविधज्ञातताऽनाश्रयत्वादिति चेन्न । आश्रयासिद्धेः । व्यवहारान्यथानुपपत्त्यैव सिद्ध आश्रय इति चेन्न । ज्ञानहेतुनैव तदुपपत्तेः । तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावान्नैवमिति चेन्न । तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्यथा ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् । स्मरणान्यथानुपपत्त्येति चेन्न । तस्याप्यसिद्धेः । अस्ति तावद्व्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् । किमतः ? । न ह्येतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति,

---

प्रकाशः ।

अतीतादेरप्यर्थत्वात्, कारकविशेषस्य च कर्मत्वात् । अतीतानागतं जानामीति द्वितीयाप्रयोगः साधुरिति तु तत्त्वम् । **स्वाभाविकेति** । यथा कर्तृव्यापारफलं विनाशः प्रतियोगिनिरूप्यः, तथा ज्ञानमपि विषयनिरूप्यमित्यर्थः ।

तद्विशेषणे त्विति । यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याऽभावो गृह्यते, तदा सिद्धमैन्द्रियकत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः । **तथाविधेति** । साक्षात्कृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः । **आश्रयेति** । ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे मानान्तरासम्भवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया स्वरूपासिद्धेश्चेति भावः । अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्येण कारणानुमानात् सिद्ध आश्रय इत्याह **व्यवहारेति** । ज्ञानहेतुत्वेनाभिमतादेवावश्यकाद्व्यवहारोपपत्तौ न तेन ज्ञानानुमानमित्याह **ज्ञानेति** । ज्ञानहेतुसद्भावेऽपि व्यवहाराभावान्न तेनान्यथासिद्धिरित्याह **तस्येति** । ज्ञानहेतुसद्भावे सुषुप्तौ कुतो ज्ञानमेव न जायते ? तावन्मात्रस्याहेतुत्वादिति यदि, तदा या ज्ञानसामग्री सा व्यवहारसामग्र्यस्तु किमान्तरालिकेन ज्ञानेनेत्याह **तावन्मात्रस्येति** । **अन्यथेति** । ज्ञानमेव तदा किं न स्यादित्यर्थः । **तस्यापीति** । स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेनातीन्द्रियत्वादसिद्धिरित्यर्थः । अत्राप्यनुभ-

प्रकाशिका ।

आह **अत्रापीति** ।

मकरन्दः ।

अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या नानुभवसिद्धिः, तत्कारणेनान्यथासिद्धेरित्याह **अत्रापीति** ।

टिप्पणी ।

योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्येति । ज्ञानोपलम्भस्येत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानाभावसाधनस्यानुपक्रान्तत्वात् तथात्वे ज्ञातताया अप्यभावप्रसङ्गात्, अग्रे ज्ञानसाधनेन विरोधप्रसङ्गाच्च । **अतीतानागतं जानामीति द्वितीयाप्रयोगः साधुरिति** । यथान्वादियोगे कर्मसंज्ञायामपि न तस्य कर्मता, यथा च क्रियाविशेषणस्य कल्पितकर्मसंज्ञकत्वेऽपि न कर्मता, संज्ञाफलन्तु द्वितीयाप्रयोगसाधुतैव, तथा प्रकृतेऽपि सविषयकार्थकधात्वर्थयोगे कर्मसंज्ञां प्रयोगबलात् परिकल्प्य द्वितीयोपपादनीया इति । द्वितीयाप्रयोगेन सार्वजनीनेन साधुः न कर्मार्थकतया तस्यादिवद्द्वितीया प्रयोगकल्पितसंज्ञामात्रफलीभूततया साधुरित्यर्थः ॥ **अत्राप्यनुभवकारणादेवेति** । अस्तु स्मरणं

तस्यैवासिद्धेः। तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मेणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत्। अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम्। सैव कथं नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति चेन्न। ज्ञानाभ्युपगमेऽपि तुल्यत्वात्। स्वहेतोः कुतश्चिदिति चेत्। तत एव इच्छा अस्तु, किं ज्ञानकल्पनयेति।

स्यादेतत्। प्रकाशमाने खल्वर्थे तदुपादित्सादिरुपजायते, न तु सुषुप्त्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनुभवसिद्धम्। तत इच्छायाः कारणं विलक्षणमेव किञ्चित् परिकल्पनीयं, यस्मिन् सति सुष्वापलक्षणमौदासीन्यमर्थविषयमात्मनो निवर्त्तते इति चेत्। हन्तैवं सुष्वापनिवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्षमिष्यते। अचेतयन्नेव हि सुप्त इत्युच्यते, अचैतन्यनिवृत्तिरेव हि चैतन्यं ज्ञानमिति। तथाच कालात्ययापदिष्टो हेतुः।

एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तम्। अपि च किमिदं क्षणिकत्वं नाम? यद्याशुतरविनाशित्वं, तदाऽनैकान्तिकम्। अथैकक्षणावस्थायित्वं, तदसिद्धं प्रमाणाभावात्।

ननु स्थायिविज्ञानं यादृशमर्थक्षणं गृह्णदुत्पद्यते, द्वितीयेऽपि क्षणे किं तादृशमेव गृह्णाति, अन्यादृशं वा, न वा कमपीति। न प्रथमः। तस्य क्षणस्यातीत-

---

प्रकाशः।

वकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथासिद्धिरिति भावः। **तदिति**। व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः। **तस्यैवेति**। ज्ञानासिद्ध्या व्यवहारे तज्जन्यत्वानिश्चयादित्यर्थः। कर्तृधर्मप्रवृत्तेः कर्तृधर्मकार्यत्वात् कर्तृधर्मतया ज्ञानं सिद्ध्येदित्याह **तथा पीति**। इच्छा स्वविषयविषयकात्मधर्मजन्या नियतविषयकधर्मत्वात् प्रयत्नवदित्यभिप्रेत्याह **सैवेति**। अनुमानं ज्ञान एवानैकान्तिकमित्यभिप्रेत्याह **ज्ञानेति**। न च ज्ञानहेतोरननुगमाद् व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवः, परेषामेकशक्तिमत्त्वेनापि कारणत्वग्रहसम्भवादिति भावः। **अनुभवसिद्धमिति**। यद्यप्येकत्रात्मन्येकदा आशुतरविनाशिगुणत्रयानवस्थानादिच्छाज्ञानयोः पौर्वापर्याऽनुभवो न सम्भवति, तथापि ज्ञानव्यतिरेकाऽव्यवहितोत्तरकाले इच्छाव्यतिरेकनियमात् कार्यकारणभावग्रह इति भावः।

एतेनेति। कालात्ययापदेशेनेत्यर्थः। **तदानैकान्तिकमिति**। इच्छादावित्यर्थः। यादृशं, वर्त्तमानक्षणावच्छिन्नम्। अन्यादृशं द्वितीयक्षणावच्छिन्नम्। **तस्येति**। द्वितीये क्षणे इत्यनुषज्ज्यते। **वर्त्त**-

प्रकाशिका।

परेषामिति तथा च तद्रीत्या ज्ञानहेतुनान्यथासिद्धिः स्यादेवेति भावः। **यद्यपीति**। कार्यकारणभावग्रहमादाय एकत्रेत्युक्तं प्रत्यक्षे विषयस्य समसमयतया हेतुत्वमित्यभिमानेन चैतदुपपादनीयम्। **तथापीति**। व्यतिरेकपदं प्रागभावपरम्, अन्यथा ज्ञाननाशेऽपीच्छासत्त्वान्नियमभङ्गापत्तेः। **वर्त्तमानतेति**।

मकरन्दः।

परेषामिति। तथा च तन्मते ज्ञानहेतुना तदन्यथासिद्धिः स्यादेवेति भावः।

तथापीति। अत्र व्यतिरेकपदं प्रागभावपरम्। अन्यथा ज्ञाननाशेऽपीच्छासत्त्वान्नियमभङ्गापत्तेः।

टिप्पणी।

तथापि तदनुपपत्त्या नानुभवकल्पनं युज्यते, अनुभवं विनाप्यनुभवकारणत्वेनाभिमतादेव संस्कारा-

त्वात्। प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्त्तमानाभत्वात्। न चातीतमेव वर्त्तमानाभतयोल्लिखति, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, विरम्य व्यापारायोगात्। प्रथमतोऽपि तथाभ्युपगमेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात्। न तृतीयः। ज्ञानत्वहानेरिति महामतीयाः।

तदसत्। ज्ञानं गृह्णातीत्यस्यैवार्थस्यानभ्युपगमात्। अपि तु तदेव ग्रहणमित्यभ्युपगमः। तथा च ज्ञानं प्रथमे क्षणे यमर्थमालम्ब्य जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदालम्बनमेव तन्न वेति प्रश्नार्थः। तत्र तदालम्बनमेव तदिति परमार्थः। न चैवं भ्रान्तत्वम्। विपरीतानवगाहनात्। तथापि ज्ञेयनिवृत्तौ कथं ज्ञानानुवृत्तिः, तदनुवृत्तौ वा कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत्। किमस्मिन्ननुपपन्नम्। न हि ज्ञानमर्थश्चेत्येकं तत्त्वमेकायुष्कं वेति। सत्यपि वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम्? इत्थं यथोच्यते—न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत्। न च ज्ञानान्तरग्राह्यं, ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभावात्। ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्त्तमानाभत्वानुपपत्तेः। ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्वात्—इति चेत्। नन्वेवं ज्ञातताऽपि न प्रत्यक्षा स्यात्, क्षणिकत्वात्। कथम्? इत्थम्—न स्वप्रकाशा वस्तुत्वात्। न जनकग्राह्या, अनागतत्वात्, विरम्य व्यापारायोगाच्च। न समसमयज्ञानग्राह्या, ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धानुभवात्। न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या, तदानीमतीतत्वादिति। क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत्। त्वदुक्तयुक्तेरेव।

तथाहि—यं क्षणमाश्रित्य जाता ततः परमपि तमेवाश्रयतेऽन्यं वा, न वा क्मपीति। तत्र न प्रथमः। तस्य तदानीमसत्त्वात्। न द्वितीयः। अप्रतिसंक्र-

---

प्रकाशः।

मानाभत्वादिति। वर्त्तमानविषयत्वादित्यर्थः। **विरम्येति**। ज्ञानं हि यं विषयीकृत्य उत्पन्नं, न तं जहाति, नान्यं वा विषयीकरोतीति ज्ञानस्वभावादित्यर्थः। न च प्रथमत एव तद्विषयीकरणे हेतुरस्ति, भावित्वेनार्थस्य तदानीमवर्त्तमानत्वादित्याह **प्रथमतोऽपीति**। द्वितीयक्षणे पूर्वक्षणविषयीभूतस्यार्थस्य वर्त्तमानता भासते; तथाच तत्क्षणनाशेऽपि तथाविधमर्थं विषयीकुर्वज्ज्ञानमभ्रान्तमेवोत्तरक्षणेऽवतिष्ठते इति नोक्तदोष इत्याह **तत्रेति**। **किमस्मिन्निति**। ज्ञानार्थयोर्यौगपद्ये इत्यर्थः। **स्वप्रकाशमिति**। स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धावपि इदं घटज्ञानं नैतस्य विषयो ज्ञानत्वादित्यर्थः। **ग्राहकेति**। ग्राहकज्ञानकाले ग्राह्यं ज्ञानं नास्ति, ग्राह्यज्ञानकाले च तद्ग्राहकं ज्ञानमनागतमित्यर्थः। ज्ञातताजनकं यज्ज्ञानं तदेव न तद्ग्राहकं, तत्काले ज्ञातताया अनागतत्वेन वर्त्तमानत्वाभावादित्याह **न जनकेति**। ननु ज्ञातताजनकमेव ज्ञानं ज्ञाततां जनयित्वा तां ग्रहीष्यतीत्यत आह **ज्ञानजनकेति**। ज्ञातताससमकालोत्पन्नज्ञानेन न तद्ग्रहः, ज्ञातताजननोत्तरकाले तदिन्द्रियसम्बन्धस्य प्राप्त्या तत्समकालं तदभावादित्यर्थः। **अनुभवेति**। भू प्राप्तावित्येतस्य रूपम्। अप्रतिसंक्रमादाश्रयान्तरागम-

प्रकाशिका।

प्रथमक्षणावच्छिन्नतेत्यर्थः। **तत्क्षणेति**। प्रथमक्षणेत्यर्थः। **तथाविधमिति**। प्रथमक्षणावच्छिन्नमित्यर्थः। तथा च पाकरक्ते श्यामप्रतीतिवत् प्रमात्वमिति भावः। **स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धाविति**।

मकरन्दः।

वर्त्तमानतेति। प्रथमक्षणावच्छिन्नता भासते इत्यर्थः।

तत्क्षणेति। प्रथमक्षणनाशेऽपीत्यर्थः। तथाविधं प्रथमक्षणावच्छिन्नमित्यर्थः। पाकरक्ते श्यामोऽयमितिवदिति भावः।

स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धाविति। सिद्धौ वा तत्रैवानैकान्तिकमिति भावः।

मात्। एकत्तणावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यत्तणाऽऽश्रयज्ञाततांफलत्वेन भ्रान्तत्वप्र-

प्रकाशः।

नादित्यर्थः। **एकक्षणेति**। अन्यविषयकज्ञानेनान्यत्र ज्ञातताजनने जनकज्ञानं भ्रमः स्यादित्यर्थः।

प्रकाशिका।

तत्सिद्धौ च तत्रैवानैकान्तिकत्वमिति भावः। **अन्यविषयकेति**। ज्ञातता चाव्यवहितपूर्वक्षण-मेवावच्छेदकतयावलम्बत इति प्रमायामप्येवंसति भ्रमत्वप्रसङ्ग इत्यवधेयम्। न च रजतज्ञा-नस्यापि शुक्तिविषयकत्वान्नान्यविषयकत्वमिति मूलस्थदृष्टान्तासङ्गतिरिति वाच्यम्। अन्यथा-ख्यात्यनभ्युपगन्तृमतेन मूलस्थदृष्टान्तोपपत्तेः, तथा च तन्मते यथा शुक्त्यविषयकरजतज्ञानस्य शुक्तिनिष्ठज्ञातताजनकतया भ्रमव्यवहारास्पदत्वं तथात्रापि स्यादित्यर्थः। न च तदविषयकत्वे कथं

मकरन्दः।

अन्यविषयकेति। न च रजतज्ञानस्यापि शुक्तिविषयत्वान्नान्यविषयकत्वमिति वाच्यम्। परमतेऽन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेनातथात्वात्। तथा च शुक्त्यविषयकरजतस्मरणस्य शुक्तिनिष्ठज्ञातता-जनकतया यथा भ्रान्तत्वं, तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति भावः। न च ज्ञानस्य स्वविषयज्ञाततजननेऽ-तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। भेदाग्रहादेर्नियामकत्वादन्यथा व्यवहारजननेऽपि तदापत्तेरित्याशयः।

टिप्पणी

धानेन स्मरणोपपत्तेरिति भावः। **अन्यविषयकज्ञानेनान्यत्र ज्ञातताजनन इति**। अन्यधर्मा-वच्छिन्नविषयताकज्ञानेन अन्यधर्मावच्छिन्ने ज्ञातताजनन इत्यर्थः, तेन न रजतादीत्यादिमूलस्थ-दृष्टान्तासङ्गतिः, यथाश्रुते रजतज्ञानस्यापि शुक्तिविषयकत्वेनान्यत्र ज्ञाततेत्यादेरभावात्। केचित्तु अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमपक्षे स्वाविषयनिष्ठज्ञातताजनकत्वमेव भ्रमत्वम्। इदं रजतमिति भ्रमाभिषिक्त-स्थले रजतप्रमया शुक्तौ ज्ञातताजननात्तत्र यथा भ्रमत्वं तथा प्रकृते वर्त्तमानक्षणावच्छिन्नविषयज्ञाने-नान्यत्रानागतक्षणावच्छिन्ने ज्ञाततापेक्षया वर्त्तमानावच्छिन्ने ज्ञातताजननाद् भ्रमत्वमित्याहुः। तच्चि-न्त्यम्। ज्ञाततावादिभट्टमते उत्तरकर्त्तृन्यायमते चान्यथाख्यात्यभ्युपगमात्; तदन्यतरमतावलम्बेनैव कस्यचिदित्यर्थस्य वक्तुं युक्तत्वात्। किञ्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तृमते ज्ञातताया एवानभ्युपगमात् तस्या ज्ञानज्ञानार्थमभ्युपगमेन स्वप्रकाशतामतेऽन्यथैव तत्सिद्धेः, स्वविषयकेनेदंज्ञानेनैव च ज्ञाततोत्पत्तेः सम्भवे रजतज्ञानस्य तदुत्पादकत्वे मानाभावादतिप्रसङ्गाच्च। न च रजतज्ञानेदंज्ञानयोर्भेदग्रहाद् रजतार्थिनः पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्त्यादिवत् पुरोवर्त्तिनि ज्ञाततामपि रजतज्ञानं जनयिष्यतीति वाच्यम्। शुक्तिज्ञानमात्रस्य रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वादर्शनाद्, रजतज्ञानभेदाग्रहापेक्षायामस्तु हि रजतज्ञानस्य प्रवृत्तावुपयोगः, शुक्तिज्ञानमात्रस्य तत्र ज्ञातताजनकत्वस्य क्लृप्ततया तत्र भेदाग्रहस्यापेक्षाकल्प-नस्यासम्भवात्। न च बाधोत्तरं रजतत्वेन शुक्तिर्ज्ञातेत्यनुभवाद्रजतत्वेन ज्ञाततोत्पत्तौ रजतज्ञाना-पेक्षा स्यादिति वाच्यम्। विषयत्वातिरिक्तस्य ज्ञातत्वस्य रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वे मानाभावात्। भावे वा किमपराद्धं हि रजतत्वेन शुक्तिविषयतया तथासत्यन्यथाख्यात्यापत्तिः; प्रभाकरैश्च रजतत्वेन ज्ञातत्वस्य रजतत्वज्ञानभेदेनागृहीतशुक्तिज्ञानविषयत्वरूपत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वात्। एव-न्दार्ष्टान्तिके घटस्यैव विषयत्वाज् ज्ञातताधारत्वाच्चान्यत्वभावाद् विशिष्टताम्पुरस्कृत्य भेदेऽन्यथापि सङ्गतेरुक्तत्वात्। न चान्यथाख्यातिपक्षे कथं सङ्गतिः, यस्य ज्ञातता तस्यैव विषयत्वे पूर्वक्षणादीनाम-विषयत्वेनान्यथाख्यात्यभावप्रसङ्गात्, विषयत्वस्य ज्ञाततानियतत्वे ज्ञातताधारस्याविषयत्वेन ज्ञान-स्यान्यथाख्यातित्वासम्भवादिति वाच्यम्। प्रकारविशेष्ययोरुभयोरेव ज्ञातताया विनिगमनाविरहे-णानुभवानुरोधेन च स्वीकरणीयत्वात्। प्रकारीभूतक्षणज्ञाततामादाय तस्यापि विषयत्वात् विशेष्ये ज्ञाततायाः क्षणान्तरसम्बन्धे स्वीकारे तस्य विषयत्वापत्त्याऽन्यथाख्यातेरापादनीयत्वात्। वस्तुतो

सङ्गात्, रजतावगाहिनि पुरोवर्त्तिवृत्तिज्ञाततफल इव। न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमवगाहते, तदानीं तस्यासत्त्वात्। न तृतीयः। निःस्वभावताप्रसङ्गात्। न ह्यसौ तदानीं तदीयान्यदीया वेति। अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षितानुवर्त्तते इति चेत्। एवं तर्हि वर्त्तमानार्थता प्रकाशस्य न स्यात्। अन्यथा ज्ञानस्यापि तथानुवृत्तेः को

प्रकाशः।

ननु क्षणान्तरमपि ज्ञातताजनकज्ञानस्य स्वतन्त्रो विषय इति न तद्भ्रम इत्यत आह **न चेति।** पूर्वक्षणे तदुत्तरक्षणस्यावर्त्तमानत्वादित्यर्थः॥ **एवं तर्हीति॥ विषयवर्त्तमानतया ज्ञानस्य** वर्त्तमानाऽर्थता, **सा च ज्ञानस्या**तीतक्षणोपलक्षितविषयतायां **न स्यादि**त्यर्थः॥ तथेति॥ अतीतेनापि क्षणेनोपलक्षितस्य वर्त्तमानार्थतयाऽनुवृत्तेरित्यऽर्थः। ननु ज्ञाततापक्षे अर्थनिरपेक्षवर्त्तमान-

प्रकाशिका।

तन्निष्ठज्ञातताजनकत्वमिति वाच्यम्। भेदाग्रहसाहित्येन व्यवहारजनकत्ववदुपपत्तेः। **विषय इति।** तथा च विषयतानिष्ठैव ज्ञाततेति न तज्जनकज्ञानं भ्रम इति भावः। **पूर्वक्षण इति।** तथा चोत्तरक्षणस्य ज्ञानविषयत्वाच्च ज्ञातताश्रयत्वमिति भावः। **विषयवर्तमानतयेति।** ज्ञानविषयीभूतक्षणविशिष्टज्ञातता-सम्बन्धेनेत्यर्थः। विषयतायां ज्ञाततायामित्यर्थः। **न स्यादिति।** उत्तरक्षणे विशेषणीभूतक्षणविवक्षणादित्यर्थः। एतेनातीतक्षणोपलक्षितज्ञातताउनुवृत्तौ पूर्वपक्षितायां यथाश्रुतविषयेत्यादिप्रकाशानुसारेणोत्तरमसङ्गतमिति परास्तम्। **एवन्तर्हीत्यादि** फक्किकायां प्रकाशपदं ज्ञानपरमेव तेन न प्रकाशविरोधः। मूले एव च नहीत्यादौ अर्थनिरपेक्षेत्यादौ अथ मा भूदित्यादौ च प्रकाशपदं ज्ञाततापरमित्यवधेयम्।

मकरन्दः।

सा च ज्ञानस्येति। यद्यपि ज्ञानस्यातीतक्षणोपलक्षितविषयता न पूर्वपक्षिता, किन्तु ज्ञातताया अतीतज्ञानोपलक्षितायाः क्षणान्तरेऽनुवृत्तिः, तत्र च ज्ञानस्य वर्त्तमानार्थता न स्यादित्युत्तरमसङ्गतम्, तथापि ज्ञानस्य ज्ञातत्तागोचरस्यातीतक्षणोपलक्षितज्ञातताविषयतायां वर्त्तमानार्थता न स्यादित्यर्थो बोध्यः। न चातीतक्षणस्योपलक्षणत्वमेव ज्ञाततायाश्च वर्त्तमानत्वमेवेति कथं वर्त्तमानार्थता, तज्ज्ञानस्य स्यादिति वाच्यम्। निराश्रयज्ञातताया ज्ञानगोचरत्वे ज्ञाततायामुपलक्षणस्यापि क्षणस्य ज्ञाने विशेषणत्वाभ्युपगमात्। वस्तुतो वर्त्तमानार्थता वर्त्तमानाश्रयता प्रकाशस्य ज्ञातताया न स्यादिति मूलार्थः प्रतिभाति। अत एवान्यथा ज्ञानस्यापीति फक्किका सङ्गच्छते। न हीत्यादिफक्किकायामपि प्रकाशपदं ज्ञाततापरमेव, अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः। प्रकाशे 'नाश्रीयत' इत्यग्रिमफक्किकायामपि तथैवेति तदनुसारेण सर्वं योज्यमिति युक्तमुत्पश्यामः।

टिप्पणी।

विषयत्वानुपपत्तावेव तात्पर्यम् अविषये ज्ञाततोत्पत्तावतिप्रसङ्गात्। विषये च ज्ञाततोत्पत्तेरसम्भवान्निःस्वभावं ज्ञानं स्यादिति। भ्रमत्वापादनस्य चायमाशयः—प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानावभासकत्वानुरोधेन वर्त्तमानक्षणस्य विषयत्वं त्वयाभ्युपेयम्, ज्ञाततामभ्युपगच्छताऽविषये ज्ञातत्वोत्पत्तौ ज्ञातताश्रयक्षणान्तरावच्छिन्नस्यापि विषयत्वमभ्युपेयमिति भ्रान्तत्वापत्तिस्तवेति। एतेनातीतप्रकारीभूतवर्तमानक्षणे ज्ञाततोत्पत्त्यसम्भवेऽपि न क्षतिः। न हि विषयता ज्ञाततानियता विषयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्यैव तेनाभ्युपगमात्, ज्ञातता हि विषयतानियता अन्यथातिप्रसङ्गादभ्युपेयेति सर्वमवदातम्। **एवन्तर्हीतीति। विषयवर्त्तमानतया ज्ञानस्येति।** यद्यपि पूर्वापरमूलपर्यालोचनया प्रकाशपदम्मूलस्थं ज्ञाततार्थकमेव प्रतीयते, तथापि ज्ञातताया वर्त्तमानार्थत्वाभावे ज्ञानस्य वर्त्तमानार्थावभासत्वानुपपत्तिरेव दोषः पर्यवस्यतीति पर्यवसितार्थकथनमेवेदं बोध्यं न तु व्याख्यानम्। यद्वा ज्ञानस्य ज्ञातत्तागोचरस्यातीतक्षणोपलक्षितज्ञातताविषयतया वर्त्तमान-

दोषः। न हि वर्त्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यान्या वर्त्तमानावभासता

प्रकाशः।

ज्ञाततासम्बन्धमात्रेणैव तज्जनकज्ञानस्य वर्त्तमानाभताऽर्थात्ययेऽप्युपपद्यते। त्वन्नयेऽर्थस्यातीतत्वाज्ज्ञाततायाश्चाभावात् सा नोपपद्येतेत्यत आह न हीति॥ विषयवर्त्तमानतया वर्त्तमानाभताज्ञानस्य न स्ववर्त्तमानतया। ज्ञाततायाश्च क्षणिकत्वेन तज्ज्ञानकाले नाशा-

प्रकाशिका।

अन्यथेतिमूलम्। प्रथमे क्षणे तद्विशिष्टज्ञाततासम्बन्धमात्रेणैवोत्तरक्षणेऽपि ज्ञानस्य वर्त्तमानार्थत्व इत्यर्थः। विषयवर्त्तमानतयेति। ज्ञानविषयीभूतक्षणविशिष्टज्ञाततासम्बन्धेनेत्यर्थः। नस्ववर्त्तमानतयेति। ज्ञाततामात्रवर्त्तमानतयेत्यर्थः। ज्ञाततायाश्चेति पूर्वक्षणविशिष्टाया विशेषणविरहादुत्तरक्षणेऽसत्त्वमेव क्षणिकत्वम्। तदुत्तरज्ञानकाल इति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम्, तदुत्तरकाल इत्येव विवक्षितम्। न विषयवर्त्तमानतेति। न पूर्वक्षणात्मकविषयविशिष्टज्ञाततावर्त्तमानत्वमित्यर्थः।

मकरन्दः।

तज्जनकेति। तद्विषयज्ञानस्येत्यर्थः, तेन नोत्तरविरोधः। ननूक्तं वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमात्रेणैव वर्त्तमानाभत्वमित्यत आह ज्ञाततायाश्चेति। यदि च स्थूलकालाश्रयत्वान्न तस्याः क्षणि-

टिप्पणी।

कालस्याविषयतया वर्त्तमानावभाषता न स्यादित्यर्थः। यतः प्रकाशस्य ज्ञातताया न वर्त्तमानार्थता न वर्त्तमानार्थस्वरूपताऽतीतकालघटितत्वात् स्वज्ञानक्षणे स्वस्यावर्त्तमानत्वाच्चेति मूलार्थः। वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमात्रेणेति। जन्यजनकभावरूपसम्बन्ध इत्यर्थः। वर्त्तमानाभतार्थात्ययेऽपीति। वर्त्तमानक्षणावच्छिन्नस्य द्वितीयक्षणेऽत्ययेऽपि। उपपद्यत इति। तत्रैव द्वितीयक्षणेऽपि यदि ज्ञानं स्वीक्रियते तदाभ्युपपद्यते इत्यर्थः, तेनेदानीमप्रत्यक्षत्वाय ज्ञाने क्षणिकत्वस्य स्वीकृतत्वेऽपि न विरोधः। त्वन्नये=न्यायनये। सा नोपपद्यत इति। द्वितीयक्षण इति शेषः। विषयवर्त्तमानतयेति। ज्ञानविषयीभूतक्षणोपलक्षितज्ञाततासम्बन्धेन ज्ञानस्य द्वितीयक्षणे वर्त्तमानतयेत्यर्थः। वस्तुतो विषयस्य या वर्त्तमानता ज्ञानक्षणरूपा तेनैव ज्ञाततोपलक्षकेन वर्त्तमानक्षणोपलक्षितज्ञाततयेत्यर्थः। वर्त्तमानाभताज्ञानस्य न स्ववर्त्तमानतया इति। ज्ञाततामभ्युपगम्यापि त्वया ज्ञाततायां उपलक्षिकया विषयस्य वर्त्तमानतया ज्ञानविषयवर्त्तमानक्षणरूपया अर्थात्तादृशक्षणोपलक्षितज्ञाततयैव वर्त्तमानाभता वाच्या, तथासति मयापि ज्ञानस्य वर्त्तमानावभासता तादृशक्षणोपलक्षितविषयकत्वेनैव द्वितीयक्षणेऽप्युपपादयितुं शक्येति क्षणिकत्वस्य ज्ञाने ज्ञाततायाश्च स्वीकारो नावश्यक इत्याशयः। न ज्ञानस्य वर्त्तमानाभासता स्वस्य ज्ञानस्य वर्त्तमानतया त्वया वाच्या। तथात्वे वेत्यस्य तथात्वे चेत्यर्थः। तथात्वे ज्ञानवर्त्तमानतया वर्त्तमानावभासरूपत्वे। इदञ्च प्रकाशव्याख्यानम्। अतीते ज्ञानत्वासम्भवात् मूलस्थप्रकाशानुवृत्तीत्यत्रापि प्रकाशपदस्य ज्ञानार्थत्वमभ्युपेत्य। ननु मया न वर्त्तमानक्षणोपलक्षितज्ञाततया न वा ज्ञानवर्त्तमानतया किन्तु वर्त्तमानक्षणावच्छिन्नार्थनिष्ठज्ञाततया सोच्यत इति यद्यापत्तितो ब्रूयात्तत्राह ज्ञाततायाश्चेति। घटादिज्ञानस्थलेऽपि यद्यपि ज्ञाततायां तथात्वासम्भवस्तथापि ज्ञातताज्ञानस्थले तादृशज्ञाततायां ज्ञानविषयस्य ज्ञातत्वस्यैवासम्भवेन सर्वथाऽसम्भव इति तथोक्तम्। यद्वा स्ववर्त्तमानतया इत्यर्थस्य ज्ञाततामात्रवर्त्तमानतयेत्यर्थः। मूलस्थप्रकाशपदमपि ज्ञाततापरमेव भवति तदेव युक्तन्नहीत्यादिपूर्वग्रन्थे प्रकाशपदस्य तदर्थकत्वात् ज्ञानरूपप्रकाशस्य ज्ञानेनासम्बन्धादिति तस्यैव क्षणिकस्य ज्ञातत्वस्य ज्ञानसत्त्वकाले ज्ञाततानिष्ठज्ञाततोत्पत्त्या आधारत्वेनाभिमत अभावात्तत्र ज्ञाततोत्पत्तेरसम्भवेन ज्ञाततावर्तमानत्वेन वर्त्तमाना-

नाम । अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुवृत्तिमात्रेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावप्रसङ्गात् । अथ मा भूदयं दोष इति स्थूल एव वर्त्तमानः प्रकाशेनाश्रीयते इत्यभ्युपगमः, तदा तज्ज्ञानस्यापि स एव विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्वमिति ।

ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेद् विषयसञ्चारो न स्यात् । संजातसम्बन्धत्वात् । न च जिज्ञासानियमान्नियमः । तस्याः संशयपूर्वकत्वात् । तस्य च धर्मिज्ञानपूर्वकत्वात् । धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासापेक्षणे वा उभयथाऽप्यनवस्थानादिति । तन्न । ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात्, तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्पराज्ञानापाताज्जिज्ञासानियमस्य च तद्वदनुपपत्तेः । न च इन्द्रियसम्बन्धविच्छेदाद्विराम इति युक्तम् । आत्मप्रकाश्यव्यवस्थापनात् । स्वभावत एव काचिदसावजिज्ञासितापि ज्ञायते, न

प्रकाशः ।

ज्ञार्थविषयवर्त्तमानता तथात्वे वा अतीतादिविषयकमपि ज्ञानं वर्त्तमानाभं स्यात् । एवञ्चाग्रिम क्षणे अतीतज्ञाततविषयकं ज्ञानं न वर्त्तमानाभं स्यादित्यर्थः ॥

ननु यदि ज्ञानं मानसं स्यात्तदा विषयान्तरग्रहो न स्यात्, संयुक्तसमवायरूपाया मनःप्रत्यासत्तेः सदा सत्त्वेन ज्ञानपरम्पराया एव ज्ञेयत्वादित्याह—

नन्विति ॥ ननु ज्ञानं योग्यं मनःप्रत्यासन्नमपि जिज्ञासाज्ञेयमिति तन्नियमान्नोक्तदोष इत्यत आह न चेति ॥ सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते जिज्ञासा जायते इति सामान्यतो ज्ञानानुभवो वाच्यः, तस्यापि यदि जिज्ञासानैरपेक्ष्येण सन्निकर्षमात्राद् ग्रहः, तदाऽस्य सदातनत्वाद् ग्रहणपरम्पराया अविच्छेदादनवस्था । अथ तद्ग्रहेऽपि सा नियामिका, तदा तस्या अपि सामान्यतो ज्ञानार्थं जिज्ञासा वाच्या । साऽपि सामान्यज्ञानपूर्विका, तदपि जिज्ञासाऽधीनजन्मेति पूर्वपूर्वज्ञानापेक्षायामनवस्थेत्युभयथानवस्थार्थः । अत्र किञ्चिज्ज्ञानमजिज्ञासितं ज्ञायते, किञ्चिज्जिज्ञासितं, किञ्चिन्न ज्ञायत एवेत्यनियमान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य समाधातुं प्रतिबन्दिमुखेनाह ज्ञाततापक्षेऽपीति ॥ ननु चक्षुरादिना सम्बन्धविच्छेदाज्ज्ञातताग्रहविच्छेदः स्यादित्यत आह न चेति ॥ बाह्ये तथा

प्रकाशिका ।

तथात्वे वेति । ज्ञाततावर्त्तमानत्वमात्रेणैव ज्ञानस्य वर्त्तमानाभावत्व इत्यर्थः । अतीतेति । क्षणरूपविशेषणात्ययादेवातीतत्वम्, एवञ्चैतत्प्रघट्टकस्य कुटिलिकाव्याख्यां विना मूलप्रकाशयोर्न परस्पर

मकरन्दः ।

कत्वं, तदा ज्ञानस्यापि न स्यादित्याकर एव स्फुटम् । तथात्वे वेति । यदि स्ववर्त्तमानतया वर्त्तमा-

टिप्पणी ।

वभासत्वासम्भव इत्यर्थः । अतीतादावपि यदि ज्ञाततोत्पत्तिरभ्युपेयते तदाह तथात्वे वेति । अथवा स्वाविषयनिष्ठयापि यदि वर्त्तमानज्ञाततया ज्ञातताज्ञानस्य स्वविषयघटादिनिष्ठवर्त्तमानज्ञाततया वर्त्तमानावभासत्वं स्यात्तत्राह तथात्वे वेति । अतीतादिज्ञानस्थलेऽपि कदाचित् स्वाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नवर्त्तमानविषयज्ञानजन्यज्ञाततायाः स्वोत्पत्तिक्षण उत्पत्तिसम्भवेन तया वर्त्तमानया तस्यापि वर्त्तमानाभासत्वं स्यादित्यर्थः । एवञ्चेति । विषयवर्त्तमानतयैव वर्त्तमानाभत्वे चेत्यर्थः । ज्ञातताज्ञानस्थले ज्ञाततया कथमपि वर्त्तमानावभासत्वं नोपपादयितुं शक्यते इति ज्ञानविषयक्षणोपलक्षितविषयकत्वेन ज्ञानस्य वर्त्तमानावभासता द्वितीयक्षणेऽप्युपपादयितुं शक्येति न ज्ञानस्य क्षणिकत्वं न वाऽप्रत्यक्षत्वम्, नापि च ज्ञानज्ञानोपपादनाय ज्ञातत्वञ्च स्वीकरणीयमिति तात्पर्य्यार्थः । ज्ञाततायाश्च क्षणिकत्वेन तज्ज्ञानकाल इति । इदमुपलक्षणम्—ज्ञाततावर्त्तमानतया वर्त्तमानावभासत्वे विनश्यदवस्थविषयक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षस्य तथात्वं न स्यात् स्वोत्तरक्षणे विषयाभावेन ज्ञाततोत्पत्तेर-

तु सर्वेति चेत्, तुल्यम्। प्रागुत्पन्नज्ञाततास्मरणजनितजिज्ञासः समुन्मीलितनयनः सञ्जातज्ञानसमुत्पादितप्राकट्यं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इत्यतो नानवस्थेति चेत्। तुल्यमेतत्॥

ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं, तस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वाद् निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानवस्थानात् तस्य तेनैव विनाशात्। नापि केवलनिर्विकल्पकवेद्यम्। तस्य सविकल्पकोन्नेयत्वेन तदभावे प्रमाणाभावात्। न च समवायाभाववन्निर्विकल्पकनिरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम्। तयोर्विशेषणांशस्य प्राग्ग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः। प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेरगृहीत-

प्रकाशः।

सम्भवेऽप्यात्मज्ञाततायां मनःसम्बन्धविच्छेदो न सम्भवतीत्यर्थः॥ **तुल्यमिति**॥ ज्ञानमपि किञ्चिदुद्भवत्वाभावात्तद्ग्राहकात्ममनःसंयोगविशेषाभावाद्वा न ज्ञायते इत्यर्थः। पूर्वोत्पन्नज्ञाततायाः सामान्यतोग्रहादिदानीन्तन्यपि ज्ञातता ज्ञातैवेति तत्संस्काराधीनज्ञातत्तासामान्यजिज्ञासायामिन्द्रियसन्निकर्षादिदानीन्तनी ज्ञातता ज्ञायते इत्येवमनवस्थापरीहारो ज्ञानप्रत्यक्षत्वेऽपि तुल्य इति शङ्कोत्तराभ्यामाह **प्रागिति**॥ **तावत्कालेति**॥ घटज्ञानस्य तन्निर्विकल्पकाज्ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानकाल एव नाशाद् विशेष्यनाशे सति तद्विशेष्यकज्ञानत्वविशिष्टज्ञानानुत्पादः स्यात्। प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य स्वसमानकालीनविशेष्यकत्वनियमादित्यर्थः॥ **तस्येति**॥ निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमेन सविकल्पकैकोन्नेयतया तदभावे तत्र मानान्तराभावादित्यर्थः॥ **समवायेति**॥ समवायवदभाववच्चेत्यर्थः॥ **तयोरिति**॥ समवायाभावयोर्विशेषणयोः सम्बन्धिप्रतियोगिनोर्ज्ञानान्तरमेव ज्ञानाद्विविशिष्टज्ञानसामग्रीनियमेन तथात्वेऽपि ज्ञाने ज्ञानत्वरूपविशेषणस्य पूर्वमज्ञानात् कथं तद्विशिष्टज्ञानमित्यर्थः। **तथाच जानामीति वर्त्तमान**ज्ञानवैशिष्ट्यज्ञानमात्मनि न जायेतेति भावः। अत्र **किञ्चिज्ज्ञानं निर्विकल्पकैक**वेद्यं किञ्चित्सविकल्पकैकवेद्यं **किञ्चिद्वावेद्य**मेवेत्यऽनियम

प्रकाशिका।

सङ्गतिरिति निपुणैन निरूपणीयम्। **उद्भवत्वाभावादिति**। योग्यविशेषगुणत्वेन ज्ञानेऽप्युद्भवत्वस्वीकार इत्ति भावः। **मनःसंयोगेति**। अन्यतरकर्म्मजत्वव्याप्यजातिविशेषविशिष्टसंयोगाभावादित्यर्थः। इदं च समाधिद्वयमापाततो वस्तुतः फलवलेन विषयान्तरज्ञानसामग्री सुखादिसामग्री च प्रतिवन्धिकेति कल्पनीयमिति सिद्धान्तो द्रष्टव्यः। ननु विषयस्य पूर्ववर्त्तितामात्रैव साक्षात्कारहेतुत्वमिति ज्ञाननाशक्षणे अनुव्यवसायोत्पत्तौ न विरोध इत्यत आह **तथाचेति**। तथा स्वीकारेऽपि जानामीति वर्त्तमानतत्प्रतीतिरनुपपन्नैवेत्यर्थः। **निर्विकल्पकैकेति**। निर्विकल्पकत्वं च ज्ञानत्वांशे विषयस्य पूर्वज्ञातत्वेन तदंशे विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वादित्यवधेयम्। इदञ्चाग्रे वस्तुतो

मकरन्दः।

नाभत्वमित्यर्थः। **एवञ्चेति**। वर्त्तमानज्ञातत्तासम्बन्धस्यापि तदानीमभावादिति भावः। **उद्भवत्वाभावादिति**, प्राचीनमते। **निर्विकल्पकैकेति**। तज्जन्याग्रिमविशिष्टज्ञानस्यैव तत्र मानत्वान्न पूर्व-

टिप्पणी

सम्भवात्। एतेन ज्ञाततायाः क्षणिकत्वस्य तदभिमतत्वेऽपि न क्षतिः। **संयोगविशेषाभावाद्वा न ज्ञायत इत्यर्थ इति**। इदमापाततः, वस्तुतः फलवलेन वहिरर्थज्ञानसामग्र्याः सुखादिसामग्र्याश्च प्रतिवन्धकत्वकल्पनाद् विषयान्तरसञ्चरसम्भवः। **तथा च जानामीति वर्त्तमानज्ञानेति**। विषयस्य पूर्ववर्त्तितयैव हेतुत्वे निर्विकल्पकोत्तरं ज्ञानप्रत्यक्षसम्भव इत्यत आह **वर्त्तमानेति**। तथा च विषयस्यावर्त्तमानत्वेन वर्त्तमानाभासो न स्यादिति भावः। **किञ्चिद्ज्ञानं निर्विकल्पकैकेति**। प्रथमज्ञानं तस्य सविकल्पकासम्भवात्। **किञ्चित् सविकल्पकैकवेद्य**-

विशेषणायाश्च बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात् कथमेवं स्यात् । न । उत्पन्नमात्रस्यैव बाह्यविषयज्ञानस्यालोचनात् । ततस्तत्पुरःसरं प्रथमत एव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारिसम्पत्तेः । व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं गृहीतं तदेवेत्युपयुज्यते, अन्यथा अनुमानादि-

प्रकाशः ।

इति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह उत्पन्नेति ॥ व्यवसायनाशक्षणोत्पन्नज्ञानान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानं प्रथमत एव जायते, व्यवसायनिष्ठविशेषणस्य ज्ञानत्वस्य निर्विकल्पकेन विषयीकृततया सम्भूतसामग्रीकत्वात्, तन्निष्ठतया विशेषणज्ञानस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वात् । नन्वन्यव्यक्तिसमवेतत्वेन विशेषणज्ञानं न विशिष्टज्ञानजनकं, घटान्तरवृत्तित्वेन गुणक्रियादीनां विशेषणानां ज्ञानेऽपि घटान्तरे तद्विशिष्टज्ञानानुत्पादात् । आद्यव्यक्तिवृत्तितया च तस्य प्रकृतेऽसम्भवात् । तदुत्पादानन्तरं प्राथज्ञानव्यक्तिनाशात् प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह व्यक्त्यन्तरेति ॥ व्यक्त्यन्तरवृत्तित्वेनापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानं तज्जातीयव्यक्त्यन्तरेषु विशिष्टज्ञानं जनयति, विशेषणस्य ज्ञानत्वस्याभेदात् । यथा पर्वतोऽग्निमानित्यनुमितिमन्यव्यक्तिनिष्ठतया वह्निमत्त्वस्य विशेषणस्य ज्ञानं जनयति, वह्नेर्भेदेऽपि वह्निमत्त्वस्य उपाधेर्विशेषणस्याभेदात्, अन्यथा अनुमित्युच्छेद इत्यर्थः ॥

ननु ज्ञानान्तरस्य निर्विकल्पकाविषयस्य सविकल्पकवेद्यस्योत्पत्तौ हेत्वभावः, अनुमिनोमीत्यनुव्यवसाये तदसम्भवश्च, सामग्र्यऽभावात् । उच्यते । आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानात्म-

प्रकाशिका: ।

ज्ञानस्येत्यादिग्रन्थेन प्रकाशकृदेव व्यक्तीकरिष्यति । अत एव तत्र मानान्तराभावादिति पूर्वदूषणमपास्तम्, तादृशनिर्विकल्पके प्रत्यक्षस्यैव मानत्वात् । तज्जन्यविशिष्टज्ञानस्य वा मानत्वात् । नन्विन्द्रियसन्निकर्षादिसामग्रीवलादेव तादृशं प्रत्यक्षं स्यादत आह अनुमिनोमीति । तत्रानुमित्यनन्तरस्य सिद्धयप्रतिवन्धकत्वादिति भावः । व्यवसायनाशक्षणे तद्विशेष्यकं न ज्ञानं किन्त्वात्मविशेष्यकमिति

मकरन्दः ।

दोष इति भावः । ननु सामग्रीवलात्प्रत्यक्षं सम्भवत्येवेत्यत आह अनुमिनोमीति । क्वचित् प्रत्यक्षस्य सम्भवेऽपि तत्रानुमितित्वस्य वाधादनुमित्यन्तरस्य सिद्धसाधनेनानुत्पादात्तत्रासम्भव एवे-

टिप्पणी ।

मिति । प्रथमज्ञाननाशक्षणोत्पन्नस्वस्थितिक्षणोत्पन्नसविकल्पकविषयीभूतं तदानीं तस्य निर्विकल्पकासम्भवात् सविकल्पकारणस्य विशेषणनिर्विकल्पकस्य प्राग्भूतत्वात् । किञ्चिच्चावेद्यमिति । प्रतिवन्धकीभूतवहिरर्थप्रत्यक्षसामग्रीक्षणोत्पन्नतदुत्तरक्षणे वहिरर्थप्रत्यक्षस्यैवोत्पादात् । प्रथमत एव जायत इति । एतेन तन्निर्विकल्पककापेक्षाव्यवच्छेदः, विशेष्यज्ञानस्याकारणत्वात् । आद्यव्यक्तिवृत्तितयेति । तथाचान्यवृत्तित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं स्यात् तदभावस्य च कारणत्वं तदपेक्षया लाघवात्तद्वृत्तितया विशेषणज्ञानस्य कारणत्वमेव वाच्यमिति भावः । एतेन आद्यव्यक्तिवृत्तितयेत्यस्य नासङ्गतिः । विशेषणज्ञानत्वस्याभेदादिति । तथाचैतादृशस्थले नोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य कारणत्वस्य वावश्यकत्वमिति भावः । विशेषणस्याभेदादिति । इदञ्च सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन तदभ्युपमे क्वचित् पर्वते कस्यचिद् वह्निज्ञाने तत्पर्वतवृत्तितयापि तद्वद्वह्निज्ञानात् । यद्वा यत्रानुमितिपूर्वं महानसादावेव वह्निमत्त्वं गृहीतं तदभिप्रायेण योजनेयम् । अन्यथानुमित्युच्छेद इति । उक्तप्रतिवन्धकत्वे कारणत्वे च । उत्पत्तौ हेत्वभाव इति । बहिरर्थविषयकप्रथमज्ञानसामग्र्यास्तदुत्पत्तिक्षणे सत्त्वे तस्याः प्रतिवन्धकत्वाज्ज्ञानत्वनिर्विकल्पकमेव न स्यात् । ज्ञानोत्प-

विकल्पानामनुत्पादप्रसङ्गः। तद्गतस्य विशेषणस्याऽग्रहणाद्, अन्यगतस्य चानुप-

प्रकाशः।

समवायस्य च पूर्वसिद्धत्वेनोत्पन्नं ज्ञानं मनसा सम्बद्धञ्चेत्येकः कालः। ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पकस्योत्पादो प्राग्ज्ञानस्य विनश्यत्ता सविकल्पकस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततः सविकल्पकस्योत्पादो प्राग्ज्ञानस्य विनाशो निर्विकल्पकस्य विनश्यत्तेत्येकः काल इत्येवमसमानकालत्वेन विशेष्यस्य ज्ञानस्य नाशक्षण एव ज्ञाने **ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानम्**। विशेष्यस्य ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्तितया कारणत्वाविरोधात्। प्रत्यक्षस्य सम्बद्धवर्त्तमानार्थजन्यत्वेऽपि स्वसमानकालतया विशेष्यस्याऽहेतुत्वात्, गौरवात्, यथा द्वे द्रव्ये इत्यत्र यथार्थविशिष्टज्ञानं **द्वित्वनाशकालेऽपि**, अव्यवहितपूर्वकालवर्त्तितया द्वित्वस्य विशेषणस्य विशिष्टज्ञानहेतोर्ज्ञानात्। विशिष्टज्ञानं जानामीति च वर्त्तमानत्वेन **स्थूलकालोपाधिर्भासते**, न तु क्षणः, तस्यातीन्द्रियत्वात्। **यद्वा ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च निर्विकल्पके** भासते, ततो ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं ज्ञाने, ज्ञानवैशिष्ट्यञ्चात्मनि भासते, विशेष्ये विशेषणं विशेषणे विशेषणान्तरं भासते इत्येव **विशिष्टवैशिष्ट्यार्थः**। **वस्तुतो** ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया समवायाभावयोरिव विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वाद् निर्विकल्पकं नास्त्येव, ज्ञाने विषयस्य विशेषणत्वात् तज्ज्ञाननैयत्येन सविकल्पकस्यैव सम्भूतसामग्रीकत्वात्। तथाच तदेव ज्ञानं ज्ञानत्वांशे

प्रकाशिका।

विशेष्यस्य समानकालत्वेन साक्षात्कारजनकत्वेऽपि विशेषणस्य च यथार्थविशिष्टज्ञानं प्रति स्वरूपतो जनकत्वेऽपि च न विरोध इत्याशयेनाह **यद्वेति**। **तदेवेति**। नरसिंहाकारकज्ञान इत्यर्थः। एवं प्रत्यक्षे विशेष्यसमसमयत्व जानामीत्यत्र तमेव क्षणमादाय वर्त्तमानत्वञ्चोपपन्नम्। विशेष्ये विशेषण-

मकरन्दः।

त्यर्थः। व्यवसायनाशक्षणे तद्विशेष्यकं न ज्ञानं, किन्त्वर्थविशेष्यकमेव, तथा च विशेष्यस्य स्वसमयवर्त्तितया प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि न दोष इत्याशयेनाह **यद्वेति**। **विषयांशे** इति। तथा च सविकल्पकतया तस्य योग्यत्वात्तत्रैव ज्ञानत्वविशिष्टधीस्तदात्मकस्यैव ज्ञानत्वरूपविशेषणज्ञानस्य पूर्वं

टिप्पणी

तिक्षणे विनष्टाया निर्विकल्पकक्षणे पुनः सम्पत्तेर्दुष्करत्वात्। प्रथमज्ञानाविषयार्थस्य तृतीयक्षणे विशिष्टबुद्धे सर्वथैवासम्भवः तद्धेतोर्निर्विकल्पकस्य प्रागनुत्पत्तेरुत्पत्तौ ज्ञानत्वनिर्विकल्पकासम्भवादिति भावः। **अनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय इति**। उत्पन्नानुमित्यनन्तरनिर्विकल्पकेनानुमितित्वग्रहे तदनन्तरमनुमितिव्यक्त्यन्तरोत्पादासम्भवात् सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात् क्षणविलम्बोत्पादेऽपि तदन्यस्य तत्क्षणे तत्प्रत्यक्षस्यासम्भवादयौगपद्यात्, तदात्मकस्य जातिसाङ्कर्य्येणासम्भवादुत्तरकालं विशेषणज्ञानविरहेणासम्भवादिति भावः। **ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानमिति**। अत्र पक्षे आत्मनोऽपि ज्ञाने विशेषणत्वमेव मयि ज्ञानमित्यनुव्यवसायाकारः। **विशिष्टज्ञाने** = विशिष्टज्ञानस्थले। **द्वित्वनाशकालेऽपीति**। इदञ्चापेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणव्यवस्थायित्वमेव स्वीकरणीयम्, अन्यथा विभुविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नविभुविशेषगुणत्वेन कारणतायां नावश्यताच्छेदकेऽपेक्षाबुद्ध्यन्यत्वप्रवेशेन गौरवं स्यात्, तच्च निष्प्रामाणिकं द्वित्वप्रत्यक्षस्य विषयस्य पूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतयाप्युपपत्तेः समकालत्वस्य तत्र गौरवेणाप्रवेश्यत्वादित्यभिप्रायेण। **स्थूलोपाधिर्भासते** तेन ज्ञाननाशकालेऽपि तादृशप्रत्यक्षस्य नार्थापत्तिः। **यद्वा ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च निर्विकल्पक इति**। अत्र पक्षे ज्ञानस्यापि विशेषणतया तज्ज्ञानार्थनिर्विकल्पे ज्ञानस्यापि विषयत्वकथनम्। **विशिष्टवैशिष्ट्यार्थ इति**। अत्र पक्षे आत्ममनोविशेष्यत्वेन प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य समानकालत्वेऽपि न क्षतिः। ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च

योगात्, किं लिङ्गग्रहणसहकारि स्यादिति । एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति ।

स्यादेतत् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते । न चातीन्द्रियस्य परमाण्वादेर्मनसा वेदनमस्ति । न चागृहीतस्य विशेषणत्वम् । न च नित्यपरोक्षस्यापरोक्षविशिष्टबुद्धिविषयत्वं व्याघातादिति । न । बाह्येन्द्रियग्राह्यस्याग्राह्यस्य वा पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा वेदनात् । अन्यथाऽतीन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषः—तस्मिन् सति तद्बलादेव, असति तु तज्जनितवासनाबलात् । न चैवंसति स्मरणमेतत् । अगृहीतज्ञानगोचरत्वात् । न च विषयांशे तत्तथा

प्रकाशः ।

निर्विकल्पकं, **विषयांशे** सविकल्पकमित्युभयरूपमेव, अंशभेदेनाविरोधात् । **अनुमिनोमीत्यादौ** तु न तथा, अनुव्यवसाये अनुमितित्वाभावात् । **अन्यस्तु ज्ञानान्तरस्य** सामग्रीसत्त्वाद् यत्र सम्भवस्तत्परतया नेयः ॥

एतेनेति ॥ एकगकारादिनिष्ठतया गत्वादिनिर्विकल्पकेन गत्वादिविशिष्टज्ञानकाले एकगादिव्यक्तेर्नाशेऽपि गादिव्यक्त्यन्तरे गत्वादिविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नस्यैव मानसप्रत्यक्षत्वादतीन्द्रियार्थविषयज्ञानस्य न मानसत्वं, परमाण्वादेरतीन्द्रियत्वात्. अतस्तद्दृष्टान्तेनेतरज्ञानस्याप्यमानसत्वमनुमेयम् , न चाप्रयोजकत्वम् , बाह्येन सह मनसः सन्निकर्षाभावलक्षणप्रतिकूलतर्कस्य विपक्षबाधकत्वादिति शङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ ज्ञानोपनीतविषयेण संयुक्तसमवेतविशेषणताऽऽत्मकज्ञानरूपमनःप्रत्यासत्त्या मनसैव प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षविषयग्रहः, न चाऽतीन्द्रियत्वव्याघातः, **योगजधर्माजन्य**—जन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यप्रत्यक्षाऽविषयस्यातीन्द्रियत्वादिति परिहरति **बाह्येति** ॥ यदि च ज्ञानसंस्काराद्यपेक्षमपि मनो नातीन्द्रियार्थग्राहकं ततस्तत्करणिका स्मृतिरतीन्द्रिये न स्यादित्याह **अन्यथेति** ॥ ननु यदि ज्ञानादनुव्यवसायः स्मरणञ्च स्यात्, तदाऽनुव्यवसायः साक्षात्कारी, न तु स्मरणमिति कुतो नियम इत्यत आह **इयांस्त्विति** ॥ **तस्मिन्निति** ॥ ज्ञाने विद्यमाने तद्रूपप्रत्यासत्तेस्तदनुव्यवसायः साक्षात्कारी, ज्ञाने त्वऽसति संस्काररूपप्रत्यासत्तेस्तदन्यप्रत्यासत्त्यभावाच्च स्मरणं परोक्षमेवेत्यर्थः । तथाप्यनुव्यवसायो व्यवसायगृहीतगोचरत्वेन गृहीतग्राहित्वात् स्मृतिः स्यादित्यत आह **न चैवमिति** ॥ **अगृहीतेति** ॥ ज्ञानस्य व्यवसायाविषयस्यैवानुव्यवसायविषयत्वादित्यर्थः । अर्थांशे गृहीतग्राहित्वेऽपि न घटस्य विशेष्यता,

प्रकाशिका ।

मिति न्यायेन नरसिंहाकारकज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव जानामीति प्रत्ययोत्पत्तेरिति भावः । **अनुमिनोमीति** । आदिपदादुपमिनोमीत्यादिसंग्रहः । इदमुपलक्षणम्—पश्यामीत्यादावपि नेयं गतिरिति द्रष्टव्यम् । **योगजेति** । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्येत्यपि विशेषणमत्र द्रष्टव्यम् । **संयुक्तविशेषणताया** इति । इदमुपलक्षणम्—संस्कारातिरिक्तविशेष्यसन्निकर्षसत्त्वादित्यत्र तात्पर्यम् ।

मकरन्दः ।

सत्त्वादिति भावः । अत एवाह **अनुमिनोमीत्यादा**विति ।

योगजधर्माजन्येति । अत्र सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्येत्यपि विशेषणं बोध्यम् ।

टिप्पणी

निर्विकल्पके भासते इति यदुक्तं तत्राह **वस्तुत इत्यादि** । **अनुमिनोमीत्यादाविति** । तथा च व्यवसायोत्तरक्षणे व्यवसायगृहीतविषयविशिष्टत्वेन ज्ञानविषयकतया सविकल्पकस्य ज्ञानत्वविष-

स्यादिति युक्तम्। अवच्छेदकतया प्रागवस्थावदवभासनात्। न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहणस्मरणाकारम्। विरोधात्। अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री? अधिकोऽर्थसन्निकर्षो ग्रहणस्य, संस्कारमात्रं सन्निकर्षः स्मरणस्य।

अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदपरोक्षाकारम्? कारणान्तरनिरपेक्षेण संस्काराधिकसन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात्। अथ कः सन्निकर्षः? ज्ञानेन संयुक्तसमवायः, तदर्थेन संयुक्तसमवेतविशेषणत्वमिति। मनसो निरपेक्षस्य बहिर्व्यापारेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत्। ज्ञानावच्छेदकं प्रति नायं दोषः। न च ज्ञानापेक्षया बहिरित्यस्ति। नापि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वं, तस्यैव ज्ञानस्यापेक्षणात्। अथापि ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र किं प्रमाणम्? प्रत्यक्षमेव। यदसूत्रयत्—'ज्ञानविकल्पानां भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्' (न्याय० ५. १. ३१) इति॥ ४॥

प्रकाशः।

किन्तु ज्ञाने विशेषणता तत्तावदित्याह **अवच्छेदकतयेति**॥ यथा प्रागवस्थास्मरणसहकारिणा चक्षुषा जनिते प्रत्यभिज्ञाने प्रागवस्थायाः संयुक्तविशेषणतया स्फुरणं, न स्मरणं, तथा व्यवसायसहकारिणा मनसा जनितेऽनुव्यवसाये संयुक्तसमवेतविशेषणतया विषयस्फुरणेऽपि न तस्य स्मरणत्वमित्यर्थः। ननु प्रत्यभिज्ञानमपि तत्तांशे स्मरणमेव, इदन्त्वांशे त्वनुभव इत्यत आह **न चेति**॥ स्मृतित्वानुभूतित्वजात्योर्व्याप्यवृत्तित्वेनांशावृत्तेरित्यर्थः॥ **अथेति**॥ संस्कारजत्वाविशेषात् प्रत्यभिज्ञानमनुभवो, न स्मृतिरिति कुतो नियम इत्यर्थः। **अधिक इति**॥ संस्कारातिरिक्तायाः संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः प्रत्यभिज्ञाने सत्त्वादित्यर्थः॥

अथ संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिवत्प्रत्यभिज्ञानं परोक्षमेव कुतो नेत्याशयेन पृच्छति **अथेति**॥ उत्तरं—**कारणान्तरेति**॥ लिङ्गाद्यनपेक्षेणेत्यर्थः। न च विनिगमकाभावः। प्रत्यऽभिज्ञाने अनुभवामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकत्वादनुभवत्वस्येति भावः। वस्तुतस्तत्तास्मृतिजन्यमेव प्रत्यभिज्ञानं, न संस्कारजन्यम्, अन्यथा संस्कारद्वारा पूर्वानुभवस्य तत्करणतया ज्ञानकरणतया तस्य परोक्षत्वापत्तिः, तत्तास्मृतेश्च निर्व्यापारत्वेनाऽकरणत्वादिति तत्त्वम्॥

ज्ञानेति॥ इन्द्रियादिजनितव्यवसायापेक्षस्य मनसो बहिःप्रवृत्तेर्न स्वातन्त्र्येणेति नोक्तदोष इत्यर्थः। समाधानान्तरमाह **न चेति**॥ साधकबाधकाभावात् संशयः स्यादित्याशयेन पृच्छति **अथेति**॥ उत्तरं-**प्रत्यक्षमेवेति**॥ जानामीति मानसप्रत्यक्षमेव ज्ञानप्रत्यक्षत्वे मानमित्यर्थः। तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह **यदिति**॥ ज्ञानविकल्पानां ज्ञानभेदानां प्रत्यक्षादीनां भावाभावौ, अस्ति

प्रकाशिका।

न तु तत्तयैव समं संयुक्तविशेषणतेत्यस्यार्थोऽतीतेन विषयेण सह लौकिकसन्निकर्षस्याजनकत्वात्। न च स्मृतिघटिता संयुक्तसमवेतविशेषणतेति तत्परोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यम्। संस्कारजन्यत्वं प्रत्यभिज्ञानस्येति मतेनैतद्ग्रन्थावतार इति, अन्यथा स्वसंस्कारजन्यत्वेनेत्यग्रिमग्रन्थानुत्थानात्। **न च विनिगमकेति**। इन्द्रियजन्यतया तत्प्रत्यक्षत्वे संस्कारजन्यतया च स्मृतित्व इत्यर्थः। **ज्ञानावच्छेदकतयेत्यादिना** समं **नापि तद्विषयत्यादेः** पौनरुक्त्यनिरासायाह **समाधानान्तर-**

मकरन्दः।

न च विनिगमकेति। इन्द्रियजन्यतया प्रत्यक्षत्वं संस्कारजन्यतया स्मृतित्वं वेत्यत्र विनिगमकाभाव

टिप्पणी

यक्तत्वेन निर्विकल्पकस्यैव ज्ञानस्य जायमानस्योत्तरं विशेष्ये विशेषमिति रीत्या ज्ञानांशे ज्ञानत्वाव-

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा, नित्यत्वेनाफलत्वात् । नापि प्रमाणम् । अकारकत्वात् । अत एव च न तदाश्रयः प्रमातेति । उच्यते—

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ॥
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

समीचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम् । तथा च अनित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम् । नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्यवच्छेदस्यानिष्टत्वादसिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात् । नचेदमनुमानम्, आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्तत्वात् । न तत्प्रमा-

---

प्रकाशः ।

मे प्रत्यक्षं ज्ञानं, नास्ति मे प्रत्यक्षं ज्ञानमित्याकारेणात्मना मनसा संवेद्यते इत्यर्थः । न्यायरुचिं प्रति आशुविनाश्यात्मविशेषगुणत्वेन सुखवत् प्रत्यक्षत्वमनुमेयमिति भावः ॥

नित्यत्वेनेति ॥ नित्यत्वेन फलानात्मकत्वादित्यर्थः । प्रमायाश्च क्रियात्वेन जन्यत्वादिति भावः ॥ नापीति ॥ निर्व्यापारत्वेनाकारकतया तद्विशेषकरणत्वस्याभाव इत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ समवायिकारणस्य प्रमातृत्वादित्यर्थः ॥ अनित्यत्वेनेति ॥ यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वं नित्यानित्यसाधारणम् । न च क्रियात्वविरोधः, धात्वर्थमात्रस्यैव नित्यानित्यसाधारणस्य सत्तादेरिव क्रियात्वात् । अनित्यत्वेन तद्विशेषणस्य गौरवेण व्यर्थत्वादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह नित्येति ॥ न चेश्वरज्ञानं न प्रमा फलानात्मकत्वाद् गगनवदित्यनुमानमपि सम्भवतीत्याह न चेदमिति ॥ नापि प्रमाणमित्यत्र सिद्धसाधनत्वमेवेत्याह न तत्प्रमाकरणमिति ॥ स्वप्रमां प्रति तस्या-

प्रकाशिका ।

मिति । आशुविनाशीति धर्मादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणमिदम् । द्वित्वादौ व्यभिचार इति विशेषेति । रूपादौ व्यभिचार इत्यात्मेति । न चोभयत्र साध्यमेव स्वरूपयोग्यताया एव साध्यत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षविषयज्ञानव्यक्तौ व्यभिचारादिति वाच्यम् । मानसप्रत्यक्षविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य साध्यत्वात् । चतुर्थक्षणवर्त्तिध्वंसप्रतियोगिताव्याप्यजातिमदात्मविशेषगुणत्वञ्च हेतुरतो नाशुविनाशिसंस्कारव्यक्तौ व्यभिचारः । निर्व्यापारत्वेनेति । प्रमानुकूलव्यापारशून्यतया प्रमां प्रत्यकारकतयेत्यर्थः । न च क्रियात्वेति । तथा च न क्रियासम्बन्धनिमित्तकस्य कारणपदस्य प्रयोग इति न प्रमातृपदप्रयोगः स्यादिति भावः । स्वप्रमामिति । स्वसमानाधिकरण-

मकरन्दः ।

इत्यर्थः । आशुविनाशीति धर्मादौ व्यभिचारवारणार्थमिदम् । अन्त्यशब्दस्याप्रत्यक्षत्वपक्षे तत्र व्यभिचारादाह आत्मेति । आत्ममनोद्वित्वे व्यभिचारादाह विशेषेति । न च निर्विकल्पकजीवनयोनियत्नयोर्व्यभिचारः, मानसप्रत्यक्षजातीयत्वस्य साध्यत्वात् । वस्तुतस्तु तदन्यत्वेन विशेषणान्न व्यभिचार इति ।

निर्व्यापारत्वेनेति । प्रमाऽनुकूलव्यापारशून्यतया तदाकारकतया इत्यर्थः । यद्यपि कूटलिङ्गादिस्थलेऽनुमितिप्रमाकरणत्वं तस्येष्यत एव, तथापि स्वप्रमां प्रति न तथात्वमिति भावः ।

न च क्रियात्वेति । क्रियासम्बन्धं विना कारकत्वाभावात्तद्विशेषप्रमातृत्वाद्यसम्भव इत्यर्थः । स्वप्रमामिति । स्वसमानाधिकरणप्रमामित्यर्थः ।

टिप्पणी ।

गाहिज्ञानं जायते ज्ञानत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य सम्भवात् पूर्वं ज्ञानत्वप्रकारकज्ञानस्य तत्का-

करणमिति त्विष्यत एव, प्रमया सम्बन्धाभावात्। तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वमेतदेव, यत् तत्समवायः। कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्ववन्निरर्थकमनुसन्धेयम्। यद्येवम् 'आप्तप्रामाण्यात्' (न्याय० २. १. ६७) इति सूत्रविरोधः। तेन हीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते, न तु प्रमातृत्वमिति चेन्न। निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात्। प्रमासमवायो हि प्रमातृव्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयञ्चेश्वरे। अत्रापि कार्यत्वेति विशेषणं पूर्ववदनर्थकमूहनीयम्।

स्यादेतत्—प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमातेति कारकशब्दत्वमनयोः, तथा च कथमकारकमर्थं इति चेत्। न। एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। प्रवृत्तिनिमित्तन्तु यथोपदर्शितमेव व्यवस्थापनात्। अन्यथा अस्मदादिषु न प्रमातृव्यवहारः स्यात्, सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात्। करणव्यवहारस्त्वन्यत्र यद्यप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति। एवन्तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः। न हि तत् प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियलिङ्ग-

---

प्रकाशः।

करणत्वमिष्यत एवेत्यर्थः। अस्मदादिप्रमां प्रति तु तत्करणत्वं वर्तत एव, तस्य सव्यापारत्वादिति भावः॥ **तदाश्रयस्येति**॥ प्रमासमवायित्वस्यैव प्रमातृत्वात् तत्र तत्कारणान्तर्भावस्य व्यर्थत्वादित्यऽर्थः॥ **पूर्ववदिति**॥ सिद्धयसिद्धयोरुभयोरपि व्यावर्त्याभावादित्यर्थः। **यदीश्वरस्य** न प्रमाणत्वमिष्यते, तदा न्यायसूत्रप्रतिपादिततत्प्रमाणत्वविरोध इत्याह **यद्येवमिति**॥ **प्रमया त्विति**॥ चक्षुरादीनामपि चरमसहकारिक्षणे प्रमया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः॥ **पूर्ववदिति**॥ सिद्धयसिद्धयोरुभयोरपि व्यावर्त्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ **सर्वत्रेति**॥ यदि प्रमाकर्तृत्वेन प्रमातृत्वं, तदा अस्मदादीनामपि तदभावात् प्रमातृव्यवहारो न भवेत्—**तदनुकूल**प्रयत्नवत्त्वं हि स्वातन्त्र्यम्, तत्कर्तृत्वं सर्वप्रमायाम**स्मदादीना**मपि नास्ति, अस्मदादिप्रयत्नं विनाऽप्यस्मदादिप्रमोत्पत्तेरित्यर्थः॥ **अन्यत्रेति**॥ लोक इत्यर्थः॥ **अन्यनिमित्तकोऽ-**

प्रकाशिका:।

प्रमामित्यर्थः। **तदनुकूलेति**। तदुपादानगोचरतदनुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वलक्षणमित्यर्थः। **अस्मदादीनामपीति**। जन्यात्मविशेषगुणमात्रस्यैवेश्वरमात्रकर्तृकत्वाभ्युपगमादिति भावः॥ ५॥

मकरन्दः।

यदीश्वरस्येति। यद्यपि पूर्वं तज्ज्ञानस्य न प्रामाण्यमित्युक्तं न तु तस्य, तथापि तुल्यन्यायतया तदप्युक्तप्रायमेवेति भावः।

तदनुकूलेति। तदुपादानगोचरतदनुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वलक्षणमित्यर्थः। **अस्मदादीनामिति**। जन्यात्मविशेषगुणमात्रस्यैवेश्वरकर्तृकत्वेनाभ्युपगमादिति भावः॥ ५॥

टिप्पणी।

रणस्याभावात्। तदुत्पत्त्यनन्तरञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिघटमहज्जानामीत्याकारकं प्रत्यक्षं जायते प्रथमस्यानुव्यवसायस्य व्यवसायमादायोपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यानुव्यवसायरूपमेव वर्तमानज्ञानमादाय

शब्दकरणत्वात्। न, साक्षात्कारिप्रमावत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावाद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात्।

स्यादेतत्—तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात्। यदा खल्वेतदस्मदादिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम्, तथा च तदपि विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात्। तदनवगाहने वा अस्मदादेर्विभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति। न। विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतोऽभ्रान्तत्वात्। अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेदप्रसङ्गः। प्रमाणाभावात्। तथाप्यारोपितार्थावच्छिन्नज्ञानालम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेत्। न यद् यत्र नास्ति तत्र तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात् एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात्। न हि न तद्रजतं, नापि तत्रासत्, नापि तत्रावगतमिति ॥ ५ ॥

प्रकाशः।

पीति ॥ अयोगव्यवच्छेदेन जनकत्वनिमित्तकोऽपीत्यर्थः। कारकविशेषवाचकः प्रमाणशब्द ईश्वरे वर्त्तते, किन्त्वन्यथेति भावः॥ साक्षात्कारीति ॥ साक्षात्कारिप्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य सम्भवेन प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावान्नोक्तदोष इत्यर्थः। साक्षात्कारित्वं त्वीश्वरप्रमाया धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यऽर्थः। यथाश्रुतं सूत्रन्तु लौकिकप्रत्यक्षविषयमित्याह इन्द्रियार्थेति ॥

नन्वीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन सविषयभ्रमज्ञत्वाचीश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात्, भ्रमस्येव तस्या अपि भ्रमविषयविषयकत्वादित्याह—तथापीति। शुक्तौ रजतत्वप्रकाशकज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रमः, भ्रान्तस्य तथा त्वात्। शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन तद्भ्रमः, ईश्वर ज्ञाने तु रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति न भ्रमत्वम्।

अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इत्याह विभ्रमस्येति॥ प्रमाणभावादिति ॥ भ्रमत्वग्राहकज्ञानस्य भ्रमविषयमुल्लिखतो भ्रमस्येवायथार्थत्वादित्यर्थः। भ्रमविषयविषयकत्वेन न भ्रमत्वं, किन्तु यद्यत्र नास्ति तत्र तज्ज्ञानत्वेन, तथाच शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्वाभाववति रजतत्वविषयमिति भ्रमः, तदनुव्यवसायश्च यत्र रजतज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वमस्ति, तत्र तदुल्लिखन् न भ्रमो विषयाबाधादित्याह यद् यत्रेति॥ तदेव स्पष्टयति न हीति ॥ एतेन यद् यत्रास्ति, तत्र तज्ज्ञानं प्रमेत्यपि निरुक्तम् ॥ ५ ॥

टिप्पणी।

सूक्ष्मकालगोचरत्वेनापि वर्त्तमानावभासता उत्पद्यते विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनश्चोपलक्षितवैशिष्ट्यावगाह्यनुव्यवसायात्मकमेव वर्त्तमानं स्वकाले ज्ञानमादाय वर्त्तमानावभास इति। नन्वनुमिनोमीति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुव्यवसाये कथं वर्त्तमानावभासता तत्क्षणेऽनुमितित्वाश्रयस्य व्यवसायस्य चिरातीतत्वात् तदनन्तरजायमानस्यानुव्यवसायद्वयस्य प्रत्यक्षत्वेनानुमितित्वाभावादित्यत आह अनुमिनोमीत्यादाविति। स्वगत्या दृष्टान्त एव तस्य तथात्वं सूक्ष्मकालमादायैव च तथात्वम्, तदेव चेष्टं क्षणस्यातीन्द्रियत्वात् जानामीत्यत्र तथोपपादनं प्रौढ़िप्रकटनमेवेति भावः। आदिपदेन पश्याम्युपमि-

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ॥
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः स्तवकः ॥ ४ ॥

प्रकाशः ।

स्तवकार्थं शिवस्तुतिव्याजेन सङ्कलयति **साक्षात्कारिणीति** ॥ **भूतार्थानुभवे** यथार्थानुभवे ॥ **साक्षात्कारिणि**–प्रत्यक्षे ॥ **निविष्टो** विषयीभूतो निखिलः समस्तः **प्रस्ताविवस्तूनां** नानापदार्थानां क्रमो यस्य, स तथा । अनुभवविषयसकलविश्व इत्यर्थः ॥ **नित्ययोगिनि** सदा सम्बद्धे । अत एव इन्द्रियादीनां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य । लेशा अल्पा या अदृष्टिर्विशेषादर्शनं, तन्निमित्ता या दुष्टिः रागद्वेषाऽऽत्मिका, तद्विगमेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषो वेदप्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मादित्यर्थः । यद्वा भूतार्थोऽनुभवो यस्य, तादृशि **साक्षात्कारवति** शिवे । निविष्टेत्यादि पूर्ववत् । स शिवः प्रमाणं, नाप्रमाणमिति कण्ठतः परमतनिरासः । प्रमाणं साक्षी शरण्यमिति ध्वनितम् । दुष्टमिति क्वचित् पाठः । तत्र भावे क्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलिप्रकाशे चतुर्थः स्तवकः ॥ ४ ॥

प्रकाशिका ।

साक्षात्कारवति शिवे प्रत्यक्षज्ञानवति स्वस्मिन्नित्यर्थः । अत्र च **नित्ययोगिनीति** मूलस्य सदास्थितज्ञान इत्यर्थः । **परेति** मूलस्य इन्द्रियाद्यनपेक्षा स्थितिर्ज्ञानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति महामहोपाध्याय ठक्कुर श्री भगीरथविरचितायां कुसुमाञ्जलिप्रकाशिकायां चतुर्थस्तवकः ।

मकरन्दः ।

साक्षात्कारवति शिवे प्रत्यक्षज्ञानवति स्वस्मिन् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज–श्रीरुचिदत्तोपाध्याय–विरचिते कुसुमाञ्जलिमकरन्दे चतुर्थः स्तवकः ।

टिप्पणी ।

नौमि शाब्दयामीत्यादेः परिग्रहः । **ग्रन्थस्तु ज्ञानान्तरस्येति** । प्रथमत एव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनादिति ग्रन्थः ।

इति श्रीधर्मदत्तोपाध्याय (प्रसिद्धबच्चाझा) कृतकुसुमाञ्जलिचतुर्थस्तवकटिप्पणी समाप्ता ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

न्यायकुसुमाञ्जलौ

पञ्चमः स्तबकः ।

तत्र बाधकप्रमाणाभावादिति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिं निराकर्तुमुपन्यस्यति—

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमेतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत् । न ह्येष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । तथाहि—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ॥

वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ १ ॥

क्षित्यादि कर्त्तृपूर्वकं कार्यत्वादिति ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

नन्विति ॥ सर्वमिति ॥ प्रागुक्तान्यथासिद्ध्यादिनिरासरूपमित्यऽर्थः ॥ स्थाणोरीश्वरस्य, अथ च दारुविशेषस्य ॥ अन्धस्तत्र प्रमाणाऽदर्शी, चक्षुर्हीनश्च । कारिकायां संगृहीतं कार्यत्वं हेतुं विवृणोति । **क्षित्यादीति ॥**

नन्वत्र प्रत्येकं क्षित्यादि न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् । न च शरीराजन्यं जन्यं पक्षः । वेदाद्यव्याप्तेः, अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यम्, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षितौ तदभावात् । नापि

प्रकाशिका ।

कार्येत्यादिमूलं तदर्थश्च कार्यपदम् भावपरं तेन क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यनुमानमुक्तम् । आयुज्यते संयुज्यते ऽनेनेत्या**योजनं**=परमाणुकर्म । अत्रापि भावपरतया परमाणुकर्म प्रयत्नजन्यं कर्मत्वादित्यनुमानमुक्तम् । **धृति**पदमपि भावपरं, तेन ब्रह्माण्डधृतिः प्रयत्नवत्संयोगसाध्या धृतित्वादित्यनुमानमुक्तम् । आदिपदेन च संहरणं विवक्षितम्, तथा च ब्रह्माण्डादि प्रयत्नविनाश्यं संहारात्=संहारप्रतियोगित्वादित्यनुमानमुक्तम् । **पदं**—वृद्धव्यवहारः, पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्यैतदपि भावपरम्, तथा च घटादिव्यवहारो स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तो व्यवहारत्वादित्यनुमानमुक्तम् । प्रत्ययशब्देन प्रामाण्यं विवक्षितम्, तथा च प्रमा गुणजन्या प्रामाण्यादित्यनुमानमुक्तम् । **श्रुते**रिति भावपरं, तथा च वेदाः सर्वज्ञप्रणीताः श्रुतित्वादित्यनुमानमुक्तम् । **वाक्य**पदमपि भावपरं, तेन वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमानमुक्तम् । **संख्या**पदमपि परमाणुद्व्यणुकवृत्तिद्वित्वत्रित्वपरं भावपरमेव, तेन परमाणुद्वित्वं द्व्यणुकत्रित्वं वा अपेक्षाबुद्धिजम् अनेकवृत्तिसंख्यात्वादित्यनुमानमुक्तमिति ।

यद्वा कार्यपदं तात्पर्यपरम्, तथा च वेदप्रामाण्यसम्पादकतात्पर्याधारतया परमेश्वरसिद्धिः । **आयोजनं**=व्याख्यानम्, तथा च वेदव्याख्यातृतया भगवतः सिद्धिः । धृतिरवधारणम्, तथा चार्थावधारकोऽपि वेदस्य परमेश्वर एव । आदिपदग्राह्यमध्ययनम्, तथा चाध्येतापि वेदस्य प्रथममीश्वर एव । **पद**मीश्वरप्रणवादिपदम्, तद्वाच्यतयापि परमेश्वरसिद्धिः । प्रत्ययपदं लिङ्प्रत्ययपरम्, तथा च लिङभिधेयाप्ताभिप्रायाधिकरणतया परमेश्वरसिद्धिः । **श्रुते**र्वेदादेव शब्दविधया परमेश्वर-

टिप्पणी ।

वेदाद्यव्याप्तेरिति । पक्षतावच्छेदकेन तस्यासङ्ग्रहात् । **क्षित्यादिकर्तृत्वाच्चेति** । ईश्वर-

प्रकाशः।

जन्यकृतिसाक्षादजन्यं जन्यम्, घटादेरपि पक्षतापत्तेः। नापि सकर्तृकत्वविवादविषयः, तत्सन्देहविषयो वा(१) पक्षः, एकरूपाभावे क्षित्यादिसकलविषयविवादसंशययोरभावात्। किञ्च न वादिनोः संशयः, तयोर्निश्चितत्वात्। वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थसंशय इति चेत्। तर्ह्यनुमानाभ्यां तत्संशयो, मध्यस्थसंशयानन्तरञ्च वाद्यनुमानमित्यन्योन्याश्रयः। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। हेतौ साध्याभाववद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात्। तस्य च साध्याभाववति हेतुसन्देहादिव हेतुमति साध्याभावसन्देहादपि दूषकत्वात्। पक्षे तत्सद्भावेऽप्यनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तस्यादूषकत्वात्। न चाङ्कुरेऽपि तत एव साध्यानुमितिः। तस्यापक्षत्वेन स्थापनानुमानाविषयत्वात्। अनुमानान्तरस्य च क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। तथा चाऽन्योन्याश्रयादेकस्याप्यनुमानस्याप्रवृत्तिः। एकैकमात्राभिज्ञसिद्धावपि सकलविषयज्ञानवदसिद्धिश्च॥

साध्यमपि न कृतिमत्सहभावः, तज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात्। नाप्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्यत्वं, यत्किञ्चिदुपादानविवक्षायां घटोपादानगोचरज्ञानादिमताऽस्मदादिनाऽर्थान्तरात्। न च ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितम्। न च घटोपादानगोचरज्ञानादेः क्षित्यादिजनकत्वसम्भव इति वाच्यम्। तथापि क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात्। न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्। घटादेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः। न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः। घटे व्यभिचारात्, तत्क्रियात्वस्यैवोपाधित्वाच्च। क्षित्युपादानविवक्षायामप्रसिद्धिः। न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया तत्तत्समभिव्याहारात्तत्तदुपादानबोधकत्वम्। शाब्द एव बोधे तथा व्युत्पत्तेः। अनुमितौ च येन रूपेण व्यापकत्वं, तेनैव रूपेण तस्य विषयत्वात्। तच्चोपादानत्वमेवेत्युक्तदोषापरीहारात्। किञ्च घटे चिकीर्षाद्वारा कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानमनुमितिरूपं जनकमिति साध्यविकलो दृष्टान्तः, साध्याप्रसिद्धिर्वा। प्रत्युत घटेऽनुमिति-

प्रकाशिका।

सिद्धिः। **वाक्य**पदं संसर्गविशेषप्रतिपादकशब्दपरम्, तादृशशब्दकारणसंसर्गज्ञानाधिकरणतया परमेश्वरसिद्धिः। **संख्या**पदं उत्तमपुरुषाभिधेयसंख्यापरम् कठकलापकादिसंज्ञाविशेषपरं वा, तथा च वेदस्योत्तमपुरुषाभिधेयसंख्याधिकरणत्वेन समाख्यानिबन्धनतत्तज्जातीयशरीरावच्छिन्नोच्चारणकर्तृत्वाश्रयतया वा परमेश्वरसिद्धिरिति।

सन्देहविषयत्वं वा पक्ष इति पाठे पक्षपदं पक्षतावच्छेदकपरम्। **अपक्षत्वेनेति** प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वमित्यभिमानेनेदम्। नन्वङ्कुरे सकर्तृकत्वमनुमाय क्षितौ तदनुमेयमत आह **अनुमानान्तरस्येति**।

मकरन्दः।

सन्देहविषयत्वं वा पक्ष इति पाठे पक्षपदं पक्षतावच्छेदकपरम्। **अपक्षत्वेनेति** प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वमित्यभिमानः। ननु प्रथममङ्कुरे तदनुमाय क्षितौ तदनुमेयमित्यत आह **अनुमानान्तरस्येति**।

टिप्पणी।

भिन्नशरीरिणमादायार्थान्तरात् सिद्धसाधनाद्वा पक्षासिद्धेर्वेत्यर्थः। **पक्षतागतेरिति**। अर्थान्तरतादवस्थ्यञ्च सन्देहविषयत्वम्। वापक्षः पक्षबोध्यः। **पक्षतावच्छेदकमिति**। **यावत् सिद्धसाधनादिति**। अदृष्टद्वाराऽस्मदादेरपि जनकत्वात् विवक्षायामप्रसिद्धिः दृष्टान्तेऽसत्त्वम् तच्चोपादानत्वमिति। व्यापकतावच्छेदकत्वेत्यर्थः। उक्तदोषपरिहारात् सिद्धसाधनम्॥ साध्यप्रसिध्यनुरोधेनापरोक्षप्रवेशे त्वाह **प्रत्युतेति**।

(१) सन्देहविषयत्वं वा पक्ष इति प्रकाशिकाभिमतोऽत्र पाठोद्रष्टव्यः।

प्रकाशः।

जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितिः सिद्ध्येत्। यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे, तथाऽनुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि नित्यैव सा तत्र स्यात्। द्वेषयोनिकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारश्च। तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वानुमानादीश्वरे द्वेषोऽपि सिद्ध्येत्। द्वेषवतश्च संसारित्वे भगवतोऽपि(२) तथा स्यात्। कथं वा उपादानगोचरा चिकिर्षा, असिद्धत्वात्।

किञ्च कार्यत्वं न योगोपस्थितकृत्यर्हत्वम्, असिद्धेः। नापि कादाचित्कत्वं, प्रागभावे व्यभिचारात्। नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसे व्यभिचारात्। न च सत्त्वेन हेतुविशेषणम्। सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य ध्वंसेऽपि सत्त्वात्। नापि पूर्वकालासम्बन्धित्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः, तत्तत्पूर्वकालस्य चाननुगमात्॥

घटादिरपि दृष्टान्तः साध्यविकलः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकतया तदाश्रयस्याजनकत्वात्, धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा तद्ग्राहकस्याभावात्। न च ज्ञानवत्कार्यत्वेनात्मजन्यत्वमनुमेयम्, **आत्मसमवेतत्वस्यैवोपाधित्वात्**, अन्यथा शब्दवदाकाशजन्यत्वानुमानापत्तेः। एतेन-सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं, कार्यत्वात्, **अदृष्टसामग्री-**

प्रकाशिका।

रागवत इति। चिकीर्षावत इत्यर्थः। क्वचित्तु भगवत इति पाठः। तत्र **च** द्वेषवत्त्वे इष्टापत्तौ संसारित्वं मिथ्याज्ञानलक्षणं प्रसज्येत भगवत इत्यर्थः। यद्वा द्वेषवत्त्वे संसारित्वं नोपाधिः, तस्याप्यापाद्यत्वादित्यर्थः। **आत्मसमवेतत्वस्येति**। आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः। तेन न सुखादिध्वंसे साध्याव्यापकत्वम्। नन्वदृष्टद्वारा प्राग्भवीयज्ञानादिसमानकालीनादृष्टसामग्रीजन्यत्वेनार्थान्तरमत आह **अदृष्टेति**। नचाधिकस्यादृष्टस्यैव कारणतया न तदापत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यदृष्टसामग्र्यामधिकानुप्रवेशेन जायमानस्य द्व्यणुकस्यादृष्टविशेषत्वापत्तेः, वृक्षसामग्र्यामधिकानुप्रवेशेन जायमानायाः शिंशपाया वृक्षविशेषत्ववत्, लाघवेनादृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वनियामकत्वाच्च, तथा चादृष्ट-

मकरन्दः।

रागवत इति चिकीर्षावत इत्यर्थः।

ननु ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसर्गान्तरीयादृष्टजनकसामग्र्यैवादृष्टद्वारा द्व्यणुकजनकतयाऽर्थान्तरमत आह **अदृष्टसामग्रीजन्यत्वे चेति**। न चादृष्टमधिकं कारणमिति न तदापत्तिरिति वाच्यम्। तथात्वे क्षित्यादेरदृष्टविशेषत्वापत्तेः, यथा शिंशपावृक्षविशेष इत्याशयात्, लाघवाददृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोजकत्वाच, तथा चादृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिता नान्यत्र जनिकेति भावः।

टिप्पणी।

न योगोपस्थितेति। अन्वयगृहीतेत्यर्थः। अवयववृत्त्युपस्थितस्य वा। **असिद्धेरिति**। पक्ष इति शेषः। **कालस्याप्रसिद्धेरिति**। असम्बन्धित्वस्येत्यादि। **न च ज्ञानवत्कार्यत्वेनेति**। ज्ञानवत्कृतिसाधनत्वेन। ननु दृष्टान्तद्वारा प्राग्भवीयज्ञानादिसमानकालीनादृष्टोत्पादकसामग्रीजन्यत्वमादायार्थान्तरमाह **अदृष्टेति**। **अदृष्टद्वारकेति**। वीणादिगोचरकृतिजन्ये शब्दे संप्राप्ते वीणाया अपि स्वीयरूपाद्युपादानतया तद्गोचरकृतिजन्यत्वात् पक्षतावच्छेदकसत्त्वं स्यादिति स्वोपादानेति वाच्यम्, तथा सति पृथिव्याद्युपादानगोचरकृतौ जन्यत्वाभावादप्रसिद्धिरिति स्वोपादानगोचरकृतिजन्यं यत्तद्भिन्नत्वं विवक्षणीयम्, तत्र चैहिकपुष्टशरीरकामनाकृतप्रयागस्नानजन्यपुष्टशरीरस्येश्वरकर्तृकस्य प्रयागस्नानानुकूलशरीरावयवगोचरकृतिजन्यत्वात् तत्संग्रहो न स्यादित्यदृष्टा-

(२) रागवत इति प्रकाशिकाभिमतोऽत्र पाठो द्रष्टव्यः।

प्रकाशः ।

जन्यत्वे चादृष्टत्वापत्तिः । द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतिजन्यमिति वा साध्य-मित्यापास्तम् । आद्ये, ज्ञानादिसिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वादुदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वात् । अन्त्ये, गौरवाद् द्व्यणुकासमानकालीनकृतित्वेनाजनकत्वात् । अपि च सामान्यज्ञानादिप्रत्यासत्तिजन्योपादान-ज्ञानादिमतार्थान्तरम् । न चानागतगोचर-प्रत्यक्षजनकप्रत्यासत्त्यजन्यं ज्ञानविशेषणम् । तादृशप्रत्या-सत्तेस्तज्जन्यत्वस्य च परं प्रत्यसिद्धेः ॥

अत्रोच्यते—**अदृष्टाद्वार**कोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यं समवेतं जन्यम्, अदृष्टप्रागभावव्याप्य-प्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यम् समवेतत्वे सति प्रागभावप्रति-योगित्वात्, यदेवं तदेवं, यथा घटः, तथा चैतत्, तस्मात्तथा । एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षत्वाच्च

प्रकाशिका ।

प्रागभावादिघटिता सामग्री नान्यत्र जनिकेति भावः । अदृष्टसामग्र्यार्थान्तरवारणाय प्रकारान्तरेण साध्यमाह **द्व्यणुके**ति । स्वासमवायिकारणे समानकालीनकृतिजन्यत्वं साध्यम्, अतो नोक्तार्था-न्तरतादवस्थ्यम् । **तज्जन्यत्वस्येति** । तथा च तदजन्यत्वस्याप्यप्रसिद्धिरिति भावः । पक्ष-समेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकमिति सम्प्रदायमतानुसारेण अनुगतं पक्षतावच्छेदकमाह **अदृष्टाद्वार-केति** । मृदङ्गादिगोचरकृतिजन्यशब्दादिसंग्रहायोपादानपदम्, तच्च स्वोपादानपरम्, अन्यथा तद-संग्रहात् । स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्यत्वं पक्षतावच्छेदकमतो न क्षित्याद्युपादानगोचरजन्य-कृत्यप्रसिद्ध्या तदप्रसिद्धिः । ऐहिकशरीरपुष्टिकामनया तीर्थस्नानाद्यव्यभिचारेण पुष्टशरीरं जायते तत्रास्मदादिकर्तृकं शरीरान्तरवत् । तथा च प्रयागस्नानानुकूलशरीरावयवगोचरकृत्यादृष्टद्वारा जनिते पुष्टशरीरेऽव्याप्तिवारणायादृष्टाद्वारकेति । साध्ये चोपादानगोचरत्वे न जनकता विवक्षितेति न मृदङ्गगोचरकृत्यादिजन्यत्वमादाय शब्दांशतः सिद्धसाधनम् । स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव तथा जनकत्वात्, निरुक्ते पुष्टशरीरेंऽशतःसिद्धसाधनवारणायादृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणमित्यन्यत्र

मकरन्दः ।

सम्प्रदायमते उक्तसन्दिग्धानैकान्तिकभियाऽनुगतं पक्षतावच्छेदकमाह **अदृष्टाद्वारकेति** । तत्रोपादानपदं स्वोपादानपरम् । तथा च स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः, तदन्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेन उपादानपदं यदि यत्किञ्चिदुपादानपरं तदा अदृष्टद्वारकरूपा-द्युपादानमृदङ्गादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादीनां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽ-प्रसिद्धिरित्यपास्तम् । नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषास्पर्शनादिति चेत् । अत्राहुः । कालीशरीरे यद् गौरं रूपमुत्पन्नं, तत् कालीशरीरगोचरतपश्चरणादिकृत्या जन्यते सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तद्रूपोपादानकालीशरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति । केचित्तु ऐहिकपुष्टशरीरकामनया कामनातीर्थस्नानानन्तरं चिराद् यदिहैव पुष्टं शरीरमुत्पद्यते, तत्र शरीरान्तरवदस्मदादिकर्तृकम् । तथा च प्रयागस्नानानुकूल—शरीरावयवगोचरकृत्याऽदृष्ट-द्वारा जनिते पुष्टशरीरेऽव्याप्तिवारणाय तदित्याहुः । साध्येऽप्युपादानगोचरत्वेन जनकता विवक्षिता, तेन मृदङ्गगोचरकृतिजन्यत्वमादाय न शब्दांशे सिद्धसाधनम् । एवञ्च कालीरूपाद्यंशे सिद्धसाधन-वारणाय तत्रादृष्टेत्यादिविशेषणमित्यवधेयम् । शेषं प्रपञ्चितमनुमानप्रकाशेऽनुसन्धेयम् ।

टिप्पणी ।

द्वारककृतिजन्यत्वं विवक्षणीयमिति भावः । **प्रतियोग्युपादानगोचरेति** । वीणादिगोचरकृति-जन्ये शब्दे त्वंशतः सिद्धसाधनवारणायोपादानेति । उपादानगोचरत्वेन जनकता विवक्षिता सा च स्वविषयसमवेतम्प्रत्येवेति शब्दे न तज्जन्यत्वप्रसङ्गः । पुष्टशरीरेंऽशतः सिद्धसाधनवारणाया-

प्रकाशः ।

तैः सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् । **यदि च** कस्यचित् पक्षे नान्तर्भावः, तदा तमादाय निरुक्तस्य पक्षत्वे समूहालम्बनानुमितावविरोधः । जन्यकृत्यजन्यत्वञ्च जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तावतामुपस्थितिः । जन्यत्वञ्च कृतौ स्वपक्षे विशेषणं, परं प्रत्युपरञ्जकमात्रं प्रमेयो घट इतिवत् तत्प्रकारकज्ञानोपयोगि । उभयसिद्धसप्रयोजनत्वमात्रं तन्त्रं, न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धत्वम् । **क्षितिरेव** वा पक्षः । पक्षपक्षसमनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्राऽनुमित्यविरोधाच्च सन्दिग्धानैकान्तिकम् । **अनुमित्यो**रन्योन्यानपेक्षणान्नान्योन्याश्रयः । न चाङ्कुरे पक्षधर्मताज्ञानाभावः, सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववत एव पक्षत्वात् । तच्च क्षितौ पञ्चावयववाक्येनाङ्कुरेऽन्यत इति न विशेषः ॥

यदि च क्षितौ लिङ्गनिश्चयदशायां तद्वृत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयः तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् । पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसन्देहाल्लिङ्गे व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते इति चेत् । तर्हि धूमेऽपि व्याप्तिग्रहो न स्यात् । सन्दिग्धवह्निपर्वतधूमवतामेकधर्माभावेन अपक्षत्वात् । तस्मादनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् सन्दिग्धसाध्ये लिङ्गनिश्चयो न दोषः । लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवाहाऽजनकत्वे नित्यत्वसिद्धौ, कारणं ततो निवर्त्तमानं नियतविषयतामादायैव निवर्त्तते, तस्याः कारणाधीनत्वात् । अनित्यासर्वविषयकज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणाद्वा ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वसिद्धिः ॥

साध्ये च ज्ञानादीनां विशेषणतया विशिष्टस्य साधनत्वेन विवक्षितत्वान्न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनार्थान्तरम् । अदृष्टप्रागभावेति विशेषणाच्चादृष्टद्वारा नास्मदादिभिः सिद्धसाधनम् । नापि साध्याप्रसिद्धिः ।

प्रकाशिका ।

विस्तरः । निश्चितसाध्याभाववद्वामित्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमिति मनसि कृत्याह **यदि चेति ।** पक्षसमे व्यभिचारसन्देहस्यादोषत्वे किमिति गुरु पक्षतावच्छेदकमुपादेयमित्याशयेनाह **क्षितिरेवेति ।** **अनुमित्योरिति ।** एतच्च समाधिसौकार्येण । वस्तुतः समूहालम्बनरूपैकैवानुमितिरिति ध्येयम् । **पक्षविशेषणादिति ।** यद्यपि तादृशज्ञानजन्यत्वबाधावतारं विनापि पक्षविशेषणमभिमतसिद्धिः बाधानवतारे तु पक्षविशेषणासिद्धावाश्रयासिद्धिः, तथापि बाधावतारदशायामेवोक्तपक्षकानुमित्याभिमतसिद्धिरित्येतावन्मात्रतात्पर्य्यम् । ननूपादानप्रत्यक्षं न प्रवृत्तिकरणम् तद्विनापि शोकार्थिप्रवृत्ते-

मकरन्दः ।

पक्षसमे सन्दिग्धानैकान्तिकं न दोष इत्यनुपदवक्ष्यमाणवष्टम्भादभ्युपगमवादेनाह **यदि चेति ।** तमादाय समूहालम्बनानुमितावित्यर्थः ।

अनुमित्योरिति एतच्च पराभ्युपगमरीत्योक्तं, पक्षभेदमाश्रित्य भेदारोपाद्वा । वस्तुत एकैव समूहालम्बनाऽनुमितिरिति ध्येयम् ।

ननूपादानप्रत्यक्षं विनाऽपि शब्दार्थप्रवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत आह **प्रवृत्तिविषयेति ।** न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वं ब्रूमः, किन्तु प्रवृत्तिविधेयप्रत्यक्षत्वेनेति न व्यभिचार इत्यर्थः ।

यः स्पन्द इत्याद्यनुमानप्रकारो द्रष्टव्यम् ।

असमवायीति असमवायिपदं प्रकृताभिप्रायेण स्वरूपनिर्वचनम् । यद्यप्यङ्गुलीतरुसंयोगाऽसमवायिकारणके शरीरतरुसंयोगेऽङ्गुली न कारणमिति व्यभिचारः, तथापि क्रियायामेवेत्याशय इत्यन्ये । तत्राप्यङ्गुली कारणमित्येके ।

सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमप्रयोजकत्वम् ।

टिप्पणी ।

दृष्टप्रागभावेत्याद्यप्रतियोगित्वान्तं बोध्यम् । **अदृष्टप्रागभावव्याप्येति ।** प्रागभावविशेषणं तेन साध्यवैकल्यम् । **पक्षधर्मताज्ञानाभाव इति ।** अनुमित्युद्देश्यतया निर्दिश्यमानत्वमेव पक्षत्वम् ।

प्रकाशः।

सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति भवति, न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनत्वानुमितावपि अवयवानां प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः। न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम्, अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः। **प्रवृत्तिविषय-**मृदज्ञादेः प्रत्यक्षत्वाद् न शब्दादिना व्यभिचारः। न चेश्वरेऽनुमित्यापत्तिः, **स्वसुखादिसाधन-**तानुमितेर्हेतुताया गृहीताया ईश्वरे धर्माद्यभावेन बाधाद्, अनुमितिमात्रस्य च हेतुत्वाग्रहात्। उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयवत्त्वेन चिकीर्षाविषयत्वात्। न च द्वेषसिद्धिः, तस्य कृतिद्वारा कार्यहेतुत्वात्। प्रयोजनं विना द्वेषमात्राच्छत्रुनाशानुकूलकृतेरनुत्पत्तेः। किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात् कृतिः। तथाचेष्टसाधनताज्ञानात्तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणम्, क्लृप्तत्वात्। द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः। शत्रुं द्वेष्मीत्यऽबाधितमानसप्रत्यक्षाच्च तत्सिद्धिः॥

नापि साध्यविकलो दृष्टान्तः, प्रयत्नवदात्मसंयोगस्य चेष्टाद्वारा घटहेतुतया प्रयत्नस्येवात्मनोऽपि हेतुत्वात्। न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणं संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम्। संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य तस्य हेतुत्वात्। नात्मसंयोगः क्रियाहेतुः, संयोगाभावेन तदभावादर्शनादिति चेत्। न। यः स्पन्दो व्यधिकरणगुणजन्यः स तत्संयोगाऽसमवायिकारणकः, यथा स्पर्शवद्वेगवत्संयोगजा क्रियेति तत्सिद्धेः। **असमवायिकारण-**संयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च।

केचित्तु अनुकूलकृतिसमवायित्वमेव कर्तृत्वं, न तु जनकत्वविशेषितं, गौरवात्, तथाच ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वस्यैव साध्यत्वात् तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वमित्याहुः। सामान्यादिगोचरप्रत्यासत्त्या कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् कर्तृत्वेन ज्ञानं सिद्धयत्तद्विलक्षणमेव सिद्धयतीति संक्षेपः॥१॥

यद्यपि बाधस्तृतीयस्तवक एव निरस्तः, तथापि प्राधान्येन तत्र योग्यानुपलब्धिबाधो निरस्त इह त्वनुमानबाधो निरस्यः। तत्र व्यापकानुलब्धिविरोधेन बाधो विवक्षितः, प्रतिरोधो वा? आद्ये, न बाधोऽस्य कार्यत्वस्य धर्मिसिद्धयर्थमन्यैर्हेतुभिः कर्तृत्वादिभिरुपजीव्यत्वात्। अन्त्ये, प्रतिबन्धः प्रतिरोधो न। हीनोत्तमबलयोस्तदभावादित्यर्थः। ननु परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनेन

प्रकाशिका।

रित्यत आह **प्रवृत्तिविषयेति**। नोपादानप्रत्यक्षं प्रवृत्तिकारणं ब्रूमः, किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षमतो न व्यभिचार इत्यर्थः। **स्वसुखादीति**। यद्यपि स्वसुखसाधनतानुमित्यादिना हेतुत्वेऽननुगमात् इष्टसाधनतानुमितित्वेन हेतुत्वं वाच्यम्, इष्टञ्चास्मदादिसुखादिकमेवेश्वरस्येति न तादृशानुमितौ बाधः, तथापीष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं लाघवादित्युपादनप्रत्यक्षानुरोधेनैकमेव ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं सिद्धयति लाघवादित्यत्र तात्पर्यम्। **सैवेति**। समानविषयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। संयोगमात्रस्यैवेत्यादिहेतौ हेत्वन्तरं समुच्चिनोति **असमवायीति**। असमवायीति प्रकृताभिप्रायेण स्वरूपनिर्वचनपरम्। नचाङ्गुलीतरुसंयोगजशरीरतरुसंयोगे नाङ्गुली कारणमिति व्यभिचार इति वाच्यम्। तत्राप्यङ्गुल्याः कारणत्वात्, क्रियारूपकार्येऽयं नियम इत्याशयाद्वा। सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमप्रयोजकत्वम्॥

क्रमेण हेतूनाह **विपक्षेति**।

टिप्पणी

यदा च क्षितिः सकर्तृकेत्यादि न्यायस्तदाङ्कुरस्य पक्षत्वमेव नास्तीति क्व तत्र पक्षधर्मत्वाज्ञानमिति भावः। **कर्तृत्वादिभिरुपजीव्यत्वादिति**। शरीरित्वसाधकैः क्षितिरकर्तृका शरीरजन्यत्वादित्यनुमानोत्थापकैरित्यादिः। **तत्र प्रतियोगिविशेषणतायामित्यादि**। तत्रार्थस्य यत् प्रतियोगिजन्यत्वं शरीरस्य तद्विशेषणतायामित्यर्थः।

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

तथाहि—अत्र ये शरीरप्रसङ्गमुद्भावयन्ति, कस्तेषामाशयः ?। किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वं; ततः शरीरव्यावृत्तेरकर्तृत्वम्। अथ क्षित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वम्। यद्वा शरीराऽजन्यत्वादकार्यत्वम्, परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमात्रं वेति। तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः। तृतीये तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यान्तु न प्रसङ्गः। चतुर्थे बाधानैकान्तिकौ। पञ्चमे त्वसमर्थविशेषणत्वम्। षष्ठेऽपि नागृह्यमाणविशेषया व्याप्त्या बाधः। न चागृह्यमाणविशेषव्याप्त्या गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम्। अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरिग्रहो विशेषः। कर्त्ता शरीरी, विपरीतो न कर्त्तेति चानयोस्तद्विरहः॥

प्रकाशः।

तद्विरोधमात्रं स्यात्, यद्वा—व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थाप्यविशेषयोर्विरोधेन विशेषविरोधः स्यादित्यत आह सिद्ध्यसिद्ध्योरिति ॥ आद्ये कार्यत्वस्य पक्षधर्मत्वसिद्धौ कर्तृत्वादेश्च तदसिद्धौ सत्यां तुल्यबलत्वाभावेन विरोधाभावादित्यर्थः। अन्त्ये अभिमतविशेषसिद्ध्यसिद्ध्योः सहोपलम्भविरोधिविशेषानुपलम्भाभ्यां विरोधस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादित्यर्थः। सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाप्रतीतव्याप्तिकत्वोपाधिभिरसिद्धिरपि नेत्याह नासिद्धिरिति ॥ विपक्षबाधकोपदर्शनव्याप्तिज्ञानोपायोपाधिविरहप्रतिपादनैरसिद्धिनिबन्धनस्याभावादित्यर्थः ॥

कारिकार्थं सङ्कलयितुं पराभिप्रायं विकल्पयति तथाहीति ॥ सत्तयानुपलब्धेः प्रागेव निरासाज्ज्ञातायास्तथात्वं वाच्यम्, तत्र पक्षादिविभागं पृच्छति किमीश्वरमिति ॥ कर्तृत्वादिति ॥ तथा चाशरीरस्य कायनिर्माणशक्त्यभावापत्तिरिति भावः ॥ तत एव—शरीराजन्यत्वादित्यर्थः ॥ परव्याप्तिः—कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिः ॥ तत्रेति ॥ ईश्वरस्य धर्मिणः प्रमाणेन ज्ञानाज्ञानयोर्धर्मिग्राहकमानबाधाश्रयासिद्धी। ईश्वरद्वेषिणः परस्य कर्तृत्वात् तच्छरीरित्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तः। ईश्वरः शरीर्यकर्त्ता वेत्यत्र माता वन्ध्येतिवत् प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः। ईश्वरपदस्याशरीरकर्तृवाचकत्वादित्यर्थः। कार्यत्वशरीरिकर्तृत्वयोर्व्याप्तिबलात् क्षित्यादौ शरीरिकर्तृसाधनेऽपि नाऽशरीरिकर्तृनिरास इत्याह तृतीय इति ॥ क्षित्यादौ शरीरिणः कर्तुर्योग्याऽनुपलम्भेन बाध इति भावः। वस्तुतः शरीरकर्त्रभावेऽप्यङ्कुरादौ कार्यत्वाव्यभिचारेण न व्याप्तिरित्याह असत्यान्त्विति ॥ क्षित्यादेः सर्वस्य पक्षत्वे बाधः, कस्यचिदपक्षत्वे तत्रानैकान्तः, प्रमितसाध्याऽभाववद्धर्मिकस्यैव बाधत्वादित्याह चतुर्थ इति। जन्यत्वमात्रस्यैव गमकत्वे शरीरं व्यर्थं व्याप्यतानवच्छेदकत्वरूपम्। शरीरजन्यत्वाभावादिति नञः प्रतियोगिविशेषणतायामखण्डस्यैव हेतुतायामजन्यत्वमेवोपाधिरिति न साधनं साध्यव्याप्यमित्याह पञ्चमे त्विति। स्तम्भनं बाधः प्रतिरोधो वा न सम्भवतीति क्रमेणाह षष्ठेऽपीति। विशेषः पक्षधर्मता। अस्ति चेति, चो हेतौ। यस्मादस्मद्व्याप्तौ पक्षधर्मतास्ति, त्वदीयव्याप्तौ च सा नास्ति धर्म्यज्ञानात्। ज्ञाने वा धर्मिग्राहकमानबाधः। केवलव्यतिरेकिव्याप्तेश्चासाधकत्वमित्यर्थः।

ननु क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्धेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र यद् बुद्धिमद्धेतुकं तच्छरीरजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ पक्षधर्मतालाभः स्यादित्याह—

ननु यद् बुद्धिमद्धेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमद्धेतुकमपि न भवति इति विपर्ययनियमोऽपि स्यात्, तथाच पक्षधर्मताऽपि लभ्यते इति चेत्। न गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः। अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात्। हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्तृव्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्युक्तम्। व्याप्तञ्च पक्षधर्म उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात्॥

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्याऽसिद्धत्वं वेदितव्यम्। न हि यद्व्यावृत्तिर्यदभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्त्तुमशक्या, तत् तस्य व्यापकं

प्रकाशः।

नन्विति। इदं केवलव्यतिरेकितया साधनम् अन्वयव्याप्तिसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिव्याप्तिबलेन,
अन्वयव्यतिरेकितया वा ?। तत्र नाद्य इत्याह **गगनादेरिति**। असत्सपक्षस्यैव केवलव्यतिरे-
कित्वादित्यऽर्थः। शरीररूपविशेषणवैयर्थ्येनान्वयव्याप्त्यभावाद्व्यतिरेकेऽपि तदभावान्नान्त्य इत्याह
अन्वये त्विति। व्याप्यत्वासिद्धिं परिहरतश्च स्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। केवलायाश्च पक्षध-
र्मताया असाधकत्वाद्व्याप्त्यभावे साऽप्यनुपयोगिनीत्याह **व्याप्तञ्चेति**।

ननु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधाद् नाऽशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः,
अतएव शरीरमनित्यमेवेति नियमाच्च कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियतत्सिद्धिरीश्वरे। न चाप्रयोजकत्वम्।
निरुपाधित्वात्। कार्यत्वसकर्तृकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति, तदा तुल्यबलत्वेन ज्ञातात् सत्प्र-
तिपक्षवत् प्रतिबन्धोऽस्तु। मैवम्। पक्षधर्मताबलाद् नित्यज्ञानादिसिद्धौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्या-
प्तिग्रहस्याऽप्रतिबन्धकत्वात्। अस्मदादिज्ञानमात्रविषयत्वेन तत्प्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य तस्य भिन्न-
विषयत्वात्। एकविषयकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽ-
विरोधात्। न च ज्ञानत्वं नित्यावृत्त्येवेति ज्ञातमतस्तत्र न नित्यवृत्तित्वज्ञानमिति वाच्यम्। उभय-
सिद्धनित्यावृत्तित्वज्ञानेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वज्ञप्तावविरोधात्। अत एव कर्त्ता शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं
प्रतिबन्धकमपास्तम्।

ननु क्षित्याद्यकर्तृकं कर्तृव्यापकरहितत्वादित्यत्र नोक्तदोष इत्यऽत आह **एतेनेति**। दृष्टान्ते
विशेषणासामर्थ्यप्रदर्शनेन सामान्यतः कर्तृव्यापकरहितत्वमसिद्धम्। शरीरजन्यत्वादेश्च रहितत्व-
मसमर्थविशेषणतयेत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति **न हीति**। यद्व्यावृत्तिः, शरीरव्यावृत्तिः। यद-
भावे कर्त्रभावे। तच्छरीरं तस्य कर्तुर्व्यापकमित्यर्थः। स एव तस्य व्यापको यस्याभावे साध्ये
दृष्टान्ते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पक्षे उपसंहर्तुं शक्यते, यथा वह्नेरभावो धूमाभावे। प्रकृते चान्व-
यिनि दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्ये तदप्रयोजकत्वस्योक्तत्वाद्व्यतिरेकोऽप्यप्रयोजक इति भावः।

ननु किं विशेषणस्यासामर्थ्यं ? न तावन्निष्प्रयोजनकत्वं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणस्यैव पक्षध-

प्रकाशिका।

ननु कर्तृव्यापकरहितत्वादित्येवं प्रयोगे व्यर्थविशेषणतेत्यत आह **सामान्यत इति**।
असिद्धमप्रसिद्धं तादृशप्रमेयत्वस्य सत्त्वात्। न च यत्किञ्चित्कर्तृव्यापकरहितत्वं हेतुः तथा सति
स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। **असमर्थविशेषणतयेति** असिद्धमित्यनुषज्यते, तदर्थश्च व्याप्यत्वा-
सिद्धत्वम्। विशिष्टे व्याप्तिरित्यस्य विशेषणविशेष्ययोरेकैव व्याप्तिर्व्यासज्यवृत्तिरिति वार्थः।

मकरन्दः।

ननु कर्तृव्यापकरहितत्वादित्यत्र कुतो विशेषणासामर्थ्यमित्यत आह **सामान्यत** इति। **अस-
मर्थविशेषणतयेति** असिद्धमित्यनुषज्यते। शरीरजन्यत्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकयावदन्योन्याभाव-
हेतुत्वे वैयर्थ्येऽपि शरीरजन्यत्वात्यन्ताभावेऽखण्डे न वैयर्थ्यं, शरीरं विना तस्याज्ञानेन तत्र व्याप्ते-

प्रकाशः ।

र्मतौपयिकस्यापि तस्य सप्रयोजनकत्वात् । व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । नापि व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेव व्याप्तिरिति तच्छून्यत्वं, निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तेः । तत्र व्यक्तेरेव विशेषणत्वेऽन्योन्याश्रयात् । नाऽपि व्यभिचारवारकं विशेषणं विशिष्टे व्याप्तिग्राहकं, सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावे व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । नच व्यभिचारावारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रहः । प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात्तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वस्य च विवक्षिततत्वे विरोधः । तत्रोपात्तं तेन शून्यत्वेस्यस्यासम्भवात् ।

अथ शरीरजन्यत्वाभावे न व्याप्तिः, **एकवृत्तित्वबाधे** सत्येव व्यासज्ज्यवृत्तित्वात् , **विशेष्यतावच्छेदकस्य** व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे सत्येव विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वाच्च, किन्तु जन्यत्वाभावे व्याप्तिः तत्र स्वरूपासिद्धिः, तन्निरासार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिः । न, अव्यभिचारानौपाधिकत्वयोर्विशिष्टे सत्त्वेन तदभावसाधने बाधात् । किञ्चैवं निर्धूमोऽयम् आर्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्याद्यप्यनुमानं न स्यात् । **यद्वा** शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरस्तु, तत्र व्यर्थविशेषणत्वाभावात् ।

अत्राहुः । शरीराजन्यत्वस्य व्याप्यत्वेऽपि शरीरं न व्याप्यतावच्छेदकं, गौरवात् । **येन विशेषणेन विना** व्याप्तिर्न गृह्यते, तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकम् । व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वात् । धूमे च वह्निविशेषस्य कारणत्वात् कारणाभावस्य च कार्याभावव्याप्यत्वान्न तत्रोक्तदोषः ।

शरीरजन्यत्वाभावोऽप्यखण्डो न हेतुः । यदि शरीरजन्यत्वप्रयुक्तं सकर्तृकत्वं स्यात् , तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात् । न चैवम् , किन्तु जन्यत्वप्रयुक्तं,

प्रकाशिका ।

विशेषणं व्याप्यतावच्छेदकं विशेष्यञ्च व्याप्तेराश्रय इति वा। आद्ये **एकवृत्तित्वेति ।** अन्त्ये **विशेष्यतेति ।** ननु शरीरजन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकयावदन्योन्याभावरूपे हेतौ वैयर्थ्येऽपि शरीरजन्यत्वाभावेऽखण्डहेतौ न व्यर्थता शरीरं विना तस्याज्ञानेन शरीररूपविशेषणस्य व्याप्तिग्रहौपयिकत्वादित्याशयेनाह **यद्वेति । येन विशेषणेनेति ।** यद्यपि नीलधूमत्वादौ व्याप्तिरस्त्येव, तथापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्तिविरहोऽस्त्येव, गौरवेण नीलधूमत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वात् । न च नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्तेरप्रसिद्धिः, वह्निविशेषं प्रति नीलधूमत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । न च वह्निविशेषप्रतियोगिकनीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तेस्सत्त्वात्तद्विरहोऽसिद्ध इति वाच्यम् । नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रतियोगित्वाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नेऽसिद्धिरूपत्वात् । केचित्तु गौरवेण नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वाग्रहात् तदवच्छिन्नव्याप्त्यज्ञानरूपैवासिद्धिरत्रेत्याहुः । **यन्निष्ठेति ।** यद्विशेष्यतावच्छेदकाश्रयनिष्ठेत्यर्थः । **अभावनिष्ठेति ।** अभावत्वविशेष्यतावच्छेदकाश्रयनिष्ठव्याप्तावित्यर्थः । **न शरीरजन्यत्वमिति ।** अभावत्वाश्रये जन्यत्वाभावे शरीरं विनैवाकर्तृत्वनिरूपितव्याप्तिग्रहान्न विशिष्टे व्याप्तिरित्यर्थः।

नन्वेवं जन्यत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं सकारणकत्वाभावेऽभावत्वाश्रये तेन विनैवाकर्तृकत्वव्या-

मकरन्दः ।

प्तिग्रहादित्याह यद्वेति । येन विशेषणेन विनेति । यद्यप्येवमपि नीलधूमादौ व्यभिचाराभावविशिष्टसहचारादिरूपव्याप्तेः सत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः, तथाप्यनुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् । **यन्निष्ठेति ।** यद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः । **अभावनिष्ठव्याप्तौ** = अभावत्वरूपविशेष्य-

नामेति। विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलम्भेन तदसिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारानुपलम्भेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति ॥

प्रकाशः।

लाघवात्, तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः। न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदात् पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधिः, आभासस्थापनायां पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वेन तत्र सत्प्रतिपक्षावकाशात् ॥

यद्वा यन्निरूपिता यन्निष्ठा व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते, तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम्। अकर्तृत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकम्। अतो गौरवेण शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृत्वव्याप्यः, अन्यथाऽदृष्टाजन्यत्वस्यापि क्षित्यादावनुमित्यापत्तेः।

अस्मत्पितृचरणास्तु—प्रतिपक्षानुमानस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात्, अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। स्थापनानुमानस्य च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृसाधकत्वाद् भिन्नविषयतया न प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावः। न च कर्तृजन्यत्वस्योपाधेः स्थापनाविषयतया तदभावः साध्यः, तस्याप्यप्रसिद्धकर्तृव्यक्तिमादाय पर्यवसानात्। न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः। तस्य गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वादित्याहुः।

अर्थान्तरेण सिद्धयसिद्धयोरिति व्याचष्टे विशेषेति। व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामानीयमानशरीरत्वाशरीरित्वसिद्धौ रूपरसवत् कर्त्तरि सहोपलम्भेन, तदसिद्धौ कर्तरि तदुभयासिद्धौ

प्रकाशिका।

प्तिग्रहादित्यनुशयेनाह अस्मत्पितृचरणा इति। सामान्यलक्षणानङ्गीकारेण, तन्मते विभिन्नविषयत्वमिति केचित्। वस्तुतो नित्यज्ञानादिमतः कर्तुरप्रामाणिकतया न सामान्यलक्षणयापि मन्मते उपस्थितिः, अन्यथा शशशृङ्गादेरपि शृङ्गत्वेनोपस्थित्यापत्तिरिति परं प्रति विरोधोद्भावनं द्रष्टव्यम्। इदञ्चापाततः, वस्तुतः स्थापनानुमानेऽस्य तर्कसहायत्वात् प्रत्यनुमानस्य चातथात्वाद् व्यर्थविशेषणत्वाच्च न तुल्यबलत्वेति न सत्प्रतिपक्ष इति तात्पर्यम्। तस्य गोत्वेति। गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन त्वया वाच्यत्वादित्यर्थः। रूपरसवदिति। यद्यपि शरीरित्वाशरीरि-

मकरन्दः।

तावच्छेदकविशिष्टनिष्ठव्याप्तावित्यर्थः। न शरीरेति। अभावत्वावच्छिन्ने जन्यत्वाभावे शरीरं विनैवाकर्तृकत्वनिरूपितव्याप्तिग्रहान्न तद्विशिष्टे व्याप्तिरित्यर्थः।

नन्वेवं जन्यत्वाभावोऽपि तद्व्याप्यो न स्यात् सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि अभावत्वावच्छिन्ननिष्ठव्याप्तेर्ग्रहादित्यनुशयादाह अस्मत्पितृचरणास्त्विति। सामान्यलक्षणाऽनङ्गीकारेण तन्मते भिन्नविषयत्वं बोध्यम्। वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वादस्य च तदभावाद् व्यर्थविशेषणत्वादिदोषाच्च न्यूनबलत्वमिति न सत्प्रतिपक्ष इति भावः।

तस्येति। गोत्वाद्येकभावाभावसाधकत्वविषयत्वेन त्वया समाधेयत्वादित्यर्थः। रूपरसवत् कर्त्तरीति। यद्यपि शरीरित्वाशरीरित्वयोस्तथा न सहोपलम्भः, तथापि कर्तृजातीये तथोपलम्भ

टिप्पणी।

शरीरित्वाशरीरित्वसिद्धाविति। अथ घटादिकर्त्तर्येव शरीरित्वं प्रमाणेन प्रत्यक्षेण सिद्धं तत्र न व्याप्त्याद्युपयोग इति न व्याप्त्याद्यानीयमानत्वमिति चेन्न। आनीयमाने क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्याद्यनुमानोपस्थिते क्षित्यादिकर्तरि शरीरित्वाशरीरित्वयोः सिद्धावित्यत्र तात्पर्यात्।

स्यादेतत् । अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो यतः शरीरिकर्तृकत्वमनुमीयते, तथाच तत्प्रयुक्तामेव व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात् ।

प्रकाशः ।

यो मिथो धर्मिपरीहारोऽन्योन्यधर्मिप्रतिक्षेपः, तस्यानुपलम्भेन निरस्तो विशेषविरोधो न शङ्कामप्यधिरोहतीत्यर्थः ।

असिद्धिनिवन्धनमुपाधिमाह **अस्तीति** । शरीरजन्यकार्ये यदवच्छेदेन शरीरस्य कारणत्वं गृह्यते, तत् सामान्यात्मकमेकमङ्गीकार्यम् , अतस्तत्सामान्यवत्त्वमेवोपाधिरिति न कार्यत्वसामान्यं कर्तृजन्य-

प्रकाशिका ।

त्वयोः कदापि न सहोपलम्भः, तथापि कर्तृत्वाशरीरित्वयोः सहोपलम्भ इत्यर्थः । कर्तृजातीये शरीरित्वाशरीरित्वयोरविरोध इति वा फक्किकार्थः । **यो मिथ इति** । शरीरिकर्तृत्वाशरीरिकर्तृत्वयोरिति शेषः । कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च मिथो धर्मिपरिहारोपलम्भेऽपि तद्विरोधस्य प्रसिद्धमात्रविषयकत्वे पक्षधर्मतावललभ्याप्रसिद्धकर्तृबाधकत्वादप्रसिद्धविषयत्वे च तत्साधकमानेन तयोरसहोपलम्भेन विरोधस्यैवासिद्धेरत एवावयवो महानेवेत्यादिव्याप्तिविरोधाच्च परमाण्वावसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम् । ननु घटत्वादिकमेव शरीरजन्यतावच्छेदकमिति न शरीरजन्यता-

मकरन्दः ।

एव सहोपलम्भो बोध्यः । यद्वा कर्तृत्वाशरीरित्वयोः सहोपलम्भो बोध्यः । **यो मिथो धर्मीति** । शरीरिकर्तृत्वाशरीरिकर्तृत्वयोरिति शेषः । न च कर्तृत्वाशरीरित्वयोः प्रत्यक्षविरोधात्तथापि कथं समावेश इति वाच्यम् । तस्य प्रसिद्धमात्रविषयकत्वेन पक्षधर्मतावललभ्यकर्तरि तदुभयसिद्धौ विरोधाभावात्, अन्यथा अवयवो महानेवेत्यादिधीविरोधात् परमाण्वादेरसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ।

टिप्पणी ।

न चैकत्र धर्मिणि विरुद्धयोः शरीरित्वाशरीरित्वयोः कथं सिद्धिः किञ्च साधकमिति वाच्यम् । 'स वै शरीरी प्रथम' इत्यादि 'अपाणिपादो जवनो गृहीते'त्यादिश्रुतयो हि मानम् , तत्प्रामाण्याभ्युपगमेऽनाहार्यशरीराभिमानस्य शरीरित्वप्रयोजकस्य मुख्यस्य विरहेणाशरीरित्वस्याहार्याभिमानस्य शरीरप्रयुक्तकार्यप्रयोजकस्य मुख्यस्य शरीरित्वप्रयोजकस्य सत्त्वेन शरीरित्वस्य चोपपन्नतया तत्सिद्धौ बाधकाभावात् । एवञ्च शरीर्यकर्तृत्वस्य मुख्यशरीरित्वघटितस्य प्रत्यक्षोपलब्धस्य न सकर्तृकत्वप्रतिक्षेपकत्वम् । यद्वा शरीरित्ववदशरीरित्वस्य सिद्धावित्यर्थः । अभ्युपगम्यमान इति शेषः । कर्तरीत्यनन्तरं कर्तृत्वाशरीरित्वयोरिति शेषः । तथा च यथाकथञ्चित् कर्ता शरीरी प्रमाणेन प्रत्यक्षादिना सिद्धस्तथा कश्चित् कर्तानुमानादिना ह्यशरीरी सिद्धोऽस्तीति त्वया यद्युपेयते तदा रूपरसवत् कर्तृत्वाशरीरित्वयोः सह गृहीतत्वेन क्षित्यादेः शरीर्यकर्तृकत्वेऽप्यशरीरिकर्तृकत्वमादाय सकर्तृकत्वस्य सम्भवेन तत्प्रतिक्षेपकत्वलक्षणविरोधासम्भवेन तदग्रहणविशेषविरोधो निरस्त इति पर्यवसितार्थः । **तदसिद्धाविति** । श्रुतेः प्रामाण्यानभ्युपगमे क्षित्यादिकर्तरि शरीरित्वाशरीरित्वयोरसिद्धावित्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धशरीरकर्तृत्वसिद्धावभ्युपगमनवेऽ(?)प्यनभ्युपगनेनाशरीरिकर्तृसिद्धावित्यर्थः । **तदुभयासिद्धाविति** । शरीरित्वाशरीरित्वोभयासिद्धावित्यर्थः । कर्तृत्वाशरीरित्वोभयासिद्धावित्यर्थः । **मिथ इति** । सकर्तृकत्वशरीर्यकर्तृकत्वयोरन्योन्यमित्यर्थः । **तस्यानुपलम्भेनेति** । अशरीरिणः कर्तुरप्रसिद्धौ तदभावस्य प्रमाणेन क्षित्यादौ गृहीतुमशक्यतयाऽशरीरिकर्तृनिर्वाह्यस्य सामान्यरूपस्य सकर्तृकस्य तत्राभावनिश्चयासम्भवे तत्प्रतिक्षेपस्य विरोधस्याग्रहणेनेत्यर्थः । **तत्सामान्यात्मकमेकमङ्गीकार्यमिति** । शरीरकर्त्रुभयजन्यतावच्छेदकमेकमेवादरणीयं लाघवात् न तु भिन्नमिति भावः॥ **सामान्यवत्त्वमेवोपाधिरिति** ।

न स्यात्। न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्। तथा सति सौरभकटुत्व-नीलिमाऽऽदिविशेषे सति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्। किं नाम साधकसामान्ये साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्त्तमाने तद्विशेषः साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेद्, न तु विशेषे सति सामान्यमकिञ्चित्करम्। तस्यापि विशेषान्तरापेक्षया ऽकिञ्चित्करत्व-प्रसङ्गात्। सौरभादिविशेषं विहायाऽपि धूमे वह्निर्दृष्टो, न तु विशेषं विहाय कार्यं कर्त्तेति चेत्। न। कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यकारणसामा-न्ययोः प्रतिबन्धमन्यथाकुर्यादिति। किं न दृष्टं कार्यं कारणमात्रे अङ्कुरो बीजे

प्रकाशः।

त्वव्याप्यमित्यर्थः। **तत्सामान्याऽनङ्गीकारेऽपि** घटत्वादिकमेव कर्तृजन्यत्वे प्रयोजकम्, अमि-जन्यतायां धूमत्वादेरिवाननुगतस्यापि जन्यत्वावच्छेदकत्वादिति भावः। तथापि कार्यत्वसामान्यस्य कर्तृसामान्येन व्याप्तौ विशेषो नोपाधिः, न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथात्वे वाऽ-मिजन्यत्वे धूमविशेषस्य प्रयोजकत्वान्न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्, तस्माद् यद्विशेषयोः कार्यकारण-भावः, तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इत्याह **न हीति**॥ नन्वग्निधूमसामान्ययो-र्व्याप्तौ धूमविशेषो नोपाधिः, प्रत्येकं साध्याव्याप्तेः। कर्तृकार्यसामान्ययोर्व्याप्तौ शरीरप्रयोज्यजा-तिर्न साध्याव्यापिकेत्याशयमविद्वान् शङ्कते **सौरभादीति**॥ सा जातिर्न कर्तृमात्रप्रयोज्यतया क्लृप्ता, किन्तु शरीरप्रयोज्यतयेति तदभावाच्छरीरमेव कारणं निवर्त्तते, न कर्तृसामान्यम्, तस्यैव कार्यकारणभावप्रवृत्तौ कर्तृमात्रनिवृत्तावप्रयोजकत्वादिति परिहरति **कार्यविशेष इति**॥ शरीरकर्तृत्वानुमानञ्च घटत्वादिभिरेवोपपन्नमिति तज्जातौ मानाभावः। तेषाञ्च नोपाधित्वं, प्रत्येकं साध्याव्यापकत्वादिति भावः। नन्वत्र बाधकाभावादस्तु तथा, प्रकृते तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिक-

प्रकाशिका।

वच्छेदकैकजातिसिद्धिरित्यत आह **तत्सामान्येति**। तथा सति कर्तृजन्यत्वावच्छेदकमपि-तदेवेति कर्तृजन्यत्वमप्रयोजकमित्यर्थः। केचित्तु अस्तु तथा, तथापि तदेव शरीरजन्य-तावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतं कर्तृजन्यत्वं उपाधिरित्यर्थः। कर्तृजन्यत्वे शरीरिकर्तृजन्यत्वे इति व्याचक्षते। **आशयमविद्वानिति शङ्कत** इति योजना। **अप्रयोजकत्वादित्यनन्तर-**माशयेनेति शेषः। **तेषाञ्चेति**। शरीरजन्यतावच्छेदकरूपवत्त्वञ्च नोपाधिः, शरीरविशे-षणान्तर्भावेण व्यर्थतया व्यापकत्वाग्रहात् लाघवेन जन्यत्वस्योभयसिद्धस्य कर्तृजन्यतावच्छेदक-

मकरन्द।

तत्सामान्यानङ्गीकारे इति। न च घटत्वादीनां प्रत्येकं साध्यव्यापकत्वं, शरीरजन्यतावच्छेदक-रूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तावदन्यतमत्त्वं तथेत्यप्याहुः। केचित्तु तदनङ्गीकारात्तस्यानुपाधित्वेऽपि घटत्वादिकमेव कर्तृजन्यतावच्छेदकमस्तु न तु जन्यत्वमित्यप्रयोजकमेवास्त्विति तात्पर्यमित्याहुः।

इत्याशयमविद्वानिति इति शङ्कते इत्यन्वयः।

तेषाञ्चेति। घटत्वादीनामित्यर्थः। यद्यपि विवक्षितोपाधौ नाऽयं दोषः, तथापि यथाश्रुताभि-

टिप्पणी।

कार्यस्य कर्तृजन्यतायामवच्छेदकं साध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वं च, तथा च शरीरजन्यता-वच्छेदककार्यनिष्ठधर्मविशेष एव कर्तृजन्यत्वव्याप्यो न कार्यमिति भावः॥ **तत्सामान्यानङ्गीका-रेऽपीति**। क्षुप्तस्यावच्छेदकत्वसम्भव उक्तलाघवं कल्प्यविषयमकिञ्चित्करमित्याशयेनाह **तदिति**। तथा हि क्षित्यादिनिष्ठस्यैकस्य कार्यत्वाभावात् क्षितित्वस्य कर्तृजन्यताचच्छेदकत्वे ग्राहकाभावात् क्षितित्वावच्छिन्नकार्यत्वस्यापि कर्तृजन्यताव्याप्यत्वासम्भव इति भावः॥ **बहुव्याप्तिकप्रत्यक्ष-**

तद्विशेषो धान्ये तद्विशेषः शालौ तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके । क्व वा दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि । तथापि सामान्यव्याप्तेरविरो-

प्रकाशः ।

बहुव्याप्तिकप्रत्यक्षबाधः, तुल्यत्वेऽपि व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्यकारणभावमूलकत्वेन कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरित्यत आह क्व वेति ॥ एवं सति अवयवी महानेव रूपारम्भकं रूपमनित्यमेव, तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि-व्याप्तिग्रहात् परमाणुतद्रूपचक्षुरादेरप्यसिद्धिः स्यात् ॥

अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य रूपे स्वाश्रयसमानाधिकरणरूपस्य साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् तन्मूलविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधो, न तु वैपरीत्यम् , विपक्षबाधकाभावेन तस्या बलवत्त्वात् । तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्यकारणभावावधारणात् तन्मूलविपक्षबाधकेन व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मतासचिवान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः । न च कार्यकारणभावे बाधः, साध्यं पक्षातिरिक्त एव, सुखं दुःखसम्भिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् कार्यात् कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जायेतेत्यर्थः ॥

ननु शरीरजन्यत्वमुपाधिः, पक्षेतरत्ववत् पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणत्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च न तदुपाधिरिति चेन्न । तेषामनुपाधित्वे साध्यग्राहकमानाभावस्य तन्त्रत्वात् । प्रकृते तु चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वाच्छरीरसहकृतस्यैव स्वकार्यजनकत्वाच्च विपक्षबाधकात्तन्निश्चयात् । अत एव बाधोन्नीतं पक्षेतरत्वमग्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभवाग्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः, विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् ॥

मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता यदि घटादौ कर्त्तव्ये तदा शरीरं विना तस्य घटाद्यकरणेऽपि किमायातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे । न च कार्यमात्रकरणे सा, तस्य त्वया कर्तृजन्यत्वानभ्युपगमात् । तथात्वे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति तस्य साध्याव्यापकत्वम् । नापि स्वकार्ये, तत्रैव तस्यानवच्छेदकत्वादात्माश्रयात् ॥

तथापि सन्दिग्धोपाधिः स्यात्तुल्ययोगक्षेमतया साध्याव्यापकतासंशयाधायकत्वादिति चेन्न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । न तु शरीरजन्यत्वस्य, गौरवात् । तथा च न शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमाद् , न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः ॥

प्रकाशिका ।

त्वमिति विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकतया साध्याव्यापकत्वाच्चेति भावः ।

मकरन्दः ।

प्रायेणेदम् । विपक्षबाधकेन च हेतौ साध्यव्यापकतया नायमुपाधिरित्यत्र तात्पर्य्यम् । रूपारम्भक-

टिप्पणी

बाध इति । उक्तप्रत्यक्षस्य प्रबलत्वात् तद्बाधो दोष इति भावः । **तुल्यत्वेपीति** । उक्तप्रत्यक्षस्य समत्वेपीत्यर्थः । **व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति** । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिः । **साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्चेति** । यथा हि साध्यं साधनप्रयोजकमिति साधनव्यापकतानिर्णायकविपक्षबाधकतर्कसद्भावात् साध्यसाधनव्यापकतानिर्णयः तथा साधनं साध्यप्रयोजकमिति साध्यव्यापकतानिर्णायकतर्काभावात् साध्यव्यापकतानिर्णयो न सम्भवति, साधने एवमेव हि साधनघटितत्वेन साधनतुल्ययोगक्षेमे साधनस्य यत्प्रयोजकता तद्व्यापकतानिर्णायकतर्कसहितत्वं न यत्प्रयोजकता तद्व्यापकतानि-

धात् सिद्ध्यत्येव। अवश्यञ्चैतदेवमङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्व-प्रसङ्गात् ॥

स्यादेतत्। अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्यत्वमिति परमार्थः। तत्राकाशादे-र्विपक्षात् किं कर्तृव्यावृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्तेरिति सन्दिह्यते। तदसत्। कर्तुरपि कारणत्वात्। कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पत्तिं प्रति प्रयोजकत्वादन्यथा कारणत्वव्याघातात्। करणादिविशेष-

प्रकाशः।

अपि च शरीरजन्यत्वं हस्तादिजन्ये साध्याव्यापकम्। न च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वं तदर्थः, **साधनव्यापकत्वात्**, परमाण्वादेस्तत्साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात्। शरीरिकर्तृकत्वमपि नोपाधिः। कार्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारित्वाभावात्, तस्य साध्यव्यापकत्वाऽनिश्चयात् ॥

ननु घटादौ कृतिसाध्यता शरीरव्यापारद्वारैव, न साक्षात्। न चाऽशरीरस्य तत्सम्भव इति तद्बाधात् कर्तुरपि बाध एव। शरीरव्यापारजन्यत्वं चोपाधिः। मैवम्। कार्यमात्रे हि तथा न कृति-साध्यता, क्षित्यादौ व्यभिचारात्। घटादौ च तथात्वेऽपि कार्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वाविरोधात्। विशेषयोर्हेतुहेतुमद्भावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथात्वात्। न च चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापार-द्वारैव कृतेर्जनकत्वम्, क्षित्यादौ व्यभिचारात् किन्तु घटादावित्युक्तम् ॥

अत एव सहभावनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। न च कृतेः कार्यसहभावनि-रूपकत्वं, स्वतः कार्यकाले तदभावात्, तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूप-कत्वम्। अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न तु केवलाया इत्यऽपास्तम्। कार्यमात्रे तथा-त्वाभावात् ॥

कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह **अन्यथेति** ॥ **कारणान्तरस्येव** कर्तुरप्यभावेन कार्याभावात् कर्त्रभावे कारणान्तरस्याऽप्यनुत्पादकत्वे कार्यमाकस्मिकं स्यादित्यर्थः।

यदि व्यतिरेकसन्देहात् प्रकृते नानुमानं, तदा तादृशव्यतिरेकसन्देहश्च कार्यात् **कारणविशे-षानु**मानेष्वपि कर्तुं शक्यते इति तेषामप्यनुमानाभासत्वं स्यादिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—**स्यादेतदिति**॥

प्रकाशिका।

साधनव्यापकत्वादिति। नचादृष्टाद्वारकचेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिश्चेष्टात्वञ्च जातिरिति वाच्यम्। विपक्षबाधकेनेत्यादिसमाधेरनुपदमेवोक्तत्वादिति भावः। ननु कारणान्तरसत्त्वे कथमाकस्मिकत्व-मित्यत आह **कारणान्तरस्येति**। **कारणविशेषेति**। उपादानाद्यनुमानेष्वपीत्यर्थः। संयोग-

मकरन्दः।

मनतिप्रयोजकं बोध्यम्। **साधनव्यापकत्वादिति**। ननु चेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिरस्तु, तथा च नोक्तदोषः। न चादृष्टद्वारा क्षित्यादौ शरीरजन्यत्वादिदमपि साधनव्यापकमेवेति वाच्यम्। अदृष्टाद्वारकत्वस्यापि तद्विशेषणत्वादिति चेत्। न, विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्याप-कत्वेनानुपाधित्वात्। ननु कारणान्तरसत्त्वे कथमाकस्मिकत्वमित्यत आह **कारणान्तरस्येति**। **कारणविशेष** उपादानादिः। शरीरव्यापारे शरीरानपेक्षत्वमसम्भवीत्यत आह **स्वक्रियायामिति**।

टिप्पणी

र्णायकतर्करहितत्वं साधन इव तदुभयवति न साध्यव्यापकतानिश्चयसम्भव इति भावः॥ **कारणा-न्तरस्येवेति**। यथा हि कारणान्तराभावात् कार्याभावो घटादिस्थले दृष्टः, तथा कर्त्रभावोऽपि स इति तुल्यत्वेऽपि क्षित्यादिस्थले तदुत्पत्तौय ?…॥

कार्यहेतौ संदिग्धव्यतिरेकित्वात्संदिग्धानैकान्तिकत्वमाशंकते **स्यादेतदिति**। **संदिह्यत** इति।

व्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गाच्च । कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत करणव्यावृत्त्या । एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसमवायिव्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति । कार्यत्वात् करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न सिद्ध्येत् । कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितं, तदेव त्वसिद्धमिति चेत् । किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्त्ता, प्रस्तुते चोदासीन एव साधयितुमुपक्रान्तः । तस्माद् यत्किञ्चिदेतदपीति ॥

ननु कर्त्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत् ? । तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वाराभावात् । न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याऽभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति ॥

तदयं प्रमाणार्थः—परमाण्वादयो न साक्षाच्चेतनाऽधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात् । यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं न तदेवं, यथास्मच्छरीरमिति । नापि परम्परया अधिष्ठेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्मच्छरीरवत् । व्यतिरेकेण वा दण्डा-

---

प्रकाशः ।

अन्यथा सत्प्रतिपक्षाभिधानाय भूमिकामारचयति **नन्विति** ॥ यत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकरणकक्रियोत्पादको यः, स तत्र साक्षादधिष्ठाता, यथा स्वशरीरे अस्मदादिः । शरीरक्रियया यो यत्क्रियाजनकः, स तत्र परम्पराऽधिष्ठाता, यथा दण्डादौ कुलालादिः । आद्ये परमाण्वादिः शरीरं स्यात् तादृशक्रियाश्रयत्वादित्याह **परमाण्वादीनामिति** ॥ **स्वव्यापार इति** ॥ **स्वक्रियायां** शरीरव्यापारानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ **स्वचेष्टायामिति** ॥ शरीरक्रियायास्तत्क्रियानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ **व्यतिरेकेणेति** ॥ यत् परम्पराऽधिष्ठेयं तत्र स्वव्यापारे शरीरक्रियान-

प्रकाशिका ।

लक्षणस्वव्यापारापेक्षतया स्वशरीरं दृष्टान्तः साधनविकलमित्यत आह **स्वक्रियायामिति** । यदवच्छिन्न इति । यदवच्छिन्ने आत्मन्यैन्द्रियकार्थज्ञानेन प्रयत्नो भोगश्च जनयितव्यः, तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । यद्यपि मूले न भोगान्तर्भावः, तथापि तात्पर्यार्थोऽयमिति भावः ।

टिप्पणी ।

तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिसंदेह इत्यर्थः । तथा च कर्त्रभावोऽपि कार्याभावप्रयोजकः सामान्यतः कारणाभावोऽपीत्युभयोरेव प्रयोजकत्वम् । **किं निमित्तव्यावृत्त्येति** । तस्मात् कारणेष्वन्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं सिध्यति, अन्यथा धूमादावपि तार्णवह्न्यभावप्रयुक्तोऽतार्णवह्न्यभावप्रयुक्तो वा धूमाभाव इत्यादेर्वक्तुं शक्यत्वात् क्वचिदपि व्यतिरेकव्याप्तिर्न सिध्येदित्यन्वयव्यतिरेकानुमानमात्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः । दूषणान्तरमप्याह **कार्यत्वादिति । न सिध्येदिति ।** तत्रापि हि कारणाभावप्रयुक्त उपादानाद्यभावो वा कार्यत्वाभाव इति संदिहानो न व्यतिरेकव्याप्तिं परिच्छेत्तमर्हतीत्यर्थः । **अकारणमेव कर्तेति** । तथाच कुविन्दादिव्यतिरेकेऽपि पटादिः प्रादुर्भवेत् नचैवम् तस्मात् कुविन्दादेरपि कारणत्वमिष्टमेव, कारणेषु चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमतो भवति कर्तृत्वं नाकारणस्येत्यर्थः । **प्रस्तुते** सकर्तृकत्वानुमाने, यदि कर्ता कारणं न स्यात् तदा कथं कार्यत्वेन हेतुना स सिध्येत्, न चेष्टापत्तिः प्रकरणपराहतत्वादिति । प्रकारान्तरेण सत्प्रतिपक्षत्वमाशंकते **ननु कर्तेत्यादिना । तदर्थमेव**—अधिष्ठानार्थमेव । **तथासति**—अधिष्ठितस्याप्यधिष्ठानापेक्षितत्वे सति । ईश्वराधिष्ठितस्यापि कारणस्य कुविन्दादिरूपाधिष्ठानापेक्षायामविशेषात् कुविन्दाधिष्ठितस्याप्यधिष्ठानापेक्षा स्यात्, एवं क्रमेणानवस्था स्यादित्यर्थः । कार्यत्वेन हेतुना बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये जन्यप्रयत्न-

मुदाहरणम्। एवं क्षित्यादि न चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वादित्यतिपीडया सत्प्रतिपक्षत्वम्॥

अपि च पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानाऽर्थमपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारकत्वेन?। न पूर्वः। तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात्। न ह्यस्य ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति सम्भवति। न चाधिष्ठितानामधिष्ठात्रन्तरापेक्षा तदर्थमेव। तथा सत्यनवस्थानादेवाऽविशेषात्। न द्वितीयः। अधिष्ठातृत्वस्यानङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः। न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षाऽस्त्विति वाच्यम्। एवन्तर्हि यत्कार्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकर्तृकमिति। तथा च तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात्॥

किञ्चानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत् कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम्। न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनाऽपेक्ष्यते, येन तन्निवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्त्तेत इति॥

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते। तथाहि—साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं, यत् प्रसज्यते? यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं तदिष्यत एव। न च ततोऽन्यत् प्रसञ्जकमपि। अथेन्द्रि-

प्रकाशः।

पेक्षमपि तु तदपेक्षमेव, यथा दण्डादीति व्यतिरेकीत्यर्थः। एवं कारणपक्षकानुमानमुक्त्वा कार्यपक्षकमाह **एवमिति**। सिद्धसाधनमभिधातुं भूमिकामारचयति **अपि चेति**। **अधिष्ठातृत्वस्येति**। क्षित्यादेश्चेतनाधिष्ठितहेतुजन्यत्वे साध्ये पटादिर्दृष्टान्तः साध्यविकलः, कुविन्दादेः कारकत्वेनैवापेक्षणीयतया कारणाधिष्ठातृत्वेन तदभावादित्यर्थः। **तथा चेति**। कर्त्रजन्यत्वेऽप्यचेतनसमवायादिहेतुकत्वस्य मयाऽभ्युपगमादित्यर्थः।

उपाधिमाह **किञ्चेति**। **न हीति**। यथा शरीरनिवृत्तावप्यकार्या बुद्धिर्न निवर्त्तते, तद्वदनित्यप्रयत्ननिवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्त्तते इति न। शरीरं हि बुद्ध्या कारणत्वेनापेक्ष्यते इति शरीरनिवृत्तौ कार्या बुद्धिर्निवर्त्तते इति युक्तं, न पुनरनित्यप्रयत्नो बुद्ध्या कारणत्वेनापेक्ष्यते, येनानित्यप्रयत्ननिवृत्तौ कार्या बुद्धिर्निवर्त्तते न नित्येति स्यात्, अपि तु व्यापकत्वमात्रेणेत्यर्थः। शरीरवदिति प्रथमासमर्थाद्वतिः। बुद्ध्या शरीरं यथा कारणतयाऽपेक्ष्यते, न तद्वदनित्यः प्रयत्नः कारणतयेत्यर्थः। **तन्निवृत्तावपीति**। अनित्यप्रयत्ननिवृत्तावपीत्यर्थः।

तदेतदिति। विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वादित्यादिना। अत्र प्रसङ्गदशायां तावद् दूषणमाह **यदीति**। इष्टापादनमित्यर्थः। **न चेति**। आपाद्यादापादकस्याविशेष इत्यर्थः।

टिप्पणी

पूर्वकत्वस्योपाधित्वं तस्य घणुकादौ साधनाव्यापकत्वात्, उपाध्यभावेन च बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रं निवर्तते नतु जन्यबुद्धिपूर्वकत्वमित्याह **किंचेति**। **व्याप्तिम्**—बुद्धिमत्पूर्वकत्वनिरूपिताम्। यथाऽस्मिन्ननुमाने शरीरपूर्वकत्वं नोपाधिरुद्भावनार्हः यतो बुद्धिं प्रति शरीरस्य कारणतया उपाध्यभावेन (शरीराभावेन) कार्यबुद्ध्यभावस्यैव सिद्धिः स्यान्न तु नित्यबुद्ध्यभावस्यापीति नित्यबुद्धिसिद्धौ बाधकाभावात्, एवमनित्यप्रयत्नोऽपि यदि बुद्धिम्प्रति शरीरमिव कारणं स्यात्तदाऽयमपि नोद्भावनीयः स्यान्न त्वेवं बुद्धिम्प्रत्यनित्यप्रयत्नस्याकारणत्वादिति प्रघट्टकार्थः। शरीरत्वसाक्षाच्चेतनाधिष्ठितत्वयोरापाद्यापादकयोरैक्यमप्याह **नचेति**। **अर्थाश्रयत्वमिति**। अर्थः प्रयोजनं स्वीयसुखसाक्षात्कारात्मको भोगः तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन, नित्यसुखसाक्षात्कारात्मकमीश्वरज्ञानं यद्युपेयेत यदि वा भोगभिन्नमेव

याश्रयत्वम् ? । तन्न । तदवच्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रियाणामुपयोगात् । अनवच्छिन्ने प्रयत्ने नायं विधिः । नित्यत्वात् । अत एव नाऽर्थाश्रयत्वम् । न हि नित्यज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा यत्नमपेक्षते तस्य कारणविशेषत्वात् । न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि । विशेषादर्शनाभावे मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्माधर्मयोरसत्त्वात् ॥

तस्मात् साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति द्वयं साध्याविशिष्टम् । अनिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति त्रयमप्यन्यथासिद्धम् । अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि, भोक्तृकर्मानुपग्रहादभोगायतनमपि, स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यानुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात् । अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपि स्यादिति को विरोधः ॥

प्रकाशः ।

अथेति । तथा च आपाद्यापादकयोर्भेद इत्यर्थः । तत्राप्रयोजकत्वमाह तदवच्छिन्नेति । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वम् । यदवच्छिन्न आत्मनि प्रयत्नस्तदवच्छिन्नात्मनिष्ठज्ञानेनेन्द्रियकार्येण भोगो जनयितव्यः । अकार्यौ तु ज्ञानप्रयत्नाविन्द्रियाश्रयत्वं विनाऽपि स्यातामिति न विरोध इति मूलशैथिल्यमित्यर्थः । प्रयत्नोत्पत्ताविति, निमित्तसप्तमी । अत एवेति । सोपाधित्वेन मूलशैथिल्यादेवेत्यर्थः । उपाधिमाह न हीति । ज्ञानानित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः । न च नित्येति । यदवच्छिन्नात्मन्यर्था भोगं जनयन्ति तस्यार्थाश्रयत्वम्, नित्यज्ञानाश्रयस्य त्वीश्वरस्य भोगाभावान्न तदर्थं तदपेक्षेत्यर्थः ।

प्रसङ्गदूषणेनैव तदनुग्राह्यो हेतुरपि दूषित इत्याह तस्मादिति । शरीरत्वं यदि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं, तदा शरीरेतरत्वं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठितत्वम् । तथा स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वं साक्षात्प्रयत्नाऽधिष्ठेयानपेक्षत्वमेव, तथाच साध्याविशेष इत्यर्थः । यदि चेन्द्रियाऽऽश्रयत्वं भोगाश्रयत्वं वा शरीरत्वं, तदा शरीरेतरत्वादित्यस्यानिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वाद्वेत्यर्थः । स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वाद्भोगायतनापेक्षत्वादिति वा द्वितीयहेत्वर्थः । तदेतत् सर्वमन्यथासिद्धमित्याह अनिन्द्रियाश्रयत्वादिति । अन्यथासिद्धिमेवाह अभोगायतनत्वादिति । ईश्वरे ह्यदृष्टाभावेन भोगाभावात् परमाण्वादिर्भोगानवच्छेदकत्वेनानिन्द्रियाश्रयोऽपि स्यात्, स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्या-

प्रकाशिका ।

ज्ञानानित्यत्वमिति । अनित्यज्ञानवत्वमित्यर्थः । अर्थाश्रयत्वमर्थप्रयोज्यभोगाश्रयत्वमित्यर्थः । तथेति । स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयानपेक्षत्वमेव परम्परानधिष्ठेयत्वमिति साध्याविशेष इत्यर्थः । तदनपेक्षत्वादित्यत्र तच्छब्देनोभयपरामर्शाद्धेतुद्वयलाभ इत्याह स्वव्यापार इति । एवं च त्रयमिति मूलमग्रिमसाध्यहेत्वोस्तत्साध्यकत्वेनैकत्वं विवक्षित्वा समाधेयम् । वस्तुतश्चतुष्टयमिति बोध्यम् ।

मकरन्दः ।

ज्ञानानित्यत्वमिति । अनित्यज्ञानवत्त्वमित्यर्थः । अर्थाश्रयत्वं = अर्थप्रयोज्यभोगाश्रयत्वमित्यर्थः । तथेति । स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयापेक्षत्वमेव परम्पराधिष्ठेयत्वमिति साध्याविशेष इत्यर्थः । यदवच्छिन्ने आत्मनि ऐन्द्रियकार्यज्ञानेन प्रयत्नो भोगश्च जनयितव्यस्तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । यद्यपि भोगान्तर्भावेन न मूलार्थस्तथापि तात्पर्यार्थोऽयमिति भावः ।

टिप्पणी ।

तज्ज्ञानमुपेयेत उभयथापि नित्यत्वान्न प्रयत्नमपेक्षते इत्यर्थः । कारणविशेष(रूप)त्वात्-तथा च तत्तत्कार्यनिरूपितमेव कारणं यतः स्यादित्यर्थः । अनुद्यत्वात्-प्रदर्शितद्रव्येण नोदनाख्यसंयोगाभा-

तथा च साक्षात्प्रयत्नाऽधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति साध्यसमः। इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वाद् भोगायतनेतरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम्। कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वाच्छरीरेतरजन्यमपि स्यात्। अचेतनहेतुकत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपीति को विरोधः॥

अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः। नहि चेतनानधिष्ठितहेतुकत्वं क्वचित् प्रमाणसिद्धम्। न च चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात्। गगनादेरपि सपक्षाद्व्यावृत्तेः॥

यत् पुनरुक्तं-कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति। तत्र कारकतयेति कः सन्देहः। किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः। तदेव चाऽधिष्ठातृत्वम्॥

यत्त्वधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति। तत् किं कुविन्द उद्धार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽऽपाद्यते। न प्रथमः। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। न द्वितीयः।

प्रकाशः।

न्तराप्रेर्यमाणत्वाच्छरीरानपेक्षक्रियोऽपि स्याद्, न विरोध इत्यर्थः। क्षित्यादिकं न चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरजन्यत्वादित्यत्रापि शरीरपदार्थस्य विकल्पत्रये दोषमाह-**तथा चेति**।

दूषणान्तरमाह **अप्रसिद्धेति**। ननु चेतनाऽधिष्ठितहेतुकत्वं तावदन्यत्रावगतमतः प्रतीतप्रतियोगिकत्वे तन्निषेधः शक्यसाधनः स्यादित्यत आह **न चेति**। **कुविन्द इति**। ईश्वरेणैव तन्त्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थं कुविन्देनेत्यर्थः। **ईश्वरो वेति**। कुविन्देनैव च तन्त्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थमीश्वरेणेत्यर्थः। **अनवस्था वेति**। घटादेर्द्विकर्तृकतया तत्दृष्टान्तेन कार्यत्वात् क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकत्वापत्तौ तस्यापि पक्षधर्मतावलात् सर्वज्ञेन सर्वज्ञाधिष्ठातृसिद्धौ पुनर्घटादिदृष्टान्तेन क्षित्यादौ कर्तृत्रयं स्यादिति पुनर्घटवत् क्षितिः क्षितिवद् घट इतीश्वरानन्त्यं स्यादित्यर्थः। **अन्वयेति**। कुविन्दव्यापारस्यान्वयव्यतिरेकादित्यर्थः। ईश्वरज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वात् पटा-

प्रकाशिका:।

क्षित्यादिकमिति। यद्यपि यथाश्रुते न साध्याविशेषः, उपाधिभेदात्। तथापि चेतनाधिष्ठानमपि प्रयत्नाधिष्ठानद्वारैवेति प्रयत्नाधिष्ठितहेतुकत्वमेव फलतः साध्यमिति साध्याविशेषो द्रष्टव्यः। वस्तुतः साध्यवदसिद्धो हेतुरित्येव साध्यसम इति द्रष्टव्यम्। मास्तु सर्वविषयत्वं तथापि प्रकारान्त-

मकरन्दः।

तदनपेक्षत्वादित्यत्र तत्पदेनोभयपरामर्शाद्धेतुद्वये तात्पर्यमित्याह **स्वव्यापार** इति। एवञ्च त्रयमिति मूलस्य चतुष्टयमिति तात्पर्यम्। **क्षित्यादिकमिति**। यद्यपि यथाश्रुते न साध्याविशेष उपाधिभेदात्, तथापि चेतनाधिष्ठानप्रयत्नद्वारैवेति प्रयत्नानधिष्ठितहेतुकत्वमेव साध्यमभिप्रेतम्। यद्वा साध्याविशेष उक्तः। यद्वा साध्यवद्धेतुरप्यसिद्ध इति साध्यसमः। ननु सर्वविषयत्वमेव तस्या-

टिप्पणी।

वात्। **हेतोः**-शरीरेतरजन्यत्वस्य। **व्यावृत्तेः**-विपक्षात्तु घटादेर्व्यावृत्तिः स्फुटैव। **अनवस्था वेति**। अयमाशयः द्व्यणुकादिकं द्विकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन शरीरिकर्तृकत्ववाधात् पक्षधर्मतावलात् सर्वाधिष्ठातैव द्वितीयोऽपि कर्ता (ईश्वरः) सिध्येत् घटादेरपि कर्ता स्यात् तथा च घटादेस्त्रिकर्तृकत्वमायातम्। एवं द्व्यणुकादिस्त्रिकर्तृकः कार्यत्वात् घटादिवत् इत्यनुमानेन सिध्यत् तृतीयोऽपि कर्ता पक्षधर्मतावलात् सर्वाधिष्ठाता ईश्वर एवानुमितिगोचरः स्यात् एवं क्रमेणानवस्था प्रसज्यते इति।

परमाणवद्दष्टाद्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानाऽऽदीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात्। न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः ॥

न तृतीयः । तस्मिन् प्रमाणाभावात्। तथाप्येकाऽधिष्ठितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत्। हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा ? । नाद्यः । ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात् । कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात् । न द्वितीयः । कार्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥

एकाधिष्ठानेनैव कार्यं स्यादिति चेत्। स्यादेव। तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम्। परिमाणं प्रति सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ सम्भूयकारित्वोपपत्तेः ॥

अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत्। इहापि किञ्चिद्भविष्यतीति। न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसङ्क्षोभादिसाध्यो भोगः सिद्ध्येदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनुमन्यते, तदर्थमात्रत्वादैश्वर्यस्येति ॥

यत्त्वनित्यप्रयत्नेत्यादि। भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्ननिवृत्तावेव बुद्धिरपि निवर्त्तेत, न त्वेतदस्ति, उदासीनस्य प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसद्भावात्। हेतुभूता बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेन्न। उदासीनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतुत्वात्। कारकविषया बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेन्न। उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात्। न हि घटादिकम-

प्रकाशः ।

द्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां पटादिकारणत्वं, कुविन्दज्ञानादितुल्यत्वादित्याह **परमाण्विति** । **पटाकाश**संयोगादिकं प्रति ईश्वरस्य कर्तृत्वात् पटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति भावः । **न त्विति** । न त्वधिष्ठिताधिष्ठानार्थमेवेत्यर्थः । यथा कुविन्दाधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथेश्वरस्याधिष्ठानं, ज्ञानादीनां नित्यतया सर्वविषयत्वात्। तद्वदधिष्ठात्रन्तरकल्पनायां न मानमस्ति, येनानवस्था स्यात् । कार्ये हि कर्तृत्वेन कारणता, न द्विकर्तृत्वादिनेति न तत्सिद्धिरित्याह **प्रमाणाभावादिति** । **वैजात्यमिति** । प्रत्येकजन्यव्यावृत्तं कारणमेलकव्यङ्ग्यमित्यर्थः । **इहापीति** । द्विकर्तृके घटादावेकर्तृकक्षित्यादेर्वैजात्यमित्यर्थः । **उदासीनस्येति** । **कारणानि** [अव्यापारयत

प्रकाशिका ।

रेणापि घटादिगोचरत्वं तस्य सिद्धमित्याह **पटाकाशेति** । ननूदासीनो निष्प्रयत्न एवोच्यते तथा च प्रयत्नाभावेपीति व्यर्थमत आह **कारणानीति** । उदासीनशब्दस्थं कारकाव्यापारयितृत्वमर्थपूर्व-

मकरन्दः ।

सिद्धमिति पटादिविषयत्वासिद्धेस्तदुपादानाधिष्ठानं न स्यादित्यत आह **पटाकाशेति** । वस्तुतो नियतविषयता कारणाधीनेति नित्यतयैव सर्वविषयत्वमिति भावः । तदिदमाह **नित्यतयेति** ।

टिप्पणी ।

प्रमाणाभावादिति । कार्यं प्रति कर्तृत्वेन कारणता नतु द्विकर्तृत्वेन तथा च द्विकर्तृकत्वानुमानमनुकूलतर्कशून्यमित्यर्थः । **संभेदे—द्वयोः** प्राप्तौ सत्याम् । **सम्भूयेति** । प्रचयजन्यतूलकपरिमाणोत्पत्तिस्थले प्रत्येकं स्वस्वकार्यं प्रति कारणयोरपि संख्यापरिमाणयोरवर्जनीयतयाऽऽगतत्वात् यथा त्रयाणां सन्निपातस्तथेत्यर्थः । त्रयाणां सन्निपातस्थले वैजात्यमाशंकते **अस्तीति** । स्वीकरोति **इहापीति** । कायसंक्षोभादिः—कायव्यापारादिः । किंचित्कार्यमकुर्वतः कुलालादेः कायव्यापारसाध्यो भोगश्च न सिध्येदतः कुलालादेरपि कर्तृत्वमित्याह **नचेति** । अनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीव्य कार्यत्वमित्यादिनाऽभिहितमुपाधिं निरस्यति **यत्त्विति** । अनित्यप्रयत्नस्य बुद्धिव्यापकत्वे तन्निवृत्तौ बुद्धिर्निवर्तेतातस्तस्य व्यापकत्वं विघटयति **उदासीनस्येति** । अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टा या

कुर्वन्तश्चक्रादिकं नेत्तामहे। हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्त्तते इति चेन्न। अयतमानस्यापि दुःखहेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात्। चिकीर्षाहेतुभूतोऽनुभवो निवर्त्तते इति चेन्न। केनचिन्निमित्तेनाऽकुर्वतोऽपि चिकीर्षातद्धेतुबुद्धिसम्भवात्। अनपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेद्, न तर्हि बुद्धिमात्रम्। तथाचानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ तदेव निवर्त्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम्, तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्वसाध्यपक्षे परीहारः। सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नास्ति, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्॥

एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववद् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगतकार्यत्वमुपा-

---

प्रकाशः।

इत्यर्थः। उदासीनबुद्धेरिति कर्मधारयः। दुःखहेत्विति। दुःखहेतुश्चासौ कण्टकस्पर्शश्चेति विग्रहः। तस्य बुद्धेरित्यर्थः।

तत्रेति। बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये। तस्य—अनित्यप्रयत्नस्य। प्रयोजकत्वे वोदासीनबुद्धेर्निवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः। तदनेन प्रबन्धेन यो बुद्धिमत्पूर्वकमिति साध्यं प्रतिजानीते, तदनुकूलतया परिहृतम्। यदा तु सकर्तृकमिति प्रधानीभूतकृतिविषयाप्रधानीभूतबुद्धिमत्पूर्वकत्वं प्रतिज्ञायते, तदानीमनित्यप्रयत्नस्योपाधित्वशङ्काऽपि नास्तीत्याह बुद्धिमदिति।

ननु प्रधानीभूतकृतिपूर्वकत्वसाध्यपक्षे बुद्धिरप्रधानीभूता कुतः सिद्धयेत्? न हि यत्नात्तत्सिद्धिः, शरीरसम्बन्धे ज्ञानगतकार्यत्ववद् बुद्धिसम्बन्धेऽपि प्रयत्नगतकार्यत्वस्योपाधेः सुवचत्वात्, तथा च कृतिमात्रशाली कर्त्ता प्राप्त इत्यत आह—

एतेनेति। प्रयत्नानित्यत्वस्यानुपाधित्वेनेत्यर्थः। कार्यत्वादेकैकजन्यत्वं सिद्धयेत् त्रितयजन्यत्वमपि सिद्धयति। आर्थस्तु समाजः। अत एव—ज्ञानादित्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः, किन्त्वेकैकव्यतिरेकादिति व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतो-

प्रकाशिका।

मुक्तमिति तदर्थत्वे प्रयत्नाभानतो न स्यादिति प्रयत्नजनकपरेण उदासीनपदेन कर्मधारयसमासात्तदर्थलाभः स्यादित्यभिप्रेत्याह कर्मधारय इति। कर्मधारये बुद्धेर्हेतुत्वं पृथगेवोक्तमिति विषयस्य कारकत्वलाभायाह दुःखहेतुश्चासाविति। तदानीमनित्येति। यद्यपि विशिष्टाविशिष्टभेदादुपाध्युपाधिमद्भावः संभवत्येव, तथापि व्याप्यव्यापककोटौ निवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति मते विशिष्टस्य व्यापकताग्रहानुपपत्तेरुपाधित्वाभाव इति भावः। वस्तुतो हेतौ विपक्षबाधकादेव नायमुपाधिरिति स्मर्त्तव्यम्। प्रयत्नानित्यत्वस्येति। तथा च प्रयत्नादेव बुद्धिसिद्धिरिति भावः।

मकरन्दः।

ननूदासीनो निष्प्रयत्न इत्यनर्थान्तरम्, तथा च प्रयत्नाभावेऽपीति व्यर्थमत आह कारणानीति। प्रयत्नाभावलाभार्थमाह उदासीनबुद्धेरिति। पूर्वोक्तव्याख्यानेन तदलाभेऽपि प्रयत्नाजनकबुद्धेरिति कर्मधारयात्तदर्थपर्य्यवसाने तल्लाभ इत्यर्थः। पौनरुक्त्यभ्रमं निवारयति दुःखहेतुश्चेति। एतच्च कारकत्वद्योतनार्थम्। यदा त्विति। यदि कृतिजन्यत्वमेव साध्यमित्यर्थः। एवञ्च बुद्धिमत्पूर्वकत्वस्याप्राधान्यमनुपादानमेवेति बोध्यम्। यद्यपि विशिष्टाविशिष्टभेदादुपाधित्वं सम्भवति, तथापि व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव व्याप्तिग्राहकत्वमिति मते साध्यव्यापकत्वाग्रहादुपाधित्वमिति भावः। वस्तुतो हेतौ विपक्षबाधकसम्भवादत्र च तदभावान्न तथात्वमिति।

प्रयत्नानित्यत्वस्येति। तथा च प्रयत्नादेव बुद्धिसिद्धिरिति भावः। वस्तुतस्तु समूहालम्ब-

धिरिति निरस्तम् । यो हि बुद्धया शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिं बुद्धिनिवृत्त्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्, स एवं कदाचिदुपालभ्यः । वयं त्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिकारकप्रयोक्तारं कार्यादेवानुमिमाना नैवमास्कन्दनीयाः, तत्र तस्यानुपाधित्वात् । न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव मतिमपेक्षते । विषयलाभाऽर्थमप्यपेक्षणात् । ततः प्रयत्नाद् बुद्धिः, तन्निवृत्तेश्च प्रयत्ननिवृत्तिः सिद्धयत्येवेति विस्तृतमन्यत्र । कार्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य एव प्रयत्नो निवर्त्तते, न नित्यः । नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्त्तते, नानित्या । न हि तया तस्य विषयलाभसम्भवः । शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ सर्वानुपपत्तेः । शरीराजन्यत्ववच्चानित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः ।

प्रकाशः ।

विशिष्टसिद्धिः, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वात्—इत्यपास्तम्, **ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वस्यैव** साध्यत्वात्, तथैव व्याप्तेरिति भावः ।

तत्रेति । ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वे साध्ये इत्यर्थः । तस्य **प्रयत्नगतकार्यत्वस्येत्यर्थः** । किञ्च यदि प्रयत्नेन बुद्धिः स्वोत्पत्त्यर्थमेवापेक्ष्यते, तदा प्रयत्नगतकार्यत्वमेवोपाधिः स्यात्, न चैवम्, **प्रयत्नस्य निर्विषयकत्वेन** ज्ञानविषयेषु कार्यजनकमिति तदर्थं बुद्धयपेक्षा स्यादेवेत्याह, **न च प्रयत्न इति** । तथापि नित्या बुद्धिः कुतः सिद्धयतीत्याह नित्ये च प्रयत्न इति । **न हीति** । बुद्धयनित्यत्वे तद्धेतुशरीरात् प्राक् तदभावे शरीरोत्पत्तिरेव न स्यादिति कदाऽपि सा बुद्धिर्न जायेतेत्यर्थः । अनित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् क्षित्यादेरकर्तृकत्वे साध्ये शरीराजन्यत्ववद्व्यर्थविशेषणत्वमित्याह **शरीराजन्यत्ववदिति** ।

प्रकाशिका ।

वस्तुतो न प्रयत्नात्तत्सिद्धिरपि तु तत्समूहालम्बनरूपैवानुमितित्रितयगोचरेत्याह **कार्यत्वस्येति** । **ज्ञानाद्येकैकेति** । प्रत्येकव्याप्तिरिति भावः । **प्रयत्नगतेति** । बुद्धिजत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नजत्वं नोपाधिः, प्रयत्न एव साध्याव्यापकत्वात् प्रयत्नजत्वे च तन्नोपाधिः, सामान्ये विशेषस्यानुपाधित्वादिति भावः । **प्रयत्नस्य निर्विषयकत्वेनेति** । ज्ञानवत् स्वाभाविकसविषकत्वाभावेनेत्यर्थः । तथा च समानाधिकरणस्वाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेवेच्छाप्रयत्नविषयतेति ।

मकरन्दः ।

नरूपैवानुमितिर्न तु प्रयत्नात्तत्सिद्धिरित्येकदैव त्रितयजन्यत्वं सिद्धयतीत्याह **कार्यत्वादिति** । **ज्ञानाद्येकैकेति** । प्रत्येकव्याप्तिमिरिति शेषः ।

टिप्पणी ।

चिकीर्षा तत्कारणं या बुद्धिस्तद्व्यापकत्वमनित्यप्रयत्नस्येति शंकते **अनपेक्षेत्यादि** । ननु क्षित्यादौ बुद्धिपूर्वकत्वेन हेतुना शरीरपूर्वकत्वानुमाने यथा कार्यबुद्धिपूर्वकत्वमुपाधिर्मा प्रत्यभिधीयते, एवं भवत्पक्षेऽपि प्रयत्नेन बुद्धयनुमाने कार्यप्रयत्नस्योपाधित्वं स्यादित्याशंकामपाकरोति **एतेनेति** । तत्र हेतुमाह **यो हीति** । **बुद्धिनिवृत्त्येति** । तत्र व्यतिरेकव्याप्तौ प्रयत्नेन बुद्धिः साध्या तत्र जन्यप्रयत्नस्योपाधित्वमिति भावः । **वयं त्विति** । तथा च क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यनुमाने यदि जन्यप्रयत्नादिरुपाधिः स्यात् तदा उपाधेस्तस्याभावेन सकर्तृकत्वाभावोऽनुमीयेत, तत्र यदि क्षित्यादिकं सकर्तृकं न स्यात् कार्यमेव न स्यादिति प्रतिकूलतर्कस्य जागरूकत्वान्नोपाधिरिति भावः । **आत्मलाभः—उत्पत्तिः** । **विषयलाभार्थमिति** । मतिविषयविषयक एव भवति प्रयत्नोऽतस्तां विना प्रयत्नस्वरूपमेव न निष्पद्येतातोऽपि प्रयत्नस्य निरुपाधिकी बुद्धिव्याप्तिरित्यर्थः । **बुद्धिरिति** सिध्यत्येवेत्यन्वयः ।

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम् ।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम् ॥ ३ ॥

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। चेतनाचेतनव्यापारयोर्हेतुफलभावावधारणात्कारणान्तराभावे इव कर्त्रभावे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः, कर्त्तुरपि कारणत्वात् ।

यस्त्वाह—प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव, न त्वदृश्ययोः। प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात्, धूमाग्निवत्, कम्पमारुतवच्च। न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्यस्यापि, न हि शाखाकम्पो मातरिश्वन इति स्तिमितस्यापि स्यात्, किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव। तथेहापि शरीरवत एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं, नान्यस्येति ।

प्रकाश ।

तर्कापरिशुद्धिश्च यदि प्रतिकूलतर्काप्रतीघातस्तदा तेषां यदि ईश्वरः कर्त्ता स्याच्छरीरी स्यादित्यादीनां तर्काणामीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातेनाभासत्वान्न दूषणत्वमित्याह—**तर्काभासतयेति**। अथानुकूलतर्काभावरूपा सा ? तत्राह **अनुकूलस्त्विति**। कर्त्तुः कारणस्याभावे कार्यं न स्यादित्येवानुकूलस्तर्क इत्यर्थः ॥

ननु कर्त्रभावेऽपि कारणान्तरव्यापारात् कार्यं स्यादित्यत आह—**कारकव्यापारेति**। कारकान्तरव्यापारं प्रति चेतनव्यापारस्य हेतुत्वात् कर्त्रभावे सोऽपि न स्यादित्यर्थः। कारणान्तरव्यापारसत्त्वेऽपि कर्त्रभावे कार्यं न स्यात् यत्किञ्चित्कारणाभावस्य कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वादित्याह-**कारणान्तरेति**।

सौगतमाह **यस्त्विति** । कृतिमात्रकार्यमात्रयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः, त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वेनायोग्यकृतेर्व्यतिरेकाऽनिरूपणात्। यदि च कृतिमात्रेण व्याप्तिग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिः, तदा वह्निमात्रव्याप्यधूमाददृश्यजाठर्यादिवह्निरपि सिद्ध्येत्। शाखाकम्पे **चायोग्यस्यापि** स्तिमितवायोः कारणताग्रहश्च स्यादित्यर्थः।

प्रकाशिका ।

तदर्थतो तत्सिद्धिरिति भावः। न चैवं घटपटगोचरज्ञानेन पटेच्छसाधनतानवगाहिना जनितायां घटमात्रगोचरेच्छायां पटगोचरतापत्तिरिति वाच्यम्। तज्ज्ञानस्य घटांश एवेच्छाविषयतात्मकत्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धस्य फलबलकल्पनीयत्वादिति। **अयोग्यस्यापीति**। **अयोग्यत्वम्** = उद्भूतस्पर्शशून्य-

मकरन्दः ।

अयोग्यस्यापीति। उद्भूतस्पर्शवेगशून्यवायोरित्यर्थः। **आलोकात्मकस्येति**। आलोक-

टिप्पणी ।

प्रयत्नपूर्वकत्वसाधने कार्यबुद्धेरुपाधित्वं प्रतिक्षिपति कार्यबुद्धीति। **तर्काभासतयेति**। अन्येषाम् क्षित्यादिकं यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरजन्यं स्यात्, यदि बुद्धिमत्पूर्वकं स्यात् अनित्ययत्नजन्यं स्यात्, यदि नित्यप्रयत्नजन्यं स्यात् बुद्धीच्छाजन्यं न स्यात् ईश्वरो यदि कर्ता स्यात् शरीरी स्यादिति तर्काणामाभासत्वात् प्रतिकूलतर्केण या क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यनुमानेऽशुद्धिरीश्वरास्तित्वनिराकरणपोद्भाव्यते सा न दूषणम् तत्र हेतुमाह। मदीये त्वनुमाने क्षित्यादिकं सकर्तृकं न स्यात् कार्यमेव न स्यात् कार्यलोपः स्यात् इत्यनुकूलस्तर्को भूषणमस्तीत्यर्थः।

दृश्ययोरेव कार्यकारणभावो नादृश्ययोः यतोऽयं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम् 'तत्सत्त्वे तत्सत्त्वं तदभावे तदभाव' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अवधार्यते न चादृश्ययोरेतौ सम्भवत इति सौगतमतमाह **यस्त्विति**

तदसत् । प्रत्यक्षाऽनुपलम्भौ हि दृश्यविषयावुपायस्तदुत्पत्तिनिश्चये, न तु दृश्यतैव तत्रोपेया । किन्नाम दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम् । तदालीढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्वमेव तज्जातीयं तदुत्पत्तिमत्तया निश्चितं भवति । यथा स्पर्शरूपरसगन्धानामुत्तरोत्तरनिमित्ततायां तव, अस्माकञ्चातीन्द्रियसमवायादिसिद्धौ । न चेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवनयोरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिर्यदुदर्यस्तिमितसाधारणी सिद्धिः स्यादिति । तद्भवेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्यमिव भौमं स्पर्शवद्वेगवत्तञ्च विनाऽ-

---

प्रकाशः ।

कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिमात्रकार्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहोपायः, न तु पक्षधर्मतालभ्यविशेषयोरन्वयादिग्रहः, यथा वह्निधूमविशेषयोरन्वयादिना तत्सामान्ययोरपि व्याप्तिग्रहः, अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदादित्याह—**प्रत्यक्षानुपलम्भाविति** । अन्यथा पाकं प्रत्यालोकात्मकस्यैव वह्नेः कम्पं प्रति रूपवत एव दण्डादेः प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कारणत्वनिश्चयादनालोकात्मकजाठर्यदहनस्य निरस्तरूपस्य पवनस्य च कथं सिद्धिः स्यादित्याह **न चेदेवमिति** । उदाहृतयोः **पूर्वोक्तयोरित्यर्थः** । दहनपवनयोरनालोकनिरस्तरूपयोः कुतः सिद्धिरालोकरूपवतोरेव तदुत्पत्तिनिश्चये सतीति योजना । आलोकवत एव वह्नेर्धूमोत्पत्तिनिश्चये रूपवत एव हस्तादेर्लोष्टादौ कम्पनिश्चये सतीत्यर्थः । अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेः पवनमात्राच्च कम्पानुत्पत्तेस्तत्र

प्रकाशिका ।

त्वम् । **स्तिमितत्वं**=वेगशून्यत्वम् । **कृतिविशेषेति** । अतिप्रसक्तत्वेनाज्ञातस्यान्वयव्यतिरेकविषयवृत्तितया ज्ञायमानस्य व्यवच्छेदकत्वग्रह इति भावः । **आलोकात्मकस्येति** । आलोकवत इत्यर्थः । तथा च पाकेन जठर्यवन्हिसिद्धिः कम्पेन च पवनो नानुमीयेतेत्यर्थः । **पूर्वोक्तयोरिति** । यद्यपि पवनस्तिमित एव पूर्वमुक्तम्, स च न कम्पानुमेयः, तथापि च **कम्पमारुतवच्चेत्यनेन** कम्पजनकवायोरपि पूर्वोक्तत्वमिति भावः । दहनस्तु जठर्य एव बोध्यो न तु धूमाग्निवदित्यनेनोदाहृतः, अत एवोदाहृतयोरित्यस्य पूर्वोक्तयोरिति व्याख्या कृता, अन्यथा दृष्टान्तकृतयोरित्यर्थे धूमजनकाग्निलाभे प्रकृतासङ्गतेः । **पाकोत्पत्तिनिश्चय** इति प्रामाणिकः पाठः । क्वचिद् **धूमोत्पत्तिनिश्चय** इति पाठः, तत्र धूमपदं पाकपरम् । एवमूष्ममात्रादित्यत्राप्युष्मपदं वाष्पमात्रपरम् । क्वचित् पाठ एव तथा ।

मकरन्दः ।

वत इत्यर्थः । तथा च पाकेन जाठर्य्यवह्निः कम्पेन पवनो नानुमीयेतेत्यर्थः । **पूर्वोक्तयोरिति** । यद्यपि पवनः स्तिमित एव पूर्वोक्तः स च न कम्पानुमेयस्तथापि कम्पमारुतवच्चेत्यनेन कम्पजनकवायोरपि पूर्वोक्तत्वमिति भावः । दहनस्तु धूमाग्निवदित्यनेनोक्तो न बोध्यः, किन्तु जाठर्य्य एव । उदाहृतस्थल एवेति जाठर्यलाभात् पूर्वोक्तयोरित्यर्थ इति व्याख्यातमिति ध्येयम् । धूमोत्पत्तिनिश्चय इति पाठे धूमपदेनैव पाक उपलक्षितः । तस्यैव जाठर्य्यवह्निसाधकत्वादुपक्रान्तत्वाच्चेति । तेनापि जाठर्य्यवह्निसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।

उष्ममात्राच्चेति यदि पाठस्तदा उष्मपदं वायुपरमेवेति बोध्यम् । दोषान्तरमाह **प्रकृतादिति** ।

टिप्पणी ।

ति । कार्यतावच्छेदककोटौ कारणतावच्छेदककोटौ च दृश्यत्वमप्रवेश्यैव तेन तेन सामान्यरूपेण कार्यकारणभाव इत्याह **ननु दृश्यतैवेत्यादि** । **तदालीढस्य**—उक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नस्य ॥ २ ॥

ग्निमात्रात् पवनमात्राद्वा धूमकम्पौ स्याताम् , न त्वेवम् । नचैवं चेतनव्यभिचारोऽपि शक्याऽभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः।

तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्त्तारमतिपत्य कार्यं स्यात् स्वभावमेवातिपतेदिति कार्यविलोपप्रसङ्ग इति । एतच्च सर्वमात्मतत्त्वविवेके निपुणतरमुपवादितमिति नेह प्रतन्यते। एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धे न प्रतिबन्ध्यादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः। प्रतिबन्धसिद्धाविष्टापादनात्। तदसिद्धौ तत एव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति ।

ननु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे दोषः, सापेक्षे उपेक्षणीय एवास्त्विति बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव नगरदाहः। तन्न। स्थेमभाजो जगत एवाकारणत्वप्रसङ्गात्। ओमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक्।

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥

प्रकाशः।

दृश्यत्वमेव तन्त्रमिति न धूमाद्दृश्यवह्निसिद्धिर्न वा कम्पात् पवनमात्रस्यानुद्भूतस्पर्शस्य सिद्धिरित्याह **न त्विति**।

कारणत्वसिद्धावपि प्रकारान्तरेण कार्यलोपप्रसङ्गं वक्तुमाह **तदुत्पत्तेरिति**। ननूपाधिविधूननमेव कथमित्याह **एतच्चेति**। **प्रतिबन्ध्यादेरिति**। शशे पशुत्वाद् दृश्यशृङ्गवाधेऽप्यदृश्यशृङ्गसिद्धिरित्यादेरित्यर्थः। **प्रतिबन्धसिद्धाविति**। वस्तुतो विपक्षाबाधकाभावाद्व्याप्त्यभाव इत्यर्थः। **प्रकृतादर्थादर्थान्तरं** शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यं शृङ्गं विरोधाच्छङ्कितुमप्यशक्यं शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधश्चेति भावः। तत एव प्रतिबन्धासिद्धेरेवेत्यर्थः। अप्रसङ्ग इति शेषः शशशृङ्गादेरित्यर्थः। **दत्तमिति**। कार्यस्याहेतुकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तिरित्यादिनेत्यर्थः।

नन्वागमादेवेश्वरसिद्धौ तत्र न्यायप्रदर्शनं व्यर्थमित्यत आह **आर्षमिति**। तर्कानुसन्धानं विनाऽऽर्षधर्मोपदेशे तात्पर्यमेव निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः। **यद्वा** आगमाविरोधं न्यायमाह

प्रकाशिका।

शृङ्गत्वस्येति। यद्यपि शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्ववदात्मत्वस्यापि योग्योपाधिव्यङ्ग्यत्वनियमः, यदि तत् संसारिमात्रविश्रान्तं तदेदमपि योग्यशृङ्गनियतमिति नायोग्यप्रत्यक्षबाधः, तथापि विपक्षबाधकाभाव एव दूषणम् , शृङ्गस्य व्यतिरेकानिश्चये पशुत्वस्य केवलान्वयित्वस्वीकारे मीमांसकस्यापसिद्धान्तश्चेति भावः। **शेष इति**। तदसिद्धौ तत एवाप्रसङ्ग इति मूलपाठपक्षे पूरणमिदम्। क्वचित्तु तदसिद्धौ तत एव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति पाठः, तत्र च न पूरणापेक्षा। न त्वेतावतापि तर्कप्रदर्शनमुचितम् , न तु न्यायप्रदर्शनमित्यत आह **यद्वेति**। अनेन समानविषयताप्रतिपाद-

मकरन्दः।

शृङ्गत्वस्येति। यद्यपि शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्ववदात्मनोऽपि योग्योपाधिमत्त्वनियमः। यदि च तत्संसारिमात्रविश्रान्तं तदा तदपि योग्यशृङ्गविश्रान्तमिति अयोग्यस्य न बाधः प्रत्यक्षेणापि, तथापि विपक्षबाधकाभाव एव मूलम् , अन्यथा पशुत्वस्य केवलान्वयित्वापत्तेः, तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति भावः। नन्वेवमपि तर्कोपदर्शनमात्रमर्हं न तु न्यायोपदर्शनमित्यत आह **यद्वेति**। अनेनोभयोः समानविषयत्वप्रतिपादनात् विरोधमाह इत्यर्थः॥३॥ मूलोक्तस्य तस्य व्योमादौ

तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां विचारम्—

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात् । द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात् । चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात् । पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधानकारणत्वं, तौ हि लोकयात्रावहनाद् बाहू । षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि गतिशीलत्वात् पतत्रव्यपदेशाः-पतन्तीति । सन्धमति, सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । तेन संयोजयति समुत्पादयन्नित्यर्थः । द्यावा इत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति । स्मृतिरपि—अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते-इत्यादि । एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

आयोजनात् खल्वपि—

स्वातन्त्र्ये जडताहानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम् ।
हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्त्तन्ते अचेतनत्वाद् वास्यादिवत् । अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्य-

---

प्रकाशः ।

आर्षमिति । अस्मन्न्याये नागमविरोधोऽपि तु तत्संवादः, परोक्तन्याये तु नैवमित्याह **तमिममिति** । **व्यवहितेति** । व्यवहिताश्चेत्यनेन उपसर्गसंज्ञाविधानादिति भावः । **एतेन ब्रह्मादीति** । ब्रह्मादिशरीरमधिष्ठाय ईश्वर एव जगत् सृजतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

खल्वपीति निपातसमुदायः, उदाह्रियते-इत्यर्थे वर्त्तते, न समुच्चयार्थः । स, साध्यो विश्वविद्व्यय इत्यनेनान्वीयते इत्येके । साध्यते इत्यनुवर्त्तते इत्यन्ये । एवमग्रेऽपि ।

आ युज्यते संयुज्यतेऽन्योन्यं द्रव्यमनेनेत्यायोजनं द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकं **सर्गाद्यकालीन**परमाणुकर्मात्र विवक्षितम् । तद् यदि स्वप्रयत्नादेव तेषां स्यात्, तदा परमाणूनामचैतन्यानुपपत्तिरित्याह **स्वातन्त्र्ये इति** । यदि च प्रयत्ननिरपेक्षाददृष्टादेव तत् स्यात्, तदा द्व्यणुकादीनामपि तत एवोत्पादः स्यादिति हेत्वन्तरोच्छेद इत्याह **नादृष्टमिति** । चेतनव्यापारसहितात्तस्मादिति भावः । तथाच **सर्गाद्यकालीन**द्व्यणुकोत्पादकं कर्म स्वसमानकालीनप्रयत्नजन्यं कर्मत्वाच्चेष्टावदिति मानार्थः । विपक्षे किं बाधकमित्याह **हेत्वभाव इति** । हेतोश्चेतनव्यापारस्यान्यत्रोपलब्धस्याभावे क्रियारूपफलाभाव इत्यर्थः । ननु चेष्टारूपः क्रियाविशेषस्तथा, न तु क्रियामात्रमित्यत आह **विशेषस्त्विति** । चेष्टा हि भोक्तृगतप्रयत्नस्य प्रयोज्या, न तु प्रयत्नमात्रस्येत्यर्थः ।

तर्कोपकार्यं मानमाह **परमाण्वादयो हीति** । आयोजिता उत्पादितकर्माणः प्रवर्त्तन्ते कार्यमारभन्ते इत्यर्थः । **विशेषणीभूतकर्मपक्षत्वे पूर्वदर्शितानुमाने तात्पर्यम्** । विशेषस्त्विवस्यि-

प्रकाशिका ।

नादुभयोरागमानुरोधमाहेत्यर्थः ॥ ३ ॥ मूलोक्तानुमानस्य व्याप्यमादौ व्यभिचारादाह **सर्गाद्यका-**

मकरन्दः ।

व्यभिचारात्तत्रापरितुष्यन् स्वयं तर्कोपकार्य्यमानमाह **सर्गाद्यकालीनेति** । अत एवाह **विशेष-**

टिप्पणि ।

स्वातन्त्र्ये जडताहानिरित्यादि । आयोजनं (कर्मविशेषः) प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् मदीय-

त्वावधारणात्। क्रियाविशेषविश्रान्तोऽयमर्थो, न तु तन्मात्रगोचरः। चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत्। अथ केयं चेष्टा नाम?। यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगाऽसमवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमात्रकारणिकेति वा विवक्षितम्। तन्न। तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्। अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वम्। तन्न। विषभक्षणोद्बन्धनाद्यव्यापनाद् इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति चेत्। कर्त्तारं प्रत्यन्यं वा?। उभयथाऽपि परमाण्वादिक्रियासाधारण्यादविशेषः। भ्रान्तसमीहाया अतथाभूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च। शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेन्न। मृतशरीरक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः। जीवत इति चेन्न। नेत्रस्पन्दादेश्चेतनाधिष्ठा-

---

प्रकाशः।

निराकार्यं चेष्टात्वमुपाधिमाह **क्रियाविशेषेति**। **तस्यैवेति**। प्रयत्नवदात्मसंयोगाऽसमवायिकारणकत्वे हि परमाणुक्रियायां चेतनायोजितत्वमिति साध्यम्, तच्च नोपाधिः, **साधनव्यापकत्वादित्यर्थः**। **विषेति**। विषभक्षणादिक्रियाया अहितमरणादिप्रापकत्वादित्यर्थः। **इष्टेति**। विषभक्षणाद्यनुकूलक्रियाया अपि इच्छाविषयविषभक्षणादिप्रापकत्वमस्त्येव, इच्छां विना तत्र प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः। **उभयथाऽपीति**। परमाण्वादिक्रियायास्तत्कर्तुरीश्वरस्याऽस्मदादेश्चेच्छाविषयार्थहेतुत्वादित्यर्थः। तथाच साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति भावः।

साध्याव्यापकत्वमप्याह **भ्रान्तेति**। भ्रमप्रवृत्तस्पन्दस्येष्टरजताप्रापकत्वादनिष्टशुक्तयपरीहारकत्वाच्च तत्र साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। न च रजतत्वेनेच्छाविषयस्य शुक्तेः प्रापकत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। येन रूपेणेष्टं तद्रूप्येण प्राप्तेर्विवक्षितत्वादिति भावः। **मृतेति**। **वाय्वाऽऽदिना**।

प्रकाशिका।

लीनेति। अत एवाह **विशेषणीभूतेति**। अत एव चेष्टात्वस्योपाधित्वशङ्कापीति भावः। **साधनव्यापकत्वादीति**। प्रयत्नजन्यत्वञ्चेत्, तत् कर्ममात्रे तदा तदाश्रयसंयोगासमवायिकारणकत्वमपि तत्र यः स्पन्द इत्यादिव्याप्तेरिति भावः। **साध्याव्याप्तेरिति**। तन्मत इति शेषः। इदमपीत्युपलक्षणम् त्वन्मतेनेत्यपि द्रष्टव्यम् मन्मते तत्र साध्यसत्वात्। **त्वन्मत इति**। स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तक्रियार्थवत्त्वमेवोपाधिरित्यत्र दूषणमिदम्। यदि तु शरीरसमवायित्वस्य विशेषणमिदं तदा मूलोक्तान्योन्याश्रय एव दूषणम्। **ननु साक्षात्परम्परया वेति**। न समुच्चयः एकत्रोभयाधिष्ठानाभावात्। प्रत्येकगर्भसाध्ये च व्यभिचार इत्यत आह **प्रयत्नप्रतिबद्धपतनमिति**।

मकरन्दः।

णीभूतेति। अत एव चेष्टात्वस्योपाधित्वशङ्काऽपीति भावः। **साधनव्यापकत्वादिति**। न च कर्ममात्रस्य तत्प्रयत्नजन्यत्वेऽपि तत्संयोगसमवायिकारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। यः स्पन्द इत्यादिप्रागुक्तव्याप्तेस्तथात्वादिति भावः। मृतशरीरे क्रियैव कथमित्यत आह **वाय्वादिनेति**। तन्नोदनादिनेति भावः। इदमपीत्युपलक्षणं, त्वन्मतेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। मन्मते तत एव साध्यापत्तेरिष्टत्वात् त्वन्मत इति। यद्यपि सत्यन्तं शरीरगर्भोपाधिविशेषणमिति ज्वलनक्रियायां तदभावादत्रोक्तिसम्भवाभावस्तथापि तद्गर्भतायामिदं, तद्गर्भत्वेऽन्योन्याश्रय इति विकल्प्य दूषणे तात्पर्य्यम्।

ननु साक्षात् परम्परया वेति न समुच्चयः, एकत्रोभयथाऽधिष्ठानाभावात्, प्रत्येकगर्भसाध्ये च व्यभिचार इत्यत आह **प्रयत्नप्रतिबद्धपतन**मिति। एतेन मूले व्यर्थविशेषणमपि सूचितम्।

टिप्पणी।

व्यवहारवदित्यनेनाप्यनुमानेनेश्वरः सिध्यति, अत्रापि कार्यत्वादेव निरुपाधित्वम्।

नाभ्युपगमप्रसङ्गात् । स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयोगे सतीतिचेन्न । ज्वलनपवनादौ तथा भावाभ्युपगमापत्तेः । शरीरस्य स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तस्येति चेन्न । चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात् । सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेन्न । क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात् । भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वं यत इति चेत्, तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य । न चैतावतैव क्रियामात्रं प्रत्यचेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते । विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोधकत्वात् । अन्यथा सर्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम् ॥

एतेनाऽशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् ।

अत्राप्यागमसंवादः—

यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ इत्यादि ॥

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ । ईश्वरप्रेरणायामज्ञत्वमप्रयतमानत्वञ्च हेतू दर्शितौ परमाण्वादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रे चेष्टानिष्टोपलक्षणे । एतदेव सर्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते—मयेत्यादिना । न केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठाता, अपितु प्रतिरोधेऽपि । यो हि यत्र प्रभवति, स तस्य प्रेरणावद्धारणेऽपि समर्थः । यथाऽर्वाचीनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं तपामीत्यादिना ॥ ४ ॥

प्रकाशः ।

मृतशरीरक्रियायां **साध्याव्याप्तेरित्यर्थः** । एतच्च समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण । मृतेत्युपलक्षणं, जीवशरीरस्याऽपि वायुवशात् क्रियायां तथात्वमिति भावः । विषमव्याप्तोपाधिपक्षे तु शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वं मन्तव्यम् । **नेत्रेति** । इदमपि दूषणं समव्याप्तोपाधिपक्षे । विषमव्याप्ते तु करादिक्रियायां साध्याव्यापकम् । **स्पर्शवदिति** । नेत्रादिस्पन्दनन्तु स्पर्शवद्वायुनोदनजन्यमिति नोक्तदोष इत्यर्थः । **ज्वलनेति** । **त्वन्मते** ज्वलनादिक्रिया न प्रयत्नजन्या, किन्त्वदृष्टवदात्मसंयोगजन्येत्यतस्तत्रापि समव्याप्तोपाधिपक्षे साध्यापत्तिरित्यर्थः । **चेष्टयवेति** । चेष्टाश्रयः शरीरमिति लक्षणपक्षेऽन्योन्याऽऽश्रय इत्यर्थः । लक्षणान्तरे तु करादिक्रियायां साध्याव्याप्तिरिति भावः । **सामान्येति** । अतो नोक्तदोष इति भावः । तत्र मानमाह **यत इति** । **क्रियामात्रेणेति** । क्रियामात्रस्यैव मया प्रयत्नजन्यत्वानुमापकत्वाङ्गीकारादिति न तेनैषा जातिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । **विशेषस्येति** । क्रियाप्रयत्नयोः सामान्यतः कार्यकारणभावनिश्चये साध्याऽव्यापकत्वमावश्यकमिति भावः । यद्वा प्रयत्नवदात्मसंयोगजसंयोग एव साध्याव्यापकत्वमिति भावः ।

ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठिताः प्रवर्त्तन्ते शरीरेतरत्वादिति सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह—**एतेनेति** । शरीरेतरक्रियायाश्चेष्टात्वाभावाद्भोक्तृप्रयत्नजन्यत्वं निवर्त्तते, क्रियामात्रे तु प्रयत्नजन्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः । 'यदा स देव' इत्यादिपरकीयविचारे आगमविरोधप्रदर्शनम् । अध्यक्षेण

प्रकाशिका ।

तत्साध्येऽन्तर्भावयतीति सामान्योपादानेनायमपि विशेषः संगृहीत इति द्योतयतीत्यर्थः ।

धृतेः खल्वपि। क्षित्यादिब्रह्माऽण्डपर्यन्तं हि जगत् साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे सत्यऽपतनधर्मकत्वाद्वियति विहङ्गमशरीरवत् तत्संयुक्तद्रव्यवच्च। एतेनेन्द्राग्नियमादिलोकपालप्रतिपादका अप्यागमा व्याख्याताः। सर्वावेशनिबन्धनश्च सर्वतादात्म्यव्यवहारः–आत्मैवेदं सर्वमिति। यथैक एव मायावी अश्वो वराहो व्याघ्रो वानरः किन्नरो भिक्षुस्तापसो विप्र इत्यादि।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत्। तद्भावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि स्थितिं प्रति कारणत्वात्। कारणैकदेशस्य च कारणान्तरं प्रत्यनुपाधित्वात्, उपाधित्वे वा सर्वेषामकारणत्वप्रसङ्गात्। शरीरस्थितिरेवं नत्वन्यस्थिति रितिचेत्। न। प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात्, प्राङ्न्यायेनापास्तत्वाच्च। अत्राप्यागमः–'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इति। प्रशासनं–दण्डभूतः प्रयत्नः।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ इति स्मृतिः। अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं सर्वज्ञत्वादि च। परमत्वं सर्वोपास्यता। लोकत्रयमिति सर्वोपलक्षणम्। आवेशो ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोगः। भरणं धारणम्। अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्यत्वम्। ऐश्वर्यं संकल्पाप्रतिघातः इति। एतेन कूर्मादिविषया अप्यागमा व्याख्याताः।

प्रकाशः।

अधिष्ठात्रा प्रकृतिः परमाणुः। क्षित्यादीति। क्षित्यादिकं प्रयत्नप्रतिबद्धपतनं(१) गुरुत्वे सत्यपातित्वादित्यर्थः। विहगादिसंयुक्तद्रव्यान्तरेण व्यभिचारनिरासाय तत् साध्येऽन्तर्भावयति साक्षात् परम्परया वेति। तत्र दृष्टान्तमाह तत्संयुक्तेति। एतेन धारकप्रयत्नधृतत्वव्युत्पादनेन। व्याख्याताः, मुख्यार्थतयेति शेषः। नन्विन्द्रादिदेवताभेदप्रतिपादकागमस्य मुख्यार्थतायामभेदप्रतिपादकागमविरोध इत्यत आह सर्वावेशेति। आवेशो ज्ञानादिमत्संयोग इति वक्ष्यते। तद्भावेऽपीति। पतनप्रतिबन्धकसंयोगभेदः स्थितिः। अत एव वायुसंयोगादा-

प्रकाशिका।

तत्र दृष्टान्तमिति। तद्विशेषपुरस्कारेण सामान्यदृष्टान्तमित्यर्थः। शेष इति। तल्लोकधारकप्रयत्नाश्रयतया तेषां परस्परमन्त्राच्च भेदसिद्धावद्वैतनिरासे मुख्यार्था एवेन्द्रादिदेवताभेदप्रतिपादकागमा इत्यर्थः। आवेश इति। ज्ञानादिमता ईश्वरेण संयोगः सम्बन्धः साक्षात्परम्परासाधारणः यथाश्रुते व्यापकेऽव्याप्तेः। अत एवेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितिं प्रति प्रयत्नस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः। अदृष्टद्वाराऽस्मदादिनाश्यत्वेनार्थान्तरमित्यनुशयादाह स्वजनकेति। स्वजनकप्रयत्नेन समानका-

मकरन्दः।

मुख्यार्थतयेति शेष इति। धारकप्रयत्नात्तदाश्रयाच्च भेदसिद्धावद्वैतनिरासे इन्द्रादिदेवतानां परस्परभेदप्रतिपादकागमा मुख्यार्था एवेत्यर्थः। आवेश इति। ज्ञानादिमता ईश्वरेण संयोगः सम्बन्धः साक्षात्परम्परासाधारण इत्यर्थः। वक्ष्यते इति। यो लोकत्रयमाविश्येत्यत्रावेशपदव्याख्यानावसरे मूल एव। अत एवेति। प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन स्थितिं प्रति तद्धेतुत्वादेवेत्यर्थः। नन्वदृष्टद्वारा अस्मदादिनाश्यत्वेनार्थान्तरमित्यनुशयादाह स्वजनकेति। स्वजनकप्रयत्नेन समानकालीनं

---

(१) प्रयत्नप्रतिरुद्धेति प्रकाशिकाभिमतः पाठः।

संहरणात् खल्वपि। ब्रह्माण्डादिद्व्यणुकपर्यन्तं जगत् प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाश्यत्वात् पाट्यमानपटवत्। अत्राप्यागमः—

एष सर्वाणि भूतानि समभिव्याप्य मूर्त्तिभिः।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत्॥
सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं यान्ति मामिकीम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ इत्यादि।

एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः।

पदात् खल्वपि—

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत्॥ ५॥

प्रकाशः।

काशपत्रस्थितिवत् सा स्यादित्यपास्तम्। **अनुपाधित्वादिति**। साधनव्यापकत्वादित्यर्थः। प्राङ्न्यायेन, विशेषश्च विशेषवानिति न्यायेनेत्यर्थः। किमिदं शरीरत्वं यत्साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठितत्वे परमाणूनां प्रसज्ज्यते इत्यादिना वेत्यर्थः। धृत्यादेरित्यादिपदसंग्राह्यमाह **संहरणादिति**। **ब्रह्माण्डादीति**। ब्रह्माण्डादिकं स्वजमकप्रयत्नसमानकालीनचरमकारणनाशप्रतियोगीति साध्यार्थः। **सर्वभूतानीति**। परमाणुमात्रावशिष्टानीत्यर्थः।

ननु नाशविशेष एव प्रयत्नपूर्वकोऽन्यस्त्वन्यथाऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य वृत्तसमाधानं कुर्वाण एव ग्रन्थलाघवाय वर्त्तिष्यमाणेऽप्यतिदिशति—

कार्यत्वादिति। यथा धृतिविनाशयोः कार्यकारणभावो विपक्षे बाधको निरुपाधित्वग्राहकः। तथा पदस्याऽपि स एव तद्ग्राहक इत्यर्थः। न चादिमत्त्वमुपाधिः। प्रलये विच्छेदादनादित्वाभावेन साधनव्यापकत्वादित्याह **विच्छेदेनेति**। प्रत्ययादिहेतुष्वपि पूर्ववत् कार्यकारणभाव एव विपक्षबाधक इत्यर्थः।

प्रकाशिका।

लीनं चरमकारणं यस्यैवंभूतो योः नाशः तत्प्रतीयोगीत्यर्थः। स्वपदं ध्वंसपरं, साध्यप्रसिद्धिश्चास्मदादिप्रयत्ने, तन्नाशचरमकारणस्य तद्गोचरसाक्षात्कारस्य विषयीभूतप्रयत्नसमानकालत्वात् तस्य च प्रयत्नस्य प्रतियोगितया नाशकारणत्वात् संसारिप्रयत्नसमानकालीनं कालादिकमादायार्थान्तरं तत्प्रयत्नस्यापि अदृष्टद्वारा नाशकत्वादिति। **चरमेति**। कालादिसमानकालीनं चरमकारणमादायार्थान्तरमिति **प्रयत्नेति**। उदासीनप्रयन्तसिद्धावप्रयोजकत्वमिति **जनकेति**। पाठादिश्च पक्षसम एवेति

मकरन्दः।

चरमकारणं यस्य नाशस्य तत्प्रतियोगीत्यर्थः। अदृष्टद्वारकप्रयत्नस्यापि कालादिकारणसमानकालीनतयाऽर्थान्तरतादवस्थ्यमत उक्तं **चरमेति**। कालीनादिसमानकालीनत्वमादायार्थान्तरस्वमत आह **प्रयत्नेति**। उदासीनप्रयत्नसिद्ध्याऽर्थान्तरमत उक्तं **स्वजनकेति**। केचित्तु उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वमिति विपक्षबाधकसूचनाय तदित्याहुः। स्वपदं चरमकारणपरं ध्वंसपरं वा। न चैवं

टिप्पणी

ननु व्यवहारस्यानादित्वात्पूर्वपूर्वकुलालादिप्रयुक्त एव सर्वो व्यवहारः सेत्स्यतीति किमीश्वरेणेत्यत आह **विच्छेदेनेति**। प्रलये विच्छेदेन व्यवहारस्य नानादित्वम्। एवं वक्ष्यमाणवेदजन्यधीप्रामाण्यरूपप्रत्ययादिहेतोः आदिपदग्राह्यवक्ष्यमाणश्रुतिसंख्याविशेषयोरपि पूर्ववत् कार्यत्वादेव निरुपाधित्वम्, अनुकूलतर्कवत्त्वं बोध्यम्।

पदशब्देनात्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहार एवोच्यते। अतोऽपीश्वरसिद्धिः। तथाहि—यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दाऽऽदीनां, वाग्व्यवहारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्क्रमव्यवहारश्च बालानां, स सर्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तो व्यवहारत्वात् निपुणतरशिल्पिनिर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रादिपदवत्, पत्राक्षरवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमवच्चेति।

आदिमान् व्यवहार एवम्, अयन्त्वनादिरन्यथाऽपि भविष्यतीति चेन्न। तदसिद्धेः। आदिमत्तामेव साधयितुमयमारम्भः। न चैवं संसारस्यानादित्वभङ्गप्रसङ्गः। तथापि तस्याविरोधात्। न हि चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति, तदनादित्वे वा न चैत्रादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति। अस्त्वर्वाग्दर्शी कश्चिदेवात्र मूलमिति चेन्न। तेनाऽशक्यत्वात्, कल्पादावादर्शाभासस्याप्यसिद्धेः। साधितौ च सर्गप्रलयौ।

ननु व्यवहारयितृवृद्धः शरीरी समधिगतो, न च ईश्वरस्तथा, तत्कथमेवं स्यात्। न। शरीरान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिनि कार्ये तस्यापि तद्वत्त्वात्। गृह्णाति हि ईश्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तरान्तरा, दर्शयति च विभूतिमिति। अत्राप्यागमः—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।

तथा,

यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्॥ इति॥

एतेन 'नमः कुलालेभ्य कर्मारेभ्य' इत्यादि यजूंषि बोद्धव्यानि।

प्रकाशः।

व्यक्तवाचो मनुष्याः। **स्वतन्त्रेति**। तज्जातीयव्यवहारानुपजीवित्वं पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम्। साध्येषु क्रमेण दृष्टान्ताः—**निपुणेत्यादि**। **आदिमानिति**। सादिव्यवहारत्वमुपाधिरित्यर्थः। **अन्यथाऽपीति**। स्वतन्त्रपुरुषं विनाऽपीत्यर्थः। **तथापीति**। पूर्वपूर्वसर्गेऽपि तज्जातीयव्यवहारस्येश्वरपूर्वकत्वादित्यनादित्वं न विरुद्ध्यते इत्यर्थः। इदानीन्तनापूर्वव्यवहारस्य सादित्वेऽपि न भवस्यानादित्वं हीयते इत्याह **न हीति**। तदनादित्वे इत्यत्रापि न हीत्यनुषज्ज्यते। **आदर्शेति**। यद्व्यवहारं दृष्ट्वा व्यवह्रियते, सोऽपि नास्तीत्यर्थः। **शरीरान्वयेति**। ईश्वरस्यादृष्टाभावेऽपि तच्छरीरसाध्यहेतुकास्मदादिभोगसम्पादकाऽदृष्टादेवेश्वरस्य शरीरोत्पत्तिरिति भावः। **पिताऽहमस्येति**। अस्य जगतोऽहमेव पित्रादिरित्यर्थः। **यदि ह्यहमिति**। यदि ह्यहं न वर्त्तेयं तदा लोक्यन्ते इति लोकाः प्रामाणिकव्यवहारा उत्सीदेयुरिति व्यवहितेनान्वयः। अत्र हेतुः—**मम वर्त्मेति**। एतेन—घटादिव्यवहारस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वव्युत्पादनेन। कुलालादिदेहवत ईश्वरस्य तथाभावादित्यर्थः।

प्रकाशिका।

न तेन व्यभिचारः। पित्रादिरिति। व्यवहारपितृत्वादिति भावः। मूले कारणपदं व्यर्थं अदृष्टादिजत्व-

मकरन्दः।

साध्याप्रसिद्धिः, अस्मदादिप्रयत्नस्यैव दृष्टान्तत्वात्। तन्नाशचरमकारणस्य स्वविषयकसाक्षात्कारस्य स्वजनकप्रयत्नेन विषयीभूतेन समानकालत्वात्। यत्नध्वंसकारणयत्नसमानकालीनस्वसाक्षात्कारहेतुकनाशप्रतियोगित्वाच्च। पटादिश्च पक्षसम इति न तेषु व्यभिचारः।

पित्रादिरिति। व्यवहारयितृत्वादिति भावः। ननु मूले कारणपदवैयर्थ्यं, अदृष्टादिजन्यत्वमा-

प्रत्ययोऽपि। प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयप्रामाण्यमुच्यते। तथाच प्रयोगः–आगमसंप्रदायोऽयं कारणगुणपूर्वकः प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत्। न हि प्रामाण्यप्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः। न चाऽसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः। न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम्। न च नेदं प्रमाणं, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम्। न चासर्वज्ञो धर्माधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति। न चासर्वज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत्।

श्रुतेः खल्वपि। तथाहि–सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात्। यत् पुनर्न सर्वज्ञप्रणीतं, नाऽसौ वेदो यथेतरवाक्यम्।

प्रकाशः।

प्रत्ययपदं समाश्वासशक्तं तत्सम्बन्धि तद्विषयं प्रामाण्यं लक्षयतीत्याह—

प्रत्ययशब्देनेति। तथा चेति। आगमस्य सम्प्रदायः प्रवाहः **प्रमात्वप्रयोजक**वाक्यार्थप्रमाणरूपगुणजन्यो **यथार्थ**चिख्यापयिषादिवक्तृगुणजन्यो वा प्रमाणशब्दत्वात् लौकिकप्रमाणशब्दवदित्यर्थः। लक्षणावीजं सम्बन्धमाह **न हीति।** न च प्रमाणत्वमसिद्धं, प्रामाण्याज्ञाने पारलौकिके कर्मणि वेदबोधिते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याह। **न चेति।** तथापि तेन वक्तृगुणपूर्वकेणैव भाव्यमित्यसिद्धमित्यत आह **न च स्वत इति।** तथापि वक्तुः सार्वज्ञ्यं कुतः सिद्धयतीत्याह **न चेति। तथाहीति।** यद्यपि परैः सर्वज्ञानङ्गीकारात्तत्प्रणीतत्वं परं प्रत्यसिद्धं, **तथाप्यात्म**त्वमसंसारिवृत्ति जातित्वात् पटत्ववत्। स चासंसारी किञ्चिद्वाक्यप्रणेता पुरुषत्वादिति साध्यप्रसिद्धौ, वेदा असंसारिपुरुषप्रणीता इति साध्यम्। **न चास्मदाद्यु**चरिते वेदे व्यभिचारः।

प्रकाशिका।

मादायार्थान्तरं मनसि अभिचारश्चेत्यन्यथा माचष्टे **प्रमात्वप्रयोजकेति।** एतच्च विपक्षवाधकसूचनाय न साध्यप्रविष्टमत एवाग्रिमसाध्ये तन्नोपात्तम्। अध्यापकादिप्रमामादायार्थान्तरमिति साध्यान्तरमाह **यथार्थेति।** न चात्रापि तद्दोषतादवस्थ्यं वक्तृपदस्य स्वतन्त्रवक्तृपरत्वात्। तथाप्यात्मत्वमिति। न च सुखसमवायिकरणतावच्छेदकजातौ व्यभिचारः। नित्यस्येत्यादिव्याप्तेरनभ्युपगमेन तस्यात्रैव पक्षत्वात्। न चाप्रयोजकत्वमन्यथा सुखित्वमसंसारिवृत्तिसुखित्वव्यापकत्वादित्यपि स्यादिति वाच्यम्। ईश्वरप्रतिपादकागमस्यात्र विपक्षवाधकत्वात् तत्र च तदभावादिति भावः। **न चास्मदादीति।** तत्प्रणीतत्वं तत्कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यत्वमित्याशयेन व्यभिचारोद्भावनमिदम्, अन्यथास्म-

मकरन्दः।

दायार्थान्तरं, मनसि व्यभिचारश्चेत्यन्यथा व्याचष्टे **प्रमात्वप्रयोजके**ति। एतच्च विपक्षवाधकसूचनाय, न तु साध्ये प्रविष्टम्, अत एवाग्रिमसाध्ये नोपात्तम्। अध्यापकत्वमादायार्थान्तरमित्यरुचेराह **यथार्थे**ति। न चात्रापि दोषतादवस्थ्यम्, अस्मदादेरनुवक्तृतया वक्तृत्वाभावात्, स्वतन्त्रवक्तृपरत्वाद्वा।

न चाप्रयोजकत्वम्, अन्यथा दुःखित्वमसंसारिवृत्ति धर्म्मत्वादित्यादिकमपि स्यादिति वाच्यम्। ईश्वरप्रतिपादकागमादेर्विपक्षबाधकस्य सत्त्वात्तत्र च तदभावात्। **न चास्मदादीति।** ननु तस्य पक्षत्वात् पक्षसमत्वाद्वा कथं तत्र व्यभिचारः, अन्यथा वेदज्ञानाजन्येत्यादिसिद्धान्ते का गतिः, यदि चाजन्यज्ञानमादाय तत्र साध्यसत्त्वमिति व्यतिरेकित्वमविकलं, तदाश्रयपुरुषमादाय प्रकृतेऽपि तथेति तुल्यमिति चेत्। न। असंसारिपुरुषप्रणीतत्वं तत्कण्ठताल्वाद्युच्चरितत्वमभिप्रेत्य व्यभिचारदर्शनात्। एतदभिप्रायेणैव मूले मन्वादिवाक्ये व्यभिचारोद्भावनम्, अन्यथा

ननु किमिदं वेदत्वं नाम ? वाक्यत्वस्यादृष्टविषयवाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात्, अदृष्टविषयप्रमाणवाक्यत्वस्य चासिद्धेः, मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाच्चेति चेन्न। अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात्। न ह्यस्मदादीनां प्रत्यक्षादि मूलम्। भ्रमविप्रलिप्से, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम्। नापि परम्परैव मूलं, महाप्रलये विच्छेदादित्युक्तम्।

प्रकाशः।

वेदज्ञानाजन्यज्ञानजन्यत्वस्य साध्यत्वादिति भावः। **विरुद्धत्वादिति**। प्रतारकवाक्यस्याप्यदृष्टविषयत्वादित्यर्थः। **मन्वदीति**। मन्वादिवाक्यस्याप्यदृष्टविषयप्रमाणत्वादित्यर्थः। **अनुपलभ्यमानेति**। मन्वादिवाक्ये च वेदस्यैव मूलान्तरस्योपलभ्यमानत्वादित्यर्थः॥

ननु वाक्यत्वमसिद्धम्, समुदायस्याप्रतिपादिकत्वात्। **न च शाखासमुदायो वेदः।**

प्रकाशिका।

दुचरितवेदस्य पक्षसमत्वेन तदनुपपत्तेः एतदभिप्रायेणैव मूले मन्वादिवाक्ये व्यभिचारोद्भावनं **वेदज्ञानाजन्येति**। वेदज्ञानेतिविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय अन्यथा अस्मदाद्युच्चरितवेदस्यापि पक्षसमत्वान्न तेन व्यभिचार इति भावः। न चैवं वेदत्वघटकीभूतशब्दत्वस्यैव हेतुत्वमिति व्यर्थविशेषणतेति वाच्यम्। व्यतिरेकव्याप्तावखण्डाभावतया तदभावात्। न चैवं व्यतिरेकव्याप्तौ नीलधूमादित्यपि हेतुः स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात् अन्वयव्याप्तावेव तस्य हेत्वाभासत्वात्। विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं वाक्यत्वं पदधर्म्मः समुदाये नास्तीत्याशङ्कते **ननु वाक्यत्वमिति**। ननु समुदितानि पदान्येव समुदायः तत्र च प्रतिपादकत्वमस्त्येव, अन्यथा वाक्यत्वमप्रसिद्धमेव स्यात्, प्रत्येकपदस्य वाक्यत्वाभावात्, समुदायस्य चाप्रतिपादकत्वात्। किञ्चैवं प्रमाणत्वस्य प्रतिपादकत्वविशेषतया तद्गर्भसिद्धान्तलक्षणमपि वेदस्यायुक्तं स्यादित्यरुचेः पक्षतावच्छेदकविकल्पमाह

मकरन्दः।

तस्यापि सर्वज्ञप्रणीतत्वेन तदभावात्। अन्यथा तु चिन्त्यम्। **वेदज्ञानाजन्येति**। अप्रसिद्धिवारणाय वेदज्ञानेति विशेषणम्। अस्मदाद्युच्चरितवेदस्यापि पक्षत्वादजन्यज्ञानमादाय साध्यसत्त्वात्तत्र न व्यभिचारः। न चैवं वेदत्वहेतुविवेचने व्यर्थविशेषणत्वम्। अखण्डाभावतया व्याप्तिग्रहे तदभावात्। वस्तुतस्तथा सति व्यतिरेकिणि व्यर्थविशेषणत्वं नोद्भाव्येत। न चेष्टापत्तिः, कथकसम्प्रदायविरोधात्। नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापत्तेः। यदि च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति पूर्वास्वरसादेवान्वयतो वेति **कल्पान्तरमिति**। **समुदायस्येति**। पदवाक्यसमुदायविशेषो वेदः पक्षः, तत्र विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वरूपस्य वाक्यत्वस्य समुदाये विरहादसिद्धिरित्यर्थः। ननु समुदितानि पदान्येव समुदायः, अतिरिक्तस्यानभ्युपगमात्। तत्र च प्रतिपादकत्वसत्त्वाद्वाक्यत्वमप्रत्यूहमेव। अन्यथा वाक्यत्वमप्रसिद्धमेव स्यात्। प्रत्येकपदे वाक्यत्वाभावात्। समुदायस्याप्रतिपादकत्वात्। यदि च नैवं, तदा प्रमाणत्वस्यापि प्रतिपादकगर्भतया तद्गर्भसिद्धान्तलक्षणमपि भज्येतेति चिन्त्यम्। **शब्दतदुपजीवीति** शब्दप्रकाशे विप्रपञ्चितम्। स्मृत्यादाविति। आद्यस्मृत्यादावित्यर्थः। एतदपि तज्जातीयत्वस्याभेद-

टिप्पणी।

महाप्रलय इति। अत्राखिलकार्यद्रव्यध्वंसाधारः कालो महाप्रलयो बोध्यः, अयमपि तत्तत्खण्डप्रलयापेक्षया महाप्रलय उच्यते, निखिलभावकार्यध्वंसाधारः कालो मुख्यो, महाप्रलयस्तु नात्राभिप्रेतः तदनन्तरं सृष्टेरेवाभावात्, स हि क्रमशः सर्वेषु जीवेषु मुक्तेषु भवति तदनन्तरं कस्यचिदप्यदृष्टादिरूपकारणाभावान्न भवति सृष्टिरित्यवगन्तव्यम्।

अन्वयतो वा । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वाद्, अस्मदादिवाक्यवत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति चेन्न । असिद्धेः ।

अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते ॥

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्, इति स्मृतेः । तस्माद्, 'यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिश्रुतिपाठकस्मृतेश्च ।

प्रकाशः ।

तस्य वेदनिरूप्यत्वात् । नापि महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहाराद्वेदत्वं जातिः । देवदत्तीयत्वानुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः सङ्करप्रसङ्गात् । नापि स्वर्गकामादिशब्दः । स्मृत्यादौ तथात्वात् ।

उच्यते । शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयाऽर्थकत्वे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् । वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकत्वात् । स्मृत्यादीनां वेदसमानार्थत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् । वेदादर्थं प्रतीत्य तत्प्रणयनात् ।

वाक्यादिति सङ्गृहीतं हेतुं व्याचष्टे । अन्वयतो वेति । ननु किं पौरुषेयत्वम् ? । न तदर्थधीजन्यत्वं, तदुच्चारणधीजन्यत्वं वा । अध्यापकतदुभयजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् । नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम् । इदानीं पठ्यमाने वेदे तदभावात् । न च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं साध्यम् । आद्यस्मृत्यादौ व्यभिचारात् । तज्जातीयस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वाभावात् । नाप्यर्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वम् । अर्थज्ञानवताऽध्यापकेन सिद्धसाधनात् ।

अत्राहुः—सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वं पौरुषेयत्वम् । आद्यस्मृतावपि तज्जातीयत्वान्न व्यभिचारः । यद्वा वेदत्वं सजातीयोच्चारणनपेक्षोच्चरितवृत्ति प्रमाणत्वावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात् । स्मृतित्ववत् ।

यज्ञादिति । यज्ञो विष्णुः । ननु वेदे कर्तृस्मरणमर्थवादतया न मानम्, कार्यान्वितज्ञानज-

प्रकाशिका ।

न च शाखासमुदाय इति । स्मृत्यादाविति । आद्यस्मृत्यादावित्यर्थः । एतदपि तज्जातीयत्वस्य भेदगर्भत्वविवक्षायामन्यथा सिद्धान्तेऽप्यसङ्गतेः । वस्तुत उच्चारणानपेक्षोच्चारणकर्तृत्वमेव स्यात-न्त्र्यमिति पूर्वपक्षिणः तात्पर्यमिति स्मृतिमात्र एतदभाव इति यथाश्रुत एव ग्रन्थः । अत एव सजातीयपदप्रक्षेपेण सिद्धान्त इति बोध्यम् । प्रमाणतावच्छेदकेति । न चावच्छेदकत्वं यन्नतिरिक्तवृत्तित्वं तदेदादीन्तनवेदत्वे व्यभिचारः, यदि चान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तदासिद्धिरिति वाच्यम् ।

मकरन्दः ।

गर्भत्वविवक्षायामन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेरिति ध्येयम् । प्रमाणतावच्छेदकेति । न चावच्छेदकत्वं यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तदाऽसिद्धिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रञ्चेत्तदा पठ्यमानवेदत्वादौ व्यभिचार इति वाच्यम् । स्वसमानानुपूर्वीकसकलवाक्यवृत्तिधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । न च विशेष्यभागस्यैव व्याप्यत्वं तावन्मात्रञ्च स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम् । अखण्डाभाववदखण्डोपाधौ न व्यर्थत्वमिति मतेनोक्तत्वात् । यन्निष्ठा यन्निरूपितेति न्यायात् । अत एव प्रमेयत्वादेः शास्त्रे हेतुत्वेनाभिधानं प्रयोजनाभावान्नान्यत्र विशेषणप्रक्षेपः । अन्यथा अखण्डाभावे का गतिः । तत्रापि प्रतियोगिकोटावनेकविशेषणप्रक्षेपसंभवात् । अत एव भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वादित्यत्र भोगाधिकरणपदं सार्थकम् । यत्तु व्याप्त्याश्रयसंकोचकविशेषणस्य व्यर्थत्वं यथा नीलधूमे, न तु विकाशकस्य, यन्निष्ठा यन्निरूपिता इति न्यायेन तद्विशेषणं विना

अर्थवादमात्रमिदमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थत्वात् । तथा चास्मरणे कालिदासादेरस्मरणात् । एवञ्च कुमारसम्भवादेरकर्तृकत्वप्रसङ्गः । अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः ।

प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेन्न । प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः ।

प्रकाशः ।

नकस्यैव पदस्य शक्तिग्रहादित्याह अर्थवादेति । 'आदित्यो वै यूप' इत्यादेरर्थवादस्य मुख्यार्थत्वे बाधकादप्रमाणत्वात्, स्तुतिपरत्वेऽपि प्रकृते बाधकानां निरासादविध्यर्थस्याऽपि मुख्यार्थत्वमेव । अन्यथा यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादेरपि स्वाऽर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । कालिदासस्मरणेऽपि विध्यभावात् तत्काव्यस्याप्यकर्तृकत्वप्रसङ्गात् ।

सकर्तृकत्वे वा तत्रैवायं हेतुरनैकान्त इत्याह कर्त्तृस्मरणस्येति ।

प्रमाणान्तरेति । वेदा न पौरुषेयाः प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा मन्वादिवाक्यमित्यर्थः । यदि वेदप्रणेतृप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं हेतुः, तदा तत्प्रणेतुरीश्वरस्य प्रत्यक्षगोचरत्वादसिद्धिः । अथ यस्य कस्यापि प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं, तदाऽनैकान्तिकमित्याह

प्रकाशिका ।

समानानुपूर्वीकसकलवाक्यवृत्तिधर्म्मत्वस्य हेतुत्वात् । न च विशेषमात्रमेव व्याप्यमिति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणानुपूर्वीसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्याखण्डाभावस्य हेतुत्वात् । अत एव भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्तिसकलभोगाधिकरणवृत्तित्वादित्यत्रापि भोगसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वहेतुरित्यन्यत्र विस्तरः । आकस्मिकमहेतुकं न च तत्र बीजसम्भव

मकरन्दः ।

तन्निष्ठव्याप्तेरग्रहात् । प्रकृते च विशेष्यभागस्य न्यूनवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकवृत्तित्वमिति तस्य विकाशकत्वमिति । तत् प्रमादविजृम्भितम् । व्याप्याश्रयस्यैवंविकाशेऽपि व्याप्त्याश्रयविकाशाभावात् तद्घटितोपाधेरेकत्वात् ।

न च व्याप्याश्रयविकाशस्यापि न व्यर्थत्वं, तत्र यन्निष्ठेत्यादिन्यायस्याप्यसम्भवेन मानाभावादिति । अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वादावपि व्यर्थविशेषणत्वं न स्यात् । आलोकादिपदस्यायोगोलकादिव्याप्याश्रयविकाशत्वात् ।

आकस्मिकञ्च तत्र बीजञ्चेति व्याहतमत आह दृष्टेति ।

टिप्पणी ।

अर्थवादमात्रमिति । अर्थवादस्त्रिवा भवति गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्च, तदुक्तम्—विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति । तत्र प्रमाणान्तरविरोधे गुणवादः, यथाऽऽदित्यो यूप इत्यादिः, प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः, यथाऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिः, प्रमाणान्तरेण प्राप्तिविरोधयोरभावे भूतार्थवादः, यथा इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादि ।

प्रणेतारमिति । प्रणेतृप्रमाणान्तरागोचरार्थकत्वस्य हेतुत्वं न संभवति अपौरुषेयत्वं साधयतां भवतां मीमांसकानां मते वेदे पक्षे प्रणेतृघटितहेतोरभावादित्यर्थः । यत्किंचित्पुरुषीयप्रमाणान्तरगोचरार्थकत्वस्य हेतुत्वं दूषयति अन्यं प्रतीति ।

अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वात् । आकस्मिकस्मितबीजसुखानुस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात् ।

वक्तैव प्रकृते न सम्भवति । हेत्वभावे फलाभावात् । चक्षुरादीनां तत्रासामर्थ्यात् । अस्मदादीन्द्रियवत् । मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । न । चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्चनात् । नित्यनिराकरणे चासामर्थ्यात् ।

परमाण्वादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः तत्सामग्रीरहितत्वादिति चेन्न । द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः । अन्यं प्रति सिद्धसाधनात् ।

तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम् । अप्रयोजकत्वात् । प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम् । न । सुगताद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेन्न । प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम् । अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्रयत्नौ स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्याऽपौरुषेयत्वप्र-

प्रकाशः ।

प्रणेतारमिति । अनैकान्तिकत्वं स्पष्टयति **आकस्मिके**ति । दृष्टकारणोपहारं विना जातस्मितस्य यद्बीजं सुखानुस्मृतिरूपं कारणं तस्येत्यर्थः । सर्वज्ञो वेदवक्ता न सम्भावनाऽऽस्पदम्, वाक्यार्थज्ञानसामग्रीरहितत्वादित्याह **वक्तैवे**ति । ईश्वरो नातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषत्वात्, तज्ज्ञानं वा नातीन्द्रियविषयं ज्ञानत्वात्, तदिन्द्रियं वा नातीन्द्रियार्थग्राहि इन्द्रियत्वात्, तन्मनो वा नातीन्द्रिये प्रवर्त्तते मनस्त्वादित्यादयः प्रयोगाः प्रागेव निरस्ता इत्याह **चेतनस्ये**ति । अपि च सामग्र्यभावात् कार्यज्ञानाभावेऽपि अकार्यं ज्ञानं न निवर्त्तते इत्याह **नित्ये**ति । उपाधिं शङ्कते **प्रमाणान्तरे**ति । अत्र साध्याव्यापकत्वमाह **सुगते**ति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादुपाधित्वं स्यादित्याह **प्रमाणे**ति । **प्रणेत्रि**ति । **साध्यादभिन्नत्वे** साध्याव्यापकत्वाद् भेदनिवन्धनत्वाच्च व्याप्यव्यापकभावस्येत्यर्थः । प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वेन **शब्दे**तरप्रमाणगोचरार्थत्वं विवक्षितं, मानान्तरगोचरार्थत्वं वा, मूलभूतमानान्तरगोचरार्थत्वं वा ? । आद्ये **मन्वादी**ति । द्वितीय-

प्रकाशिका ।

इत्यत आह **दृष्टकारणे**ति । **साध्यादभिन्नत्व इ**ति । यद्यपि नात्राभेद उपाधिभेदात् किञ्चापौरुषेयत्वस्य सुगतागमवृत्तित्वादुक्तोपाधेश्च तदवृत्तित्वात् सर्वथाभेद एव, तथापि साध्यसिद्धिपर्यवसितसिद्धिकत्वाद् वह्न्यादिसामग्रीवदुत्सर्गतोऽस्यानुपाधित्वमित्यत्र तात्पर्यम् । **शब्देतरे**ति । शब्दतदुप-

मकरन्दः ।

साध्यादभिन्नत्वे इति । यद्यप्यत्र नाभेदः, उपाधिभेदस्य स्फुटत्वात्, किञ्च पौरुषेयत्वस्य सुगतागमादावपि सत्त्वादन्यथा वाक्यत्वस्य तत्र व्यभिचारापत्तेरिदञ्च तद्यात्रमिति सर्वथा भेद एव, तथाप्येतदस्वरसादेव दोषान्तरदानमिति ब्रूमः । अन्यथा तु चिन्त्यम् ।

शब्देतरेति । शब्दतदुपजीविप्रमाणेतरप्रमाणगोचरार्थत्वमित्यर्थः ।

टिप्पणी

परमाण्वादय इत्यादि । अत्रास्मत्सिद्धान्ते परमाण्वादीनामपीश्वरादिप्रत्यक्षविषयतया सामान्यतः प्रत्यक्षविषयत्वाभावस्याप्रसिद्ध्या तेन रूपेण साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिः स्यादतो यत्किंचित्प्रत्यक्षविषयत्वाभावः साधनीयः, तथाच यत्किञ्चित्पदेनेश्वरग्रहणे परमाण्वादावीश्वरप्रत्यक्षविषयत्वाभावो मास्तु प्रत्यक्षसामग्रीरहितत्वमस्त्विति व्यभिचारशंकानिवर्तकानुकूलतर्कशून्यत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः, यदि च यत्किंत्पदेन जीवो गृह्येत तदा सिद्धसाधनमित्यर्थः ।

सङ्गाच्च । तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात् । प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेन्न । तस्य वेदेऽपि सत्त्वात्, एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात् । अस्त्वेवं, न तु तेषां मिथो मूलमूलीभाव इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् ।

संख्याविशेषात् खल्वपि । द्व्यणुकत्र्यणुके तावत् परिमाणवती द्रव्यत्वात् । तच्च परिमाणं कार्यं कार्यगुणत्वात् । न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा कारणम् । नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च, अन्यथा अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गाच्च त्र्यणुकवदणवारभ्यत्वाविशेषात् । तत्र

प्रकाशः ।

माशङ्क्य निराकरोति प्रयुज्यमानेति । तृतीयं शङ्कते अस्त्वेवमिति । मूलमूलीभावः उपजीव्योपजीवकभावः । उक्तेति । प्रणेतृमूलभूतप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वस्यासिद्धेरन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वादित्यादिनेत्यर्थः ।

द्व्यणुकादिपरिमाणमनेकवृत्तिसङ्ख्याजन्यं, तस्याश्च द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धित उत्पत्तिः, तदाश्रय ईश्वर इति साधयितुमाह—

द्व्यणुकेति । कार्यगुणत्वादिति । कार्यवृत्तिगुणत्वादित्यर्थः । ननु द्व्यणुके परमाणुपरिमाणात् त्र्यणुके च द्व्यणुकपरिमाणादेव परिमाणोत्पादोपपत्तेः किं द्वित्वादिसङ्ख्ययेत्यत आह न चेति । आकाशपरिमाणवदिति शेषः । यदि च परः परममहत्परिमाणमेव न स्वीकुर्यात्, तदा हेत्वन्तरमाह अणुपरिमाणत्वादिति ।

यद्यपि नात्र मनःपरिमाणं दृष्टान्तः, परमते मनसो विभुत्वात्, न चानारम्भकद्व्यणुकपरमाणुपरिमाणं दृष्टान्तः, तयोरपि कदाचिदारम्भकत्वात्, अवयवाऽणुपरिमाणस्य जनकत्वा-

प्रकाशिका ।

जीविप्रमाणेतरप्रमाणगोचारार्थत्वमित्यर्थः । साध्यसाधनेति । यद्यपि सुगतागमादाविव साधनव्यापकत्वं तथापि तत्र साध्याव्यापकत्वमपीति प्रमाणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यं तथा सति तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमपीत्याशयेनेदमुक्तम् । हेत्वन्तरमाहेति । मनःपरिमाणदृष्टान्तावष्टम्भेनेति भावः । तथा च पूर्वहेतावपि तदेव दृष्टान्त इति तात्पर्यम् । वस्तुतो द्व्यणुकपरिमाणपक्षतायां प्रथमहेतोरसिद्धिरित्याशयेनोभयसाधारणो हेतुरणुपरिमाणत्वादित्युक्त इति मूलस्य तात्पर्यम् । तयोरिति । अनारम्भके तत्र मानाभावेन तयोरपि कदाचिदारम्भकत्वादित्यर्थः । द्व्यणुकादीनामारम्भकत्वे च तत्परिमाणस्याप्यवयवपरिमाणतया जनकत्वमिति न दृष्टान्तत्वमित्याह अवयवेति । यदि च

मकरन्दः ।

यदि चेति । अत्रेदं चिन्त्यम् । तदस्वीकारे दृष्टान्तान्तरं कर्तुमर्हति, न तु हेत्वन्तरम् । मनःपरिमाणदृष्टान्तत्वेन प्रथमहेतावप्युपपत्तेः । तस्मात् द्व्यणुकपरिमाणपक्षके प्रथमस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य तदभिप्रायेण हेत्वन्तरम् । तत्र च प्रथमहेत्ववष्टम्भात् परमाणुपरिमाणमेव दृष्टान्तो मनःपरिमाणं वेति मूलतात्पर्यं प्रतिभातीति ।

तयोरपीति । स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । यद्वा अनारम्भके तत्र मानाभावात् तयोरपि कदाचिदारम्भकत्वादित्यर्थः ।

द्व्यणुकादीनामारम्भकत्वनियमे चावयवपरिमाणतया तत्परिमाणस्यापि जनकत्वमेवेति न दृष्टान्तत्वमित्याह अवयवेति ।

कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वस्थितेः। अणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम्। महतो महदनारम्भप्रसङ्गात्। अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्धतया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वप्रसङ्गात्। बहुभिरपि परमाणुभिर्द्वाभ्यामपि द्व्यणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च।

एवं सति को दोष इति चेत्। परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्गः। कारणबहु-

---

प्रकाशः।

ऽभ्युपगमाच्च, अन्यथा नित्यवृत्तिसङ्ख्याया अभ्यजनकत्वापत्तेः। तथापि प्रमाणबलेन मनसोऽणुत्वं साधयिष्यामीति तत्परिमाणमेव दृष्टान्त इति भावः।

अन्यथेति। कालादिमनसां परिमाणस्य परिमाणजनकत्वे तैर्द्रव्यैर्द्रव्यानारम्भादनाश्रयपरिमाणं जायेतेत्यर्थः। बाधकान्तरमाह द्व्यणुकस्येति। अणुपरिमाणं यदि त्र्यणुके महत्त्वारम्भकं, द्व्यणुकेऽपि स्यादविशेषादित्यर्थः। त्र्यणुकेऽपि वा द्व्यणुकवदणुत्वापत्तिरिति भावः। यदि च त्र्यणुकमहत्त्वारम्भकं बहुत्वं, तदा तत्रैवाणुत्वमनादृत्य बहुत्वसङ्ख्याया आरम्भकत्वसिद्धेर्द्व्यणुकपरिमाणस्यानारम्भकत्वं सिद्धमित्याह तत्रेति। ननु द्व्यणुकपरिमाणे काचिज्जातिरस्ति तद्विशिष्टाणुत्वं महत्त्वजनकमिति नोक्तदोष इत्यत आह अणुत्वमेवेति। एवं हि महत्त्वं महत्त्वारम्भकं न स्याद्व्यभिचारेण कारणत्वाभावादित्यर्थः। यद्वा किमणुत्वं महत्त्वमेव जनयति, क्वचिदणुत्वमपि वा? तत्राद्यमाशङ्क्य दूषयति अणुत्वमेवेति। अन्त्यं दूषयति अणुत्वमहत्त्वयोरिति। अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्धजातीयतयाऽन्योन्यपरिहारेण स्थितेर्व्यभिचारान्नैकमप्यारम्भकं स्यादित्यर्थः। ननु कारणभेदात् कार्यभेदः स्यादित्यत आह बहुभिरपीति। यदि न संख्या कारणं, किन्त्वणुपरिमाणमिति शेषः। परमाणुकार्यस्येति। कारणबहुत्वस्याप्यन्यत्र महत्त्वहेतुत्वकल्पनाद्

प्रकाशिका।

तादृशस्यापि अणुपरिमाणत्वेनाजनकतया न दृष्टान्तत्वं तत्राह अन्यथेति। किमणुत्वमिति एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः तथा च किमणुत्वमेवेत्यर्थः। तेन महतो महदनारम्भप्रसङ्गादिति मूलसङ्गतिः। क्वचिदणुत्वमपि वेति। क्वचिदणुत्वं क्वचिच्च महत्वं महत्वजनकत्वमिति विकल्पार्थः। ननु तृणारणिमणिवत् कार्यवैजात्यान्न व्यभिचारः, अन्यथा संख्याहेतुत्वेऽपि का गतिरित्याह नन्विति। यदि नेति। यद्यपि संख्याकारणत्वेऽप्ययं प्रसङ्गः सम्भवी, तथापि परमाणुभिर्द्व्यणुकस्य द्व्यणुकाभ्यां त्र्यणुकस्यारम्भप्रसङ्गो बोध्यः। न चाणुपरिमाणद्वयत्वेन द्व्यणुकाणुत्वजनकत्वमणुपरिमाणत्रयत्वेन च त्र्यणुकमहत्वजनकत्वं स्यादिति वाच्यम्। तथासत्यावश्यकतया द्वित्वत्रित्वयोरेव जनकत्वात् परमाणुभिस्त्र्यणुकारम्भे बाधकं वक्ष्यतीति। ननु परमाणुपरिमाणं महत्वाजनकमेव संख्या तु तन्मते परिमाणाजनिकैवेति कथं परमाणुत्रयारब्धत्र्यणुके महत्वापत्तिरित्यत आह कारणबहुत्वस्यापीति।

मकरन्दः।

यदि च तादृशस्यापि नित्यपरिमाणत्वेनैवाजनकत्वमिति दृष्टान्तत्वं तत्राह अन्यथेति। यद्यप्येतद्दूषणं मनःपरिमाणदृष्टान्तत्वपक्षेऽपि, तथापि तदग्रे परिहरिष्यतीति ध्येयम्।

किमणुत्वमिति। एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः। तेन किमणुत्वमेव महत्त्वं जनयतीत्यर्थः। तथा च महता महदनारम्भप्रसङ्गादिति घटते। मूलस्वरसोऽप्येवमेवेति केचित्। तृणारणिमणिवत् कार्यभेदान्न व्यभिचारः, अन्यथा सङ्ख्याहेतुत्वपक्षे का गतिरित्याह नन्विति।

यदि नेति। यद्यपि सङ्ख्याकारणत्वपक्षेऽपि तत्र प्रसङ्गस्तुल्यः, तथापि परमाणुभिर्वार्थकस्य द्व्यणुकाभ्यां त्र्यणुकस्यारम्भप्रसङ्गो बोध्यः। परिमाणद्वयत्वादिना कारणत्वे द्वित्वादेरेवावश्यकस्य कारणत्वात्। परमाणुभिस्तु महदारम्भे बाधकं वक्ष्यतीति। ननु यथा नित्यपरिमाणत्वादिना

त्वस्य तद्धेतुत्वात्। अन्यथा द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनियमेनाप्यणवारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अणुन एव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधीर्य न स्यात्। अस्तु महदारम्भ एव त्रिभिरिति चेन्न। न, महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात्। तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति। न च प्रचयोऽपेक्षणीयोऽवयवसंयोगस्याभावात्।

तस्मात् परिमाणप्रचयौ महत एवारम्भकाविति स्थितिः। अतोऽनेकसंख्या

प्रकाशः।

द्व्यणुककार्यवत् परमाणुत्रयारब्धस्यापि बहुत्वहेतुकमहत्त्वोत्पादापत्तिरित्यर्थः। ननु परमाणुद्वयारब्धस्येवाणुत्रयारब्धस्याणुत्वमेव स्यादित्यत आह **अन्यथेति**। तथा सति त्रित्वादिसंख्यावैयर्थ्यापत्तिरणुद्वयारब्धापेक्षया तद्विशिष्टारब्धे विशेषाभावादित्यर्थः। प्रत्येकं व्यभिचारादकारणत्वञ्च स्यादिति भावः। नन्वणूनां संख्यावैचित्र्यमणुपरिमाणतारतम्यमेदसम्पादनोपयोगि, परिमाणेऽवान्तरकारणभेदव्यङ्ग्यजातिभेदाच्च न व्यभिचार इत्यत आह **अणुन एवेति**। तथापि तारतम्ये **संख्यैव प्रयोजिका,** संख्याभेदं विना समुदाये भेदकान्तराभावादित्यर्थः। परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह **अस्त्विति**। त्रिभिः परमाणुभिरित्यर्थः। **महत इति**। अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैव कारणत्वनिर्णयादित्यर्थः। ननु द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परिमाणाजन्यत्वेऽपि प्रचयजन्यत्वं स्यात्, तस्यापि महत्त्वे कारणत्वादित्यत आह **न चेति**।

अतोऽनेकेति। **अत्रेदं तत्त्वम्**। त्र्यणुकमहत्त्वं न परिमाणजन्यं संख्याप्रचयाजन्यमहत्त्वं प्रत्यवयवमहत्त्वेन कारणत्वात्। न त्ववयवपरिमाणत्वेन, परमाणुपरिमाणाद् द्व्यणुके महत्त्वापत्तेः। नापि जन्याऽवयवपरिमाणत्वेन; **गौरवात्**। नापि जन्याणुत्वेन, तथाऽदर्शनात्। **महत्त्वविशेषे-**

प्रकाशिका।

समानपरिमाणकपालद्वयारब्धघटापेक्षया समानपरिमाणकपालत्रयारब्धघटे महत्त्वप्रकर्षदर्शनात् संख्यापि कारणमित्यर्थः। न च तर्हीत एव बाधकात्त्रिभिः परमाणुभिर्द्व्यणुकारम्भ इति वाच्यम्। परिमाणस्य स्वापेक्षयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया द्व्यणुकत्र्यणुकयोरणुतमत्वापत्त्या नाणुपरिमाणं परिमाणजनकमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। **ननु परिमाणद्वयेति**। महत्त्वसमानाधिकरणाया एव बहुत्वसंख्याया महत्त्वजनकत्वमिति भावः। ननु न वैयर्थ्यं द्वित्वत्रित्वादीनां कारणतावच्छेदकत्वादित्यत आह **प्रत्येकमिति**। **संख्यैव प्रयोजिकेति**। तथा च संख्यायां अणुपरिमाणजनकत्वे सिद्ध ईश्वर इति भावः। **परमाणुकार्यस्येति**। यद्यपि पूर्वं द्व्यणुके महत्त्वप्रसङ्गः कृतः, तथापि द्व्यणुकेऽपि परमाण्वारभ्यत्वं नियम्यमिति तत्रैव इष्टापादनाशङ्केति भावः। ननु यथा नित्यवृत्तिपरिमाणस्याणुपरिमाणस्य वाऽजनकत्वम् तथा नित्यवृत्तिईश्वरवृत्तिसंख्ययोरपि न जनकत्वमित्याशयेनाह **अत्रेदन्तत्वमिति**। **नन्विति**। न च महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादेव न द्व्यणुके महत्वमिति वाच्यम्। नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वात्फलावश्यम्भाव**नियमात्**। **गौरवादिति**। जन्यत्वविशेषणप्रवेशेनेति भावः। **महत्त्वविशेष इति**। प्रचयशून्यावयवद्वयारब्धघटादिपरिमाणे

मकरन्दः।

तन्न जनकं, तथा नित्यवृत्तिसंख्यात्वादिना बहुत्वसंख्याऽपि जनिका न स्यात्, न च द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गः, कार्य्यस्य महतः कार्य्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादित्याशयेनाह **अत्रेदं तत्त्वमिति**।

न त्विति। यद्यपि महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादेव न द्व्यणुके महत्त्वापत्तिः, तथापि नित्यस्य तस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावापत्तिरित्यत्र तात्पर्यम्।

महत्त्वविशेषे इति। प्रचयशून्यावयवद्वयारब्धघटादिमहत्त्वे व्यभिचारादित्यर्थः।

परिशिष्यते । सा अपेक्षाबुद्धिजन्या, अनेकसंख्यात्वात् । न चास्मदादीनामपेक्षा-

---

प्रकाशः ।

ऽनियतहेतुकताऽऽपत्तेश्च । महत्त्वावान्तरजातिकल्पने गौरवम् । बहुत्वकल्पनञ्च प्रामाणिकम् । एवं द्व्यणुकपरिमाणं न महत्त्वजनकम् अणुपरिमाणत्वात् परमाणुपरिमाणवत्, अन्यथा तस्य महत्त्वजनकत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गः, किन्त्ववयवबहुत्वं, परिमाणप्रचयाजन्यमहत्त्वे अवयवबहुत्वेन कारणत्वकल्पनात् । एवं **द्व्यणुकपरिमाणं** नाणुपरिमाणजन्यं परिमाणत्वाद्, अणुपरिमाणत्वाद्वा । परमाणुपरिमाणं न परिमाणजनकम् अणुपरिमाणत्वाद् द्व्यणुकपरिमाणवत् ।

यत्तु नित्यपरिमाणत्वाच्च तज्जनकं व्योममहत्त्ववदिति । तन्न, अवयवनित्यपरिमाणस्य जनकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा नित्यवृत्तिसंख्याया अप्यजनकत्वापत्तेः । **अतो द्व्यणुकपरिमाणं** संख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वादित्यवयवबहुत्वाभावाद् द्वित्वमेव तज्जनकम् । **यदि च** द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणं परिमाणजन्यं स्यात्, तदा कारणपरिमाणापेक्षया उत्कृष्टं स्यान्महज्जन्यमहत्तरमहत्तमवदित्यणुपरिमाणतरतमत्वापत्तिः । उत्कर्षश्च न कारणपरिमाणाऽपेक्षयाऽधिकदेशत्वं, येनेष्टापत्तिः स्यात्, किन्तु तरबन्तकारणपरिमाणवाचकवाच्यत्वं, तत्प्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वं वा ।

ननु परमाणुद्वित्वं न परिमाणजनकं नित्यवृत्तिसंख्यात्वाद्, **अणुवृत्तिद्वित्वत्वाद्वा,** व्योमद्व्यणुकवृत्तिद्वित्ववत् । एवं द्व्यणुकवृत्तिबहुत्वं न परिमाणजनकम्, **अवयववृत्तिबहुत्वात्,** परमाणुबहुत्ववत् । यथा त्र्यणुकमहत्त्वस्याणुजन्यत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गः, तथाऽणुवृत्तिसंख्याजन्यत्वेऽपि द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गः । यथा च परिमाणस्य स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वादणुतरत्वप्रसङ्गः तथा संख्याया अपि समानाधिकरणपरिमाणोत्कृष्टपरिमाणारम्भकत्वप्रसङ्गः ।

मैवम् । सर्गादौ परमाणुवृत्तिद्वित्वबहुत्वयोरसिद्धावाश्रयासिद्धेः, सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानबाधात् । **अथ** द्व्यणुकपरिमाणं न द्वित्वजन्यं परिमाणत्वात्, त्र्यणुकमहत्त्वं नाणुवृत्तिबहुत्वजन्यं

प्रकाशिका ।

व्यभिचारादित्यर्थः । **परिमाणप्रचयजन्यमहत्त्वेति ।** परिमाणप्रचयाजन्यमहत्व इत्यर्थे यथाश्रुते कल्पनास्थलाभावात् । एवं **द्व्यणुकपरिमाणमिति ।** विपक्षबाधकन्तु अणुतमत्वापत्तिः पूर्वमुक्तैवेति द्रष्टव्यम् । **अतो द्व्यणुकपरिमाणमिति ।** अत्र हेतौ प्रचयपदानन्तरं मात्रपदं पूरणीयम्, तेन कपालत्रयारब्धघटपरिमाणं दृष्टान्तः, अन्यथा दृष्टान्तालाभात् । यद्वा त्र्यणुकपरिमाणस्य परिमाणाजन्यत्वे सिद्धे प्रयोगोयमिति तदेव दृष्टान्तमुपादाय यथाश्रुत एव तत्र हेतुः । विपक्षबाधकमाह **यदि चेति । अणुवृत्तिद्वित्वत्वादिति ।** अत्राणुवृत्तिपदं स्पष्टार्थम् । **अवयववृत्तीति ।** अवयवपदमणुपरं तेन कपालादिबहुत्वस्य घटादिपरिमाणारम्भकतया न व्यभिचारः । यदि च बहुत्वस्य क्वचिदपि न परिमाणजनकत्वमिति पूर्वपक्षितुराशय इति नोक्तव्यभिचारः, तदावयवपदं स्पष्टार्थमेवेति मन्तव्यम् । उक्ताश्रयासिद्धिभिया परिमाणं पक्षयति **अथेति ।**

मकरन्दः ।

अणुवृत्तिद्वित्वत्वाद्वेति । अत्राणुवृत्तिपदं स्फुटार्थम् ।

अवयववृत्तिबहुत्वादिति । अत्रापि वृत्त्यन्तं स्फुटार्थम् । अन्यत्रापि बहुत्वस्य तज्जनकत्वानभ्युपगमादित्येके । अवयवपदमणुपरं तुल्यपरिमाणाधिकसंख्यारब्धे महत्त्वोत्कर्षेण तस्य तज्जनकत्वे व्यभिचारादित्यन्ये । आश्रयासिद्ध्यादिपरिहारार्थं परिमाणं पक्षयति **अथेति ।**

बुद्धिः परमाणुषु सम्भवति। तद् यस्यासौ सर्वज्ञः। अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्गतपरिमाणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् त्र्यणुकानुत्पत्तौ विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अस्मदादीनामेवाऽऽनुमानिक्यपेक्षाबुद्धिरस्त्विति

प्रकाशः।

महत्त्वात् परिमाणत्वाद्वेति चेत्। न। प्रसिद्धद्वित्वबहुत्वजन्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनात्, अप्रसिद्धतन्निषेधे साध्याप्रसिद्धेरिति संख्यैव तज्जनिकेति वयम्।

साम्प्रदायिकास्तु—द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणताग्राहकं मानं यद्यणुपरिमाणं विषयीकुर्यात् तदा परिमाणद्वयासमवायिकारणत्वे गौरवमिति द्वित्वमेकं विषयीकरोति। यद्वा एकत्वस्य परिमाणानारम्भकत्वे सजातीयनिरूपितोत्कर्षानाश्रयत्वं प्रयोजकम्, तच्च परमाणुपरिमाणेऽपि तुल्यमित्याहुः।

ऋजवस्तु—कारणपरिमाणवत् कारणानेकवृत्तिसंख्याऽप्यन्वयाद्यनुविधानात् परिमाणहेतुः। ग्रन्थस्तु संख्यानिरपेक्षपरिमाणकारणत्वनिषेधपर इति समादधुः॥

तद् यस्यासाविति॥ ईश्वरापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेनाविनाशेऽपि तदुत्पादितद्वित्वादेर्निमित्तान्त-

प्रकाशिका।

प्रसिद्धेति। एतच्च सामान्यलक्षणानभ्युपगन्तृपरमतेन दूषणं स्वमतीत्वप्रयोजकत्वे तात्पर्य्यमिति। केचित्तु वस्तुतः सामान्यलक्षणानभ्युपगमेऽपि न तयालीकस्यापि सिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्रतिभाति। **साम्प्रदायिकास्त्विति**। अत्रेदमरुचिबीजम्—ईश्वरासिद्धिदशायां परमाणुवृत्तिद्वित्वमसिद्धं परिमाणञ्च सिद्धमिति क्लृप्तकल्पनालाघवेन परिमाणमेव कारणमुचितमिति मन्तव्यम्। **यद्वेति**। अत्रापि परमाणोरणुतमत्वात्तत्परिमाणेऽपि सजातीयनिरूपितोत्कर्षाश्रयत्वमस्त्येवेत्यरुचिबीजमिति केचित्। तदयुक्तम् उत्कर्षो ह्यत्राधिकदेशव्यापकत्वं न तु तारतम्यं द्वित्वादावभावात्, तदभावस्य च सजातीयापेक्षया परमाणुपरिमाणे एकत्वे च समानत्वादिति। इदन्त्वरुचिबीजं परिमाणजनकतावच्छेदकरूपाभाव एव एकत्वस्य परिमाणानारम्भप्रयोजकः, अन्यथा विभागादेरपि तदारम्भकतापत्तेः जनकतावच्छेदकञ्चावयववृत्त्यनेकवृत्तिसंख्यात्वमेवेति। **ऋजवस्त्विति**। अत्रोभयहेतुकल्पनेमानाभावः। न चावयवानेकवृत्तिसंख्यात्वमवयवपरिमाणत्वञ्च परिमाणजनकतावच्छेदकमित्येव मानमिति वाच्यम्। तथा सत्यणुत्तमत्वापत्तेरुक्तादित्यरुचिबीजम्। त्वनिमित्तान्तरमदृष्टं वेदसमानविषयकेत्यादितात्पर्यविषयकत्वं तात्पर्यविषयविषयकत्वं तावन्मात्रे च साध्ये अध्यापकतात्पर्य्येणार्थान्तरमिति तात्पर्यापूर्वकत्वं तात्पर्यविशेषणम् तथाप्यस्मदादेरेव स्वतन्त्रं

मकरन्दः।

प्रसिद्धेति। एतच्च सामान्यलक्षणाभ्युपगन्तृमते दूषणम्। स्वमते स्वप्रयोजकत्वमित्यत्र तात्पर्यम्।

साम्प्रदायिकास्त्विति। न चेश्वरासिद्धिदशायां द्वित्वस्य कल्पनीयतया धर्मिकल्पनात इति न्यायेन परिमाणमेव विषयीकरोतीति वाच्यम्। मानान्तरेणेश्वरस्य साधितत्वात् तदवष्टम्भेनेदमित्येके। अत्र कल्पेऽस्वरस एवायमित्यन्ये।

परमाणोरणुतरत्वात् तत्परिमाणेऽपि सजातीयनिरूपितोत्कर्षाश्रयत्वमस्त्येवेत्यस्वरसादाह **इत्याहुरिति**।

उभयहेतुत्वे गौरवमित्यस्वरसमाविस्करोति **ऋजवस्त्विति**।

निमित्तान्तरम्—अदृष्टादि।

वेदसमानविषयकेत्यादि। अत्र वेदपदं स्वपरं, तेन लौकिकप्रशंसावाक्ये न व्यभिचारः।

चेन्न । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाण्वाद्यनुमानं, तस्मिन् सति द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः । अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं कृतमपेक्षावुद्ध्येति चेत् । न । अस्तु तत एव सर्वं, किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्वप्रसङ्गादिति ॥ ५ ॥

अथवा, कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते—

उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती ।

प्रकाशः ।

रनाशेन नाश इति भावः ॥ **जाते हीति** ॥ महत्त्वोत्पत्तेः पूर्वं द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाभावादित्यर्थः ॥

अत्र कार्यमुद्देश्यत्वम्, उद्देशश्च तात्पर्यम् । तद्विषय एव वेदस्य प्रामाण्यम् । तच्च परिशेषाद्वक्तुरिच्छा । सा च वेदार्थे नास्मदादीनामिति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह—

उद्देश एवेति ॥ वेदस्यायोजनमासमन्ताद्भावेन योजनं व्याख्यानम् । तच्चास्मदादीनां सर्ववेदादर्शिनां न निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुरिति तद्व्याख्यातृतयेश्वरसिद्धिरित्याह । **व्याख्येति** ॥ ईश्वरादि-

प्रकाशिका ।

पदार्थगोचरतात्पर्यमादायार्थान्तरमिति वेदसमानविषयकत्वं द्वितीयतात्पर्यविशेषणं, तच्च वैदिकवाक्यार्थगोचरत्वम् । न चैवं लौकिकवाक्ये व्यभिचारः, समभिव्याहृतवाक्यपरत्वाद्वेदपदस्य हेतौ च सतात्पर्यकपदं वाधितार्थकशुकवाक्ये व्यभिचारवारणाय प्रमाणवाक्यस्य सर्वस्य पक्षसमत्वाच्चेति ध्येयम् । **तादृशेति** । तथा च धृत्यादेरित्यत्र धृतिपदेन वेदधारकत्वं युक्तमिति, तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः ।

मकरन्दः ।

अध्यापकतात्पर्यविषयत्वेनार्थान्तरमत उक्तं तात्पर्यापूर्वकेति तात्पर्यविशेषणम् । तात्पर्यविषयकाणीत्यत्र तात्पर्यविषयो विषयो यस्येति मध्यपदलोपी समास इत्याहुः । न च हेतौ सतात्पर्यकपदं व्यर्थम्, ईश्वरतात्पर्यमादाय वाक्यमात्रस्य पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावादिति वाच्यम् । वाधितार्थके तत्तात्पर्याभावेन व्यभिचारसम्भवात् ।

सा चेतीति । तथा च धृत्यादेरित्यनेन वेदधारकत्वादिकमुक्तमिति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः ।

टिप्पणी ।

मीमांसकमुद्दिश्य प्रकारान्तरमाह **अथवेति** । उद्देश एवेत्यादि । तथाच वेदे यस्य तात्पर्यं स एवेश्वरः सिध्यति । इदं तु तात्पर्यवतीश्रुतिः प्रत्यक्षाद्बलीयसी न श्रुतिमात्रम्, अन्यथाऽर्थवादस्थले प्रमाणान्तरविरुद्धोऽप्यर्थः सिध्येदिति यजमानः प्रस्तर इत्यादिश्रुतिवलात् यजमानादेः प्रस्तरादिरूपताऽपि स्यात्, तात्पर्यवत्या एव श्रुतेः प्रावल्योपगमे तु यजमानादौ प्रस्तराद्यभेदवोधने श्रुतेस्तात्पर्याभावान्न प्रावल्यं किंतु प्रत्यक्षस्यैवेति न काचिदापत्तिरनुपपत्तिर्वेत्याचार्यवाचस्पतिमिश्राणाम्मतमनुसरति ।

आयोजनपदं व्याख्याति **व्याख्येति** । नन्वेवं सर्वज्ञानाकारस्य प्रदीपवत्सर्वार्थस्वद्योतिनः ऋग्वेदादेरल्पप्रज्ञाज्जीवात् व्याख्या **सती** समीचीना भवितुमर्हतीत्यत तद्व्याख्यातृतया **विश्वदृशः** सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य सिद्धिः । एवं तत्कारिकाघटकधृत्यादेरित्यत्र **धृति**र्धारणम् अध्ययनम् वेदाध्ययनम् स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यम् शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् इत्यनुमानेन साध्यघटकतयेश्वरः सिध्यति । धृत्यादेरित्यादिपदेनोपासनं संगृह्यते, तथाच ईश्वरोपासनंसद्विषयकं शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादित्यनुमानेनेश्वरसिद्धिः । पदादीश्वरं

ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती। भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम्। तथाहि विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते। प्रशस्ते हि सर्वः प्रवर्त्तते, निन्दिताच्च निवर्त्तते इति स्थितिः।

तत्र पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्‌बलायातः पदाऽर्थः। आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चाऽन्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्‌बलायातो वाक्यार्थः।

तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते—तदेव परं साध्यं प्रतिपाद्यं प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य, तदिदं तत्परम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तद् यद्विषयं, स तात्पर्यार्थ इति स्यात्। तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात्। फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात्। प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं परमुच्यते इति चेन्न। गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्याऽप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि परत्वात्। तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेन्न। स्वरूपाख्यानमात्रेणापि पर्यवसानात्।

न द्वितीयः। पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गौ विहाय प्रतिपाद्यान्तराभावात्। 'पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते' इत्यपि न साम्प्रतम्। न हि यद् यच्छब्दार्थाविनाभूतं तत्र तत्र तात्पर्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात्। तदा हि गङ्गायां जलमित्याद्यपि तीरपरं स्यात्, अविनाभावस्य तादवस्थ्यात्। मुख्ये बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेत्। न तस्मिन्नसत्यपि भावात्। तद् यथा—

प्रकाशः।

पदानां सर्वज्ञे नित्यज्ञाने वेदादेव शक्तिग्रहात् ततोऽपि तत्सिद्धिरित्याह **ईश्वरादीति** ॥ **लोकवृत्तेति** ॥ लौकिकदृष्टान्ते व्याप्तिग्रहादित्यर्थः ॥

वृद्धव्यवहारेण कार्यान्विते पदार्थे पदानां शक्तिः कार्यान्वयश्च विधिसमभिव्याहृतस्य साक्षात्, तदसमभिव्याहृतस्य च परम्परयेति मतमाश्रित्याह **आम्नायस्येति** ॥ भाव्यार्थस्य—साध्यार्थस्य ॥ यथा पथ्यं भुङ्क्ष्व अपथ्यं न भुङ्क्ष्व इत्यस्य साक्षात् कार्यान्वयज्ञानात् प्रवर्त्तकत्वनिवर्त्तकत्वे ॥ भूतार्थस्य—सिद्धार्थस्य ॥ यथा परिणतिसुरसमाम्रफलं परिणतिविरसं पनसमिति वाक्यस्य तदभावाद् भक्षणाऽभक्षणकार्यत्वे तात्पर्यग्रहात् परम्परया तथात्वमित्यर्थः। तदुपपादयति **विधिशक्तिरिति** ॥ कार्यत्वज्ञानजननेऽपि प्रवृत्त्यौपयिकं प्रवृत्तिविषयस्यान्यापेक्षया प्राशस्त्यज्ञानं, तद्रूपसहकार्यलाभो विधिशक्तेरवसादः, तल्लाभश्चोत्तम्भनम्। तत्सहकारित्वे मानमाह **प्रशस्ते हीति** ॥ पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्यं भेदयितुं प्रस्तौति **तत्रेति** ॥ तदेव परं यस्य स्तुत्यादिवाक्यस्येत्यत्र परपदार्थं विकल्पयति **साध्यमिति** ॥ **तदिदमिति** ॥ वाक्यमित्यर्थः ॥

ननु वाक्यार्थस्य वाक्यरूपप्रमाणासाध्यत्वेऽपि तन्निष्ठफलसाध्यतयैव तत्साध्यता स्यादित्यत आह **फलस्य चेति** ॥ तस्य च द्वितीयविकल्प एव प्रवेशादिति भावः ॥ **तीरस्यापीति** ॥ साध्यफलभागितया तीरस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** ॥ प्रवृत्त्यादौ तात्पर्याभावेऽपि तीरस्य तात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः ॥ **पदवाक्ययोरिति** ॥ स्तुत्यादिवाक्यस्य पदार्थवाक्यार्थभिन्ने

टिप्पणी।

साधयति **ईश्वरादीति**। **आहत्य** साक्षात्। **सा च** प्रवृत्तिश्च, **इच्छातः**—चिकीर्षातः।

'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
मामपि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥'

इति, मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम्। न च परं व्यापकमेव, अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात्। तद् यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीति पुरुषे तात्पर्यम्। न च मञ्चपुरुषयोरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः।

नापि तृतीयः। तद्धि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात्। नाद्यः शब्दप्रामाण्यस्यातदधीनत्वात्, तथात्वे वाऽतिप्रसङ्गात्। यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात्। तदर्थसाध्यत्वेनाऽपेक्षानियम इति चेत्। न, कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्। धूमस्य हि प्रदेशश्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्यम्। आर्द्रेन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम्। तथा चेह प्रदेशे धूमोद्गम इत्यभिहिते तात्पर्यतः को वाक्यार्थो भवेत्, चेतनापेक्षाया नियन्तुमशक्यत्वात्। नाऽपि प्रतिपादकापेक्षितं, वेदे तदभावात्।

चतुर्थस्तु स्यात्। यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव लोकव्युत्पत्तेः। तथाहि—प्रशंसावाक्यमुपादानमुद्दिश्य लोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम्। निन्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते, तद्धानपरम्, एवमन्यत्रापि स्वयमूहनीयम्।

तस्माल्लोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम्, अन्यथा अर्थवादानां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात्। स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिप्रायो भाव आशय इत्यनर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः।

तथा च प्रयोगः—वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपादानाभिप्रायपूर्वकाणि प्रशं-

---

प्रकाशः।

प्रवृत्त्यादावपि तात्पर्यात्तदव्यापकत्वादित्यर्थः। न च यदर्थज्ञानजनकत्वं यस्य, तस्य तत्र तात्पर्यमिति वाच्यम्। धूमोऽस्तीति वाक्यस्याग्निज्ञानाजनकत्वेऽप्यग्नौ तात्पर्यात्तदव्यापकत्वादिति भावः॥ **तद्धीति**। प्रयोजनं न वक्तुः श्रोतुर्वेत्यर्थः। यत्र वक्तुस्तात्पर्यं तत्र शब्दस्य प्रामाण्यमिति स्थितेराह **शब्देति**। अतिप्रसङ्गमेवाह **यस्येति**। तथाच तात्पर्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादिति भावः। **तदर्थेति**। शब्दस्य योऽर्थस्तस्य यत्साध्यं प्रतिपाद्यस्य चापेक्षितं तत्परं, न तु तदसाध्यमपीत्यर्थः। **कार्येति**। साध्यं जन्यं ज्ञाप्यं वा ? उभयस्याप्यनेकत्वात्। तथापि तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेद एव स्यादित्यर्थः। न च प्रकरणादिना तात्पर्यनियमान्न वाक्यभेदापत्तिः। प्रकरणं हि न साध्यं नियमयति, अशक्यत्वात्। न हि धूमं जिज्ञासमानस्य प्रतीयमानधूमाद्धूमकेतुप्रतीतिवन्मशकादिनिवृत्तिर्न भवति, प्रतिपादकाभिप्रायनियमने च सिद्धं वेदस्य सकर्तृकत्वमिति भावः। **चेतनेति**। एक एवार्थः सर्वेषां चेतनानामपेक्षित इत्यत्र नियामकाभावाद्भिन्नभिन्नार्थापेक्षायां तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदः स्यादिति भावः। **वेद इति**। तव दर्शने इति शेषः। **अर्थवेति**। लोके हि पदानां स्वतन्त्राभिप्रायपूर्वकतया स्वार्थप्रतिपादकत्वदर्शनाद्वेदेऽपि तथात्वं तत्पूर्वकतयैव युज्यते। न च लौकिकशब्देभ्यो वैदिकाः शब्दा अन्ये एवेति लोकमर्यादाऽतिक्रमः स्यात्। यतोऽनेनैव न्यायेन लौकिकानामेव शब्दानामर्थविशेषे शक्तिग्रहाद् वैदिकानां तद्भिन्नत्वादगृहीतशक्तिकत्वादर्थाप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः। अत एव य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्था इत्याहुरित्यर्थः। ननूद्देश्यत्वं नेच्छाविषयत्वं, किन्तु वस्त्वन्तरमेवेत्यत आह **स चेति**। लोके तथैव निश्चयादित्यर्थः।

वैदिकानीति। ननु सर्गाद्यकालीनवैदिकवाक्यपक्षतायामाश्रयासिद्धिः, इदानीन्तनस्य तस्य

सावाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादिलोकवाक्यवदिति । एवं निन्दा-वाक्यानि हानाभिप्रायपूर्वकाणि निन्दावाक्यत्वात् परिणतिविरसं पनसफलमित्या-दिवाक्यवत्, अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गश्च विपक्षे बाधकमुक्तम् ।

अपि च नो चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत । सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो, न तु तेनैव कर्त्तव्यः । न च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भबाधितत्वात्–उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्रीतालवा-दिव्यापारविरहात्, अयोग्यस्याशङ्कितुमशक्यत्वात् । तस्मादभिप्रायस्थ एव परिशिष्यते, गत्यन्तराभावात् । स चेद्वेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तद्-व्युत्पादनानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात् कार्यात्तात्पर्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेतेति ।

आयोजनात् खल्वपि । न हि वेदादव्याख्यातात् कश्चिदर्थमधिगच्छति । न चैकदेशदर्शिनो व्याख्यानमादरणीयम् ।

पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम् ।

इति न्यायेनानाश्वासात् । त्रिचतुरपदकादपि वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्यथा-र्थप्रत्ययः स्यात्, किमुतातीन्द्रियादन्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात् ।

ततः सकलवेदवेदार्थदर्शी कश्चिदेवाऽभ्युपेयोऽन्यथाऽन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । स च श्रुताऽधीतावधृतस्मृतसाङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थस्तद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भवति । को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठान एतावानेवायमाम्नाय इति निश्चिनु-यात् । कश्चाऽर्वाग्दृग् निःशेषाः श्रुतीर्ग्रन्थतोऽर्थतो वाऽधीयीत, अध्यापयेद्वा ।

अत्रापि प्रयोगः—वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविद्व्याख्याताः अनुष्ठातृमति-

प्रकाशः ।

पक्षत्वेऽध्येत्राऽस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वं, स्वरूपाख्यानपरपुत्रस्तुतिवाक्ये चानैकान्तिकम् । अत्राहुः—वैदिकप्रशंसावाक्यानि वेदसमानविषयकतात्पर्यार्थपूर्वकतात्पर्यविषयकाणि सतात्पर्यवाक्यत्वात् लौकि-कप्रशंसावाक्यवत् ।

यदि च वेदे न स्वतन्त्रपुरुषाऽभिप्रायपूर्वकता, तदा भट्टानां श्रुतार्थापत्त्या शब्दः कल्प्यते इति राद्धान्तव्याघात इत्याह—**अपि चेति** । ननु मा भूच्छ्रुतार्थापत्त्या शब्दकल्पनं, योग्यार्थकल्पनयैवो-पपत्तेः । मैवम् । क्रियाकारकपदानामन्योन्योपस्थापिताऽर्थान्वयबोधकत्वनियमव्युत्पत्तेः । अन्यथा गौः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यतोऽपि गामानयेत्यस्मादिवान्वयबोधापत्तेः, पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहय-तीत्यादिशब्दसमभिव्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेश्च । न च स्पृहयतिशब्दार्थयोग एव चतुर्थी साधुः । पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि चतुर्थ्यापत्तेः ।

तथापि स्वयं स्मृतानामेव योग्यासन्नसाकाङ्क्षपदानां श्रुतपदैः सहैकार्थप्रतिपादने तात्पर्यकल्पनं श्रुतार्थापत्तिविषयः स्यादिति चेन्न । वेदे परस्परसमभिव्याहृतपदानामेकार्थप्रतिपादने तात्पर्योप-लब्धेः । तस्य चोच्चारणाभिप्रायान्यतरनियतविषयत्वेनोभयथाऽपि ईश्वरसिद्धिरित्याशयेनाह **गत्यन्तराभावादिति** ।

कार्येत्यादिकारिकायां धृत्यादेरित्यपि व्याचष्टे **स चेति** । श्रुतः—श्रोत्रेण साक्षात्कृतः । अधीतो–ज्ञानविषयार्थः । धृतः–सतताभ्यासेन दृढसंस्कारः । तद्विपरीतो विनैवाध्ययनं ज्ञातसकलाङ्गो-पाङ्गवेदार्थः, अध्यापितधारितादिवेदार्थो वा । कदाचिदिति बाधनिरासाय । **एकदेशदर्शी-**

प्रकाशिका ।

एकदेशदर्शीति । पक्षसमेऽपि व्यभिचार इति मतेनेदम् । वस्तुत इदं विशेषणं त्याज्यमेव

मकरन्दः ।

एकदेशदर्शीति । नन्वीश्वरव्याख्यानमादाय तस्यापि पक्षसमतया कथमनैकान्तिकम्,

चलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठानत्वात्, यदेवं तत्सर्वं तदर्थविद्व्याख्यातं, यथा मन्वादिसंहितेति। अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादननुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात्। अनुष्ठातार एवादेष्टार इति चेत्। न तेषामनियतबोधत्वात्। वेदः चद्वेदानुष्ठानमध्ययनादीति चेत्। न। तद्धि स्वतन्त्रं वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा ?। आद्ये निर्मूलत्वप्रसङ्गः। द्वितीये त्वनियमापत्तिः। न ह्यसर्वज्ञाविशेषे पूर्वेषां तदवबोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति नियामकमस्ति।

पदात् खल्वपि। श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम्, तच्च सार्थकम्, अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात् घटादिपदवदिति सामान्यतः सिद्धे कोऽस्यार्थः ? इति व्युत्पित्सोर्विमर्शे सति निर्णयः, स्वर्गादिपदवत्।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥

इत्यर्थवादात्, यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा। तद् यथा ईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्य श्रूयते—

प्रकाशः।

व्याख्यातवेदात्, शिष्याणां श्रद्धया प्रवर्त्तमानानां निश्चलानुष्ठानमस्तीत्यनैकान्तिकमित्यत उक्तम् **अनुष्ठात्रिति**। तत्राऽनुष्ठातॄणामव्यवस्थितमतित्वाभावादित्यर्थः॥ अननुष्ठानहेतुमाह **अव्यवस्थानादिति**। अर्थनिश्चयस्येति शेषः। अन्यथा त्वनियतमनुष्ठानं स्यादित्याह **अव्यवस्था वेति**। अर्थनिश्चयाव्यवस्थानादित्यर्थः। अनादेशिकत्वात्-अनौपदेशिकत्वादित्यर्थः। ननु पूर्वेषामेव स्वतन्त्रवेदार्थज्ञानं प्रमाणमाधुनिकानान्त्वप्रमाणं स्यादित्यत आह **न हीति**। न च कश्चित् वेदार्थोऽस्तीत्यनेन रूपेणास्मदादिभिरेव व्याख्यानादनुमाने सिद्धसाधनं, येन रूपेण वेदार्थो व्याख्यात इति लोके व्यवहारः, ताद्रूप्येण व्याख्यानस्य विवक्षितत्वात्। यद्वा **वेदा** व्याख्यानानुकूलतद्विषयानित्यज्ञानभिन्नज्ञानसमानविषया वाक्यत्वाद्, **वेदा एतद्विषया**ऽनित्यज्ञानान्यज्ञानविधृता धृतवाक्यत्वादिति भावः। **अविगानेनेति**। निरर्थकतया प्रसिद्ध्यभावेनेत्यर्थः। अत एव स्तोभैर्न व्यभिचारः, निरर्थकत्वेनैव तेषां प्रसिद्धेरिति भावः। यथा स्वर्गपदे विधिशेषीभूतार्थवादाच्छक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपीत्याह **निर्णय इति**। अर्थवादमाह **उत्तम इति**।

यववराहादिवदिति। 'यवमयश्चरुर्भवति' 'वाराही चोपानद्' 'वैतसे कटे प्राजापत्यं धिनोती'त्यत्र यववराहवेतसशब्दाः किं कङ्गुवायसजम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूकशूकरवञ्जुलानामिति म्लेच्छार्यव्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायेऽननुष्ठानापत्त्या तत्पदवद्वेदप्रामाण्यसंशये, पूर्वपक्षः— व्युत्पत्तिग्राहकव्यवहाराविशेषात् कङ्ग्वादावपि शक्तिरेव, पिकनेमतामरसपदेषु म्लेच्छप्रसिद्धेरादरणाच्चेति। राद्धान्तस्तु-वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः

प्रकाशिका।

पक्षसमे च न व्यभिचार इति मतेनैवायं हेतुः, तद्विशेषणपि व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयम्। **धृत्यादे**-रित्यभिप्रायेणाह **वेदा एतद्विषयेति**। **सर्वज्ञतेत्यादि**मूलस्थकारिकायां स्वतन्त्रता-नित्येच्छा, अनन्तशक्तिः,-कार्यमात्रकारणत्वम्। ननूपदेशादिरेव विधिरस्तीत्यतो मूलं विधिः प्रेरणेत्यादि।

मकरन्दः।

अन्यथा तादृशस्थले कदाचिदनुष्ठातृमतिचलनस्यापि सम्भवेन तत्पदोपादानेऽपि व्यभिचारापत्तेरिति चिन्त्यम्।

धृत्यादेरित्यभिप्रायेणाह **वेदा इति**।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ॥

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेन्न । प्रागेव प्रतिषेधात् । तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत् । स्वर्गे अस्तीति का श्रद्धा । न ह्युक्तविशेषणे सुखे किञ्चित् प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम् ।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्यते इतिचेद् । न । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्—अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदवधारणमिति । पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेन्न । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । विशिष्टादृष्टवशात् कदाचित् कस्यचिदेवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः, तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत् । तुल्यमितरत्रापि ।

अत्रापि प्रयोगः—यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः, प्रयुज्यते चायं जगत्कर्त्तरीति । अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारानुपपत्तिरिति । एतेन—रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवताविशेषवाचका व्याख्याताः ।

अपिच अस्मत्पदं लोकवद्वेदेऽपि प्रयुज्यते, तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् । नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात् । अपि तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति, तमेवाह तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात् । ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽध्ययनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः, अन्यथाऽप्रयोगप्रसङ्गात् । न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहंशब्दं, स एव तदा तस्यार्थ इति युक्तम् । तथा सति मामुपासीतेत्यादौ स एवोपास्यः स्यात् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते, इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैश्वर्यं समधिगच्छेत् , तथा च उपासनं प्रत्युन्मत्तकेलिः स्यात् । लोकव्यवहारश्चोच्छिद्येत । तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्योऽपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते—वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः अस्मच्छब्दत्वाल्लोकवदिति ।

प्रकाशः ।

कणिशशालिनः ॥ 'वराहं गावोऽनुधावन्ति' 'अप्सुजो वेतसः' इत्यादिवाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रसिद्धिर्हेयेति म्लेच्छप्रसिद्धौ निरस्तायां निष्प्रतिपक्षार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रहः । यत्र तु वेदविरोधो नास्ति, तत्र पिकादिपदेष्वभियोगवत्त्वान्म्लेच्छानां तत्प्रसिद्धिरेवादरणीयेत्यर्थः ।

प्रकृते विधिशेषीभूतं वाक्यशेषमाह **सर्वज्ञतेति** । तृप्तिः—स्वभोगेच्छाविरहः । अङ्गानि—धर्माः । उक्तविशेषणे—दुःखादिसम्भिन्नत्वाभावादिविशिष्टे । **याज्ञिकेति** । लौकिकसुखाऽतिशयसुखं विना बहुवित्तव्ययायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादित्यऽर्थः । **एतेनेति** । रुद्रादिपदेष्वपि रुद्रस्त्र्यम्बक इत्यादिवाक्यशेषान्निर्णय इत्यर्थः ।

यदि अस्मच्छब्दस्योच्चारयितरि शक्तिस्तदा 'वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजे'त्यत्र कविरेवास्मच्छब्देनोच्येतेत्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति । अन्यकर्त्तृकत्वेनोच्चारणाभावः स्वातन्त्र्यम् । अत एव 'गृभ्णामि ते सौभगत्वाये'त्यादावपि नेश्वरवाचकत्वम् , अस्यान्यपरतयैव ईश्वरेणोच्चारितत्वात् । **अस्मच्छब्दत्वादिति** । अनन्यपरास्मच्छब्दत्वादित्यर्थः । तेषामिति क्रमेण यच्छब्दादीनामर्थ-

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः। तेषां बुद्ध्युपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्यादत्वात्, तस्य च वक्तृधर्मत्वात्। बुद्ध्युपक्रमो हि प्रकृतत्वं, जिज्ञासाऽऽविष्करणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति। एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः।

न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम्। शिष्यप्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात्। को धर्मः कथंलक्षणक इत्यादिभाष्यवदिति। एतेन धिगहो बत हंतेत्यादयो निपाता व्याख्याताः॥ ६॥

प्रत्ययादपि। लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तस्तं प्रतिपादयन्ति। तथाहि—

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा॥ ७॥

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम्, आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात्। नापीच्छामात्रम्, तत एव फलसिद्धौ कर्मानारम्भप्रसङ्गात्। ततः प्रयत्नः परिशिष्यते। आत्मज्ञानभूतदयादावपि तस्याभावात्। तदुक्तं—'प्रवृत्तिरारम्भः' इति।

सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थिताद्, नासौ विधिः, तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात्। अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः, प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात्। ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तकत्वाच्च, नियामकाभावात्।

प्रकाशः।

कथनम्। **धर्म इति**। 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेन शास्त्रप्रयोजनमभिधाय विशेषेण धर्मजिज्ञासोः शास्त्रारम्भे शिष्यजिज्ञासामुपादाय मीमांसाभाष्यम्—'को धर्मः कथं लक्षणकः कान्यस्य साधनानीति' यथेत्यर्थः। **एतेन**—बुद्ध्युपक्रमादीनां वक्तृधर्मत्वकथनेन। गर्हाविस्मयखेदानुशयानां वक्तृधर्मत्वादित्यर्थः॥ ६॥

लोके लिङादीनामाप्तेच्छायां शक्तिग्रहाद्वेदेऽपि स एवार्थः। न च वेदार्थे अस्मदादीनामिच्छा सम्भवतीति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह—**लिङादीति**। नियोगोऽभिप्रायः। अन्येषां लिङर्थत्वे बाधकस्य वक्तव्यत्वादित्यर्थः। **प्रवृत्तिरिति**। अन्यत्र ज्ञानादेरपि प्रवृत्तिपदवाच्यत्वेऽत्र कृतिरेव सा विवक्षितेत्यर्थः। तथाच कृतिकारणेच्छाज्ञानविषयो विधिरित्यन्येषां मतम्। स्वमतमाह **तज्ज्ञापक** इति।

यथा चाप्तेच्छाविषयत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानविषय इष्टसाधनत्वमनुमीयते, तथा वक्ष्यति। तच्च परमतनिरासं विना न भवतीति तन्निराकर्तुमाह **प्रवृत्तिः खल्विति**। विधिकार्या—विधिज्ञानकार्येत्यर्थः। **आत्मेति**। चेष्टां विनाऽपि विध्यर्थसत्वादित्यर्थः। **तत एवेति**। इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्वाहे बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागाद्यकरणप्रसङ्गादित्यर्थः। **तत इति**। कृतौ नायम्, क्रियमाणयागस्योपयोगादित्यर्थः। **आत्मज्ञानेति**। मोक्षकामस्य ज्ञानविधाने भूतेषु दयाविधाने च चेष्टाया

टिप्पणी।

विषयस्तस्येति। तस्य ज्ञानस्य विषयः कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वंच। **विधिः** विधिप्रत्ययस्यार्थः।

तस्माद् यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रसूते, सोऽर्थविशेषस्तज्ज्ञापको वाऽर्थविशेषो विधिः प्रेरणा प्रवर्त्तना नियुक्तिर्नियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्यते। स हि कर्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मो वा, नियोक्तृधर्मो वेति ! न प्रथमः।

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः।
असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न सङ्करात् ॥८॥

प्रकाशः।

अभावेऽपि यत्नस्य सत्त्वादित्यर्थः। आरम्भो—यत्नः। तत्प्रत्यायनार्थमिति। शास्त्रस्य ज्ञापकतया स्वरूपसद्धेतौ शास्त्रानुपयोगादित्यर्थः। तदिदं परमतनिराकरणं विना न सिद्ध्यति, तदर्थमुपन्यस्यति **स हीति**। कर्तृधर्मः–प्रवर्त्यपुरुषधर्मः। स्पन्द इच्छा प्रयत्नो वा। कर्मधर्मोऽपूर्वस्य क्रियाया वा धर्मः कार्यत्वादिः। करणधर्म इष्टसाधनत्वं शब्दव्यापारो भावना वा। नियोक्तृधर्म आप्ताभिप्रायः।

तत्र स्पन्दस्य विधित्वं दूषयति **इष्टहानेरिति**।

अव्याप्त्यतिव्याप्तिस्यामित्यर्थः। यत्नस्य विधित्वं दूषयति **अप्रवृत्तेरिति**। यत्नमात्रस्यानिष्टसाधनसाधारण्यादित्यर्थः। इच्छाया विधित्वे बाधकमाह **विरोधत इति**। इच्छाया विधित्वे तयैव तज्जननाद्विरोध इत्यर्थः। न चेच्छा ज्ञाता प्रयत्नजननी, किन्तु सत्तया। न च लिङ्श्रवणकाले सा सतीत्याह **असत्त्वादिति**। न च लिङेव तां जनयति। तत्र ज्ञानकारणत्वत्यागापत्तेः, लिङ

प्रकाशिका।

कर्त्तृधर्म इति मूलम्। स्पन्दो वा प्रयत्नो वा इच्छैवेत्यर्थः, स्पन्दश्च परम्परासम्बन्धेन कर्त्तृधर्म्म इत्यवधेयम्। **कर्म्मधर्मो** वेति मूलम्। फलधर्म्मो वा अपूर्वधर्म्मो वा क्रियाधर्म्मो वेत्यर्थः। **करणधर्म्मो वेति** मूलम्। शब्दधर्म्मोऽभिधा वा शब्दार्थीभूतप्रयत्नधर्म्मेष्टसाधनत्वं वेत्यर्थः। **नियोक्तृ-**

मकरन्दः।

स्पन्द इति। यद्यपि स्पन्दो न पुरुषधर्मस्तथापि तदवच्छिन्नशरीरे स्पन्द इति तथोक्तम्।

टिप्पणी।

तज्ज्ञापक इति। याग इष्टसाधनम् आप्ताभिप्रायविषयत्वात् इति रीत्येष्टसाधनत्वानुमापकः केवलोऽनन्यलभ्य आप्ताभिप्राय एव विधिप्रत्ययार्थः, नत्विष्टसाधनत्वं तथा तस्यानुमानलभ्यत्वात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, तथाच यजेदित्यादौ विध्यर्थानुमापकतया विध्यर्थतया वाऽपेक्षणीयस्याभिप्रयस्याश्रय ईश्वरः सिध्यति।

शब्दप्रमाणातिरिक्तस्थलसाधारणप्रवृत्तिकारणचिकीर्षाजनकज्ञानविषयमिष्टसाधनत्वमेवेति परिशेषात्साधयति **इष्टहानेरिति**। चिकीर्षारूपेच्छाविशेषस्य विधित्वं दूषयति **विरोधत** इति। विध्यर्थज्ञानादिच्छा जायते ततः प्रवृत्तिरिति निर्विवादम्, इत्थं च यदीच्छा विध्यर्थः स्यात्तदा विध्यर्थज्ञानात् इच्छाज्ञानात् प्रवृत्त्यनुकूलेच्छा जायेत तदिदमिच्छाज्ञानं मानसप्रत्यक्षरूपमेव, प्रत्यक्षे च विषयस्य कारणत्वादिच्छया जायेतेत्यन्योऽन्याश्रय इति भावः। ननु लौकिकप्रत्यक्षे एव विषयस्य कारणत्वं न तु शाब्दे ज्ञानेऽतो लिङा इच्छाज्ञानं जायेत ततः प्रवृत्तिरिति क्वान्योऽन्याश्रयोऽत आह **असत्त्वादिति**। इच्छाया ज्ञानं लिङा जायतां नाम इच्छा तु क्लृप्तकारणेनेष्टसाधनताज्ञानादिनैव जायते ननु लिङाऽतस्तदानीमिच्छाया अनुत्पत्त्या प्रवृत्तिं प्रति स्वरूपसत्कारणीभूताया इच्छाया अभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। नन्वस्तु लिङपीच्छाकारणमत आह **प्रत्ययत्यागादिति**। इष्टसाधनताज्ञानस्येच्छां प्रति कारणत्वं सर्ववादिसिद्धमेव, तत्र यदि लिङादिरपि कारणं

स हि न स्पन्द एव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः। ग्रामं गच्छतीत्यादावतिव्याप्तेश्च। नाऽपि तत्कारणं प्रयत्नः। तस्य सर्वाख्यातसाधारणत्वात्।

ननु न सर्वत्र प्रयत्न एव प्रत्ययार्थः। करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरेकिणस्तस्याभावात्। संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात्। ततो लिङादिवाच्य एव प्रयत्न इति। न, कुर्यादित्यत्रापि तुल्यत्वात्। प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तस्य पराङ्गताऽऽपन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेत्। न, तथापि तुल्यत्वात्। न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्यय आपद्येत। एको द्वौ बहव एषिषतीत्यादौ व्यभिचारात्। तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति प्रयतते

प्रकाशः।

विनाऽपीच्छोत्पत्तेश्चेत्याह **प्रत्ययेति**। उपायगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चयात् तत्सङ्कीर्णेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वे लाघवादिष्टसाधनतैव विधिरित्याह **सङ्करादिति**।

करोतीत्यत्र यत्नस्य कृधातुनैवोक्तत्वादाख्यातमात्रस्य यत्नार्थत्वे पौनरुक्त्यं स्यादिति नाख्यातमात्रं यत्नमभिधत्ते, किन्तु लिङेवेत्याह **नन्विति**। ननु यदि प्रकृत्यर्थातिरिक्तो नाख्यातार्थः, तदा तत्प्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह **संख्येति**। एकत्वादिसंख्यामात्रमाख्यातार्थः, तत्प्रत्यायनार्थमेव तत्प्रयोग इत्यर्थः। तर्हि लिङपि न यत्नार्थः, कुर्यादित्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः। अथाख्यातात् कृतेरुपस्थितावपि तात्पर्याभावात् सा नान्वीयते, किन्तु संख्यामात्रम्, तर्हि करोतीत्यादावपि तुल्यमित्याह **कुर्यादित्यत्रेति**। यदि कुर्यादित्यत्र यत्नमात्रं कृधात्वर्थः, तस्य चचैत्रादिसम्बन्धित्वमनुकूलत्वं वा प्रत्ययार्थ इति विशेषः, तदा करोतीत्यादावपि तुल्यमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह **प्रयत्नमात्रस्येति**।

अपि च कृतेर्धात्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं न दोषाय, प्रकृतिप्रत्यययोरन्यत्र समानार्थत्वदर्शनादित्याह **न चेति**। एकस्य प्रकृतिरूपस्य, अन्यस्य प्रत्ययरूपस्य, तद्विपर्ययस्तदवाचकत्वमित्यर्थः। अथैक इत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरिक्तं द्वितीयमेकत्वादिकम्, एषिषतीत्यत्रापरेच्छा प्रत्ययार्थः, तदा करोतीत्यत्र यत्नान्तरमेवाख्यातार्थ इत्यस्त्वित्याह **तत्रेति**। ननु द्वितीयसंख्येच्छा य-

प्रकाशिका।

धर्म्मो वेति मूलम्। वक्तुरभिप्राय इत्यर्थः। **तत्र न प्रथम** इति मूलं कर्त्तृधर्म्मो वेत्यनेनैव कारिकाभागेन यद्यपि गतार्थं तथाप्यस्य प्रतिज्ञात्वं कारिकाभागस्य चोपसंहारत्वमिति मन्तव्यम्। यद्वा स्पन्दादौ कर्त्तृधर्म्मो न प्रथम इत्येवंपरत्वेन कारिकोत्तरं योजनीयम्। **इष्टहानेरित्यादिमूलम्**। स्पन्दस्य विधित्वेऽव्याप्तिरात्मानं पश्येदित्यत्रातिव्याप्तिश्च, ग्रामंगच्छतीत्यत्र यत्नस्य विधित्वे ग्रामं गच्छेदित्यत्र यत्नप्रतीतावप्यप्रवृत्तिः, इच्छाया विधित्वे इच्छाया इवेच्छाजनकत्वे विरोधो, लिङ्श्रुतिकाले तस्या असत्त्वञ्च लिङेवेच्छाजनने प्रत्ययत्यागोऽन्यत्र प्रतीतकारणत्यागः, इच्छादिज्ञानस्य चेच्छादिजनकत्वे यागचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरित्यप्रवृत्तिरेव दूषणम्। इष्टसाधनतासहितेच्छाया विधित्वे

मकरन्दः।

तत्र न प्रथम इति मूलं कर्तृधर्मो नेति कारिकया गतार्थमिति यद्यपि, तथापि स्पन्दादित्रिके प्रथमः स्पन्दो नेत्यर्थः। उपसंहारश्च कर्तृधर्मो नेत्येके।

टिप्पणी

मन्येत तदा तद्व्यतिरेकेऽपि लिङादिरिच्छां जनयेदतो व्यतिरेकव्यभिचारः स्यात्, ततश्च **प्रत्ययस्य** इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वं परित्यज्येतातो नेच्छापि विध्यर्थः किंतु **संकरात्** इष्टसाधनताज्ञानसंकीर्णेच्छाया उपायगोचरप्रवृत्तौ कारणत्वात् इष्टसाधनतैव विध्यर्थ इत्यर्थः॥

इत्यादावपि तथा स्यात्। प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यांवधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तुल्यत्वात्।

रथो गच्छतीत्यादौ तदसम्भवे का गतिरिति चेत्, तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या। लोकोपचारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेत्तुल्यम्। लिङः कार्यत्वे वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तौ सर्वं समञ्जसम्। आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेत्। न विवरणादेरपि व्युत्पत्तेः। अस्ति च तदिह—किं करोति? पचति, पाकं करोतीत्यर्थः इत्यादिदर्शनात्।

तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानक-

---

प्रकाशः।

त्वानानुभवान्न तथा, प्रकृतिप्रत्यययोः साम्येनान्वयानुपपत्तेरित्यत आह प्रत्येकमिति। तथा चोभयोपस्थितेरावश्यकत्वेनैकस्यानन्वयेऽप्यदोषादित्यर्थः।

रथो गच्छतीत्यादावित्यादिपदाज्जानाति यतते निद्रातीत्यादेर्ग्रहणम्। तत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातप्रयोगात्। यदि चाऽचेतने व्यापारमात्रमाख्यातार्थः, तदा चेतनेऽपि तथेत्यर्थः। कृधातोर्यत्नार्थत्वस्योभयसिद्धत्वादचेतने यथा करोतेः प्रयोगो लाक्षणिकः, तथा रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्येत्याह तुल्यमिति। लिङः स्वाऽऽत्मनि प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञाते कार्यताज्ञाने वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहात्तस्य प्रयत्नार्थत्वे मानमस्ति, न त्वाख्यातमात्रस्येत्याह लिङ इति। पचति पाकं करोतीत्यादौ यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणाद् वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः। किं करोतीति यत्नविशेषप्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनानुपपत्तेश्च प्रकृतेऽपि मानमस्तीत्याह विवरणादेरिति।

ननु धातुः स्वरूपेण स्वार्थं भावमाह, आख्यातन्तु यावता कर्मक्षणनिश्चयेन फलं सिद्ध्यति तावति वर्त्तते, ओदनं पचतीति दर्शनात्, न ह्येकेन कर्मक्षणेनौदनः सिद्ध्यति, अतः फलार्थो व्यापारसमूहो भाव्यत्वाद्भावनेत्युच्यते, भाव्यमानस्तु तस्य फलसाधनत्वात्, फलानुकूलताविशिष्टयत्नवाच्यत्वे तु कल्पनागौरवमिति शङ्कते तथापीति। पचेस्तावत्तुषधुषप्रक्षेपणादिव्यापारकलाप एवार्थः। तस्यैव रूपपरावृत्तिलक्षणफलं प्रत्यनुकूलता आख्यातवाच्या। अधिकयत्नस्यापि वाच्यत्वे गौरवमिति शङ्कार्थः। तावन्मात्रपरं—धात्वर्थस्य फलानुकूलतामात्रपरं, न तु यत्नपरमित्यर्थः।

ओदनं पचतीत्यत्र धात्वर्थः पाक ओदनानुकूल इत्यर्थे काष्ठेनौदनं पचतीतिवदोदनं पाकेन करोतीति प्रयोगप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। किं करोति। पचति, पाकं करोतीत्यनुभवस्य सार्वलौकि-

प्रकाशिका।

त्वावश्यकल्पनीयेष्टसाधनतासङ्कर इति लाघवादिष्टसाधनतैव विधिरस्त्वित्यर्थः। काष्ठेनौदनं पचतीतिवदिति। यद्यपि तत्र काष्ठकरणकः पाकः ओदनानुकूल इत्यन्वयसम्भवेऽपि न तादृशप्रयोगेऽपि पाके पाककरणकत्वानन्वयात् पाकेन च पचतीति न प्रयोगः, तथापि पाकं करोतीति विवरणेन स्यादित्यत्रैव तात्पर्यम्। वस्तुत ओदनं पचतीत्यत्र ओदनानुकूलः पाक इत्यर्थे ओदनं पाकेनेति विवरणं स्यात् तृतीययानुकूलत्वलाभादिति मूलार्थः, एवञ्चौदनं पचतीति वक्तव्ये ओदनं पाकेनेति प्रयोगः स्यादिति प्रकाशस्यापि तदनुसारिणी व्याख्येति न कदाचिन्मूलप्रकाशयोरसङ्गतिरित्यवधेयम्।

मकरन्दः।

काष्ठेनौदनं पचतीतिवदिति। यद्यपि काष्ठकरणकः पाक ओदनानुकूल इत्यन्वयसम्भवात् प्रयोगेऽपि पाकेन पचतीति न प्रयोगप्रसङ्गः, पाके पाककरणत्वानन्वयात्, तथापि पाकं करोतीति

ल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात्, अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत् । भवेदप्येवं, यदि पाकेनेति विवृणुयात्, न त्वेतदस्ति । धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात् । ततस्तं प्रत्येव किञ्चिदनुकूलताऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानीयमिति युक्तम् ।

तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत इति चेत् । नियमेन तथा विवरणात् । बाधकं विना तस्यान्यथाकर्त्तुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ॥८॥

स्यादेतत्, यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलताऽऽपत्तिमात्रमेव करोत्यर्थः, न तु प्रयत्न एव, सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो, न तु यत्नत्वमात्रेण, प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात्, तद्वरं तावन्मात्रमेवास्तु लाघवाय, अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी कल्पनीयौ, अचेतनेषु सर्वत्र गौणार्थास्तिङोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत् । अत्रोच्यते—

प्रकाशः ।

कत्वात्, कर्त्रन्वयानुपपत्तेश्चेति परिहरति भवेदप्येवमिति । एवमप्यनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थोऽस्तु, न त्वनुकूलयत्नः, तथात्वे बाधकं विनैवाख्यातमचेतनेषु गौणं कल्प्यमिति गौरवमित्याह तथापीति । यत्नार्थकरोतिनाऽऽख्यातार्थस्य विवरणात् तस्य चाबाधितत्वात् प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वादित्याह नियमेनेति ॥ ८ ॥

ननु करोतिर्न यत्नार्थः, किन्त्वनुकूलव्यापारमात्रार्थः, यत्नोऽप्यनुकूलत्वेनैवाख्यातार्थः । अन्यथा आख्यातार्थस्य यत्नपदपर्यायतापत्तेः । अत एव—यत्न एवाख्यातार्थः, आनुकूल्यन्त्वन्वयलभ्यम्—इत्यपास्तम् । एवञ्च धात्वर्थस्य पाकादेः साध्यताऽप्युपपद्यते । न च धातुनैव स्वार्थः साध्यत्वेनोच्यते इति वाच्यम् । पाक इत्यत्रापि तत्प्रतीत्यापत्तेः । यत्नस्य वाच्यत्वेन गौरवापत्तेः । मुख्ये बाधकं विनैव रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य गौणत्वापाताच्चेत्याह—यस्य कस्यचिदिति । क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानेन घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् तृजन्तकृधातुव्युत्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृञो यत्नार्थत्वम् । क्रियामात्रार्थत्वे तु क्रियाऽऽश्रयः कर्तृपदार्थः स्यादिति कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः । एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वात् तेन चाख्यातविवरणात्तस्यापि

प्रकाशिका ।

कर्त्रन्वयानुपपत्तेश्चेति । चैत्र ओदनं पचतीत्यत्रेति शेषः ॥ ८ ॥

परिमलस्तु तथापि पाकसिद्धता प्रतीयेत, न तु साध्यतेति सिद्धताज्ञापकप्रयोगोपलक्षणपरं पाकेनेत्युक्तमिति । अत एवेति । यत्नपदपर्यायतापत्तेरेवेत्यर्थः । नन्वत्रेष्टापत्तिरित्यत आह गौरवापत्तेरिति । यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्य सामान्यत्वादिति भावः ।

मकरन्दः ।

विवरणं न स्यादित्यत्रैव तात्पर्यम्, यद्वा एतदस्वरसादेव स्वयं हेत्वन्तरमाह कर्त्रन्वयानुपपत्तेश्चेति, चैत्र ओदनं पचतीति शेषः । परिमलस्तु एवं पाकस्य साध्यता न प्रतीयेत, किन्तु सिद्धता, ततः पाकसिद्धताज्ञापकप्रयोगोपलक्षणपरं पाकेनेत्युक्तमिति ॥ ८ ॥

अत एवेति । यत्नपदपर्यायतापत्तेरित्यर्थः ।

नन्वत्रेष्टापत्तावपि न क्षतिरित्याशङ्क्याह गौरवापत्तेरिति । व्यापारस्य सामान्यतया लघुत्वमित्यभिमानेनेदम् ।

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना॥ ९॥

यत्नपूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात्। हेतुसत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्नपूर्वकत्वप्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यवहारात् करोत्यर्थो यत्न एव तावदवसीयते। अन्यथा हि यत्किञ्चिदनुकूलपूर्वकत्वाविशेषाद् घटादयः कृताः, न कृतास्त्वङ्कुरादय इति कुतो व्यवहारनियमः। तेन च सर्वमाख्यातपदं विग्रियते इति सर्वत्र स एवार्थ इति निर्णयः। तथा च समुदिते प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते, विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्।

प्रकाशः।

यत्नार्थकत्वमित्याह **कृताकृतेति**। कृतिश्च करोत्यर्थः। एवमाख्यातस्य यत्नपदपर्यायताऽऽपत्तिं निरस्यति **पूर्वेति**। परस्मिन्नुत्तरकालवर्तिनि धात्वर्थे सति सैव कृतिरेव पूर्वा साधनीभूता भावनेत्युच्यते। तेन फलसाधनीभूतः प्रयत्नो भावना, सैव चाख्यातवाच्या।

यद्वा फलानुकूलधात्वर्थपूर्वापरव्यापारप्रचयजनिका **पूर्वापरस्मिन्** पूर्वापरीभूतत्वे सति कृतिराख्यातार्थो भावना। भाव्यते फलमनयेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः।

नन्वेवं पूर्वापरीभूतत्वं यत्नत्वमनुकूलत्वञ्चेति त्रितयमाख्यातवाच्यमिति तदभावे कथमाख्यातपदमचेतनेषु प्रयुज्यते इत्यत आह **तथा चेति**। यत्नस्य पूर्वापरीभूतत्वानुकूलत्वे प्रवृत्तमाख्यातं, धात्वऽर्थस्य फलानुकूलतामात्रे रथो गच्छतीत्यादौ प्रयुज्यते इति लाक्षणिकमित्यर्थः। समुदितप्रवृत्तस्य पदस्यैकदेशे प्रयोगे निदर्शनमाह **विशुद्धिमात्रमिति**। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते इत्यनुशासनाच्छन्दोऽध्येतृब्राह्मणव्यक्तिः, जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति स्मृतेर्जन्मसंस्कारविद्यासमुदायवद्ब्राह्मणव्यक्तिर्वा श्रोत्रियपदशक्या अतो विशुद्धब्राह्मणमात्रे यथा लक्षणया प्रयोगः, विशिष्टशक्तपदस्य विशेषणे शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्यादित्यर्थः। ननु शक्यैकदेशे प्रयोगो न लाक्षणिकः, उपस्थित्यर्थं हि लक्षणा, विशिष्टशक्तपदाद्विशिष्टोपस्थितौ विशेषणमप्युपस्थितमेवेत्ययोग्यतया विशेष्यांशमपहाय विशेषणान्वयस्य मुख्यवृत्त्यैवोपपत्तेः। मैवम्। तस्य धर्म्यन्तरान्वितत्वेनोपस्थितस्येतरधर्म्यनाकाङ्क्षिततया स्वतन्त्रतदुपस्थित्यर्थं लक्षणाया न्याय्यत्वात्।

अत एव 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र पुरोडाशप्रयोजनकत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य प्रयोजनान्तरानाकाङ्क्षितत्वात् स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा। पङ्कजं कुमुदमित्यत्र

प्रकाशिका।

योजनामात्रभेदायाह **यद्वा फलानुकूलेति**। अर्थप्रदर्शनपूर्वकं योजयति **पूर्वापरस्मिन्निति**। **नन्वेवमिति**। यद्यपि **कृताकृते**त्यादिना यत्नत्वस्य यत्नपदपर्यायतापत्त्यानुकूलत्वस्य वाच्यतापरं प्रतीयते न तु पूर्वापरीभूतत्वस्यापि वाच्यत्वे काचन युक्तिरुक्ता, तथापि तत्प्रकारकप्रतीत्यनुरोधेन पूर्वापरीभूतत्वमपि वाच्यमिति त्रितयमपि वाच्यमित्युक्तम्।

मकरन्दः।

नन्वेवमिति। यद्यपि द्वयवाच्यतयैव यत्नपदपर्यायतानिरासस्तथापि पूर्वापरीभूतत्वप्रकारकप्रतीतिमभ्युपेत्य तदप्याख्यातपदवाच्यमित्युक्तमिति ध्येयम्।

टिप्पणी।

करोत्यर्थो यत्न एवेति। यत्तु शाब्दिकाः कृञो यत्नार्थत्वे यतधातोरिवाकर्मकत्वापत्तिरिति, तन्न, द्वितीयार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति यतधातुजन्ययत्नविषयकोपस्थितित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते न तु कृञ्धातुजन्योपस्थितित्वेनेति नापत्त्यनुपपत्ती।

अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः, प्रथमे पुरुषे जानाति इच्छति प्रयतते अध्यवस्यति शेते संशेते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु । न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति स्थितेः । अत एवा-नुभवोऽपि-यावदुक्तं भवति पाकानुकूलवर्त्तमानप्रयत्नवांस्तावदुक्तं भवति पच-तीति । एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपाक्षीदिति । एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पक्ष्य-तीति । न तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति । अन्यथाऽतिथावपि परिश्रम-शयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

अपि च कर्त्तृव्यापार एव कृञर्थश्चेतनश्च कर्त्ता, अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न ह्यभिधीयमानव्यापारवत्त्वं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्त्तृत्व-प्रसङ्गात् । नाप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशालित्वं कर्तृत्वं, योग्यताया एवानिरूपणात् । फलानुगुणमात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात् । नापि विव-क्षातो नियमः अविवक्षादशायामनियमप्रसङ्गात् । स्वव्यापारे नेदमनिष्टमिति चेत् । एवं तर्हि 'स्वव्यापारे च कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके' इति न्यायेन करणादिवि-लोपप्रसङ्गः । न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया । अस्ति हि काञ्चित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्त्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो,

---

प्रकाशः ।

पद्मगतत्वेन उपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य धर्म्यन्तरनिराकाङ्क्षितत्वात् कुमुदपरत्वे पङ्कजपदस्य लक्षणेति विपञ्चितं द्वितीयाध्याये ।

अपिच अचेतनेषु सर्वत्राख्यातस्य गौणत्वं मा भूदिति मानिनस्तव यत्नस्याख्यातवाच्यत्वान-भ्युपगमः, तच्च तवाप्यापतितमित्याह **अन्यथाऽपीति** । मध्यमोत्तमपुरुषलिङ्गैः सम्बोध्यवक्तृ-विषयत्वाच्चित्रस्यादौ तत्प्रयोगः । प्रथमपुरुषेऽपि जानातीत्यादिप्रयोगश्चाऽचेतने त्वन्मते यथा गौणस्तथाऽस्मन्मते रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोग इत्यर्थः । न चाक्षादिपदवदनेकार्थत्वम् । **अक्षादिपदवैधर्म्येण** एकत्रैव वाचकता, अन्यत्र वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगोपपत्तेरित्याह **न चेति** । अत्रैवानुभवं प्रमाणयति **अत एवेति** ।

अतिथावपीति । श्रमाच्छयानस्य श्रमशान्तेः पाकानुकूलत्वादित्यर्थः । कर्तृरूपव्यवस्थयेति व्याचष्टे **अपि चेति** । यस्य व्यापारं **धातुराख्यातं वा** प्राधान्येनाभिधत्ते, स्वतन्त्रश्चेतनोऽचेतनश्च स कर्त्तेत्यत्राभिधानं यदि विशेषणं, तत्राह **न हीति** । कर्तृत्वमज्ञात्वा तत्र कर्तृपदप्रयोगाभावादवगते कर्तृत्वे शब्देन तदभिधानम्, तेन कर्तृत्वावगम इत्यन्योन्याश्रयश्चेति भावः । अथाभिधानमुपलक्षण-मुपलक्ष्यं च तद्योग्यता, तत्राह **नापीति** । योग्यत्वावच्छेदकरूपाज्ञाने अस्या ज्ञानादित्यर्थः । नं च प्रधानक्रियानुकूलव्यापारत्वमेव तदवच्छेदकमतिव्याप्तेरित्याह **फलेति** । फलानुकूलव्यापार-वत्तया यत्कारकं विवक्ष्यते, स कर्त्तेति नोक्तदोष इति मतं निरस्यति **नापीति** । ननु स्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वमिष्टमेवान्यत्र करणत्वादित्याह **स्वव्यापार इति** । **तर्हीति** । प्रधानक्रियापेक्षयैव

प्रकाशिका ।

अक्षादिपदवैधर्म्येणेति । तत्रैवात्र तुल्यवत्प्रयोगाभावेनेत्यर्थः । **धातुराख्यातं वेति** । धातोर्व्यापारफलवाचकत्वविकल्पेनायं विकल्पः ।

मकरन्दः ।

अक्षादिपदवैधर्म्येणेति । विनिगमकाभावात्तत्रोभयत्र शक्त्या नानार्थत्वमत्र चैकत्रैव निरु-पाधिप्रयोग इत्यत्र लक्षणा, अन्यथा गङ्गादिपदस्यापि तीरादौ लक्षणा न स्यादित्यर्थः ।

न त्ववान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत्। तर्हि तदपेक्षयैव कर्तृकर्मादिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम्। स्वातन्त्र्यादीति चेत्। ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्याभिधीयतामिति। तस्मात् सर्वत्र समानव्यापार एवाख्यातार्थः॥ ९॥

तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयत्नस्त्वाक्षेपतो लप्स्यते इति चेत्, न–

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचरः।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः॥ १०॥

केन हि तदाक्षिप्येत। न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात्। न हि यत्नत्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम्। अत एव न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्रपर्यवसायित्वात्। कर्त्रेति चेत्। न। द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात्। व्यापारवतश्चाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्। नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः। विद्यते इत्यादौ तदसम्भवात्। न ह्यत्र धात्वर्थो भावनाऽपेक्षी, सत्ताया नित्यत्वात्। तत्र न भविष्यतीति चेत्। न। पूर्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात्। भावनोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति। न च पदान्तरलब्धया भावनयाऽ-

---

प्रकाशः।

तत्कर्तृत्वं करणादिव्यावृत्तं तस्यैव किं लक्षणमित्यर्थः। **स्वातन्त्र्यादीति**। 'स्वतन्त्रः कर्तेति' पाणिनिलक्षणादित्यर्थः। तस्यान्यस्य व्यवस्थावीजस्याभावाज्ज्ञानचिकीर्षाकृतिसमवायित्वमेव तद्वाच्यमित्याह **नन्विति**॥ ९॥ **आक्षेपेति**। पाकादीनां यत्नं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। पादत्रयस्य प्रागेव विवृतत्वादन्तिमं पादं व्याचष्टे **केन हीति**। तत्प्रयत्नत्वमित्यर्थः। **न हीति**। प्रयत्नस्याप्यनुकूलत्वात्, तथात्वे वा रथो गच्छतीत्यादि तवापि गौणं स्यादित्यर्थः। **तस्या इति**। सङ्ख्यया सङ्ख्येयमात्राक्षेपेऽपि न प्रयत्नाक्षेपः, प्रयत्ने सङ्ख्याया अभावादित्यर्थः।

कर्त्रेति। **आख्यातवाच्येनेत्यर्थः**। परमते तस्याऽऽख्यातवाच्यत्वात्। कर्ता न द्रव्यमात्रं, द्रव्यमात्रस्यायत्नवत्त्वात् तेन यत्नस्यानाक्षेपादित्याह **द्रव्यमात्रस्येति**। नापि व्यापारवन्मात्रं, यत्नरहितस्याप्यचेतनस्य व्यापारवत्त्वात्, यत्नरूपव्यापारवदभिधाने तु प्रयत्नोऽपि वाच्य एवं स्यादित्याह **व्यापारवतश्चेति**। **तत्रेति**। आक्षेप इति शेषः। **पूर्वेति**। **पचतीत्यादाविव** धात्वर्थानुकूलयत्नानुभवादित्यर्थः। ननु सत्ताया नित्यत्वे पूर्वापरीभावो विरुद्ध इत्यत आह **भाव-**

प्रकाशिका।

अनुपस्थितेन कर्त्रा कथमाक्षेप इत्यत आह **आख्यातवाच्येनेत्यर्थ** इति।

पचतीत्यादाविवेति। तथा च तत्रापि तदाक्षेप आवश्यक इति भावः। ननु यत्न-

मकरन्दः।

ननु कर्ताऽप्यनुपस्थितः कथमाक्षेपहेतुः स्यादत आह **आख्यातवाच्येनेति**।

पचतीत्यादाविवेति। तथा च तत्रापि तदाक्षेप आवश्यक इति भावः।

टिप्पणी

व्याप्येन व्यापकमाक्षिप्यते अनुकूलत्वन्तु क्रियान्तरसाधारणं न यत्नत्वव्याप्यमित्याह **तस्येति**। **यत्नत्वैकार्थसमवायीति**। यत्नत्वाश्रयमात्रवृत्तीत्यर्थः। **तत्र** नेत्यादि। अन्यत्र तु स्यादिति शेषः। नित्याया अपि सत्तायाः तिङन्तधात्वर्थतया साध्यत्वेन प्रतीयमानतया पचतीत्यादाविव भावनान्वयविशेषेऽपि भावनाक्षेपकत्वाभावादित्यर्थः।

नुकूलतायाः प्रत्ययार्थस्यान्वयः। तदसम्भवात्। न खलु प्रकृत्यैव साऽभिधीयते। धातूनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात्। अन्यथा पाक इत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात्। नापि चैत्र इत्यादिना पदान्तरेण। प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्थत्वात्॥

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वात् तेनाभिधानमाक्षेपो वा, कथमन्यथौदनमित्युक्ते, किं भुङ्क्ते पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेन्न। पचतीत्युक्ते किमोदनं तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षादर्शनात्। सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात्। तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधानमेवेति॥

प्रकाशः।

नेति। तदसम्भवादिति। ओदनं पचति चैत्र इत्यत्र पदान्तरेण भावनाऽनुपस्थानादित्यर्थः। अस्माकन्तु अनुकूलयत्नोपस्थितावपि अयोग्यतया स नान्वीयते इति भावः। न हि धातुनैव भावनोपरक्तार्थोऽभिधीयते इत्यत आह न खल्विति। प्रकृत्या धातुनेत्यर्थः।

फलस्य धात्वर्थतया प्रत्ययार्थो विक्लित्तिर्लाघवाद्, न तु तत्फलको व्यापारोऽधःसन्तापनादिः। न चैवं व्यापारविगमे फलसत्त्वकाले पचतीति प्रयोगापत्तिः। धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वस्याख्यातार्थतया व्यापारकाल एव पचतीति प्रयोगात्। अथैवं धात्वर्थतया फलं क्रियेति तण्डुलादेः कर्मता न स्याद्, विक्लित्त्यादिजन्यफलभागित्वाभावादिति चेन्न। परसमवेतव्यापारफलशालिनः कर्मत्वात्। स च व्यापारो धात्वर्थ आख्यातार्थो वा, उभयथाऽपि समवेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वात्। विक्लित्त्यनुत्पादे व्यापाराविगमदशायां पाको वर्त्तते इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणेति मतमाश्रित्योक्तं दूषणमिदम्।

अन्यथेति। यदि धातूनामेव भावनाऽभिधायकत्वमित्यर्थः। प्रकृतीति। प्रकृतिश्चैत्रपदं, प्रत्ययः प्रथमा, तयोरुभयोरपि शुद्धप्रातिपदिकार्थतया न कारकार्थत्वं, व्यापारवतः कारकत्वेन कारकाऽर्थस्य भावनार्थत्वं सम्भाव्येतापीत्यर्थः। कथमिति। ओदनमित्युक्ते भावनाविशेषजिज्ञासा तत्सामान्यज्ञानं विना न स्यादित्यर्थः। कर्मपदादाक्षेपतोऽभिधानतो वाऽऽवश्यकी तदुपस्थितिरिति भावः। पचतीत्युक्त इति। कर्मपदानुच्चारणेऽपि तदभिधानाक्षेपयोरभावे पचतीत्यत्र भावनाधीर्न स्यादिति भावनाऽभिधायकमाख्यातपदं कल्प्यमित्यर्थः।

ननु बीजेनाङ्कुरः कृतो बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनाऽपि कृञः प्रयोगाद् न यत्नो वाच्यः। नापि कर्तृपदं यौगिकं, तथा सति कृञो यत्नार्थत्वे तृचश्च कर्त्रर्थत्वे धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिकर्त्रोः परस्परमनन्वयापत्तेः, कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वात्। एवं कृञः क्रियार्थत्वे तृचश्च तदाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमनन्वय एवेत्युभयदर्शने कर्मपदवत् कर्तृपदं रूढमेव। तथाच कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया च कृञो यत्नोऽर्थ इति न तेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थत्वं, किन्त्वनुकूलत्वेन व्यापार एव तद्वाच्यः। तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्यः। न चैवं पथि श्रमशयानेऽपि पचतीति प्रयोगापत्तिः, यत्नवाचकत्वेऽपि तण्डुलक्रियानुकूलयत्नवति पचतीति प्रयोगापत्तेः। यदि तु तस्य प्रयत्नविशेषो वाच्यः,

प्रकाशिका।

स्याख्यातवाच्यत्वे विद्यते व्योम इत्यादौ सर्वत्र भावनान्वयः स्यादित्यत आह अस्माकन्त्विति।

न च तत्रापि भावनानुभवो भवत्येवेति पूर्वोक्तेन विरोध इति वाच्यम्। वर्त्तमानत्वादिविशिष्टभावनानुभवेऽपि सत्त्वादौ धात्वर्थे भावनानन्वयात् इत्याशयात्। ननु कारकत्वेऽपि न यत्नवाचकत्वं व्यापारमात्रगर्भत्वात्कारकत्वस्येत्यत आह व्यापारतः कारकत्वेनेत्यादि।

प्रकाशः।

तदा ममापि व्यापारविशेषो वाच्य इत्यस्तु, यत्नधीस्त्वाक्षेपात् **धात्वर्थविशेषस्य** पाकादेस्तेन विनाऽनुपपत्तेः। न चाख्यातस्य यत्नो वाच्यः, पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्नवानिति विवरणादिति वाच्यम्। तथा सति कर्त्तुरपि तद्वाच्यताऽऽपत्तेः। न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम्। अथ तात्पर्यविवरणस्याऽऽक्षेपादिनाऽपि निर्वाहः, तुल्यं यत्नेऽपि। अत एव रथो गच्छति विद्यते व्योमेत्यत्र न भावनाऽनुभवः। भावनाया धात्वर्थान्वयायोग्यतया त्वयाऽपि तत्र गौणत्वाङ्गीकारादिति।

अत्र वदन्ति–चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नानुभवात् स एवाख्यातवाच्यः, लाघवात्। न त्वनुकूलव्यापारः, यत्नत्वजात्यपेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात्। न चाचेतनेऽप्याख्यातस्य मुख्यत्वार्थमनुगतो व्यापार एव शक्य इति वाच्यम्। शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्तिग्रहात्। मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने वृत्त्यन्तरोच्छेदापत्तेः। न च पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नस्यापि लाभादन्यलभ्यत्वेन स नाख्यातवाच्यः। चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते। न च पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन प्राप्तिरस्ति, अतीतादौ व्यभिचारात्। नापि धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवी, यत्नस्यापदार्थत्वात्, स्वार्थव्यापारवर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वाच्च। न चाचेतने आख्यातस्य व्यापारावाचकत्वावधारणादेवं कल्पनेति युक्तम्। गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्यातादव्यापारावगमोपपत्तेः। यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया, रथो गच्छतीत्यत्र यथा, अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः, **अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न स्यादिति।**

ननु धात्वर्थानुकूलयत्नस्याख्यातशक्यत्वे एककृतिकाले पचतीतिवत् कृतेर्ध्वंसे अग्रिमकृतेरनुत्पाददशायां मध्येऽप्यपाक्षीत् पक्ष्यतीति स्यात्। यत्नप्रचयस्य च शक्यत्वे पचतीति न स्यादेव, एकदा तस्याभावात्। अथ भूतभविष्यतोर्यत्नाभावनिरूप्यत्वात् यत्नकाले तदभावान्नोक्तदोष इति चेन्न। ध्वंसानुत्पादयोर्यत्नविशेषप्रतियोगिकतया यत्नकालेऽपि तत्सत्त्वात्, तयोः सकलकृतिप्रतियोगिकत्वाभावात्।

मैवम्। यत्राख्यातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तत्वं, तत्र तावतां ध्वंसैः प्रागभावैश्च भूतभविष्यद्व्यवहारः, न तु वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तकिञ्चिदभावात्, चेतनाचेतनभोजनगमनादौ तथैव प्रयोगात्, प्रयोगे सति निमित्तानुसरणात्। धातोराख्यातस्य चानुकूलव्यापारवाचकत्ववादिभिरनन्यगतिकतया तथैव स्वीकाराच्चेति।

चैत्र ओदनं पचति चैत्रेण पच्यते ओदन इत्यत्र कर्त्तरि कर्मणि आख्यातार्थसङ्ख्याऽन्वयात् कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये, तेन वाच्यगामिनी सङ्ख्येति नियमो भवति, अन्यथाऽऽक्षिप्तसङ्ख्यान्वये

प्रकाशिका।

धात्वर्थविशेषस्येति। विद्यते व्योमेत्यत्र; भावनानुभवो न भवत्येवेत्यग्रे वाच्यमेवेति भावः। अन्यथा तत्रापि यत्नकाल इत्यादि, इदञ्च यत्नातिरिक्तस्यैव व्यापारस्य शक्यत्वमिति मतेन दूषणम्, अन्यथा यत्नस्यापि व्यापारतया शक्यत्वेनासङ्गतेः, पच्यते इत्यत्र तु कर्मवाचकत्व इष्टापत्तिरत आह–

मकरन्दः।

अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीत्यादि न स्यादिति। यद्यपि व्यापारत्वेन यत्नस्यापि शक्यत्वात्तत्काले पचतीति स्यादेव, तथापि तेनापि रूपेण यदि यत्नो न शक्यस्तदेदं दूषणं बोध्यम्। अपरं शब्दप्रकाशे प्रपञ्चितम्।

स्यादेतत्, अभिधीयतां तर्हि कर्त्ताऽपि । तदनभिधाने हि सङ्ख्येयमात्रमाक्षिप्य सङ्ख्या कथं कर्त्तारमन्वियात्, न तु कर्मादिकमपि । शाकसूपौ पचति शाकसूपौदनान् पचतीत्यादौ विरोधनिरस्ता सङ्ख्या चैत्र इति कर्त्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत् । चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र का गतिः ।

एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा, यववराहादिवदिति चेत् । न, पच्यते इत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । चैत्राभ्यां चैत्रैरिति विरोधनिरस्ता सूप इत्यविरुद्धं कर्म्म समनुक्रामतीति चेत् । चैत्रमैत्राभ्यां शाकसूपौ पच्येते इत्यत्र का गतिः ।

अन्यत्र निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेत् । न, पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । तत्र पूर्व्वक एव निर्णयः, पच्यते इत्यत्र त्वपर इति चेत् । न, विशेषाभावात् । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेत् । न, पच्यते पचते पच्यते इत्यादौ विप्लवप्रसङ्गादिति ।

प्रकाशः ।

नियमो न स्यादिति वैयाकरणमतमाह—अभिधीयतामिति । का गतिरिति । ओदनमित्येकत्वेनोपस्थितेनैकत्वसङ्ख्याऽन्वयविरोध इति पचतीत्येकत्वमोदनान्वितं किन्न स्यादित्यर्थः ।

यववराहादीति । यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र दीर्घशूकस्य यवपदार्थतया निर्णीतस्य यवैर्यजेतेत्यादौ न यत्र वाक्यशेषस्तत्रापि तस्यैव यवपदवाच्यता यथेत्यर्थः । तथाभावेति । आख्याताभिहितभावनायाः कर्त्रन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा चौदनः पच्यते देवदत्त इति प्रयुज्येतेति भावः ।

अन्यत्रेति । चैत्राभ्यां चैत्रैः सूपः पच्यते इत्यत्र कर्मणि सङ्ख्याऽन्वयस्य निर्णीतत्वादत्रापि तथेत्यर्थः । पचतीत्यादाविति । देवदत्त ओदनं पचतीत्यादावपि कर्मगतैकत्वान्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्रेति । पचतीत्यत्र सङ्ख्याऽन्वयः कर्त्रा, पच्यते इत्यत्र कर्मणेत्यर्थः । विशेषेति । क्वचित् कर्तरि क्वचित् कर्मणि सङ्ख्याऽन्वयस्य दृष्टत्वादन्यतरत्र नियामकाभावादित्यर्थः । पच्यत इति । पच्यत इति दृष्टान्तार्थम् । अतो यथात्मनेपदात् पच्यते इत्यत्र कर्मणा सङ्ख्यान्वयः, तथा पचते इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ।

नन्वाख्यातवाच्यत्वे कर्तुस्तद्वाच्यया सङ्ख्यया‌ऽन्वयबोधो न स्यात्, एकपदोपस्थापितपदार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यत्र भिन्नपदोपस्थापितानामेवान्वयबोधादित्यत आह—

प्रकाशिका ।

पच्यत इति । दृष्टान्तार्थमिति । तत्र प्रथम पृष्ठेनैवेति । इदञ्च द्वयोस्तुल्यबलवत्तायामित्यवधेयम् ।

टिप्पणी ।

वैयाकरणः शंकते स्यादेतदिति । इत आरभ्य एवं प्राप्ते इत्यतःप्राक्तनेन सन्दर्भेण, तन्मते चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातेन कर्ता संख्या चाभिधीयते, तथाचैकत्ववच्चैत्राभिन्नकर्तृको वर्तमानकालिकः पाक इत्यन्वयबोधः । यदि तत्राख्याताभिहितायाः संख्यायाः संख्येयाविनाभूततयाऽऽक्षिप्तेन कर्त्रा सहान्वयो भवतीति ब्रूयात्, तदा कर्मणोऽपि संख्येयतया तत्रैव कुतो नान्वय इति शंकाऽनिवार्या स्यात् । कर्तुराख्यातवाच्यत्वे तु समानपदोपात्तत्वेन तत्रैव संख्याऽन्वय उपपद्यत इत्यर्थः । न तु कर्मादिकमिति । अन्वियादिति पूर्वेणान्वयः । का गतिरिति । कथं नोदने आख्यातार्थसंख्यान्वयः ॥

दृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः सङ्ख्यायाः। तद् यथा—भूयते सुप्यते इत्यादौ। न हि तत्र कर्त्रा कर्मणा वा अन्येनैव वा केनचिदन्वयः, किन्तु भावेनैव। अनन्वये तदभिधायिनोऽनर्थकत्वप्रसङ्गात्। आक्षिप्तेन चान्वये तत्रापि कर्त्रैवान्वयापत्तेः। को हि सुप्यते स्वपितीत्यनयोः कर्त्राक्षेपं प्रति विशेषः।

स्यादेतत्, भावकर्मणोरित्याद्यनुशासनबलात्तावत् भावकर्मणी प्रत्ययवाच्ये, ततस्तदभिहिता सङ्ख्या ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः, तदभिहिता सङ्ख्या, 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवद्' (मी० १२, २, २३,) इति न्यायेन कर्त्तारमेवाश्रयते इति नियमः। न। विपर्ययप्रसङ्गात्। 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं' 'कर्त्तरि शबि'त्यनुशासनबलाद्भावकर्त्तारौ प्रत्ययवाच्यौ, ततस्तदभिहिता सङ्ख्याऽपि ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता संख्या तेनैव न्यायेन कर्म्म समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः। तस्मान्मतिकर्दममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

प्रकाशः।

दृश्यते चेति। यथा भाववाचकाख्याताभिधेयसङ्ख्या तेनैवान्वीयते नत्वाक्षिप्तेन कर्त्रा, साकाङ्क्षयोग्यासन्नपदार्थमात्रस्यैवान्वयप्रतियोगित्वात्, भिन्नपदोपस्थापितत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वात्, तथाऽऽख्यातवाच्ययोः कर्तृसङ्ख्ययोरप्यन्वय इत्यर्थः। **न हीति**। अन्वये वा कर्तुरनेकत्वे द्विबहुवचनयोः प्रयोगः स्यादिति भावः।

यदि च भावसङ्ख्ययोरन्योन्यमनन्वयः तदा निश्चितान्वयपदत्वेनाख्यातमपार्थकं स्यादित्याह **अनन्वय इति**। यद्याक्षिप्तेन कर्त्रान्वयः सङ्ख्यायाः स्यात्, तदा स्वपितीत्यत्रेव सुप्यत इत्यत्रापि तेनैव तदन्वयः स्यादित्याह **आक्षिप्तेन वेति**। **को हीति**। आक्षेपहेतोर्भावनाऽभिधानस्योभयत्राविशेषादित्यर्थः।

मुख्यं वेति। 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत्, संग्रामे सरस्वतीमप्याज्यस्य यजेते'-त्यत्राग्नावैष्णवधर्मा अग्रतो भवन्त्याहो सारस्वतधर्माः? इत्यनियमे आग्नावैष्णवधर्मा एव प्रथमं भवन्ति। अत्र हेतुः-पूर्वचोदनात्-प्रथममुपस्थितत्वात् अस्योदाहरणं-**लोकवदिति**। यथा लोके यत्र विवादपदे साक्षिद्वयसत्त्वान्मुख्यः साक्षी पृष्टस्तमनुजानाति, द्वितीयश्च पृष्टस्तमपलपति। तत्र **प्रथमपृष्टेनैव** व्यवहारः तस्य मुख्यत्वात्, तथा कारकाणां प्रथमं कर्त्तैव देशित इति बाधकं विना तेनैव सङ्ख्याऽन्वीयते इत्यर्थः।

भावकर्त्ताराविति द्वन्द्वः तेनैव, **मुख्यं वेत्यादिनैवेत्यर्थः**। **कर्मैवेति**। तथा च पच्यते ओदनं देवदत्त इति न स्यात्, किन्तु पच्यते ओदन देवदत्तेन इत्येव स्यादित्यर्थः। यथाऽनुशासनं, व्याकरणानतिक्रमेणेत्यर्थः। तथा च कर्त्तरि विहितस्याख्यातस्य सङ्ख्या कर्त्रा कर्मणि च विहितस्य सा कर्मणाऽन्वेतीति नियम उपपद्यते इति भावः।

प्रकाशिका।

मुख्यं वेत्यादिनैवेत्यर्थ इति। ननु कारकेषु कर्तुः प्रथमं दर्शनादस्तु तथा कर्म्मणस्तु न प्रथमोपस्थितिरिति न तत्रास्य न्यायस्यावतार इति चेत्। न कर्त्तृविशेषविध्यवरुद्धतया तदतिरिक्तविशेषानाकाङ्क्षत्वात् विशेषविध्यनवरुद्धेषु च कर्म्मण एव प्रथमोपस्थितत्वादित्याशयात्।

मकरन्दः।

मुख्यं वेत्यादिनैवेत्यर्थ इति। ननु तत्र कारके कर्तुः प्रथमं देशनादस्तु तथा, प्रकृते तु न तस्य न्यायस्यावतारः कर्मणः प्रथममदेशनादिति चेन्न। यथा कारकेषु प्रथमं देशनात् कर्तुर्मुख्यत्वं तथोद्देश्यतया कर्मणो मुख्यत्वमित्याशयादित्याहुः।

आक्षेपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।
सङ्ख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥ ११ ॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भावनान्वेऽति, तं तं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात् । भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमात्रमा-

---

प्रकाशः ।

समानप्रत्ययोपात्तत्वे प्रत्यासत्त्यान्तरङ्गत्वात् सङ्ख्येयमात्रसाकाङ्क्षाऽपि सङ्ख्या भावनाऽन्वयिनैवान्वेति । अग्निना चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र चैत्रपदार्थस्य निर्व्यापारत्वेनोपस्थितस्य भावनाऽऽत्मकव्यापारसाकाङ्क्षत्वाद् भावनायाश्चाश्रयाकाङ्क्षत्वात् तेनैव भावनाऽन्वेति, न कर्मकरणादिना । द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्तयोपस्थितेर्व्यापारान्तरनिराकाङ्क्षत्वात्, भावनायाः साकाङ्क्षत्वेऽप्यन्यतराकाङ्क्षाया अन्वयानङ्गत्वात् । ओदनः पच्यते चैत्रेणेत्यत्र तु कर्तुर्व्यापारवत्त्वेनोपस्थिते न तत्र भावनाऽन्वयः किन्तु प्रथमानिर्दिष्टेण कर्मणा, तस्य व्यापारवत्त्वेनानुपस्थितेस्तत्साकाङ्क्षत्वात् । चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र तु कर्तुर्निराकाङ्क्षत्वात् कर्मणश्चाभावाद् धात्वर्थेनैव सङ्ख्याया अन्वय इति आक्षेपादेव कर्तृकर्मणोर्लाभे सङ्ख्याऽन्वयो, नियमस्य चान्यथोपपत्तौ न ते लकारवाच्ये इत्याह **सङ्ख्याऽपि तावदिति ।**

शुद्धं–निर्व्यापारत्वेनोपस्थितम् । इदञ्च कर्तृकर्मणोराक्षेपलभ्यत्वं **यद्भावनाविशेष्यत्वे** सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं, न तु सङ्ख्यालिङ्गकानुमितिविषयत्वम्, अनुमित्या सङ्ख्येयमात्रगतत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः । शब्दोपस्थापितसङ्ख्यायास्तदुपस्थापितेनैवान्वयनियमाच्चेति तत्त्वम् । किं तद्व्यापारविशिष्टे तद्व्यापाराश्रयणम्, उत व्यापारान्तरविशिष्टे ? तत्र नाद्य इत्याह **आत्माश्रयत्वादिति ।** अन्त्ये, त्वनवस्थितेरिति भावः ।

प्रकाशिका ।

केचित्तु यथा कर्त्तुः प्रथमोपस्थितत्वं प्राधान्यं तथा च कर्म्मण उद्देश्यत्वं प्राधान्यमित्याशय इति वदन्ति । तत्तुच्छम्–तेनैवेति ग्रन्थविरोधात् एवमपि विनिगमकाप्राप्तेश्चेति ।

यद्भावनाविशेष्यत्वे सतीति । भावनाविशेष्यस्य कर्त्तुः कर्म्मणो वा प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवाक्षेपलभ्यत्वमित्यर्थः । मिश्रास्तु विशिष्टमेव पारिभाषिकमाक्षेपलभ्यत्वमितरकारकव्यावृत्तं, तत्र च क्तान्तपदोऽपस्थाप्येऽतिव्याप्तिरिति सत्यन्तम् । सुप्यत इत्यादिभावप्रत्ययान्तोपस्था-

मकरन्दः ।

यद्भावनेति । भावनाविशेष्यस्य कर्त्तुः कर्मणो वा प्रथमान्तपदेनोपस्थाप्यत्वमेवाक्षेपलभ्यत्वमिति भावः ।

टिप्पणी ।

आक्षेपलभ्य इति । **संख्येये** कर्तरि, आक्षेपलभ्ये सति, **अभिधानस्य** शक्तेः, **कल्पना** आख्यातस्य न भवति अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् । नन्वेवमाख्याताभिहितसंख्यायाः कर्तर्येवान्वयो न कर्मणीति कुतोऽत आह **संख्येयमात्रेत्यादि ।** तुशब्दोऽप्यर्थकः, संख्यायाः संख्येयमात्राक्षेपित्वेऽपि यं यं पदार्थं भावनाऽन्वेति तं तं संख्यापीति व्युत्पत्त्या **व्यवस्थितिः** संख्याऽन्वयनियमः, तथाच कर्तृविवक्षिताख्यातोपस्थाप्यसंख्यायाः कर्तरि, कर्मविहिताख्यातोपस्थाप्यसंख्यायाः कर्मण्यन्वय इति भावः ।

काङ्क्षति। न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात्, समवायं प्रति तदनुपयोगात्, विजातीयव्यापारवतोऽकर्तृत्वाच्च। न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः। ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वययोग्यतानियमात् सङ्ख्याऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वीयते इति नातिप्रसङ्गः, नञर्थवत्। यथा हि चैत्रो न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषणविशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेऽपि नञा तदनभिधानाविशेषेऽपि नञर्थस्य विशेषणांशैरेवान्वयो न विशेष्यांशेन।

ननु बाधात्तत्र तथा, न हि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपादानमर्थवद्भवेत्, तन्निषेधेनैव विशेषणनिषेधोपलब्धेः। उभयनिषेधे चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ निराकाङ्क्षत्वादिति चेत्। न, तुल्यत्वात्। समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽभिन्नान्वयोपपत्तौ बाधकं विना सन्निहितत्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात्। भावनायाश्च सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्क्षपरित्यागे निराकाङ्क्षान्वयानुपपत्तेः। न ह्यन्यतराकाङ्क्षा अन्वयहेतुः, अपि तूभयाकाङ्क्षा। प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयमलभमानः क्रिया-

प्रकाशः।

युक्त्यन्तरमाह **समवायं प्रतीति**। **तदनुपयोगाद्** = व्यापारवदनुपयोगात्। भावनाया इव तत्समवायस्यापि शुद्धप्रातिपदिकार्थापेक्षतया **भावनादिविशिष्ट**निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः।

यद्वा समवायो मेलकः। यन्मेलकस्य पूर्वापरीभूतभावनावाचकेनाख्यातेनैव बोधितत्वाद् न तदन्वयाय **भावनान्तरापेक्षेत्यर्थः**। नन्वात्माश्रयानवस्थाभ्यां सजातीयव्यापारवदनाकाङ्क्षेति द्वितीयाद्युपनीतविजातीयव्यापारवत् साकाङ्क्षत्वं स्यादित्यत आह **विजातीयेति**। तथासत्यऽयोग्यत्वादनन्वयापत्तिः, न हि घटानुकूलव्यापारेण पाककर्तृत्वं दृष्टमित्यर्थः।

ननु शुद्धप्रातिपदिकार्थापेक्षिण्यपि भावना कुतो न द्वितीयाद्युपनीतेनान्वेतीत्यत आह **न चेति**। उभयोपस्थितावपि साकाङ्क्षेण सहान्वयो भावनाया न निराकाङ्क्षेणेति दृष्टान्तेन स्पष्टयति **नञर्थवदिति**। न चैत्र इत्यादिना क्रमेण जातिगुणकर्मद्रव्याणां विशेषणानां निषेध्यत्वमुक्तम्। **आवृत्ताविति**। उभयनिषेधे च सकृदुच्चरितस्य नञोऽन्यतरनिषेधेनैव निराकाङ्क्षत्वात् तदर्थान्वयार्थमावृत्तिकल्पने पदावृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः। **अनावृत्ताविति**। सकृदुच्चरितनञो येन केनचिदेकेनैव चरितार्थत्वाद् निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः।

भावनाऽन्वयिनैव सङ्ख्याऽन्वेतीत्यत्राभिमतं नियामकं स्पष्टयति **समानेति**। यद्यपि व्यापारात्मिका भावना व्यापारिसामान्यमाकाङ्क्षति आक्षिपति, तथापि साकाङ्क्षेण व्यापारिणा प्रातिपदिकार्थेनान्वीयते, न तु निराकाङ्क्षेण कारकान्तरेणेत्याह **सामान्येति**। उभयाकाङ्क्षामाह **प्रति-**

प्रकाशिका।

प्येऽतिव्याप्तिरिति प्रथमान्तेत्यादि व्याचक्षते **भावनादिविशिष्टेति**। सजातीयव्यापारमभिप्रेत्य। ननु भावनासमवायस्यापदार्थत्वेन तदन्वयो न शङ्कास्पदमपीत्यरुचेराह **यद्वेति**। **भावनान्तरापेक्षेति**। तथा च शुद्धप्रातिपदिकमात्राकाङ्क्षैवेति भावः।

मकरन्दः।

भावनादिविशिष्टेति। सजातीयव्यापारमभिप्रेत्य।

ननु भावनासमवायो न पदार्थः, किन्तु तदन्वय इति तस्यान्वयप्रतियोगित्वाभावान्निराकाङ्क्षत्वेऽप्यदोष इत्यरुचेराह **यद्वेति**।

भावनान्तरेति। तथा च शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्राकाङ्क्षैवेति भावः।

सम्बन्धमपेक्षते, भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः । कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति ।

अत एवा'ऽऽस्यते सुप्यते' इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः। न हि चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति । भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेत् । न, फलेन शयनादिधात्वर्थेनान्वयात् । फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्रनतिरेकात्, न हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्रतिरेकिसंबन्धाः । न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्यो नाम यमपेक्षेत ।

प्रकाशः ।

पदिकार्थ इति । फलेन-धात्वर्थेन, क्रियासम्बन्धं व्यापारसम्बन्धमित्यर्थः । कटं कटेनेति । अत्र द्वितीयातृतीयाभ्यां कारकविभक्तिभ्यां क्रियाऽनुकूलव्यापारसहितस्यैवोपस्थितेर्न भावनाऽऽकाङ्क्षेत्यर्थः ।

ननु यदि स्वपिति इत्यादावाक्षिप्तेन कर्त्राऽन्वयस्तदा सुप्यते इत्यादावपि तथा स्यादित्यत आह अत एवेति । यत एव उभयाकांक्षानिबन्धनोऽन्वय इत्यर्थः । भाव्यं भावनाजन्यं, फलश्चेत्तत्राह फलेनेति । अथ फलसम्बन्धि कर्म भाव्यं, तत्राह फलेति । धातूनामकर्मकत्वात् तदाश्रयत्वं कर्तुरेवेत्यर्थः । तस्य च चैत्रेणेति तृतीयया कर्तृत्वोपस्थितेर्न भाव्यत्वेनान्वयान्तरमिति भावः ।

ननु चैत्रस्तण्डुलान् पचति इत्यत्र भावनाऽन्वयश्चैत्रे सम्भवत्याश्रयत्वात् । चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र तण्डुलानां न तावद्विषयत्वेन भावनाऽन्वयः, यत्नस्य विक्लित्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वात् । विषयत्वेनान्वये वा चैत्रस्तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां विषयत्वेन भावनाऽन्वयापत्तौ सङ्ख्याया अपि तदन्वयापत्तेः । नाप्याश्रयतया, भावनाया अतदाश्रितत्वात् । न च चैत्रेण भावनाऽन्वयः, तृतीयार्थयत्नेनावरुद्धतया भावनायास्तदनन्वयात् । अचेतने वा कथं सङ्ख्याऽन्वयनियमः ? । तत्र भावनाया अनन्वयात् । यत्र च पचतीत्येव प्रयुज्यते, तत्र कथं भावनायाः कर्त्रन्वयः ? । यत्र वा चैत्रः कर्त्ता पचत्योदनम् इति प्रयोगः, तत्र चैत्रेणेतिवत् कर्तृत्वेनैवोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहाद्भावनाऽनन्वये कथं कर्त्तरि सङ्ख्याऽन्वयः ? ।

उच्यते—यत्र यद्विशेष्यं, तेन सङ्ख्याऽन्वयः । तथा हि चैत्रस्तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां कर्मत्वेनान्वयात् तण्डुलवृत्तिफलजनकव्यापारजनकयत्नाश्रयश्चैत्र इति प्रतीतेः स विशेष्यः । चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयास्तण्डुलाः प्रतीयन्ते इति

प्रकाशिका ।

तृतीयार्थयत्नेति । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्यनेन कर्त्तरि तृतीयाऽनुशासनादिति भावः । ननु तत्राक्षिप्तेनैव चैत्रादिना भावनान्वयोऽन्यथा तदनन्वय एवेत्यरुचेराह यत्र वा चैत्र इति ।

यत्र यद्विशेष्यमिति । आख्यातवाच्यविशेष्यमित्यर्थः । आख्यातवाच्यश्च क्वचिद्यत्नः क्वचिद्व्यापार इति । तण्डुलवृत्तीत्यादि । फलं द्वितीयार्थः, तदेव कर्म्मत्वं, वृत्तिस्तु संसर्गः, व्यापारश्च धात्वर्थः, जनकत्वं च संसर्गः, यत्नश्चाख्यातार्थः, तस्य च व्यापारेण समं जनकत्वं देवदत्तेन सममाश्रयत्वं संसर्ग इति भावः । चैत्रवृत्तीत्यादि । अत्र च यत्नस्तृतीयार्थः व्यापारो

मकरन्दः ।

तृतीययेति । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति कर्तृत्वे तृतीयाऽनुशासनादिति भावः ।

ननु अत्राक्षिप्तेन चैत्रादिना भावनाऽन्वयः, अन्यथा तदनन्वय इष्ट एवेत्यरुचेराह यत्र वेति ।

यद्विशेष्यमिति । आख्याततात्पर्यविषयीभूतार्थविशेष्ये इत्यर्थः । अत एवाह अचेतनेऽपीति ।

स्यादेतत्, किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति चेत्। न, चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात्। द्विती-

प्रकाशः।

यत्नस्य परम्परया तण्डुला विशेष्याः। एवं यद्यप्युभयत्र चैत्रः कर्त्ता तण्डुलाः कर्माणि, तथापि यत्नविशेष्ये सङ्ख्याऽन्वयः। अचेतनेऽपि रथो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिफलजनकव्यापाराश्रयो रथः प्रतीयते, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयो ग्राम इति, तत्रापि विशेष्ये सङ्ख्याऽन्वयः।

चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र न चैत्रो भावनाविशेष्यः, तृतीयार्थविरुद्धत्वात्, कर्म तत्र नास्त्येव। अतो धात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः, फलत्वाद्विषयत्वाद्वेति तत्र सङ्ख्याऽन्वयः। न च प्रातिपदिकार्थे भावनाऽन्वयेऽपि न सङ्ख्याऽन्वयः, प्रथमोपनीतसङ्ख्याऽन्वयेन च तस्य तदनाकाङ्क्षत्वादिति वाच्यम्। प्रथमाऽऽख्याताभ्यामेकस्या एव सङ्ख्याया अभिधानात्, चैत्रो दण्डीत्यत्रेव सामानाधिकरण्यानुरोधात्। अन्यथा त्वन्मते प्रथमाऽर्थसङ्ख्याऽन्वयश्चैत्रे न स्यात्, आख्यातेनैव स्ववाच्यकर्तृसङ्ख्याऽभिधानात्। नापि पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् कर्त्ता आख्यातवाच्यः। कर्तुरन्यलभ्यत्वेनावाच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्पर्यविषयपरत्वात्, द्वन्द्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि तत्र शक्त्यभावाच्च।

अत्रास्मत्पितृचरणाः—कृतिरूपकर्तृत्ववत् कर्मत्वमपि लकारवाच्यम्, तद्धर्मिणोरन्यत एव लाभात्। तण्डुलान् पचतीत्यत्र (१) द्वितीयात इव चैत्रेणौदनः पच्यते इत्यत्रान्यतः कर्मत्वालाभादित्याहुः।

कर्तृकर्मकरणादीनामभिहितानभिहितत्वविशेषाभावे कटं करोति चैत्र इत्यत्र विभक्तिपरिणामे प्रयोगः किं न स्यादित्याह—**किमिति**। चैत्रशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् प्रथमायां तद्रूपमसाध्वित्याह

प्रकाशिका।

धात्वर्थः फलं च कर्म्मत्वरूपमाख्यातार्थः कृतिजन्यत्वादिकञ्च संसर्ग इति भावः। न चैवं कर्म्मत्वस्याख्यातवाच्यत्वे चिन्तामणिकारीयमतभेदः, आख्यातवाच्यकर्तृत्वे कर्म्मत्वाधिकरणत्वं संख्यान्वयनियामकमित्येतावता चिन्तामणिकारीयमतभेदात्। कर्म्मत्ववाचकता तु कर्माख्यातस्योभयमतेऽपीति भावात्, एषा च रीतिः फलोपलक्षितव्यापारवाचकत्वे धातोः, यदा तु फलविशिष्टव्यापार एव धात्वर्थोऽन्यथा त्यजिगत्योः पर्यायतापत्तिरिति मतं, तदाश्रयत्वरूपमेव कर्मत्वं द्वितीयायाः आख्यातस्य चार्थः, तत्प्रकारकप्रतीत्यनुरोधादन्यच्च पूर्ववदेवेत्यवधेयम्। केचित्तु फलस्य विशेषरूपेण धातुवाच्यत्वं सामान्येन तु द्वितीयादिवाच्यत्वमिति फलस्य धातुवाच्यत्वपक्षेऽपि पूर्वैव रीतिरित्याहुः।

तद्धर्म्मिणोरिति। कर्तृत्वधर्म्मित्वधर्म्मिणोः, कर्तृधर्म्मिणोरित्यर्थः। **द्वितीयाया** इति। तथा च वाच्यतया चैत्रोपस्थितेः तथात्वेन कटं नापेक्षते किन्तु भावकत्वेनैव, तच्च विपर्ययादयुक्तमिति भावः।

मकरन्दः।

तद्धर्मिणोरिति। कर्तृत्वकर्मत्वधर्म्मिणोः कर्तृकर्म्मणोरित्यर्थः।

इत्याहुरित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजन्तु—तथाप्याश्रयत्वमात्रमनन्यलभ्यतया लकारवाच्यं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वं हि कर्म्मत्वमिति चैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेव तस्य कर्म्मत्वं वाच्यम्। तत्र तृतीयया यत्नस्य धातुना फलावच्छिन्नव्यापारस्याभिधानेऽपरस्यानन्यलभ्यत्वादिति।

द्वितीयाया इति। तथा च भाव्यतया चैत्रस्योपस्थितेस्तथात्वेन कटं नापेक्षते, किन्तु भावकत्वेनैव, तच्च विपर्य्ययादयुक्तमिति भावः।

(१) अत्र द्वितीयाया इति प्रकाशिकामकरन्दाभिमतः पाठः।

यान्तस्य तु कर्म्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाव्यानपेक्षणीभावेन भावकमात्रमपेक्षेत । न च कटस्य चैत्रं प्रति भावकत्वं, विपर्ययात् । अनासेन तु विवक्षायां प्रयुज्यत एव ।

प्रयुज्यतां तर्हि कटः करोति चैत्र इत्यादि । न, नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात् । ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात् । व्यज्यतां तर्हि तृतीयया चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां द्वितीययेति चेत् । न, अप्रयोगात् । न ह्यनासेनाऽप्येवंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते । लक्षणाविरोधेन कुत एतदेवेति चेत् । लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात् ।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति श्लाघाऽभिधायिपदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते । तस्य तदुपाधिनैव विहितत्वादिति चेत् । एतदेव कुतः ? लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत् । तुल्यम् । करोतीत्यादिकर्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्तृविभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम् ।

इममेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिकारानुशासनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि पदमादधातीत्यभिधानानभिधानविभाग एव व्युत्पादनदशायां पेशल इति ।

स्यादेतत्, भवतु सर्वाख्यातसाधारणो भावना, कालविशेषसंबन्धिनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङर्थ इति चेत् । न, यत्नपदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात् । विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेष इति चेत् । न, यागयत्न इत्यनेन पर्याय-

---

प्रकाशः ।

चैत्रमितीति । **भाव्यानपेक्षिणीति** । **द्वितीयायाः** कर्मत्वाभिधायकत्वेन भाव्यानपेक्षिणी भावनेत्यर्थः । **नित्येति** । कर्तृकर्मभावे इति शेषः । **लोकस्येति** । व्याकरणस्याप्यनादिप्रयोगानुपजीव्यैव शब्दान्वाख्यायकत्वादित्यर्थः । **तुल्यमिति** । अनादिः प्रयोगोऽस्माकमप्युपजीव्य इत्यर्थः ।

इममेवेति । बालव्युत्पत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागस्येवाभिहितानभिहितत्वस्यापि व्युत्पादनमित्यर्थः । वस्तुतो यत्पदस्य यत्पदसमभिव्याहारेणैव प्रयोगनियमः, तस्य तत्पदं विना न प्रयोग इत्यर्थः ।

कर्तृधर्मस्य यत्नस्य विधित्वे सर्वाख्यातसाधारण्येनोक्तातिप्रसङ्गे समाधिं शङ्कते—

स्यादेतदिति । लडादीनां वर्त्तमानादिकालनियमवल्लिङस्तदभावादिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यत्नज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया प्रागुक्ताप्रवृत्तेरिति स्मारणेन परिहरति **यत्नपदेनेति** । अथ लिङा न

प्रकाशिका ।

यत्नस्येति । यद्यपि यत्नस्य लिङर्थत्वे तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमिति, न तु स्वात्मनि वृत्तिविरोधदोषः, तथापि यत्नवानित्यतोऽप्रवृत्तिरेव तत्पक्षे दूषणमित्यवधेयम् । **न वा तत्साधनमिति** । पर-

मकरन्दः ।

यत्नस्येति । यद्यपि यत्नस्य लिङर्थत्वे तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमिति न स्वात्मनि वृत्तिविरोधो दोषः, तथापि प्रवृत्तिहेतौ सङ्कल्पे शक्तेरित्युक्तत्वात् तद्दूषणे तात्पर्य्यम् ।

न वा तत्साधनमिति । यद्यपि परम्परया तत्साधनत्वं वक्ष्यति, तथापि साक्षान्न तयेत्यापातत इदम् । यद्वा कुम्भकारपितृवदन्यथासिद्धतया न साधनमिति भावः ।

टिप्पणी ।

नित्यसंदिग्धत्वेन—कोऽत्र कर्ता किं कर्मेति संदिग्धत्वेन ।

गार्गिकयेत्यादि । गोत्रचरणाच्छ्लाघाऽत्याकारतदवेतेषु (५-१-१३४) इति पाणिनीयसूत्रेण गोत्रप्रत्ययान्तात् गार्ग्यशब्दात् भावे वुञ्प्रत्ययेन केवलं गार्गिकशब्दो व्युत्पादितोऽपि गार्गि-

ताऽऽपत्तेः। कर्तृसङ्ख्याऽभिधानानभिधानाभ्यां विशेष इति चेत्। न, यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः। इष्ट एवायमर्थ इति चेत्। न, इतो वत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः। फलसमभिव्याहाराभावान्न प्रवर्त्तते इति चेत्। न, स्वर्गकामो यागयत्नवानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः। तत् कस्य हेतोः? न हि यत्नो यत्नस्य हेतुर्यत्नप्रतीतिर्वा यत्नस्य कारणं, अपि त्विच्छा। न च साऽपि प्रतीता यत्नजननी येन सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यताम्, अपि तु सत्तया। न च लिङः श्रुतिकाले सा सती। न च लिङेव तां जनयति। अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात्। अनुपलब्धलिङाश्चेच्छाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति। एतेन–वृद्धव्यवहाराद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्यामिति सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः स एव लिङर्थ–इति निरस्तम्। कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा? नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न द्वितीयः, सा हि सत्तयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङः श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम्।

फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति हेतुः। अन्यविषयत्वात्। तदर्थञ्च शास्त्रवैयर्थ्यात्। तस्याः कारणान्तरत एव सिद्धेः, तत्प्रतीत्यर्थमपि

प्रकाशः।

यत्नः क्रियते अपि तु यत्नज्ञानमिति, तत्राह यत्नप्रतीतिर्वेति। अत्रापि न हीति योज्यम्। अस्तु कर्तृधर्म इच्छैव लिङ्वाच्येत्यत आह न चेति। प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयस्य लिङर्थत्वादित्यर्थः।

असत्त्वादिति विवृणोति न च लिङ इति। प्रत्ययत्यागादिति हेतुं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति न च लिङेवेति। अथ विषयज्ञानमनुत्पाद्य लिङपि नेच्छां जनयति, अन्यथा व्युत्पन्नस्येवाव्युत्पन्नस्यापि लिङ्श्रवणादिच्छा स्यादित्याह अर्थेति। स्वयञ्चेति। इष्टसाधनं ममेति मत्वा कुर्यामिति यः सङ्कल्पः, तज्ज्ञानादहं प्रवृत्तः, अतः प्रयोज्यवृद्धोऽपि तत एव प्रवृत्तः, ततः सङ्कल्पज्ञानं लिङुच्चारणानन्तरं जातमिति लिङेव तत्करणमित्यवगच्छति व्युत्पद्यमानो बाल इत्यर्थः।

स्वात्मनीति। यत्नस्य यत्नहेतुत्वे स्वात्मनि वृत्तिविरोध इत्यर्थः। अनेन विरोधत इति कारिकांऽशो विवृतः। इच्छा साधनगोचरा प्रवृत्तिहेतुरपि न ज्ञाता सतीति न लिङर्थ इत्याह सा हीति। न चेति। लिङः श्रवणात् प्रागिच्छाहेतिवष्टसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः।

सङ्करादिति कारिकांऽशं विवरीतुं, सुखादीच्छा लिङः श्रुतिकालेऽप्यस्तीति सा लिङर्थः प्रयत्नहेतुश्च स्यादिति निरस्यति फलेच्छा त्विति। निसर्गवाहित्वं–निरुपाधित्वम्। अन्यविषयत्वादिति। फलसाधने हि पुरुषः प्रवर्त्तते, न फले अन्येच्छायाश्चान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अपि च फलेच्छां शास्त्रमुत्पादयेत्, ज्ञापयेद्वा? तत्र नाद्य इत्याह तदर्थञ्चेति। फलेच्छायाः फलज्ञानादेवोत्पत्तेः, तस्य स्वविषयेच्छाजनकत्वस्वभावत्वादित्यर्थः। अतएव यज्ज्ञातं स्ववृत्तितयेष्यते, तदेव स्वतः प्रयोजनमिति भावः। द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति तदिति।

प्रकाशिका।

म्परासाधनत्वेऽपि साक्षादसाधनत्वाभिप्रायेण वा कुम्भकारपितृवदन्यथासिद्धयभिप्रायेण वेदमुक्तम्। न चेति। तथा च संकल्पविषयः संकल्पो न भवत्येवेति भावः ॥११॥

मकरन्दः।

न चेति। तथा च सङ्कल्पविषयः सङ्कल्पो न भवत्येवेति भावः ॥११॥

टिप्पणी।

कया श्लाघते इत्येव प्रयुज्यते, तत्र श्लाघतेपदसमभिव्याहारमन्तरेणापि कुतो न प्रयोग इति प्रश्ने तथैव व्यवहारः शरणमित्यर्थः ॥११॥

शास्त्रानपेक्षणात्, तस्या मनोवेद्यत्वात्। अप्राप्ते च शास्त्रानवकाशात्। तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तृविशेषणपौनरुक्त्यात्, तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात्।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत्; अन्यत्रापि प्रसुवीत, नियामकाभावात्। हेतुफलभाव एव नियामक इति चेत्। न। अज्ञातस्य तस्य नियामकत्वे लिङं विनाऽपि स्वर्गेच्छातो यागे प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदिच्छैव तत्र प्रवर्त्तयतु। यो यत्कामयते स तत्साधनमपि कामयत एवेति नियमात्। न च सा तदानीं सती। न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङा क्रियते इति युक्तम्। स्वर्गकामो यागचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। लिङो वेच्छां प्रतीत्यानिच्छन्नपि सर्वः प्रवर्त्तेत। स्वसम्बन्धितया तदवगमस्तथा न तु सामान्यत इति चेत्। न। प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध्यर्थत्वप्रसङ्गात्। ओदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च।

अपि च, सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत तथापि सङ्कल्पस्य कुतो जन्म किमर्थञ्च? सङ्कल्पज्ञानादेव, प्रयत्नार्थञ्चेति चेत्। नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स तावत् सुखे स्वभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्पविषयस्तु कथम्? तत्साधनत्वादेवेति चेत्। तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात् न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितुमर्हतीति।

प्रकाशः।

किमतो यद्येवमित्यत आह **अप्राप्ते** चेति। अवकाशे वा फलेच्छाया लिङैवोक्तत्वात् स्वर्गकाम इति पुनरुक्तरूपसङ्कारापत्तिरित्यत आह **तदभिधान** इति।

ननु समानविषयकतयेच्छाप्रवृत्त्योर्हेतुहेतुमद्भाव एव कुतः इत्यत आह—

यदि चेति। अन्यत्राप्यसाधनेऽपीत्यर्थः। नियामकमाह **हेतुफलेति।** फलेच्छा तत्साधन एव प्रयत्नमुत्पादयति नान्यत्रेत्यर्थः। यदि स्वरूपसन्नेव हेतुफलभावः प्रवृत्तिनियामकः, तदा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिजन्यज्ञानं विनाऽपि स्वर्गसाधने प्रवृत्त्यापत्तिरित्याह **अज्ञातस्येति।** भ्रमादसाधनेऽप्रवृत्त्यापत्तेश्चेति भावः। अथ ज्ञातः, तदा फलसाधनेच्छैव तत्साधने प्रवर्त्तयतु समानविषयत्वादित्याह **ज्ञातस्य त्विति।**

ननु साधनविषया नेच्छा तस्य निसर्गसुन्दरत्वाभावादित्यत आह **यो यदिति।** अस्तु साधनविषयैवेच्छा प्रयत्नजननी लिङर्थ इत्यत आह **न चेति।** साधनेच्छा न लिङः श्रुतिकाले सतीत्यर्थः। ननु साधनेच्छायास्तत्कालासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह **न चेति। तच्चेति।** साधनविषयेच्छाज्ञानमित्यर्थः। यदि च साधनेच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तिः, तदा स्वेच्छानुत्पत्तिदशायामपि ततः प्रवर्त्तेतेत्याह **लिङो वेति।** यजेतेत्यतः साधनेच्छाज्ञानं जातं, न तु स्वसम्बन्धितया, तादृशञ्च प्रवर्त्तकम्, अतो नानिच्छन्नपि प्रवर्त्स्यतीत्यत आह **स्वसम्बन्धितयेति।** एवं यजेतेत्यस्य विध्यर्थत्वं न स्यात्तस्य स्वेच्छाज्ञानाजनकत्वादित्याह **प्रथमेति।**

किमर्थमिति। इच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तौ किमर्थमिच्छोत्पादनमित्यर्थः। कुत इति प्रश्ने सङ्कल्पज्ञानादित्युत्तरं, किमर्थमित्यत्र तु **प्रयत्नार्थमिति।** इच्छाविशेषः,–कुर्यामित्याकारः। स्वभावतः–सुखज्ञानस्य स्वविषयविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वादित्यर्थः। औपाधिकः–तत्साधनताज्ञानजन्य इत्यर्थः। सङ्कल्पस्तु न फलं न वा तत्साधनमिति नेच्छाविषयः, न च सङ्कल्पज्ञानात् फलसाधन एवेच्छा, ज्ञानस्य स्वसमानविषयकेच्छाजनकत्वनियमादिति भावः। **तत्साधनत्वादेवेति।** परम्परया फलसाधनत्वज्ञानादेवेत्यर्थः। **तर्हीति।** तथा चेष्टसाधनतैव विधिः स्यान्न सङ्कल्पः, तेन रूपेणाप्रवर्त्तकत्वादिति भावः।

अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत। तस्मात् सङ्कल्पः प्रवर्त्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः। ज्ञानञ्च विषयोपहारेणैव व्यवहारयतीति तद्विषय एवावशिष्यते इति कर्तृधर्म्मव्युदासः ॥ ११ ॥

अस्तु तर्हि कर्म्मधर्म्मः। नेत्युच्यते,

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ॥
तदलाभान्न कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥

प्रकाशः।

यद्वा सङ्करादिति विवृणोति **तर्हीति**। एवं लाघवादिष्टसाधनतैव विधिः, सङ्कल्पस्य तु तत्सङ्कीर्णत्वादित्यर्थः।

यदि च नैवं तदा भोजनादाविष्टसाधनताज्ञानमिच्छोत्पादकं न स्यादित्याह **अन्यथेति**। सङ्कल्पस्याप्रवर्त्तकत्वे शास्त्रविरोधं परिहरति **तस्मादिति**। तर्हि ज्ञानमेव कर्तृधर्मो विधिरस्त्वित्यत आह **ज्ञानञ्चेति**। तद्विषय एव-ज्ञानविषय एव। विधिरित्यनुषज्यते। यदि हि विषयविशेषानवच्छिन्नं ज्ञानं प्रवर्त्तयेत्, सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः। तदवच्छिन्नस्य च तस्य तथात्वे यं विषयमुपनयत्तत् प्रवर्त्तकं स एवार्थो विधिरिति कृतिहेतुचिकीर्षाकारणज्ञानविषयो विधिरित्यर्थः ॥११॥

क्रियते इति व्युत्पत्त्या कर्मपदेन यदि फलं स्वर्गाद्युच्यते, तस्य च कार्य्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते तदा अनुपायेऽपि प्रवर्त्तेतेत्याह—

अतिप्रसङ्गादिति। अथापूर्वस्य कार्य्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते, तदा शब्दानुभवात् पूर्वं तदुपस्थितं न वा? आद्ये अपूर्वत्वव्याघातः, तस्य शब्दानुभवैकवेद्यत्वादित्यर्थः। अन्त्ये कथं शक्तिग्रह इति भावः। ननु कार्यत्वेनोपलक्षिते अपूर्वे कार्यत्वेनैव रूपेण शक्तिग्रहः, कार्य्यत्वविशिष्टञ्चोपस्थितमेवेत्याह **तदलाभादिति**। उपलक्ष्यस्यान्यत्र मानान्तरसिद्धत्वादत्रापि तथात्वे अपूर्वत्वहानिरन्यथा तु तदलाभ इत्यर्थः।

यद्वा कार्य्यत्वविशिष्टे कार्य्ये धर्मिणि शक्तिग्रहः, वाक्यार्थानुभवदशायामयोग्यतया घटादौ निरस्ते च तदतिरिक्तापूर्वलाभः स्यादित्यत आह **तदलाभादिति**। तथापि नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः स्यादित्यर्थः। **न क्रियाऽपीति**। क्रियायाः कार्य्यत्वज्ञानात् न प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वादित्यर्थः।

टिप्पणी

फलनिष्ठकार्यताज्ञानम् अपूर्वनिष्ठकार्यताज्ञानं, यागादिनिष्ठकार्यताज्ञानं वा प्रवर्तकमिति विकल्प्य प्राभाकरमतं क्रमेण दूषयति **अतिप्रसङ्गादिति**। स्वर्गादिः कार्यं इति ज्ञानं यदि प्रवर्तकं स्यात्तदा स्वर्गाद्यसाधनेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गनियामकस्य कस्यचिदप्यभावात्। **तत्त्वहानित** इति। अपूर्वस्य शाब्दबोधात्प्रागुपस्थितावपूर्वत्वहानिः अनुपस्थितौ च शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु यथा गन्धवत्त्वेनोपलक्षितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां घटादिव्यक्तौ पृथिवीपदस्य शक्तिग्रहस्तदनन्तरं च पृथिवीत्वेन शाब्दबोधः तथा कार्यं विधिशक्यमिति कार्यत्वोपलक्षितेऽपूर्वे शक्तिग्रहस्तदनन्तरं चापूर्वत्वेनापूर्वस्य शाब्दबोधः स्यादत आह **तदलाभादिति**। अपूर्वत्वविशिष्टापूर्वव्यक्त्यनुपस्थितेरित्यर्थः। अयमाशयः-गन्धवत्त्वपृथिवीत्वयोः पूर्वानुभवजन्यसंस्कारेण स्मरणस्य सहचारदर्शनेन पूर्वगृहीतव्याप्तेः स्मरणेनानुमितेर्वा संभवात् किमनयोः पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संशये अखण्डपृथिवीत्वजातौ लाघवात् प्रवृत्तिनिमित्तत्वं परिच्छिद्यते ननु गन्धवत्त्वे सखण्डे गौरवात् इह तु अपूर्वत्वस्य प्रागनुपस्थितिः, उपस्थितिश्चेदपूर्वत्वव्याघात इति। क्रिया यागादिस्तद्धर्मोऽपि कार्यत्वं न विध्यर्थ इत्याह **न क्रियाऽपीति**। **अप्रवृत्तित** इति।

कर्म्मं हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा? न प्रथमः फलेच्छायाः प्रवृत्तिं प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात्। न द्वितीयोऽव्युत्पत्तेः। लिङो हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्वत्वं वा स्यात्, उभयं वा? न प्रथमः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्व्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्वत्वव्याघातात्, अनवगतावव्युत्पत्तेः, सम्बन्धिनोऽनवगमे सम्बन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्। तत एवावगतावितरेतराश्रयदोषात्।

न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत् अपूर्वे प्रवर्त्तते लिङिति युक्तम्। तत्रोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहकल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्व एव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः, न त्वत्रापूर्वत्वप्रतीतिः।

स्यादेतत्, कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता, तदुपलक्षितश्च यागो वा यत्नो वाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरो नाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनसमर्थः। न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते। ततोऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङादिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत्। उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा। उभयमप्यनवगतसम्बन्धेनाशक्यम्, न हि संस्कारवत्मनोवदहष्टवद्वा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात्। ततो हस्तीव हस्तिपकं, धूम इव धूमध्वजं, तत्सम्बन्धज्ञानादुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा।

प्रकाशः।

तत्कारणमपूर्वकारणम्। **फलेच्छाया इति**। स्वर्गादेः कार्य्यतां जानन्नपि उपायज्ञानं विना न प्रवर्त्तते। कथं वाऽन्यज्ञानादन्यत्र साधने प्रवृत्तिः। यदि च साध्यसाधनभावो नियामकः, तदा भ्रमादसाधने न प्रवर्त्तेतेत्यर्थः।

प्रमाणान्तरादिति। शब्देतरप्रमाणागोचरत्वस्यापूर्वस्य त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः। **अनवगताविति**। मानान्तराच्छक्तिग्रहविषयानुपस्थितौ तदसम्भवादित्यर्थः। **तत एवेति**। लिङ्पदादेवेत्यर्थः। **इतरेति**। लिङः शक्तिग्रहे ततोऽपूर्वोपस्थितिस्तदुपस्थितौ च तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः। **तत्रेति**। पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः प्रत्यक्षतः सिद्धौ तदन्यतरत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वसंशये गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन सखण्डत्वात् पृथिवीत्वस्य च जातित्वेनाखण्डत्वात् तत्रैव शक्तिः कल्प्यते, प्रकृते त्वपूर्वत्वाप्रतीतौ न तथेत्यर्थः।

कार्य्यत्वमिति। वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पद्यमानो बालः आत्मन्यवगतं प्रवृत्तिहेतुं कार्य्यत्वं लिङ्मवधारयति ततः कार्य्यशक्तं लिङ्पदं स्वर्गयोः कार्य्यत्वं त्यक्त्वा स्वर्गसाधनतायोग्यं तन्मध्यवर्त्तिकार्य्यत्वोपलक्षितमपूर्वत्वमनुभावयिष्यतीत्यर्थः।

उपलक्षणं हीति। यथा गङ्गापदं स्वार्थान्वयानुपपत्त्या स्वसम्बन्धितया प्रतीततरं तीरं स्मारयति, यथा वा व्याप्यं व्यापकतयाऽवगतमनुमापयति, न तद्वदपूर्वमप्रतीततरत्वेन सम्बन्धितया व्यापकतया वाऽनवगतं कार्य्यत्वं स्मारयितुमनुमापयितुं वाऽलमित्यर्थः। न च यथा संस्कारादिरज्ञात एव स्मृत्यादि जनयति, एवं कार्य्यत्वमज्ञातमेवापूर्वं ज्ञापयति, सम्बन्धित्वव्याप्यत्वाभ्यां ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वादित्याह **न हीति**। **तत्सम्बन्धेति**। अपूर्वेण सम्बन्धज्ञानादित्यर्थः। एवञ्च प्रागुक्तन्यायसम्पादनमपि अफलं, सर्वथाऽपूर्वस्याप्रतीततया तत्र शक्तिग्रहाशक्यत्वादित्याह—

मकरन्दः।

एवं कार्य्यत्वमिति। स्वभावादिति भावः। तमेवाह **सम्बन्धित्वेति**। **प्रागुक्तेति**। उपलक्षितस्येत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः।

तथाच न्यायसम्पादनाऽध्यरण्ये रुदितम्, न हि युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्त्तते इति। एतेन–भेदाग्रहात् क्रियाकार्ये व्युत्पत्तिः–इति निरस्तम्, न ह्यज्ञाते भेदाग्रहो व्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्।

किञ्चापूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्प्यमाने लौकिकी लिङनर्थिका प्रसज्येत, तत्रोपलक्षणीयाभावात्। तत्र कार्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तथैवास्तु क्लृप्तत्वात् सम्भवाच्चेति॥

अस्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनया त्वपूर्वव्यक्तिलाभ इति चेत्। न। नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभप्रसङ्गात्। न चास्मिन् पक्षे एकत्र निर्णीतेन शास्त्रा·

प्रकाशः।

तथा चेति। **स्थायिकार्य्यत्वमेव** लिङः प्रवृत्तिनिमित्तं, क्रियारूपकार्य्ये तु भेदाग्रहाल्लिङः प्रवृत्तिरित्यप्यत एवापास्तं, ज्ञातेनैव सह भेदाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वादित्याह **एतेनेति**। **किञ्चेति**। पचेतेत्यादौ क्रियाया योग्यत्वेन त्यागाभावात्तत् क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्पदात् प्रतीयते इत्यपूर्वत्वस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तदानर्थक्यं स्यादित्यर्थः। **प्रकृतेऽपीति**। तच्च क्रियासाधारणमिति नापूर्वव्यक्तिलाभ इति भावः।

ननु कार्यधर्मिणि कार्यत्वेन रूपेण घटादावेव शक्तिग्रहः सम्भवति, कार्यत्वञ्च मानान्तरोपस्थितमेवातोऽन्विताभिधानदशायां स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियातोऽन्यत् स्थायिस्वर्गसाधनतायोग्यं लिङा बोध्यते। न चान्यत्र शक्तिग्रहोऽन्यच्च शब्देन बोध्यते इति न स्यादिति वाच्यम्। येन रूपेण शब्दादनुभवः, तेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात्, तथा च कार्यत्वेन रूपेण घटादौ शक्तिग्रहे योग्यतादिसहकारिवशादप्रतीतं धर्म्यन्तरं लिङाऽनुभाव्यते। न च स्मृतानां पदार्थानां योग्यतादिसाचिव्याच्छब्देनान्वयो बोध्यते, न चापूर्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यम्। शक्तिग्रहपदार्थस्मरणवाक्यानुभवादीनां समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभावात्, लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च क्वचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एव स्मृतिरन्वयबोधे हेतुः, गौरवात्। प्रकृतेऽपि कार्यशक्ता लिङिति शक्तिग्रहात् कार्यमिति ततः स्मृतिः, यागविषयकं कार्यमित्यनुभव इति क्रमेण तेषां समानप्रकारकत्वमस्त्येवेत्यभिसन्धायाह—

अस्त्विति। यदि कार्यत्वेन क्रियासाधारण्येन लिङः शक्तिग्रहः, स्वर्गकामायोग्यतया च क्रियानिरासः, तदा 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत, न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यत्र नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते, फलाश्रवणेन न्यायसम्पादनानवकाशादित्याह **नित्येति**। अस्मिन् पक्षे–कार्यत्वप्रवृत्तिनिमित्ततापक्षे। **न्यायेति**। न ह्यपूर्वत्वेन शक्तिरपि तु कार्यत्वेन कार्ये धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येवेति न तद्भिन्नं लिङा बोध्येतेत्यर्थः।

ननु न लोके कार्ये धर्मिणि शक्तिः कल्पिता, किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्यत्वमात्रे, धर्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात्। क्रियाकार्यत्वस्य चान्विताभिधानलभ्यत्वात्। तथा च धर्मिणि शक्तिर्वेद एव कल्प्या, सा च क्रियानिरासेनैव, क्रियाया अन्वययोग्यत्वे धर्मिणि शक्तिग्रहस्या·

प्रकाशिका।

स्थायिकार्यत्वमेवेति। अपूर्वनिष्ठमिति शेषः। यद्वा अपूर्वमेवानेनोपलक्षितम्–अत एवाग्रे तस्यैव दूषणं किंचेत्यादिना। कार्यत्वमात्रमित्युपलक्षणम्–क्रियासाधारणं कार्यमात्रमभेदश्चान्वय इत्यपि द्रष्टव्यम्।

मकरन्दः।

स्थायिकार्यत्वमेवेति। अपूर्वनिष्ठमिति शेषः। यद्वा अपूर्वत्वमेवानेनोपलक्षितम्, अत एव किञ्चेत्यादिना तदेव दूषयतीति भावः।

थैनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति । कार्यत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न त्वपूर्वत्वस्य । न्यायसम्पादनायाश्च तत्रासम्भवात् । फलानुगुण्येन हि

प्रकाशः ।

शक्यत्वात् । तस्मादयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्मिणि शक्तिग्रहकाले वस्तुतो यत्क्रियाभिन्नं कार्यं, तत्र शक्तिः । तथा च नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते, क्लृप्तत्वात्, न तु क्रियान्वययोग्यकार्यत्वमात्रं, लक्षणाप्रसङ्गात्, धर्मिणि बाधकाभावाच्च । अत एव क्रियाकार्यत्वे लौकिकी लिङ् लाक्षणिकी, उक्तरीत्या क्रियानिरासेनैव वेदे धर्मिणि शक्तिकल्पनात् । लौकिकानां तत्र तात्पर्यासम्भवात्, क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लिङ् लाक्षणिकी । पचेतेत्यादौ पाककार्यताज्ञानेऽपि लाघवात् कार्यत्वे लिङस्तात्पर्यम्, न तु धर्मिण्यपि धातुलभ्यत्वात्, तथा च तृतीयायाः करणैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं, किन्तु विशिष्टम्, विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा । न चानुपपत्त्या कार्यत्वविशिष्टोपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियायाः कार्यत्वान्वयोपपत्तौ किमुपस्थित्यन्तरार्थं लक्षणयेति वाच्यम् । यत इतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य कार्यत्वस्य न धर्म्यन्तराकाङ्क्षाऽस्ति, येन तद्दितरधर्म्यन्वयो ज्ञायेत, तथा च स्वतन्त्रकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा युक्ता ।

मैवम् । कार्यत्वमात्रशक्तस्य लिङ्पदस्यापूर्वलक्षणयैवोपपत्तौ तत्र शक्तौ मानाभावात् । न चापूर्वं शक्यकार्यत्वसम्बन्धितया न ज्ञातमिति न तत्र लक्षणेति युक्तम् । यथा हि शक्तिपक्षे कार्यत्वेन रूपेण घटादावेव लिङः शक्तिग्रहः कार्यमिति ततः स्मृतिश्चानुभवदशायां च योग्यतावशात् घटादिकं विहायापूर्वं भासते, तथा लक्षणायामपि लिङ्वाच्यं कार्यत्वं कार्यघटादिसम्बन्धितया ज्ञातं कार्यं घटादि स्मारयतु, योग्यतावशाच्चापूर्वमनुभवे भासताम्, कार्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न त्वपूर्वस्मरणम्, तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः । न च लिङो लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभवप्रसङ्गः, लाक्षणिकपदस्याननुभावकत्वादिति युक्तम् । त्वन्नये इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य यजिपदस्यैवेतरदपूर्वमादायानुभावकत्वात्, अन्यथा तीरादेरप्यननुभवापत्तिः ।

अथेतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे पदानां शक्तिर्न तु इतरत्रापि, गौरवात्, पदान्तरलभ्यत्वाच्च । न च तीरादिप्रतिबन्धिः, तत्र हि तीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थान्वयानुभावकत्वं वसतीत्यादिपदस्य, तीरस्य तु संस्कारादुपस्थितिः, प्रकृते चापूर्वस्य संस्काराविषयत्वादिति चेत् । न । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्यवगम्यते, न च मञ्चस्थः पुरुषः प्रागनुभूतो येन तीरमिव

प्रकाशिका ।

तच्च पदेन पदार्थेन वेति । एतच्च लक्षणास्थाने पदार्थस्य शक्यस्य लक्ष्योपस्थापकत्वमिति मतमाश्रित्य, वस्तुतः पदस्यैव लक्ष्योपस्थापकत्वमिति साक्षात्सम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेन वेति विकल्पार्थो द्रष्टव्यः । न चैतादृशं बोधयति चिकीर्षाजनकस्यैव बोधकस्याकांक्षितत्वात्, एतस्य चातथात्वात्, न ह्यनेनापूर्वगोचरा चिकीर्षा तदविशेष्यकत्वात्, नापि यागविशेष्यिका तत्र कार्यत्वसम्बन्धानवगाहनात् ।

मकरन्दः ।

कार्य्यत्वमात्रमित्युपलक्षणं, न क्रियासाधारणं कार्य्यमात्रमभेदश्चान्वयः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य विषय इत्यभ्युपगमादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

कार्य्यमात्रशक्तस्येति । न च स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति नियम इति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । अत एव नीलादिपदस्य तद्वति लक्षणाऽभ्युपगम इति भावः । अधिकं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिविशेषो लभ्यते, न च तत् तत्र श्रूयते। न चाश्रुतमपि कल्पयितुं शक्यते। बीजाभावात्।

प्रकाशः।

संस्काराद्युपतिष्ठेत। न चापूर्वः पुरुषविशेषो न भासते इति वाच्यम्। गृहप्रवेशानन्तरं अयं यथा पूर्वमज्ञात एव मञ्चाः क्रोशन्तीति शब्दात् क्रोशनकर्तृतयाऽवगत इत्यनुभवात्। तस्मादनन्यगतिकतयेतरान्वितस्वार्थबोधकत्वमभ्युपेयम्।

अथैवंसति यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो याग इत्यनुभवो जन्येत, लक्षणायामितरपदस्य लक्षणीयविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्, न चैतादृशो बोध आकांक्षित इति चेत्। न। **स्वर्गकामकार्यविषयो** याग इत्यनुभवेऽपि स्वर्गकामकार्य्ययोरन्वयप्रकारत्वेनापूर्वलाभात्। **तादृशशब्दानु**भवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्यमित्यौपादानिकबोधात् प्रवृत्त्युपपत्तेश्च। अस्तु वा लाक्षणिकमपि पदमनुभावकम्, तच्च द्वितीयाध्यायप्रकाशे प्रपञ्चितमस्माभिरिति नेह प्रतन्यते।

किञ्च न कार्ये घटादौ लिङः शक्तिग्रहः, स्वर्गकामायोग्यतया शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासवत् यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासस्यापि सम्भवात्, तत्र यागविषयकत्वस्य बाधात्, अन्यथाऽन्विताभिधानकालेऽपि तन्निरासानुपपत्तेः। न च शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धानं, किन्तु स्वर्गकामान्वयानुपपत्तिमात्रं प्रतिसन्धीयते इति युक्तम्। प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यैव प्राथमिकत्वात्। पुरुषदोषादप्रतिसन्धानेऽपि शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वापत्तेः, घटादेरशक्यत्वात्। घटादीनामानन्त्येऽपि पृथिवीत्वादिनाऽन्विताभिधानकालवन्निरासोपपत्तेः। एवञ्च प्रचरत्कार्यनिरासे क्व कार्यधर्मिणि शक्तिग्रहः?।

एतेन—लिङ्पदमेकत्रोच्चारणे स्थायिकार्यस्वर्गजनकत्वादीनां ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः। स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव। अतो लिङ्पदेनैकत्रोच्चारणे योग्यतादिवशाद् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचरद्वस्तुविलक्षणविषयं क्रियते। न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोऽनुभवो भवेत्, न समुदितविषय इति वाच्यम्। शक्तिग्रहकाले एकत्रोच्चारणे इति विशेषणमहिम्ना तत्सम्भवात्। नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेण शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात्। तथाप्यमीषां समूहालम्बनापत्तिर्न तु मिथो वैशिष्ट्यज्ञानमिति न वाच्यम्। साकाङ्क्षधर्मधर्मिणोरेकं ज्ञानमेव हि विशिष्टज्ञानम्। इत्थमेवालौकिककार्येषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह—इत्यपास्तम्।

स्थायिनां घटादीनां निरासाद् धर्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्। किञ्च तेषु समुदितेषु न शक्तिग्रहः, प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात्। विषयत्वे वा पूर्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वे अपूर्वत्वव्याघातः। एकज्ञानविषयकसाकाङ्क्षधर्मधर्मिणोरेव विशिष्टत्वात्। नापि प्रत्येकम्, तथाहि—लिङ्पदात् स्मरणत्रयं यजिपदाच्च यागस्मरणम्। न च चतुर्णां तेषां यौगपद्यमस्ति। न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समुदितविषयमेकं स्मरणं लिङ्पदादिति वाच्यम्। समुदायस्य पूर्वमननुभवात्। किञ्च एकमेव स्मरणं यदि साकाङ्क्षधर्मधर्मिविषयकं, तदपूर्वत्वक्षतिः। तत्रैकज्ञानारूढयोः साकाङ्क्षधर्मधर्मिणोरेव विशिष्टत्वादित्यस्मत्पितृचरणाः।

ननु विश्वजिन्न्यायेन नित्येऽपि फलं कल्पयिष्यते इत्यत आह **न चेति। त्वन्नये** इति शेषः।

प्रकाशिका।

स्वर्गकामकार्यविषय इति। कार्यपदमत्र यागपरम्। नन्वेवमपि चिकीर्षाजनकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह **तादृशशब्देति।** वस्तुतस्तु एतदुत्तरकालीनो यागः कार्यं इतीहोत्पादानिकबोधः प्रवर्त्तक इति मन्तव्यम्। **त्वन्नय इति।** त्वन्नयेत्यस्य निष्फलत्वाभ्युपगमादिति भावः।

मकरन्दः।

त्वन्नये इति। त्वया निष्फलत्वेनाभ्युपगमादिति भावः। **न त्विति।** न त्वपूर्वं स्वर्गसाधनमिति तत्र गौणप्रयोजनत्वधीरित्यर्थः।

तद्धि विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्येत, कार्य्यत्वप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्या वा, लोकवत् । न प्रथमः । भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात् , यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि साध्यविच्छृद्धिरुच्यते । न द्वितीयः । शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात् , लोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायताऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्यथेष्टाभ्युपायतैव प्रथमं वेदादवगन्तव्या, प्रमाणान्तराभावात् , ततः कार्य्यतेत्यानुमानिको विधिः स्यात् , न शाब्दः ।

आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्त्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय इति व्याप्तेरित्यपि न युक्तम् । सुखेन व्यभिचारात् । अन्यत्वे सतीति चेत् । न । दुःखाभावेन व्यभिचारात् । फलं विहायेति चेत् । तदेव किमुक्तं स्यात् । इष्टं स्वभावत इति चेत् । तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात् , तच्च कर्त्तव्यमिति व्याघातः । तत्साधनमिति चेत् । तत्साधनत्वे सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम् । स्वभावतो नेदमिष्टं कर्त्तव्यश्च, ततो नूनमिष्ट

प्रकाशः ।

तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः । बीजाभावं स्पष्टयति **तद्धीति** । तत्-फलम् । विधित्वं-कार्यत्वम् । तत् फलजनकत्वं विनाऽनुपपन्नं फलं कल्पयतीत्यर्थः । **लोकवदिति** । यथा लोके कार्यत्वं पाकादेरिष्टसाधनत्वेन लिङ्गेनानुमीयते इति कार्यत्वमिष्टं फलं प्रतीत्यैव प्रतीयते, तथा वेदेऽपीत्यर्थः । **उपेयरूपत्वादिति** । त्वन्नये अपूर्वस्यैव स्वतःकाम्यतयाऽनन्योद्देशकृतिव्याप्यत्वादित्यर्थः । तथा च फलजनकत्वं विनाऽपि फलस्यैवापूर्वस्य कार्यत्वमुपलभ्यमानं न फलकल्पकमिति भावः । **यत इति** । यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते, तत्राप्यपूर्वस्यैव स्वतःप्रयोजनता स्वर्गपर्यन्तं व्याप्नोति । **न त्वपूर्वं स्वर्गसाधनमिति धीः, प्रधानस्य** गुणत्वानुपपत्तेरिति तव दर्शनादित्यर्थः ।

एतच्च विरोधोद्भावनमात्रम् , वस्तुतोऽपूर्वं न स्वतः प्रयोजनं, लोके तथाऽनवगमात् । वेदेऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य गौणप्रयोजनस्य लिङाऽभिधानम् , काम्यसाधनताज्ञानं विना कामिकार्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् , न तु स्वतःप्रयोजनत्वेन, तत्रासामर्थ्यादनुपयोगाच्च । प्रवृत्तेर्भोजनादाविव लोकक्लृप्तकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्यताज्ञानाद्वा गौणप्रयोजकत्वेनैवोपपत्तेः । अथ नित्ये लोकवेदावगतगौणमुख्यप्रयोजनाभावे सति लिङेवापूर्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वं बोधयति, तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्वाहादिति चेत् । न । निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतःप्रयोजनत्वमपूर्वस्य लिङा बोधनीयं, न चापूर्वस्य तादृशेच्छाविषयत्वं क्वचिदपि सिद्धमिति भावः ।

शब्दबलेनेति । कार्यताधीर्लैङ्गिकी, तत्र सा लिङ्गमिष्टसाधनत्वमपेक्षते, वेदे तु कार्यशक्ता लिङेव तां जनयतीति न तत्र सा तदपेक्षेतेत्यर्थः । **यदि** चापूर्वं न स्वतःकार्यमिति तत्रापि सा तदपेक्षेत, तदेष्टसाधनत्वज्ञापकस्यान्यस्याभावाद्वेद एव तद्बोधयेत् , तथाच लोकवल्लिङ्गादेव कार्य्यताधीसम्भवान्न लिङस्तत्र शक्तिः कल्प्येतेत्याह **अन्यथेति । साध्याविशिष्टमिति** । इष्टसाधनत्वस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः । **स्वभावत इति** । सोपाधीच्छाविषयत्वे सति कर्त्तव्यत्वेनापूर्वं फल-

प्रकाशिका ।

न त्वपूर्वं स्वर्गसाधनमिति धीः । यत्र गौणप्रयोजनत्वधीरित्यर्थः । **प्रधानस्येति** । तच्चापूर्वं स्वतःप्रयोजनमेव न तु गौणप्रयोजनमित्यर्थः । तन्मतेऽस्वरसमाविष्करोति **एतच्चेति** । परं प्रत्यसिद्धान्तोद्भावनमात्रमित्यर्थः ।

मकरन्दः ।

प्रधानस्येति । तथा चापूर्वं स्वतःप्रयोजनमेव न तु गौणप्रयोजनमिति भावः । अत्र मते अस्वरसमुद्भावयति **एतच्चेति** । परं प्रत्ययपसिद्धान्तोद्भावनमात्रमित्यर्थः । **यदि चेति** । स्वतःकाम्यत्वे इष्टसाधनत्वाभावान्न तदपेक्षेति भावः ।

साधनमिति साधनार्थं इति चेत् । न । स्वभावतो नेदमिष्टमित्यसिद्धेः । अनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात्, अन्यथा तदसिद्धेः, ततो व्याघातादन्यतरापाय इति ।

अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, किं नश्छिन्नमिति चेत् । किं नश्छिन्नं, यदा कामाधिकारेऽपि तदलाभः, न हि लिङा कार्य्यं स्वर्गसाधनमुक्तम् । नापि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तल्लब्धं, ब्राह्मणत्वादिवदधिकार्य्यवच्छेदमात्रेणैवोपपत्तेः ।

न चेदमनुमानं–यस्य यदिच्छातो यत्कर्त्तव्यं, तत्तस्येष्टसाधनम्–इति । अन्येच्छयैव तत्कर्त्तव्यतायाः सुखेनानैकान्तिकत्वात्, औपाधिककर्त्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्वमप्रतीत्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् ॥

किमनया विशेषचिन्तया, प्रतीयते तावच्छब्दादन्यदिच्छतोऽन्यत्कार्यमित्येतावतैवानुमानमिति चेत् । नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्यश्चान्वीयते, अन्यदिच्छतश्चान्यत् कर्त्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभिधीयताम् । तत एव तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत् । एवं तर्हीष्टसाधनतैकार्थसमवायिकर्त्तव्यत्वाभिधानादनुमानानवकाशः । न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः । अधिकार्यवच्छेदमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः ।

प्रकाशः ।

साधनमित्यनुमेयमित्यर्थः । **असिद्धेरिति** । त्वन्मतेऽपूर्वस्यैव स्वतःकाम्यतया विशेषणासिद्धौ हेतुरित्यर्थः । असिद्धिं स्पष्टयति **अन्यथेति** । उद्देश्यफलान्तरसद्भावे नित्यनिषेधापूर्वत्वासिद्धेरित्यर्थः । **तत इति** । अपूर्वस्य स्वभावत इष्टत्वे न काम्यसाधनत्वं, तथात्वे वाऽनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं स्वभावत इष्टत्वं नेत्येकतरसत्त्वमन्यतरसत्त्वविरुद्धमित्यर्थः ।

तदलाभोऽपूर्वालाभः । किं निरपेक्षा लिङेव स्वर्गसाधनतामाह येन तत्साधनं स्थिरमपूर्वं शब्दबोध्यं, स्वर्गकामपदसमभिव्याहृता वा ? आद्ये न हीति । तथा सति लौकिकी लिङनर्थिका स्यात् । वेदेऽप्यनन्योद्देश्यकृतिव्याप्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वविरोध इति भावः । द्वितीयमाशङ्क्यान्यथासिद्धया निराकरोति **नापीति** । यथा यस्य ब्राह्मण्यमस्ति तस्य कार्य्यमिति धीः, तथा यस्य स्वर्गकामनाऽस्ति तत्सम्बन्धि कार्य्यमिति शाब्दी धीः, न तु स्वर्गोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यं कार्य्यमिति, तथाच न स्थायिनोऽपूर्वस्य लाभ इत्यर्थः ।

अनुमानादपूर्वलाभोऽस्त्विति मतमाशङ्क्य निराकरोति **न चेदमिति** । **यस्येति** । काम्यासाधने कामिनः कर्त्तव्यताज्ञानाभावाद्व्याप्तेरित्यर्थः । किमन्येच्छया कर्त्तव्यत्वं, स्वभावतो वा ? आद्ये, **अन्येच्छयेति** । अन्येच्छया कर्त्तव्यत्वेऽनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वं भज्येतेत्यर्थः । अन्त्ये, **तदिति** । आद्ये दूषणान्तरमाह **औपाधिकेति** ।

अत्र स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वरूपविशेषाविवक्षायां कर्त्तव्यत्वमात्रं विवक्ष्यते, तच्च शब्देनान्येच्छोरेव बोध्यते इति पूर्वमनुमानमदुष्टमेवेत्याह—

किमनयेति । इष्टसाधनताऽभिधानं विनाऽन्यदिच्छतोऽन्यत् कर्त्तव्यमयोग्यतया नान्वेतुमर्हतीत्याह **नन्विति** । काम्यभिन्नस्य कामिकार्य्यस्य काम्यसाधनस्यैवान्वययोग्यत्वादित्यर्थः । **तत एवेति** । शब्दादेवेष्टसाधनत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

अस्तु वा अन्यदिच्छतोऽन्यत् कर्त्तव्यमन्वययोग्यं, तथापि नेष्टसाधनत्वमनुमातुं शक्यते, ब्राह्मणत्वस्येव स्वर्गकामत्वस्याधिकारितावच्छेदकत्वेनाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेरित्याह **न चान्वितेति** । वस्तुतः तवापूर्वस्यैव स्वतःकाम्यसाधनत्वं विरुद्धमिति भावः ।

न च कार्यत्वमपूर्वे सम्भवति। तद्धि कृतिव्याप्यता चेत्, मोक्षादिष्वेव, सिद्धत्वात्। कृतिफलत्वाचेत्, यागस्यैव, ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः। कृत्युद्देश्यता चेत्, स्वर्गस्यैव, निसर्गसुन्दरत्वात्। न त्वपूर्वस्य, तद्विपरीतत्वात्। स्तन्यपानादिष्वदौपाधिकीति चेत्। साऽपि यागस्यैव। स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्यैव साधनत्वेनान्वयात्।

कालव्यवधानान्नैतन्निर्व्वहतीति चेत्, यथा निर्व्वहति श्रुतानुरोधेन तथा

प्रकाशः।

कार्य्यत्वमपूर्वस्य विकल्प्य निराकरोति न चेति। तद्धीति। कृतिजन्यव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः। न ह्यसिद्धस्य व्यापारभागित्वमिति भावः। कृतिफलत्वं कृत्यनन्तरभावित्वमिति भावः। कृत्युद्देश्यत्वमनन्योद्देशकृतिव्याप्यत्वमित्यर्थः। तद्विपरीतत्वादिति। सुखदुःखाभावयोरेव स्वतःकाम्यत्वादित्यर्थः। न च लिङैव तद्बोध्यते, वस्तुसत एव बोध्यत्वात्। न चापूर्व्वस्य निरुपाधीच्छाविषयत्वमस्ति, यल्लिङा बोध्येतेत्युक्तमिति भावः। साऽपीति। औपाधिकीष्टसाधनता यागस्य स्वर्गसाधनतयाऽस्तीति कृतिसाध्यत्वमप्यौपाधिकमिति तत्परित्यागे नापूर्व्वसिद्धिरित्यर्थः।

यागस्याशुतरविनाशित्वात् स्वर्गस्य च कालान्तरभावित्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं न सम्भवतीत्याह कालेति। यागस्य प्रतीतस्वर्गसाधनताऽन्यथानुपपत्त्या फलसमयपर्य्यन्तस्थायी व्यापारः कल्प्यते इत्याह यथेति।

ननु साधनताप्रतीतिरेव योग्यताज्ञानाभावान्न सम्भवति। तथाहि स्वर्गसाधनताज्ञानं यागस्य भवत्साक्षात्साधनताविषयकं भवेत् परम्परासाधनताविषयकं वा, एतदुभयोदासीनसाधनताविषयकं वा? नाद्यः, आशुतरविनाशित्वेन क्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गाव्यवहितपूर्व्वसमयावृत्तित्वात्। न द्वितीयः, परम्पराघटकस्यानुपस्थितेः।

अथास्तु तृतीयः, तथाहि–साक्षात्परम्परोदासीनसाधनतामात्रं यागस्य स्वर्गं प्रति नायोग्यम्। न च साक्षात्परम्पराविशेषद्वयं विना सामान्यं नास्त्येवेति वाच्यम्। साक्षात्परम्पराभ्यां विशेषणानुपपत्तेः। न च विशेषद्वयबाधे सामान्यमपि बाधितं, परम्परासाधनत्वस्याबाधनात्। बाधो हि विपरीतप्रमा। न च स्वर्गे यागो न परम्परासाधनमिति प्रमा नास्ति। न च योग्यतानुपलब्ध्या परम्पराघटकबाधः, संस्कारवदयोग्यस्यापि तस्य सम्भवात्। अन्यथा वाच्येऽप्यपूर्व्वे क्रिया कामिकार्य्या न स्यात्, काम्यासाधनत्वात्। न हि यदयोग्यं तत्पश्चाद् योग्यम्। तस्मात् स्वर्गसाधनं याग इति सामान्यतः परम्परासाधनत्वमनुल्लिख्य वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयकं ज्ञानमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यमिति।

मैवम्, तथाहि—स्वर्गं प्रति यागो न साक्षात्साधनमिति ज्ञानानन्तरं स्वर्गसाधनं याग इति सामान्यज्ञानं भवत् परम्परासाधनताप्रकारकं स्यात् एकविशेषबाधे शाब्दज्ञानस्य तदितरविशेषप्रकारकत्वनियमात्। यथा छिद्रबाधे घटपदजन्यं घटज्ञानं छिद्रेतरत्वप्रकारकम्। न च परम्परा-

प्रकाशिका।

कृतिजन्यत्वमपूर्वस्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे कृत्यनन्तरेति। कृत्यव्यवहितानन्तरेत्यर्थः। तत्रापि किञ्चिद्व्यवधानेऽपि अपूर्वापेक्षया अव्यवधानमस्त्येवेति भावः।

एकविशेषबाधे शाब्दज्ञानस्येति। एकविशेषबाधसहकृतसामान्यप्रकारकज्ञानजनकसामग्र्या·

मकरन्दः।

कृतिजन्यत्वमपूर्वस्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे कृत्यनन्तरेति। कृत्यव्यहितानन्तरेत्यर्थः। यद्यपि तत्रापि किञ्चिद्व्यवधानं, तथाप्यपूर्वापेक्षया अव्यवधानमस्त्येवेति भावः।

प्रकाशः।

घटकानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते। तन्न। एतादृशनियमे मानाभावात्। न हि छिद्रवाधानन्तरं घटपदेन छिद्रेतरत्वेन ज्ञानं जन्यते, किन्तु योग्यतया छिद्रं विहाय यद्वस्तुगत्या छिद्रेतरत्, तस्य घटत्वेन ज्ञानम्। न च छिद्रेतरत्वेन ज्ञानं सम्भवत्यपि, तस्याशक्यत्वेन घटपदादुपस्थित्यभावात्। न च घटपदात्तथैवानुभव आनुभविकत्वेनोभयसिद्धः, येन लक्षणयाऽपि तथा निर्वाह्येत। न च लक्षणाऽपि, सा हि जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था वा? नाद्या, घटाननुभवप्रसङ्गात्। नान्त्या, **शक्यलक्ष्यसाधारणै**करूपाभावात्। एवं सर्व्वत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे द्रष्टव्यम्।

अथ छिद्रेतरतया योग्यतावधारणेन शब्दानुभवात् पूर्वं नियमेनोपस्थितिः संस्कारादेव। **न च विभक्तीनां** प्रकृत्यर्थानुगतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थो नान्वीयेतेति वाच्यम्। **प्रकृत्यर्थो हि** प्रकृतिप्रतिपाद्यः, स च प्रकृतेऽप्यस्ति, **अन्यथा** पाचकमानयेत्यत्र पाककर्त्तरि विभक्त्यर्थकर्मताऽन्वयानुपपत्तिः, तस्या**शक्यत्वात्**। तथा च संस्कारोपस्थितं छिद्रेतरत्वमादाय शाब्दान्वयबोधः स्यात्।

मैवम्, **शब्दानुपस्थितस्य** शब्देनान्वयबोधाजननात्। एतच्च शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्य्यते इत्युपपादयद्भिरस्माभिर्घ्राणादिसूत्रे प्रपञ्चितमिति नेहोपपाद्यते। संस्कारस्यानियतोद्बोधतया नियमेन तदुपस्थितेरभावाच्च। फलस्योभयासिद्धतया तद्बलेनापि नियतोपस्थितेरभावात्। तथापि सामान्यभानस्य विशेषभाननियतत्वाद् विशेषाभाने कथं सामान्यं भासते इति चेत्। न। परम्परासाधनत्वस्य परम्पराघटकानुपस्थित्याऽभानेऽपि वस्तुतः परम्परासाधनस्य भानात्।

ननु काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितसाधनतयाऽवगतमेव कर्त्तव्यतया चेति। न च यागस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनता सम्भवति। न च तृप्तिकामस्य पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः। तृप्तिकामना च तृप्तिसाधनतत्साधनपरम्पराकामनोपयोगिनी, न तु साक्षात्, अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्त्यभावापत्तेः।

मैवम्। काम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, लाघवात्। न च तृप्तिकामस्य सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः, गुरूपायत्वात्, इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वाच्च। तस्मात् प्रतीता स्वर्गसाधनता व्यापारं विनाऽनुपपद्यमाना व्यापारमपूर्वं कल्पयति।

प्रकाशिका।

स्तदितरविशेषप्रकारकज्ञानजनकतानियमादित्यर्थः। **शक्यलक्षणसाधारणेति**। यद्यपि तादृशरूपाभावेपि राजपुरुषपदादिवल्लक्षणास्त्विति वाच्यम्, तथापि शक्यस्य लक्ष्याविशेषणतयोपस्थितिरित्यत्र तद्वैषम्यात्। **न च विभक्तीनामिति**। तथा च छिद्रेतरत्वस्य शब्दानुपस्थितौ तद्विशिष्टे तृतीयार्थकरणत्वान्वयो न स्यादित्यर्थः। **प्रकृत्यर्थो हीति**। प्रकृतितात्पर्यविषयत्वं प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं छिद्रेतरत्वविशिष्टेऽस्त्येव, यद्वा संस्कारसहितप्रकृतिप्रतिपाद्यत्वेऽपि प्रतिपाद्यत्वमस्त्येवेति भावः। **अन्यथेति**। यदि स्ववृत्त्या प्रत्युपस्थाप्य एव विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः। शक्यत्वादित्युपलक्षणमशक्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। शब्दात्मेति शेषः। नन्वपूर्वानभ्युपगमे प्रायश्चित्तवैफल्यमित्यत आह

मकरन्दः।

प्रकृत्यर्थो हीति। यद्यपि संस्कारस्योपस्थापकत्वमुक्तं न तु प्रकृतेः, शक्तिलक्षणयोरभावे तदुपस्थापकत्वस्यासम्भवाच्च, अत एव **शब्दानुपस्थितस्येति** सिद्धान्ते वक्ष्यति। तथापि प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृतितात्पर्य्यविषयत्वमित्येके। तन्मते औपादानिकी तदुपस्थितिः, तत्र प्रकृतेरपि तेन हेतुताभ्युपगमात् तथोक्तमित्यन्ये।

अन्यथेति। यदि वृत्त्युपस्थितस्यैव विभक्त्यर्थान्वयस्तदेत्यर्थः।

कल्प्यताम् । व्यापारद्वारा कथञ्चित् स्यात्, न तु भिन्नकालयोर्व्यापारव्यापारिभावः । कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते । अव्यवधानेन पूर्व्वकालनियमश्च तत्त्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेत् । न, पूर्व्वभावनियममात्रस्य कारणत्वात् । कार्य्यानुगुणावान्तरकार्य्यस्यैव व्यापारत्वात्, कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात् । लाक्षणिकोऽसाविति चेत् । न । मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात् ॥

प्रकाशः ।

ननु व्यापारेण तन्निर्वाहो न तज्जननात्, उत्तरवर्त्तित्वेन व्यापारस्य तत्रासामर्थ्यात् । न ज्ञापनात्, लिङ्गैव तज्ज्ञापनात् । न च चिरध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तं, विपक्षे बाधकाभावात्, **प्रायश्चित्तस्य च फलप्रतिबन्धकत्वं स्यात्**, तस्मात् पापान्मुच्यते इति फलश्रवणस्य च निषिद्धक्रियातः फलभागी न भवतीत्यर्थः । न च मुख्ये बाधकाभावः, उपस्थितत्वेन विहितनिषिद्धक्रियायामेव धर्माधर्मशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात् ।

मैवम् । चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरुपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् । न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्यापारो न स्यात्, स्वर्गसाधनं न स्याद्धटवदिति विपक्षबाधकात् । न चात्र कारणताग्राहकाभावत्र उपाधिः, तेनापि समं व्याप्त्यवधारणेन तस्याप्यापादनात् ।

तथापि देवताप्रीतिर्यागव्यापारोऽस्तु । न च तत्र मानाभावः, यजिधातोः पूजार्थतया तस्याराध्यप्रीतिहेतुक्रियात्वात् । तथाच यागस्य देवताप्रीतिसाधनत्वेन कालान्तरभाविस्वर्गं प्रति तद्द्वारा साधनतोपपत्स्यते, प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि तदनुभवजनितसंस्कारद्वारा तत्सम्भवात् ।

अत्राहुः—देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागेन देवताप्रीतिर्जन्यते इत्यत्र मानाभावः, यज देवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतिः, स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणम् । तन्मूलञ्च मानान्तरं नास्त्येव । न वा स्वर्गस्य प्रीतदेवतासाध्यत्वे मानम् । वस्तुतो लाघवात् कर्तृगतफलावसानिकव्यापारस्य कल्पनान्न देवताप्रीतिर्व्यापारः । न च स्वर्गभागिदेहान्तरमेव तद्व्यापारः, प्रलये विच्छेदेऽपि तद्व्यापारानुवृत्तेः, शरीरस्य च कार्य्यद्रव्यतया अभावात्, नापि ध्वंस एव तद्व्यापारः, तस्यानन्त्येऽपि स्वभावात् सावधिफलजनकत्वमिति वाच्यम् । प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वादिति संक्षेपः ।

शङ्कते व्यापारेति । न च प्रकृते तयेति शेषः । कारणस्यावान्तरव्यापरयोगः, यागश्च न स्वर्गकरणं, कार्य्याव्यवहितप्राक्कालसत्त्वस्य कारणत्वादित्यर्थः । अत्राव्यवहितत्वमतन्त्रं गौरवात् । अतएव न सहभावेन कारणत्वम् । न च विनश्यदवस्थसमवायिनः कारणत्वापत्तिः, तावता समवायिकारणस्यैव तथात्वादिति परिहरति पूर्व्वभावेति । **कार्य्यैति** । यज्जन्यं सज्जन्यजनकं, स एव तस्य व्यापार इत्यर्थः । **कृषीति** । यथा माघमासीयभूकर्षणस्य पाकजपरम्पराव्यापारद्वारा हेमन्त-

प्रकाशिका ।

प्रायश्चित्तस्य चेति । निषिद्धक्रियासमानकालीनप्रायश्चित्तादिप्रागभावस्याव्यवधानेन जनकत्वादिति भावः । कारणमित्यनुषजनीयम् । विकल्पत्वेऽस्य पृथक् दूषणं न्यूनत्वापत्तिः, प्रयत्नादेः शब्दधर्म्मत्वाभावाद्विरोधश्चेति भावः ।

मकरन्दः ।

अशक्यत्वादित्युपलक्षणम्—अलक्ष्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **शब्दानुपस्थितस्येति** । वृत्त्येति शेषः । नन्वेवमपूर्वानभ्युपगमे प्रायश्चित्तविधिवैफल्यमित्यत आह **प्रायश्चित्तस्य च फलप्रतिबन्धकत्वं स्यादिति** ।

अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्त्तृत्वम्, तथाच लोकयात्राविप्लव इति चेत्। न। सत्यपि सुते कदाचित्तद्-करणात् तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्वाहकतया तस्य व्यापारत्वायोगात्। यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावनिर्वाहः, स एव तं प्रति तस्य व्यापारो ना-परः, यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः, तस्य ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कल्प्यते, न त्वन्यथा, तथेहापि। न चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरशरविमोकसमसमयहतस्य हन्तृत्वं न स्यात्, स्याच्च स्वनिवे-शनशयानस्य तत्पितुरिति। एतेनोभयं वेति निरस्तम्।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्म्म एव कार्यत्वं विधिः, सर्वो हि कर्त्तव्यमेतदिति प्रत्येति, ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्त्तते इति चेत्। न। कर्त्तव्यं मयेति कृत्यध्यवसायार्थो वा स्यात्? कर्तव्यं मयेत्युचितार्थो वा स्यात्? तत्र प्रथमः सङ्कल्पान्न भिद्यते। व्यवहितकार्यसङ्कल्पो हि कर्त्तव्यो मयेति, सन्निहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति। स च न लिङर्थः। सत्तामात्रेण प्रवर्त्तनादित्युक्तम्। तदेतत् कर्त्तव्यतायां जातायां प्रवर्त्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तेर्ज्ञातायामिति गृहीतम्।

औचित्यन्तु क्रियाधर्म्मः प्रागभाववत्त्वं, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्तारं प्रत्युपकारकत्वं वा? प्रथमे कुतश्चिदपि न निवर्त्तेत। द्वितीये दुःखेऽपि तथाविधे प्रवर्त्तेत। तृतीये तु वक्ष्यते ॥ १२ ॥

प्रकाशः।

भाविरसस्यजनकत्वम्, यथा वा दशमूलीकषायपानस्य धातुसाम्यद्वारा भाविज्वरशान्तिजनकत्व-मित्यर्थः। व्यवहितस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—**अस्त्विति**। येन विना यत्कारणत्वं न निर्व्वहति तस्य स व्यापारः, न च पितुः कारणत्वं पुत्रं विना न निर्व्वहतीति न स व्यापार इत्याह **सत्यपीति**। तदेव स्पष्टयति **यं जनयित्वैवेति**। यदि च कार्य्यसमानकालस्यैव कारणत्वं, तदा तवाप्यनिष्टमित्याह **न चेदेवमिति**। **उभयं वेति**। कार्यत्वमपूर्व्वत्वञ्च लिङः प्रवृत्तिनिमित्त-मित्यर्थः। कृत्यध्यवसायः—कृत्यनुकूलेच्छा। उचितार्थोऽर्हार्थः। तत्रैव कृत्यविधानादिति भावः। **व्यवहितेति**। प्रवृत्त्यपेक्षयेति शेषः। स चेति, उभयरूपोऽपि सङ्कल्पः।

तस्याज्ञातस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः। सङ्कल्पविधिवादिनमुपहसति **तदेतदिति**। शक्यत्वं, कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः। **कुतश्चिदिति**। अनिष्टादपीत्यर्थः। **तृतीये इति**। इष्टसाधनार्थत्वनिरासेनेत्यर्थः। तद्धर्मोऽभिधा वेति। वाक्यार्थज्ञानानुकूला भावना—शब्दव्यापारादिप-दवाच्या अभिधा शब्दधर्मो वा लिङर्थः। तदाहुर्भट्टपादाः—

अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्मभावना चान्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ इति।

तदर्थो भावनादिर्वेत्यत्र **करणमित्यनुषञ्जनीयम्**। लिङर्थो भावादिः प्रयत्नादिः करणं, तद्धर्म इष्टसाधनता वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

मकरन्दः।

करणमित्यनुषञ्जनीयमिति। यदि हि धर्म्मविकल्प एवायमपि स्यात्, तदाऽस्य पृथग-दोषात् न्यूनत्वापत्तिः। करणविकल्पे च शब्दः। प्रयत्नादिश्च करणत्वेन विकल्पितः, तद्धर्म्मश्चाभिधा इष्टसाधनता वेति विकल्पद्वयं पर्य्यवस्यति। तच्च दूषितमेव। किञ्च धर्म्मविकल्पपक्षे प्रयत्नादेः शब्दधर्म्मत्वाभावाद्विरोध इति भावः ॥ १२ ॥

अस्तु तर्हि करणधर्मः । न । करणं हि शब्दः, तद्धर्मोऽभिधा वा स्यात्, तदर्थो भावनादिर्वा, तद्धर्म इष्टसाधनता वा ? न प्रथमः,—

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी ।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥ १३ ॥

सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात् । अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः । विषयतयाऽपि च स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवद्धेतुभावाविरो-

---

प्रकाशः ।

पराभिमतशब्दधर्मस्वरूपाभिधायां मानाभावादित्याह **असत्त्वादिति** । तत्सत्त्वेऽपि पदान्तरेण तदुपस्थितौ ततोऽपि न प्रवृत्तिरित्याह **अप्रवृत्तेश्चेति** । सर्वत्रान्यत्र पक्षेषु बाधकसत्त्वात् परिशेषेणाभिधा लिङर्थ इत्यपि नास्ति, तत्रापि बाधकसत्त्वादित्याह **बाधकस्येति** ।

ननु शब्दस्य वाक्यार्थधीकारणत्वात् तस्य व्यापारेण भाव्यमवश्यमित्यभिधैव तद्व्यापारः । किञ्च पदानां प्रत्येकमर्थज्ञानाजनकत्वादाशुविनाशितया क्रमभावितया च तन्मेलकस्याभावादर्थज्ञानानुपपत्त्या अभिधा कल्प्यते इत्यत आह **सङ्गतीति** । सङ्गतिस्मृतिरेव पदस्यावान्तरव्यापारः, एकस्मृतिविषयानुपूर्वीविशेषविशिष्टपदमालैव पदार्थस्मृतिव्यापारा वाक्यार्थधीकरणमिति न तत्र मानमित्यर्थः ।

ननु सङ्गतिस्मृतिर्न शब्दव्यापारः, व्यापारिणं विहायान्यत्रात्मनि तत्समवायात्, ततो यः शब्दसम्बन्धस्तद्व्यापारः साऽभिधा स्यादित्यत आह **अन्येति** । यथाऽऽत्मसमवेतमपूर्वं यागादेः करणस्य व्यापारः, तथा सङ्गतिस्मृतिरपि तादृशी शब्दव्यापार इत्यर्थः । अतएव—यद्व्यापारे कर्तृ तदेव करणं, यथा पाककरणानि काष्ठानि ज्वलनावान्तरव्यापारकर्तृणि, न च स्वविषयज्ञाने शब्दः कर्ता किन्तु कर्म—इत्यपास्तम् । कर्तृपदस्य मुख्यार्थतायामचेतनस्य व्यापारासम्भवात्, हेतुमात्रविवक्षायाञ्च **प्रकृतेऽप्यदोषा**दिति भावः ।

ननु व्यापारी व्यापारकारणं भवति, न च सङ्गतिस्मृतौ पदं कारणम्, अतः शब्दजन्याभिधा मन्तव्येत्यत आह **विषयतयाऽपीति** । यथा लिङ्गस्य स्वविषयपरामर्शे विषयतया हेतुत्वं, तथा शब्दस्यापि सङ्गतिस्मृतावित्यर्थः । अस्मन्मते स्मृतेर्विषयाजन्यत्वेऽपि परमतेनेदमुक्तम् । अस्तु वा

प्रकाशिका ।

स्वविषयज्ञान इति । सङ्गृहीतग्रहरूपे शब्दव्यापारतयाभिमतेत्यर्थः । **प्रकृतेऽप्यदोषादिति** । विषयतया **कथञ्चिल्लिङ्गवद्धेतुत्वादिति** मूले एवोक्तत्वादिति भावः । तदेव दर्शयितुं शङ्कते **नन्विति** । पुरुषार्थसुखादिप्रतिसन्धानस्यैव प्रवर्तकत्वादिति भावः ।

मकरन्दः ।

स्वविषयज्ञाने—सङ्गतिग्रहरूपशब्दव्यापारतया अभिहिते इत्यर्थः । प्रकृतेऽपीति । विषयतया कथञ्चित् लिङ्गवद्धेतुत्वादिति मूल एवोक्तत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयितुं शङ्कते **नन्विति** ।

टिप्पणी ।

अनिष्टसाधनताज्ञानकालेऽपि कार्यताज्ञानसंभवात् प्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । लिङादिशब्दात्मककरणवृत्तिधर्मरूपा याऽभिधा तज्ज्ञानं प्रवर्तकमिति, लिङाद्यर्थो यो भावनादिः स एव करणं तद्धर्मस्येष्टसाधनत्वस्य ज्ञानं प्रवर्तकमिति वा विकल्प्य दूषयति **करणं हीति** । **गरीयसी** लिङर्थता उचिता । नन्वन्यस्य बाधात् लिङर्थत्वं परित्यक्तं ततः परिशेषात् भावनैवास्तु लिङर्थ इत्यत आह **बाधकस्येत्यादि** । इच्छादेर्लिङर्थत्वे यथा बाधकमुक्तं तथाऽत्रापि समानमित्यर्थः ।

धात्, अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः। बालानां तदभावेऽपि तद्भावात्। शब्दान्तरेण तच्छ्राविणामप्यप्रवृत्तेः।

न च विलक्षणैव सा लिङो विषयः। तद्वैलक्षण्यं प्रतीतं प्रति चेत्, अर्थविशेषोऽपि स्यात्। प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत्, अभिधासमवेतं तदिति कुतः? तत्सन्निधानादिति चेत्। न। अनियमात्। अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेत्। न। प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तुल्यत्वात्। शब्दैकवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम्। न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्त्तते। इष्टसाधनता तु स्यात्। सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मतं समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति, ततः करोतीति सर्वानुभवसिद्धम्।

तदयं व्युत्पित्सुर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवाप्तवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्श्राविणः प्रवृत्तिकारणमनुमिनोति।

प्रकाशः।

शब्दव्यापारोऽभिधा लिङ्वाच्या, तथापि नासौ प्रवृत्तिहेतुः अपुरुषार्थत्वादित्याह **अधिकत्वेऽपीति**। अभिधायामव्युत्पन्नानामभिधाज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिसत्त्वादित्याह **बालानामिति**। अभिधादिपदैरभिधां ज्ञातवतोऽप्यप्रवृत्तेरित्याह **शब्दान्तरेणेति**।

अथाभिधादिपदात्तत्सामान्यज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः, लिङभिधेयविलक्षणाभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्य ततोऽनुत्पादात्, अत एव नाख्यातान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिः, अत्राह **न चेति**। **प्रतिपत्ति प्रतीति**। प्रतिपत्तिविशेषकमित्यर्थः। **अर्थविशेषोऽपीति**। अर्थविशेषं विना बुद्धिविशेषस्यानुपपत्तेरित्यर्थः। यदि प्रवर्त्तकज्ञानविशेषादेव सोऽर्थः प्रतीयते, तदा लोके **यत्प्रतीयमानं** प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञातं तत् लिङ्वाच्यम्, न चाभिधायां तत्सम्भवतीति भावः।

अथाभिधाज्ञानमात्रस्याप्रवर्त्तकत्वात् प्रवृत्त्यैव तद्वैलक्षण्यमनुमेयं, तत्राह **प्रवृत्तिमात्रमिति**। **तदिति**। अभिधायाः सन्निहितत्वात्तद्वैलक्षण्यं प्रवर्त्तकमित्यर्थः। **नानियमादिति**। बौद्धसन्निधानं धात्वर्थे इष्टसाधनत्वे चास्तीत्यर्थः। प्रवृत्तिहेतुत्वस्य निषेधः प्रमाणान्तरात्, विधिवादसन्निधेर्वा? आद्ये **प्रवृत्तिहेतुत्वेति**। अन्त्ये **तत्सन्निधीति**। यथाऽभिधायां विधिसन्निधिनिषेधोऽशक्यः, तथा धात्वर्थादावपीत्यर्थः।

ननु मानान्तरादभिधाज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः, लिङादिपदैकवेद्याभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादित्यत आह **शब्दैकेति**। एवं तत्र लिङादिशक्तिग्रह एव न स्यात्, मानान्तरेण तदनुपस्थितेरित्यर्थः। **न हीति**। प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि तद्धेतुः कश्चिदित्येव ज्ञानं स्यात्, न च तत्प्रवर्त्तकमित्यर्थः। द्वितीयं पक्षमाह **इष्टसाधनता त्विति**। करणधर्मो विधिरिति शेषः। तदुपपादयति **सर्वो हीति**। **मयेत्यादिना**ऽसाध्ये कृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्ये च प्रवृत्तिर्निवारिता।

तदयमिति। ननु कार्य्यत्वमेव विधिः, तथाहि—ज्ञानस्य कृतावुपायायां चिकीर्षाऽतिरिक्तं न कर्त्तव्यम्, सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयेच्छा, पाकं कृत्या साधयामीति तदनु-

प्रकाशिका।

प्रतीयमानमिति। इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः।

मकरन्दः।

अपुरुषार्थत्वादिति। पुरुषार्थसुखादिप्रतिसन्धानं विना प्रवृत्त्यभावादिति भावः।

यत्प्रतीयमानमिति। इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः।

ततश्च कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्टसाधनता लिङर्थ इत्यवधारयति। न च वाच्यम्-एवञ्चेत् वरं कर्त्तव्यतैवास्तु, अवश्याभ्युपगमनीयत्वात्; कृतमिष्टसाधन-

---

प्रकाशः।

भवात्, पाकं कुर्य्यामित्यस्य पाकं कृत्या साधयामीति विवरणाच्च। सा स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वजनकज्ञानसमानप्रकारकत्वनियमात्। अत एव स्वकृतिसाध्ये प्रवर्त्तते, न त्विष्टसाधनेऽपि स्वकृत्यसाध्ये।

अथ कृत्या साध्येऽपि विषभक्षणादावप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वमादाय विधिः। न च तत्रानिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिवन्धकम्, प्रवृत्तौ तदभावस्य हेतुत्वे गौरवापत्तेः। तद्वरं लाघवादिष्टसाधनत्वं विषयतावच्छेदकमस्तु। न च प्रवृत्तेः पूर्वमनिष्टसाधनताज्ञानविरह उभयसिद्धः, इष्टसाधनताज्ञानञ्च सन्दिग्धम्, अतो युगपदुपस्थित्यभावान्न लाघवावतार इति वाच्यम्। त्वयाऽपि प्रवृत्तेः पूर्वमिष्टसाधनताज्ञानविनियोगस्वीकारात्। यत्र शब्दादनुमानाद्वा तदधिगतं, तत्र तदभावाच्च, **तस्माद्विषभक्षणादौ** वृष्ट्यादौ च प्रत्येकं व्यभिचारात् कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विधिरिति।

न। विषभक्षणादौ स्वकृतिसाध्यत्वाभावात्, **न हि कश्चिद्विष**भक्षणं चिकीर्षति ततः करोतीति दृश्यते, **जीवन**योनिकृतिसाध्यञ्च तत्त भवत्येव, न चान्या कृतिरस्ति।

अथेष्टसाधनताभ्रमानन्तरं विषभक्षणमपि चिकिर्षाजन्यकृतिसाध्यम्, अतो विशेषदर्शनेऽपि तत्र प्रवर्त्तेतेति चेत्। न। द्विधा हि कृतिरनुभूयते, बलवदनिष्टजनिका यथा विषभक्षणादौ, तदजनिका च यथा पाकादौ, तदिह बलवदनिष्टाजनककृतिसाध्यत्वं विवक्षितम्। न च विषभक्षणे तदस्ति।

अत एव तत्र प्रथममिष्टसाधनतया तथाविधकृतिसाध्यत्वमविद्यमानमवगत्य प्रवर्त्तते, प्रवृत्त्यनन्तरञ्च बलवदनिष्टहेतुकृतिसाध्यत्वं विरोधि तत्र विगतमिति न प्रवर्त्तते।

तथाभूतकृतिसाध्यत्वं पूर्वानुभूतं स्मृत्वा प्रवर्त्तेतेति चेत्। न। विशेषदर्शनेन भ्रमाहितसंस्कारोन्मूलनात्, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणेऽप्यप्रतीकारात्। न चैवं श्रमेऽपि प्रवर्तेत, स्वेच्छाजन्यकृतिसाध्यस्य विवक्षितत्वात्। श्रमस्य च नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यत्वं, दुःखत्वेन तत्रेच्छाविरहात्। अतएव स नान्तरीयक इत्युच्यते। न चैवमिच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः, कृतौ परिचायकमात्रत्वात्।

यद्वा कृतौ स्वरूपसतीच्छा जनिका, **इच्छायान्तु** तज्ज्ञानं जनकमस्तु, को विरोधः। न हि यदेकत्र स्वरूपतो हेतुस्तज्ज्ञानमन्यत्र न जनकम्। एवं चिकीर्षाहेतुतया कृतिसाध्यताज्ञाने व्यवस्थिते

प्रकाशिका।

तस्माद्विषभक्षणादाविति। विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपीष्टसाधनत्वाभावात् वृष्ट्यादौ इष्टसाधनत्वेऽपि कृतिसाध्यत्वाभावात् न प्रवृत्तिरिति भावः। विषभक्षणे कृत्यसाध्यत्वादेव प्रवृत्तिर्नेत्यत आह **न हि कश्चिदिति**।

ननु चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि जीवनयोनिकृतिसाध्यमेव विषभक्षणं स्यादित्यत आह **जीवनयोनीति**। **इच्छायान्त्विति**। चिकीर्षायामित्यर्थः। तथाचेच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं बाधितमेव, कृतौ स्वरूपसदिच्छाया एव हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः।

मकरन्दः।

ननु चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि जीवनयोनिकृतिसाध्यत्वं स्यादित्यत आह **जीवनेति**। **इच्छायान्त्विति**। चिकीर्षायामित्यर्थः। तथाचेच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गो वारित एव, कृतौ स्वरूपसदिच्छाया एव हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः। वस्तुतश्चिकीर्षाहेतुज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमितीच्छाज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे प्रवर्त्तकत्वापत्तिरिति प्रथमकल्प एव साधुरिति।

तया-इति । यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्त्तते, असाध्येषु व्यभिचारात् ।

प्रकाशः ।

विषभक्षणादौ व्यावर्त्तककृतिवृत्तिबलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाधीनत्वमेव, न त्विष्टसाधनत्वम्। कृतिवृत्तिधर्मापेक्षया बहिरङ्गत्वात् जीवनयोनिकृतिजन्यप्राणादिसञ्चारनिवृत्त्यर्थमावश्यकत्वात् भोगचिकीर्षायां व्यभिचाराच्च ।

न चोपायचिकीर्षेष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् वृष्टीच्छावदिति वाच्यम्। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् । असिद्धतां सिद्धताञ्चादाय तयोर्व्यवस्थितेः । न च यद्वस्तुतः कृतिसाध्यं तदिष्टसाधनमिति ज्ञायते इति युक्तम्। कृतिसाध्यतोत्तीर्णज्ञानात् चिकीर्षाऽनुत्पत्तेः। अपि च साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्म्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि, न हि कश्चित्कृतिसिद्धमिच्छति, अतोऽसुन्दरे वृष्ट्यादौ चेच्छा तत्साध्येष्टज्ञानात् ।

अथ तादृशकृतिसाध्यत्वे कृतिर्न विशेषणम् , असत्त्वात्, सत्त्वे वा कृतौ सत्यां कृतिसाध्यताज्ञानं, तथा ज्ञाने च कृतिर्वेत्यन्योन्याश्रयः । नोपलक्षणम् , अनतिप्रसक्तोपलक्ष्याभावादिति चेत् । न । ज्ञाने विषयतया कृतेर्विशेषणत्वात् , साध्ये च प्रवृत्तिविषये परिचायकतयोपलक्षणत्वात् , अन्यथेष्टसाधनतापत्तेऽपीष्टस्य तथाविधविकल्पप्रासात् ।

प्रकाशिका ।

बलवदनिष्टजनकत्वस्य चिकीर्षाविशेषणत्वेऽपि न क्षतिरित्याह बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाधीनत्वमिति । बलवदनिष्टाजनकत्वस्य पूर्वं कृतिविशेषणतयोक्तस्यायमुपसंहारो, न तु पक्षान्तरमिति ध्येयम् । केचित्तु-बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाजन्यचिकीर्षाधीनत्वमिति पाठः । तत्र बलवदनिष्टाजनिका या चिकीर्षा तज्जनकं यच्चिकीर्षाधीनत्वमुक्तरूपन्तदेव विशेषणमिति योजनया पूर्वोक्त एवार्थः। ननु यागस्येव कृतेरपीष्टसाधनत्वं धर्म्म इति तुल्यमेवान्तरङ्गत्वमित्यत आह जीवनयोनिकृतीति । यद्यपि तद्व्यावर्त्तकं चिकीर्षाधीनत्वमात्रं बलवदनिष्टाजनकत्वमपि, तथापि मधुविषसंपृक्तान्नभोजनव्यावृत्तये तदप्यावश्यकमिति भावः । भोगेति । तस्य स्वतःपुरुषार्थत्वेनेष्टसाधनत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुतः कृतिसाध्यमिति । यदा कदापीति शेषः । कृतिसाध्यतोत्तीर्णेतीति । सिद्धत्वज्ञानादित्यर्थः । अन्यथा साधनत्वस्यैव अग्रहादित्यर्थः ।

मकरन्दः ।

यद्यपि बलवदनिष्टाजनकत्वं कृतौ विशेषणीकृतं प्राक्, तथापि चिकीर्षाविशेषणत्वेऽपि न दोष इत्याशयवानाह बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाधीनत्वमिति । वस्तुतो बलवदनिष्टाजनकत्वे सति चिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थः, तथा च न पूर्वविरोधः । क्वचित्तु बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाजन्ययत्नचिकीर्षाधीनत्वमिति पाठः । तत्र बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाजन्ययत्ने यच्चिकीर्षाधीनत्वमुक्तरूपं, तदेव विशेषणमिति योजनया तादृशार्थलाभ इत्याहुः ।

ननु यागस्येव कृतेरपीष्टसाधनत्वं धर्म इति तुल्यमेवान्तरङ्गत्वमत आह जीवनयोनिजेति । यद्यपि तद्व्यावर्त्तकं चिकीर्षाधीनत्वमात्रं न तु बलवदनिष्टाजनकत्वमपि, तथापि मधुविषसंपृक्तान्नभोजनव्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकमिति भावः ।

भोगेतीति । तस्य स्वतःपुरुषार्थत्वेनेष्टसाधनत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुत इति—यदा कदापीत्यर्थः ।

कृतिसाध्यतोत्तीर्णेति । सिद्धत्वज्ञानादित्यर्थः, अन्यथा साधनत्वस्यैवाग्रहादिति भावः । शेषं शब्दप्रकाशे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् ।

अत एवेदं मत्तोऽभूतमित्यत्राकारप्रश्लेषः, अभवनस्य प्रागभावरूपत्वादित्यर्थः। अत एव क्वचित् मत्तो न भूतमित्येव पाठः ।

तथा प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी प्रवर्त्तते इत्यनुभवः ॥

प्रकाशः।

ननु तादृशकृतिसाध्यत्वज्ञानाच्चिकीर्षा ततः कृतिः कृतौ सत्यां प्रत्यक्षेण कृतिसाध्यताज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्, कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकिर्षाकृत्योरसम्भवाच्च । नानुमानात्, कृतक्रियमाणयोः पक्षत्वे कृतिसाध्यतोत्तीर्णत्वेन बाधात्, भाविपक्षत्वे चाश्रयासिद्धेः ।

उच्यते—पाको मत्कृतिविशेषसाध्यः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् मद्भोजनवत् । यस्य यदिष्टसाधनं यदा यत्कृतिं विना न सिध्यति, तत् तदा तत्कृतिविशेषसाध्यमिति व्याप्तेः, असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् ।

न च पक्षानुपपत्तिः, पाके कृतिसाध्यत्वं हि सिध्यत् सिद्धे बाधादनागतं पाकमादाय सिध्यति, पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य हेतुना सिध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् । यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति, तथा प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधितमित्यप्रसिद्धं पाकमादाय सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् ।

तथापि प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु । न च लाघवात् कृतिसाध्यत्वं तथा, तदा कृतिसाध्यत्वानुमितौ मानाभावेन युगदुपस्थित्यभावादिति चेत् । न लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकारे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् ।

ननु कृतिसाध्यत्वस्य विधित्वे 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः । कलञ्जभक्षणं न कृतिसाध्यमित्यस्यायोग्यत्वात् । न, तत्रापूर्वस्य लिङर्थत्वेन कलञ्जभक्षणप्रवृत्तं प्रति कलञ्जभक्षणाभावविषयकापूर्वस्य कृतिसाध्यत्वेन बोधनात् । न चानादित्वेन प्रागभावो न साध्यः, भक्षणप्रवृत्तस्य हि भक्षणप्रागभावस्तत्कृतिं विनोत्तरकाले न भवति तत्कृत्या तु भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कृतिसाध्य एवानुभूयते । न हि कृत्यनन्तरक्षणे घटस्वरूपं कृत्यधनीनमित्यतोऽन्यत् कृतिसाध्यत्वं घटे । इयांस्तु विशेषः । क्वचित् कृत्यधीनः प्राक्कालयोगः क्वचिदुत्तरकालयोग इत्युभयोरपि योगक्षेमयोः कृतिसाध्यत्वमानुभविकम् **अत, एवेदं मत्तोऽभूतमिति** व्यवहारः ।

ननु कृतौ नष्टायां सत्यपि धर्मी न कार्य्यः, तथासति कथमपूर्वे कार्य्ये कामिनोऽन्वयः ? आशुविनाशितया क्रियातुल्यत्वात् । मैवम्, यद्वृत्ति काम्यसाधनत्वं **तत्र कार्य्यताबुद्धिः प्रयोजिका,** न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनताविशिष्टतेति व्याप्तिः । तस्मात् कृतिसाध्यत्वमेव विधिः ।

अत्रोच्यते–कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत **तथा विशेषदर्शनेऽपि चैत्यवन्दनादौ ।**

अथ स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकम् । तथा हि–काम्ये पुरुषविशेषणं कामना, ततः काम्यसाधने यागपाकादौ कार्यताज्ञानम् । नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणम् । तृप्तस्य तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः । विशेषदर्शने च भ्रमदशायामिव चैत्यवन्दने नेष्टसाधनताज्ञानं, येन तज्जन्यकार्यताबोधात् प्रवर्त्तेत ।

प्रकाशिका।

अत एवेदं मत्तोऽभूतमित्यकारप्रश्लेषः अभवनस्य प्रागभावरूपत्वादित्यर्थः । क्वचिन्मत्तो न भूत इति पाठः, स तु सुगम एव । **तत्र कार्यताबुद्धिः प्रयोजिकेति** । तद्धर्म्मिनिष्ठकाम्यसाधनताज्ञानमेव कार्यताबुद्धिप्रयोजकम् न तु कार्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनत्वज्ञानमित्यर्थः । **तथा विशेषदर्शनेऽपीति** । इष्टसाधनत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । बलवदनिष्ठाजनकत्वेन कृतिविशेषणेऽपि तत्रातिप्रसङ्ग-

प्रकाशः।

मैवम्। कृतिसाध्यत्वज्ञाने लाघवाद्विषयतयेष्टसाधनत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्। न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाजन्यत्वं तत्र विशेषणं, गौरवात्। न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोस्तयोरविरोधात्। तदा साध्यत्वसाधनत्वयोरेव विरोधात्। तथात्वस्य चानभ्युपगमात्। अन्यथा साध्यत्वसाधनत्वयोरन्यतरमेव स्यात् पाके, न तु समयभेदादुभयम्। तस्मात् समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोर्ज्ञानमबाधितम्। **न चैवं गौरवं, समयभेदस्य** प्रवृत्तावनुपयोगात्, ज्ञानोत्पत्तावेव तदुपक्षयात्।

कथं वा इष्टसाधनत्वेन कार्यत्वानुमानं, पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात्। समयभेदेन तयोरविरोध इति तु तुल्यम्। अपि च स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानाभावात् कथं सुखे चिकीर्षा?

अथोपायचिकीर्षायां तद्धेतुः, इच्छाकारणसुखज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयः, तदा सुखे चिकीर्षा, नो चेदिच्छामात्रमित्युभयं चिकीर्षाहेतुः। तर्हीच्छाहेतुज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा भासते, तदा चिकीर्षा, नो चेदिच्छामात्रमित्यनुगतमेव सुखतदुपायचिकीर्षाहेतुरस्तु, लाघवात्। सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनत्वज्ञानस्यापि इच्छाहेतुत्वात्। अत एव पाकादाविष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा, वृष्ट्यादाविष्टसाधनताज्ञाने तु न तद्विषय इतीच्छामात्रम्। सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाहेतुत्वावधारणात्।

परमार्थतस्तु-दैवाधीनवृष्टीच्छादौ स्वतोऽसुन्दरविषयेच्छामात्रं प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं क्लृप्तम्, अतः पाकादिचिकीर्षाऽपि तज्जन्या, न हि यज्जातीयं प्रति यत्कारणं गृहीतं, तदतिपत्य तद्भवति। न च चिकीर्षान्यत्वे सत्युपायेच्छात्वं तत्र तन्त्रं, गौरवात्। न च साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि, निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात्।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानाद्वृष्ट्यादाविच्छेत्युक्तम्। तन्न, असिद्धावस्थावतो वृष्ट्यानिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यम्, इच्छानुरोधाच्चासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधात्। वृष्टिसाधनत्वमादायैवेष्टसाध्यत्वग्रहाच्च। एवञ्चेष्टसाधनतामात्रज्ञानात् कृतिसाध्यताप्रकारिकेच्छा नोत्पत्तुमर्हति, न चातिप्रसङ्गनिवृत्तिरिति कृतिसाध्यत्वमपि तत्र विषयतयाऽवच्छेदकमस्तु।

ननु कृताविच्छा चिकीर्षा, सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात्। न च कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वम्। तथा च कृताविष्टसाधनताज्ञानादिच्छा, वृष्ट्यादौ तथा कल्पनात्। यदा कृताविच्छा, तदा सैव चिकीर्षा, अन्यत्रेच्छामात्रम्, न तु कृतिसाध्यताज्ञानात्, कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात्।

अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा अनुभवसिद्धा, सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्। सा च चिकीर्षापदाप्रतिपाद्याऽपि कृतिहेतुः, समानविषयकत्वात्। न तु कृतीच्छा कृतिहेतुः, कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्। अस्ति तावत् पाककृताविच्छा वृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका तत्रेच्छा। तथापि कृतीच्छैव कृतिहेतुर्लाघवात्, न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा, गौरवात्। न चावगतिप्रवृत्त्योः समानविषयत्वमुभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात्। कथन्तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा? येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन रूपेण तत्रेच्छासत्त्वात्। यथा स्वकेदारवृष्टित्वेनेष्टसाध-

प्रकाशिका।

वारणादिति भावः। **न चैवं गौरवमिति**। समयभेदविशिष्टस्य वाच्यत्वस्वीकार इति भावः। **समयभेदस्येति**। प्रवर्त्तकं ज्ञानं न समयभेदविषयकं, किन्तु वस्तुगत्या भिन्नसमयावच्छिन्नमेव। वस्तुतो बलवदनिष्टाजनकत्वे सति चिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थोऽतो साध्यत्वं साधनत्वं च प्रतीतिविषय

तत्र विषयो धातुना भावनाऽऽख्यातमात्रेण, शेषन्तु तद्विशेषेण लिङा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगतायामन्वयबलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनोऽष्टाभ्युपायता लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् ।

प्रकाशः ।

नत्वात्तथैवेच्छा, तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छासत्त्वात् । अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेनेच्छा तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकारणकल्पनापत्तिः । मम तूपायेच्छायामिष्टसाधनत्वज्ञानमेव हेतुः । अत एवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थे, तथैव चिकीर्षाहेतुज्ञानजनकत्वात् । प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विधेयत्वेनान्वयः । उच्यते—पाकस्य वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा नेष्टसाधनत्वं 'गौरवात्, किन्तु पाकत्वेन, स च कृतिं विना नेत्यन्यदेतत् । कथं तर्हि वह्निना साधयामीतीच्छा । इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते, तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छासत्त्वात् । यथा हीष्टसाधनत्वेन ज्ञाते वह्निसाध्यत्वज्ञानाद्वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा, तथा कृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते पाके इष्टसाधनत्वज्ञानात् कृत्या साधयामीतिच्छा । तथा चेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति कृतिसाध्येष्टसाधनता विधिः । नित्ये च स्नानादौ यथेष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि न नित्यताक्षतिः, तथा निपुणतरमुपपादितं द्वितीयाध्यायप्रकाशे इति संक्षेपः ।

तत्रेति । पचतीत्यादौ भावनाविषयः पाकादिर्धातुनोच्यते, भावना त्वाख्यातेनेत्यर्थः । **शेषमिति ।** यजेतेत्यादौ लिङा भावनाविषयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमुच्यते इत्यर्थः । **अन्वयबलादिति । प्रकृतिसमभिव्याहारादित्यर्थः । तद्विषयस्येति ।** इष्टसाधनीभूतस्य भावनाविषयस्येत्यर्थः । **भावनाया इष्टसाधनतया** तत्कारणको **यागोऽपि तथेति भावः । कर्त्तव्यतैकेति ।** यद्यपि पूर्वं तदर्थो भावनादिस्तद्धर्म इष्टसाधनता वेत्यनेन भावनाधर्म एवेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति विकल्पितम् , अधुना च भाव्यस्योच्यते इति विरोधः, तथापि **तत्रादिपदेन** भाव्यस्याप्यभिधानाददोषः ।

प्रकाशिका ।

इत्यर्थः । **इति संक्षेप इति ।** इदमत्राभिसंहितम्—सुखचिकीर्षायां चिकीर्षात्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानं कारणत्वेन क्लृप्तम् इष्टीच्छायान्तूपायेच्छात्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कारणत्वेन क्लृप्तमित्युभयावच्छेदकाधिकरणपाकचिकीर्षायामुभयं कारणमिति फलोपाधानाय प्रवृत्तस्य लिङ्गपदस्योभयशक्यत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। एकत्रैवाख्यातत्वपुरस्कारेण भावनालिङ्पुरस्कारेण इष्टसाधनता वाच्या तदुभयसंसर्गस्तु वाक्यार्थतया भासत इति मतनिराकरणाय विषयभेदमाह **पचतीत्यादाविति ।** अन्वयविषयतानियामको नान्वय इत्यत आह **प्रकृतिसमभिव्याहारादित्यर्थ** इति । **भावनाया इष्टसाधनतयेति ।** यद्यपि यागो न भावनाकारणं किन्तु विपरीतं तथापि तत्कारणमिति बहुव्रीहिः । करणपदे विषयविवक्षा वेति भावः । **यागोपि तथेति ।** यागद्वारैव भावनाया इष्टसाधनत्वादिति

मकरन्दः ।

भावनाया इष्टसाधनतयेति । यद्यपि भावनाकारणं न यागः प्रत्युत भावनैव यागजनिका, तथापि तत्कारणेत्यत्र बहुव्रीहिः, कारणपदेन विषयविवक्षा वेति भावः ।

टिप्पणी ।

इष्टाभ्युपायता लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । आचार्यमण्डनमिश्राणामप्येतदेव सम्मतम्, तदुक्तं तैः—पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥ इति।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु देश्यमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव। तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन, न च तत् प्रकृते। न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङा, किन्त्वन्वयबलात्तल्लाभ इत्युक्तम्।

यत्तु सिद्धापदेशादपि प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्कल्पात्मा प्रवृत्तिरस्तीति देश्यम्। तत्र समुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽवगमेऽपि न प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात्। सर्व्वपक्षसमानश्चैतत् समानपरीहारश्चेति किन्तेन।

प्रकाशः।

ननु यदीष्टसाधनता लिङर्थः, 'तदा ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ तृतीया न स्यात्, यागकरणत्वस्य **लिङैवाभिधानादित्यत (१) आह करणस्येति**। लिङाख्यातेन यागसंख्याभिधानरूपं तदभिधानं वाच्यम्, न चैवमिहास्तीत्याह **तत्संख्येति**। यजेतेत्यत्र हि न करणे लकारो येन तद्गतसंख्यामभिदध्यात्, किन्तु कर्त्तरीति तत्संख्याऽभिधाने **तृतीयोपयोगः, तृतीयातोऽपि** लब्धे करणत्वे नेह तात्पर्य्यमित्यर्थः। लिङा चेष्टसाधनतामात्राभिधानेऽपि न यागस्य तदभिधानमित्याह **न चेति**। यद्यप्येवमप्यभिधानमस्ति, तथापि वाक्यार्थतया न पदार्थतया, तथाऽनभिधानञ्च 'नभिहित' इति सूत्रे विवक्षितमित्येके। लिङ्कृत्तद्धितैः परिसंख्यानं नियामकमित्यन्ये।

यत्त्विति। यागः स्वर्गसाधनमिति सिद्धार्थवाक्यादिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिरिति नायं विधिरित्यसिद्धं, ततोऽपि स्वर्गकामस्य तत्साधनताज्ञानवतः प्रवृत्तेरित्यर्थः। अन्येषामपि विधीनां सिद्धार्थात् प्रतीतावप्रवृत्त्या न ते विधयः स्युरित्याह **सर्वपक्षेति**। एतद्दूषणमित्यर्थः। एवमिष्ट-

प्रकाशिका।

भावः। **तत्रादिपदेनेति** भावः। न चपूर्वन्तदर्थस्य लिङर्थ इत्यर्थो न **तु भाव्यं** लिङर्थ इति वाच्यम्। तदर्थ इत्यत्र तत्पदेन यजेतेत्यादौ समुदायस्यैवोक्तत्वादिति। **लिङैवाभिहितत्वादिति**। तृतीयायाश्चानभिहिताधिकारीयत्वादिति भावः। **तृतीयोपयोग** इति। तृतीयासम्भव इत्यर्थः। कारणसंख्यायाश्च अनभिधानात्तदभिधानाभावस्यैव चानभिहितसूत्रार्थत्वादिति भावः। नन्वेवं तृतीयया आख्यातेन च करणत्वाभिधाने पौनरुक्त्यमत आह **तृतीयातोपीति**। तात्पर्यगौरवादुक्तदोषाच्च वाजपेयाधिकरणन्यायादनन्वितमेव तृतीयोपस्थाप्यं करणत्वमिति भावः। **एके** इत्यरुचौ, तद्बीजन्तु एवंसति क्वाप्यभिधानं न स्याद्विशिष्टस्य सर्वत्रापदार्थत्वादिति। **परिसंख्यानं** विशेषः, स च विषयविशेषाधीनः प्रयोगानुसारकल्प्य इति भावः। विशेषस्यानुगतस्याभावान्न नियामकत्वमित्यरुचिमाविष्करोति **अन्य इति**। हेतुत्वादिति कारिकास्थदलस्य प्रतीतलिङ्गार्थत्वे स्वाकांक्षाया-

मकरन्दः।

तत्रादिपदेनेति। न च तदर्थ इत्यस्य पूर्वं लिङर्थ इति विवरणाद्यागस्य च लिङर्थत्वाभावाद्विरोध इति वाच्यम्। लिङर्थत्वेन तस्यापि विकल्पे दोषाभिधाने दोषाभावादित्यर्थः। तदर्थ इत्यत्र तच्छब्देन शब्दस्यैव विवक्षा, उपस्थितत्वात्। न लिङः, अनुपस्थितत्वात्। प्रकाशे च लिङर्थ इति विवरणं भावनामात्राभिप्रायेणेत्याहुः।

तृतीयोपयोग इति। तृतीयासम्भव इत्यर्थः। कारणसङ्ख्याया अनभिहितत्वादिति भावः।

नन्वेवं तृतीयया करणत्वस्याभिधानात् लिङाऽपि च तदभिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह **तृतीयातोऽपीति**। गौरवादुक्तदोषाच्चेति भावः। वाजपेयाधिकरणन्यायात् कर्मनामधेयतया तृतीयायाः प्रथमं मूकत्वादित्यन्ये।

(१) लिङैवाभिहितत्वादिति प्रकाशिकाभिमतः पाठः।

अत्राभिधीयते—अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः, तथापि नासौ लिङर्थः, सन्देहात्। सा हि किं साक्षादेव लिङाऽवगम्यते, स्तनपानादावनुमानादिव बालेन; किं वा तत्प्रतिपादितात् कुतश्चिदर्थादनुमीयते, चेष्टाविशेषानुमितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते। एवञ्च सति सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः॥ १३॥

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः॥ १४॥

तथाहि—अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादिति श्रुत्वा कुत इत्युक्ते वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनादग्निरस्य सिद्ध्यतीति। तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्त्रिकाः—यदश्वमेधेन यजेत मृत्युब्रह्महत्यातरणकाम इत्यादिविधिम्। निन्दया च निषेधम्। तत् यथा—

प्रकाशः।

साधनतां विधिं व्युत्पाद्य स्वसिद्धान्तेन निराकर्तुं सन्देहं तावदाह **अस्त्विति**। **स्तनपानादाविति**। यथा स्तनपानादेरिष्टसाधनत्वं साक्षादेव पानादवगम्यते इत्यर्थः। **तत्प्रतिपादितादिति**। लिङ्बोधितादाप्ताभिप्रायादिष्टसाधनत्वमनुमीयते, ततः प्रवृत्तिरित्यर्थः। समयश्चेच्छाविशेषः सङ्केतः। **एवञ्चेति**। इष्टसाधनता न लिङाऽभिधीयते, किन्त्वाप्ताभिप्रायविषयत्वेनानुमीयते इत्यर्थः।

तदुपपादयति-**हेतुत्वादिति**। **अनुमानादिति**। विधेरिति शेषः। **मध्यमादाविति**। मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषलिङ इष्टसाधनतावियोगादित्यर्थः। **अन्यत्रेति**। आज्ञाऽध्येषणादौ लिङइच्छाविषयत्वकल्पनात् लिङ्मात्रस्य तथौचित्यादित्यर्थः। **निषेधेति**। सर्वत्र विधिप्रकारेषु न हन्यादिति निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः।

हेतुत्वादिति व्याचष्टे **अग्निकाम इति**। लिङैवेष्टसाधनत्वाभिधाने यतस्तन्मथनादिति हेत्वभिधानं व्यर्थमित्यर्थः। अनुमानादिति विवृणोति **तरतीति**। लिङेष्टसाधनताऽभिधाने विधेरनुमानं व्यर्थं, तदर्थस्य वाक्यादेव प्रतीतेरिति तदन्य एव लिङर्थ इत्यर्थः। मध्यमादाविति व्याचष्टे

प्रकाशिका।

मिष्टसाधनत्वस्य तद्धेतुत्वेनाभिधानादित्यर्थः। ननु न हन्यादित्यत्र हननाभावविषयकभावनैवार्थो-

मकरन्दः।

परिसङ्ख्यानमित्यभिधानपर्य्याय एव अन्यस्य दुर्वचत्वादित्यनुशयमाविष्करोति **इत्यन्ये** इति।

टिप्पणी।

हेतुत्वादिति। नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति शेषः। **सिध्यतीति**। इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तु दारुमथनमिष्ट (अग्नि) साधनमिष्टसाधनत्वादित्यनुमितुयात्, न च तत्संभवति हेतुसाध्ययोरविशेषात्, आप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे तु आप्ताभिप्रायविषयत्वादिति हेतुः सम्भवतीति भावः। **अनुमानादिति**। 'तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इत्याद्यर्थवादतो मृत्युतरणादिरूपेष्टसाधनत्वस्याश्वमेधेऽवगमेऽपि अनन्तरं 'मृत्युब्रह्महत्यासंतरणकामोऽश्वमेधेन यजेदि'ति विध्यनुमानं सर्वसम्मतं भवति तस्य वैयर्थ्यम्, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे हि अश्वमेध इष्टसाधनमिति प्रतीतिः स्यात् सा चार्थवादलब्धैवेत्यर्थः। **मध्यमादाविति**। मध्यमपुरुषे उत्तमपुरुषे चेत्यर्थः। कुर्याः कुर्यामित्यादौ सर्वत्रैवेष्टसाधनत्वस्य वियोगः, तत्र हि आज्ञादिः प्रतीयते न त्विष्टसाधनत्वमित्यर्थः। अध्येषणादिलिङामिच्छावाचकत्वादपि न तथेत्याह **अन्यत्रेति**।

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः—

इत्यतो नात्मानं हन्यादिति। कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृसङ्कल्पम्, न हीष्टाभ्युपायो ममायमिति कुर्य्यामिति पदार्थः, किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः—कुर्य्यामिति, स एव। सर्व्वत्र चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते लिङेत्यवधृतम्। तथाह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाऽऽशंसालिङि नान्यत् चकास्ति।

यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्लोभाद्बिभेति, सा आज्ञा। या तु श्रोतुः पूजासम्मानव्यञ्जिका, सा अध्येषणा। वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा। अभिधानप्रयोजना सम्प्रश्नः। लाभेच्छा प्रार्थना। शुभाशंसनमाशीरिति।

न च विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते। तथाहि—यदाऽभिधा विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यार्थो व्याघातान्निरस्तः। यदा कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति सम्बन्धोऽत्यन्ताभावोमित्था। यदा कार्यं, तदा न हन्यात् न हननं कार्यमित्यनुभवविरुद्धम्। क्रियत एव यतः। न हननेन कार्यं हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थ इत्यपि नास्ति। दुःखनिवृत्तिसुखाप्त्योरन्यतरस्य

प्रकाशः।

कुर्य्या इति। तवेदमिष्टसाधनमतः कुर्य्याः, ममेदमिष्टसाधनमतः कुर्यामिति व्यवहारान्मध्यमपुरुषादौ सङ्कल्प एव लिङर्थ इत्यर्थः। अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यादिति विवृणोति **सर्वत्रेति**। अन्तिमं हेतुं व्याचष्टे **न चेति**।

न हन्यादिति निषेधेन सह हननान्वये हननाभावविषया भावना तदर्थः स्यात्। तत्र च विधिवैयर्थ्यं, हननप्रागभावात्यन्ताभावयोरसाध्यत्वात्। हननभावना नास्तीत्यन्वयस्तु न सम्भवति, बाधात्। ततो हननविषयभावनाऽभिधाया निषेधो वाच्यः, तत्राह **व्याघातादिति**। **अभिधाविधिवादिनां** हन्यादिति पदं हननभावनाऽभिधायकमेवेति तन्निषेधे व्याघात इत्यर्थः। **यद्यपि** भट्टानामभिधा न सङ्केतः किन्तु **शक्यनिष्ठं धर्मान्तरं**, तथापि सिद्ध्यसिद्धिव्याघाताभ्यां तन्निषेधो न शक्य इति भावः।

यदा कालत्रयापरामृष्टा भावनेत्यत्र विधिरित्यनुषज्यते। एवमुत्तरत्र। कदाचिद्धननभावनायाः सत्त्वात्तन्निषेधस्यात्यन्ताभावरूपत्वं नास्तीत्याह **तदा नेतीति**। कार्यताविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह **यदा कार्यमिति**। यथाख्यातेन नञन्वयः, तदा हनने कृतिसाध्यत्वकृत्युद्देश्यत्वयोरुभयोरपि सत्त्वान्निषेधो बाधित इत्यर्थः। हननस्य कार्यमाह **दुःखनिवृत्तीति**।

प्रकाशिका।

स्त्वित्यत आह **न हन्यादिति** निषेधेनेति। **असाध्यत्वादिति**। तथा च न तत्र विषयतया भावनान्वय इति भावः। **अभिधाविधिवादिनामिति**। हननभावनया समं वाच्यवाचकभावलक्षणो लिङ्सम्बन्धोऽभिधा, तन्निषेधश्चाशक्यः, तथा सति तद्बोधानुपपत्तेरिति भावः। **यद्यपीति**। तथा च न व्याघातः, वाच्यवाचकभावलक्षणाभिधानपक्ष एव तत्सम्भवादिति भावः। **शक्यनिष्ठं धर्म्मान्तरमिति**। यद्यपि भट्टानां शब्दनिष्ठा भावना न शक्यनिष्ठा, तथापि तथासति सिद्धसाधन-

मकरन्दः।

यद्यपीति। तथा च नोक्तव्याघातः, वाच्यवाचकभावसम्बन्धात्मकाभिधापक्ष एव तत्सम्भवादिति भावः।

तत्र सद्भावात् । हननकारणकमदृष्टं नास्तीत्यर्थ इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं प्रवर्त्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः । अहननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम् । कारणस्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्, भावनायाश्च तद्विषयत्वात् । अहननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पः स्यात् । सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः । पश्चाद्धन्यादेवाविरोधात् । सम्पादितो ह्यनेन नियोगार्थः ।

यावद् यावद्धननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि वार्त्तम् । तदश्रुतेः । प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् । न वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते । तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः । हननकरणकमपूर्वं वाक्यार्थः ॥

किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्त्तव्यताप्रत्ययो जातो वेदात्, जातश्च हननक्रियायां रागात् । निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभिमानिनो मीमांसकदुर्दुरूढस्य ।

प्रकाशः ।

निरातङ्कमिति । अत्र किं सुकृतापूर्वस्य निषेधः, दुरितापूर्वस्य वा ? आद्ये धर्मानुत्पादेऽप्यधर्मोत्पादकमानाभावाद्दृष्टफलार्थी हनने प्रवर्त्तेत । अन्त्ये च सुतरां प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अथ नञा धात्वर्थान्वयः, तत्राह **अहननेति** । **कारणस्येति** । हननप्रागभावस्यानादित्वादनाद्यपूर्वं स्यादित्यर्थः । ननु हननप्रागभावविषया भावनाऽपूर्वमुत्पादयिष्यतीत्यत आह **भावनायाश्चेति** । प्रागभावस्तदा भावनाविषयः स्यात्, यदि तत्स्वरूपं भावनासाध्यं स्यात्, न चैवमित्यर्थः ।

सङ्कल्पविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह **अहननेति** । सर्वदा किमहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थः, यदा कदाचिद्वा ? आद्ये, **यावज्जीवमिति** । अन्त्ये, **सकृदिति** । नियोगार्थो विध्यर्थः । **विपरीतेति** । अहननसङ्कल्पेनेत्यर्थः । **तथाभूतस्येति** । प्रवृत्तिमत एव निषेधापूर्वेऽधिकारादित्यर्थः । **तदश्रुतेरिति** । हननसङ्कल्पवतो विपरीतसङ्कल्पकर्त्तव्याश्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रसक्तं हननं निषेध्यं, प्रसङ्गश्च तत्करणसङ्कल्प एव, इच्छाया एवाव प्रवृत्तित्वादित्यश्रुतमपि तल्लभ्यते इत्याह **प्रसक्तमिति** । नात्र हननं निषिध्यते, किन्तु हननाभावसङ्कल्पकारणकमपूर्वं विधीयते इत्याह **न वै किञ्चिदिति** ।

किञ्चेति । अपूर्ववाच्यत्वेऽपि 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापि तदभावे न प्रवर्त्तेत । तथाहि कलञ्जभक्षणे रागादस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता, शब्दाच भक्षणाभावे । निःफलाच्च कार्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ भक्षण एव प्रवर्त्तेत, न तदभावे, तस्य निःफलत्वात् । न च निषेधापूर्वमेव फलं तस्य सुखदुःखाभावान्यतया पण्डत्वेन तदजनकतया च गौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावात् ।

प्रकाशिका ।

मेव शब्दधर्मस्यार्थभावनारूपेऽभावादिति मतान्तरमेवेदमर्थनिष्ठाभिधेति भावः । **संकल्पविधिपक्षे** इति । सङ्कल्पेति लिङर्थान्वयपक्ष इत्यर्थः । तेन नाग्रेतनविकल्पविरोध इत्यवधेयम् । **यावज्जीवमिति** । न च तत्सम्भवति सुषुप्त्याद्यानुपपत्तेरिति भावः । ननु प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकारात् प्रवृत्तिप्रसङ्गो न तु सङ्कल्प इत्यत आह **इच्छाया एवेति** । आद्या प्रवृत्तिरिच्छैवेत्यभिधानादिति भावः ।

मकरन्दः ।

यावज्जीवमिति । न च तत्सम्भवति, सुषुप्त्यादिदशायां तद्विच्छेदादिति भावः ।

ननु प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगाधिकारात् प्रसङ्गः प्रवृत्तिः न तु सङ्कल्प इत्यत आह **इच्छाया एवेति** । आद्या प्रवृत्तिरिच्छैवेत्यभिधानादिति भावः ।

इष्टसाधनतापदेऽपि न हन्यात् न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः। तथाचानिष्टसाधनत्वं कुतो लभ्यते। न हीष्टसाधनं यत्र भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात्।

यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टम्, यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति, तेन वेदेऽप्यनुमास्यते, इत्यपि न साधीयः। प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात्।

न हि कर्त्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते, लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्। तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेत्। न। पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात्। नासौ प्रमाणमिति चेत्। न। अर्थविपर्य्ययप्रतिपादनाविशेषेऽस्यापि तथाभावात्।

तात्पर्य्यतः प्रामाण्यमिति चेत्। न। विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात्। न विधौ परः शब्दार्थ इति वचनात्। तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेत्। न। अविना-

---

प्रकाशः।

अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगाधिकार इति यदा भक्षणे प्रवृत्तिस्तदा तन्निषेधे शब्दकार्यज्ञानात्तद्विपरीतप्रयत्ने जनिते रागान्न क्रियोत्पत्तिः, तेनैव प्रतिबन्धादिति चेत्। निवृत्तिकार्यताज्ञानेऽपि निष्फलत्वे निवृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते, यस्य प्रतिबन्धकता स्यात्। न च शास्त्रस्थस्य शास्त्रजकर्त्तव्यताज्ञानं बलवदिति वाच्यम्। तस्य सफलविषयत्वादेवास्य च निष्फलविषयत्वात्। अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तते इति चेत्। एवमपि कलञ्जभक्षणे न प्रवर्त्ततां, तदभावेऽपि निष्प्रयोजनत्वेनाप्रवृत्तौ किमायातमित्यर्थः।

तथाचेति। **वस्तुतः** शत्रुहननभावनायाः कलञ्जभक्षणभावनायाश्चेष्टसाधनत्वमस्त्येवेति भावः। अत एव वक्ष्यति **न हीति**। अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीति न्यायेनाह **तथापीति**। प्रसक्तैव हिंसा यागादिविषया पाषण्डेन प्रतिषिध्यते, न च सा अनिष्टसाधनमिति व्यभिचार इत्याह **पाषण्डेति**। **नासाविति**। प्रमाणत्वेन हेतुर्विशेष्य इत्यर्थः। प्रमाणबाधितार्थविषयत्वेन पाषण्डागमस्येव न हन्यादित्यस्याप्यप्रमाणत्वादित्याह **अर्थेति**।

ननु गङ्गायां घोष इत्यस्येव न हन्यादित्यस्याप्यर्थान्तरे निषिध्यमानानिष्टसाधनत्वरूपे तात्पर्य्याद्बोधकत्वं स्यादित्याह **तात्पर्यत इति**। अर्थवादवचनानामन्यत्र विधौ तात्पर्यं न तु विधिवचनस्येत्यभ्युपगमात् तदनुरोधेनान्यत्र लक्षणा युक्ता न तु तत्रैवेत्याह। **न विधाविति**। भावविधावेव तथा न तु निषेधविधावपीत्याह **तथापीति**। यत्र लक्षणीयार्थेनाविनाभावस्तदुद्देशेन प्रयोगश्च तत्रैव लक्षणा, न च न हन्यादिति वाक्यमन्यपरत्वेन प्रयुक्तं, न चाऽनिष्टसाधनत्वेनाविनाभाव इत्याह **अविनाभावेति**। ननु यथा असुरादिपदे न निषेधो नञर्थः किन्तु तदन्यद्विरोधि,

प्रकाशिका।

वस्तुत इति। तथा च तदभावप्रतिपादने बाध इति भावः। **न हीति**। न हि कर्त्तव्यत्वस्य

मकरन्दः।

अत एव न हि कर्त्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते इति वक्ष्यतीत्याह **न हीति**।

टिप्पणी।

'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादौ तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात्तन्निषेधानुपपत्तिरित्याह **निषेधेति**।

भावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात्। नाप्यसुरामित्यादिवदस्य नञो विरोधिवचनत्वम्, क्रियासङ्गतत्वात्। असमस्तत्वाच्च ॥ १४॥

तस्माद्—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ १५॥

तत्र स्वयङ्कर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्य्यामिति। सम्बोध्यकर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्य्या इति। शेषकर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्वीतेति। तथाचाग्निकामो दारुणी मथ्नीयादित्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः सम्पद्यते अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टेति। ततः श्रोताऽनुमिनोति—नूनं दारुमथनयत्नोऽग्नेरुपाय इति। यद्विषयो हि प्रयत्नो यस्याप्तेनेष्यते, स तस्यापेक्षितहेतुः। तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादेर्भोजनविषय इति व्याप्तेः।

विषं न भक्षयेदित्यस्य तु विषभक्षणगोचरा प्रवृत्तिर्मम नेष्टा इत्यर्थः। ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति—नूनं विषभक्षणभावना अनिष्टसाधनम्। यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्त्तुरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्यते, स ततोऽधिकतरानर्थहेतुः, तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादेः क्रीडाकर्दमविषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः।

प्रकाशः।

तथाऽत्रेष्टसाधनविरोध्यनिष्टसाधनमर्थः स्यादित्यत आह **नापीति**। क्रियासङ्गतस्य नञः प्रसज्यप्रतिषेधवाचकत्वात् **समास एव** तस्य पर्युदासवृत्त्या **तदितरविरोधिपरत्वा**दित्यर्थः।

नियोक्तृधर्मो वेत्यमिमतं पक्षमुपसंहरति—

विधिरिति। प्रवृत्त्यादावित्यादिपदान्निवृत्तिः। विषयसप्तमीयम्। तेन प्रवृत्तिनिवृत्तिविषय आप्ताभिप्रायो लिङर्थ इत्यर्थः। प्रवर्त्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव लिङर्थस्त्वाप्ताभिप्रायो **लाघवादिति** भावः। वक्त्रभिप्रायस्य विधित्वे कुर्यामित्यादावर्थभेदमानुभविकमुपपादयति **तत्रेति**।

स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य **स्वर्गकामकृतिसाध्यतया** यागो यागयत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः। ततो यो व्यापारो यस्य कृतिसाध्यतया यद्व्यापारविषयः प्रयत्नो वा यस्याप्तेनेष्यते, स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति व्याप्तिग्रहाद् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति। तथाहि—यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया मदाप्तेष्यमाणत्वात्, यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया इष्यमाणं भोजनं मदिष्टसाधनम्।

प्रकाशिका।

इष्टसाधनत्वस्य वाऽभावः प्रतिपादयितुं शक्यत इत्यादिकमित्यर्थः। **समास एवेति**। यद्यपि न घटः पट इत्यादौ व्यासेऽपि पर्युदासवृत्त्या प्रयोगो दृष्टः, तथापि विरोधिवाचकत्वं समास एव, अत एवोक्तं—**तदितरविरोधिपरत्वादिति**। **विधिर्वक्तुरित्यादिकारिकायां** वक्तुरभिप्रायो विधिरभिधेय इति योजना। **लाघवादिति**। न चाप्तस्य विशेषणीभूतस्य शक्यत्वे विपरीतं गौरवमिति वाच्यम्। वस्तुत आप्तस्य योऽभिप्रायस्तस्याभिधेयत्वेन शक्यत्वमित्याशयात्। **स्वर्गकामकृतिसाध्यतयेति**। आख्यातार्थकृतावेव लिङर्थान्वयो धात्वर्थे वेति मतभेदेन विकल्पः। इष्टसाधनत्वविधिपक्षेतोऽ

मकरन्दः।

समास एवेति। यद्यपि न घटः पट इत्यादौ व्यासेऽपि पर्युदासवृत्त्या तदितरपरत्वमस्त्येव, तथापि शब्दप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम्। यागो मदिष्टसाधनमित्याद्यनुमानं शब्दप्रकाशे विपश्चितमनुसन्धेयम्।

टिप्पणी।

विधिरित्यादि। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानात् यागादौ कथं प्रवृत्तिरत आह **अनुमेयेति**। **इष्टेति**। द्विष्टसाधनत्वमप्येतदुपलक्षयति न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यात् कलञ्जभक्षणे आप्ताभिप्रायविषयत्वभावावगमे द्विष्टसाधनत्वस्यानुमानात्।

लौकिक एव वाक्ये अयं प्रकारः कदाचिद्बुद्धिमधिरोहति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वात् इति चेत्। न। निरासहेतोरभावात्। तदस्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत्। मा भूदन्यत्, विधिरेव तावद्गर्भ इव पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्याः किमत्र क्रियताम्। लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त-एव चैषामर्था इति विप्लवेत। तथाच जर्भरीतुर्फरीत्वादिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव सुस्थः।

स्यादेतत्। तथापि वक्तॄणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायो वेदे विधिरस्तु कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरेणेति चेत्। न, तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभिप्रायमात्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत् तथाविधाभिप्रायाभावात्। भावे वा न राजशासनानुवादिनोऽभिप्राय आज्ञा, किं नाम राज्ञ एवेति लौकिकोऽनुभवः॥ १५॥

श्रुतेः खल्वपि—

> कृत्स्न एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः।
> स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ॥ १६॥

प्रकाशः।

ष्टसाधनम्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यपि मदाप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिष्यमाणत्वात्। यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिष्यमाणं मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनं ममानिष्टसाधनम्।

लिङादीनां साक्षात् प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वे बाधकाभावाच्च परम्पराजनकत्वमिति न वाच्यम्। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वनियमे कर्त्रादेरिवान्यलभ्यत्वस्य **हेतुत्वादित्यादेश्च** बाधकत्वात्। **त्वयाऽपि** स्वकृतिसाध्येष्टसाधनतामन्तराऽनुमापयता शब्दस्य साक्षात् प्रवर्त्तकत्वानङ्गीकाराच्चेति भावः।

विधिरेवेति। नन्वेवमन्योन्याश्रयः, न वा लाघवं **तात्पर्यगौरवात्**, ईश्वराद्यनन्तकल्पनापत्तेश्च। मैवम्। लोके आप्ताभिप्राये लिङः शक्तिग्रहाद्वेदे परिशेषादीश्वराभिप्राये पर्यवसानात्। न तु तत्रैव शक्तिः। यथा तवैव कार्यशक्तस्य लिङादेरपूर्वे पर्यवसानम्। फलमुखञ्च गौरवं न दोषाय। शक्तिग्रहकाले सिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वात्, ईश्वरे मानान्तरोपदर्शनाच्चेति भावः।

एतदेवाभिप्रेत्याह **य एवेति**। लोकदृष्टा एव पदार्था वेदे प्रत्यभिज्ञायमानाः कथमन्य इत्यर्थः। **अनर्थकत्वेति**। गृहीतसङ्गतेर्लौकिकपदादन्यत्वेनागृहीतसङ्गतित्वादित्यर्थः। **तेषामिति**। उपाध्यायवंशानामतीन्द्रियार्थज्ञानाभावात्तत्रेच्छा न सम्भवतीति शुकादीनामिव तावत्पदज्ञानात् विवक्षातश्चोच्चारयितृत्वमात्रमित्यर्थः।

स्वार्थद्वारैवेति। मुख्यार्थाबाधात्तत्रैव श्रुतेस्तात्पर्यमिति नान्यपरत्वमित्यर्थः।

प्रकाशिका।

वेति भावः। **हेतुत्वादित्यादेश्चेति**। हेतुत्वादनुमानाच्चेत्यादिकारिकोक्तौ इत्यर्थः। **त्वयापीति**। स्वांशस्याशक्यत्वात्तद्घटितस्य प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादिति भावः। **तात्पर्यगौरवादिति**।

मकरन्दः।

हेतुत्वादित्यादेश्चेति। हेतुत्वादनुमानाच्चेत्यादेश्चेत्यर्थः।

टिप्पणी।

प्रथमश्लोकोक्तश्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह **श्रुतेः खल्वपीति**। **स्वर्गादिवदिति**। यन्न दुःखेन संभिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्॥ इत्याद्यर्थवादो यथा स्वर्गाद्यर्थप्रतिपादनद्वारा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्येन सहैकवाक्यतां प्रतिपद्यमानः

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते। तथाहि—स्रष्टृत्वेन पुरुषसूक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य निष्प्रपञ्चतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भावैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्वत्रेति॥

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेत्। न। तद्धेतोः कारणदोषशङ्कानिरासस्य

प्रकाशः।

सिद्धार्थतयेति। इदमत्राभिसंहितम्—व्यवहारत एवाद्या व्युत्पत्तिरुपायान्तरस्य व्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो व्युत्पित्सुः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयाद्यनुविधानादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति।

तच्च तदनुकूलव्यापारं विनाऽनुपपद्यमानं कार्यताज्ञानमेव व्यापारं कल्पयति, स्वप्रवृत्तौ तस्यैव कारणत्वनिश्चयात्। एवञ्च तत्र शब्दस्य हेतुत्वमवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति, उपस्थितत्वात्, पश्चादावापोद्वापाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमं सामान्यतस्तत्रैव शक्तिग्रहादिति कार्यान्वित एव पदानां शक्तिरिति सिद्धार्थः शब्दो न प्रमाणम्।

अथाकाङ्क्षादेस्त्वयाऽपि वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वोपगमात् तत एव कार्यपदसमभिव्याहारात् कार्यत्वज्ञानसम्भवेनान्यलभ्यत्वान्न कार्यांशेऽपि शक्तिः। **परम्परयाऽपि** शब्दस्य कार्यत्वज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तेः परिक्षयात्। **किञ्च** कार्यत्ववाचिलिङादीनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्यावश्यकत्वात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवात्।

मैवम्। पदानां कार्यान्वितज्ञाने **साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन** तथैव हेतुत्वस्य न्याय्यत्वात्। अन्वितपदार्थज्ञाने च हेतुत्वे परम्पराया अन्याय्यत्वात्। अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वेन साक्षादुपपादके कार्यान्वितज्ञाने पदानां शक्तिकल्पनात्। लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यभावात्, आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात्। न च कार्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारः। कार्यत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वं हि सर्वपदानाम्। तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतया इतरान्वितस्वार्थकार्यप्रतिपादकतया वेति न कश्चिद्विशेषः।

अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति। तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैत्रसमीपं गतः 'चैत्र! पुत्रस्ते जातः,'—इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति, हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उपस्थितत्वादुपपादकत्वादन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवात्।

मैवम्। हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेणापि लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वात्। **अत एव** विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्राहकाणाञ्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्यान्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति।

तद्धेतोरिति। साध्यार्थानामिव सिद्धार्थानामपि वक्तृदोषनिबन्धनाप्रामाण्यनिरासादित्यर्थः।

प्रकाशिका।

परम्परयापीति। कार्यवाचिलिङ्पदसम-
अभिप्राये इष्टसाधनत्वे च तथासति तात्पर्यादित्यर्थः। ... पौनरुक्त्यापत्तेरिति
भिव्याहारादित्यर्थः। **किञ्चेति**। न हि तत्रापि कार्यान्वितमात्मज्ञानजनकत्वं
भावः। **साक्षात्त्वस्येति**। इतरपदसमभिव्याहारानपेक्षत्वमेव साक्षात्त्वम्। **अत एवेति**। यत एव

मकरन्दः।

साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति। यथा च कार्यान्वितव्युत्पत्त्या साक्षात् कार्यान्वितज्ञानं नान्वितव्युत्पत्त्या, तथा शब्दप्रकाशे अनुसन्धेयम्।

टिप्पणी।

'यज्ञो विष्णुरि'त्यादिरपि वेदभागः स्वार्थप्रतितात्पर्यविषयतां लभमानः प्रामाण्यमश्नुते, तथा

भाव्यभूतार्थसाधारणत्वात्। अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत्। स्वार्थप्रतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतया वा ? प्रथमे स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम्। तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणकत्वात्। अत एव तत्र तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या।

तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति चेत्।

स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापि तात्पर्ये को दोषः। अन्यथा स्वर्गनरकव्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विप्लवेत। तत्राबाधनात्तथेति चेत्। तुल्यम्।

न तादृगर्थः क्वचित् दृष्ट इति चेत्। स्वर्गादयोऽपि तथा। तन्मिथ्यात्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत्। इहापि तदुपासनाविधानानर्थक्यप्रसङ्गः। तन्मिथ्यात्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति ॥

प्रकाशः।

अन्यत्रेति। कार्ये तदन्विते च शब्दशक्तेरवधारणात् सिद्धार्थानामपि तत्रैव तात्पर्यमिति न मुख्येऽर्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। **स्वार्थेति**। कार्ये तेषां तात्पर्यं किं प्रतिपाद्यमानसिद्धार्थान्वयपुरस्कारेण, किं वा स्वार्थमप्रतिपाद्येत्यर्थः।

प्रथमे इति। अबाधितं पदसमन्वयलभ्यमर्थमादायैव तेषां कार्यपरत्वात् स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमवर्ज्जनीयमित्यर्थः।

ज्योतिःशास्त्रवदिति। यथा ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गस्य दर्शादिकालं स्वार्थमादायैव दर्शादियागविधौ तात्पर्यं, तथा सिद्धार्थवादानामपि स्वार्थं प्रतिपादयतामेव कार्ये प्रामाण्यमित्यर्थः। **अन्यथेति**। यदि स्वार्थमप्रतिपाद्यैवान्यपरत्वमिति द्वितीयः कल्प इत्यर्थः। **तादृश इति**। वेदान्तवोध्यनित्यज्ञानादिरूप इत्यर्थः। **इहापीति**। ईश्वराभावे ईश्वरमुपासीतेत्यादिविधेरानर्थक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः। सालोक्यं-समानलोकता। **सायुज्यं**-सार्वज्ञ्याणिमादिकम्। आदिपदात् सारूप्यादि।

अत्रापीदमभिप्रेतम्-यद्यर्थापत्त्या साक्षादुपपादक एव पदानां शक्तिः, तदा घटानयनकार्यताज्ञान एव पदशक्तिप्रसङ्गः, घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानस्यैवानुमानात्। न तु कार्यान्वितज्ञानस्य, प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुत्वात्।

अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमात्रानुमानं, तेन च कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य कारणतां गृहीत्वा शक्तिं कल्पयति, तदुत्तरं विशेषयोः कार्यकारणभावग्रह इति चेत्।

प्रकाशिका।

कार्यान्वितज्ञान एव पदानां शक्तिरत एव परम्परया कार्यान्वयकल्पनमित्यर्थः। **वेदान्तेति**। अन्तशब्दोऽत्र स्वरूपपरः, वेदान्तशब्द उपनिषत्परो वा। ननु सायुज्यं संयोगः, स च शरीरस्य परमेश्वरेण सर्वदैव आत्मनस्तु न कदापि, तथासति जीवन्मुक्तधर्म्मसालोक्यसमभिव्याहाराविशेषादित्यन्यथा व्याचष्टे **सायुज्यं सार्वज्ञाणिमादिकमिति**। **सारूप्यादीति**। गरुडगदाचक्रादीत्यन्वयः।

मकरन्दः।

ननु सायुज्यं संयोगः, स च परमेश्वरेण शरीरस्य सर्वदा अयत्नसिद्ध एव, आत्मनस्तु न कदाऽपीत्यन्यथा व्याचष्टे **सायुज्यमिति**।

टिप्पणी।

पादनद्वारा 'ईश्वरमुपासीतेत्या'दिविधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यमानः तात्पर्यविषयतां सम्पद्यमानः प्रामाण्यं लभते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वाक्यादपि । संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं ह्यत्र वाक्यत्वमभिप्रेतम् । तथाच यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेदप्रतिपादकं तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यथा लौकिकं, तथाच वैदिकमिति प्रयोगः । विपक्षे च बाधकमुक्तम् ॥ १६ ॥

प्रकाशः ।

न । प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं भवति क्रमेणेत्यत्र मानाभावात् । घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनाऽपि सम्भवात् । न च सामान्ययोः कार्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वज्ञाने हेतुरिति वाच्यम् । विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् । विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानं प्राथमिकमिति तन्मूलकः पदविशेषग्रह एव स्यात् । निष्प्रयोजनत्वेनान्तराऽनुमितौ मानाभावात् ।

किञ्च ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेनानुमितम्, अतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात्, साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः । न त्विदं कार्यमिति ज्ञाने, तस्य साक्षादुपपादकोपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति ज्ञानशक्त्यैव परम्परयाऽनुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवादन्यलभ्यत्वे न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम् ।

अपि च-अस्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात् कारणताबोधात्तत्र शक्तिग्रहः, तथाप्यावापोद्वापाभ्यां पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति, लाघवात् । न तु कार्यत्वांशे, गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च । अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि बालस्य पूर्वं तत्सम्भवेऽपि पश्चाद्गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतमानेन तद्बाधेचोचिता ।

न च प्रवृत्तिहेतुतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानं हित्वा कल्पयित्वाऽन्वितज्ञानं तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तमुभयथा गौरवादिति वाच्यम् । कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानस्यापि सत्त्वात्, तद्विशेषत्वात्तस्य । तथात्वेऽपि तदुपस्थितावन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तदुपस्थित्यनन्तरं कल्प्यमिति चेत् । न कार्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात्, विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमात् । अन्यथा अन्यज्जातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टव्यक्तिज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तव जातिरेव पदार्थः स्यात् ।

यच्च हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्युक्तम् । तन्न, स्वतो गृहीतहर्षहेतुस्तनपानादेर्बाधावताराद्न्यस्य हर्षहेतोरग्रहात् । अत उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानमेव हर्षहेतुतया कल्पयति । न चान्यदपि प्रियं हर्षहेतुर्भविष्यतीति शङ्कया कथमेवमिति वाच्यम् । कार्यान्वितज्ञानेऽपि शक्तिग्रहानापत्तेः । प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वात् । अनन्यथासिद्धशब्दार्थविधानञ्च तुल्यमिति संक्षेपः ।

यत्पदकदम्बकमिति । एतद्वेदवाक्यसमानकालोत्पत्तिकज्ञानाजन्यमिदं वेदवाक्यं समानविषयकज्ञानजन्यं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवदित्यत्र तात्पर्यम् । **विपक्षे चेति** ॥१६॥

प्रकाशिका ।

एतद्वेदवाक्यसमानकालोत्पत्तिकेति । अत्र समानकालपदेन स्थूलकाले पाथेविवक्षणाद् पूर्वकालएव विवक्षितः, स च पैत्रिकस्य जनकत्वासम्भवेन तदादायात्मन्तरशङ्कानवतारात् । एवञ्चाध्यापकादिज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय **जन्यान्तरं** पक्षविशेषणम् । अत्र च समानविषयत्वं ज्ञानविशेषणम् अन्यथा तात्पर्यादिज्ञानजन्यत्वेन विशेषणासिद्धेः । न चैवमपि वाक्यार्थं ज्ञात्वा अस्मदाद्युच्चरितवेदे पक्षतावच्छेदकासिद्धिरिति वाच्यम् । तद्भिन्नस्यैव पक्षत्वादिति भावः । यद्यपि स्रोत्पत्तिकज्ञानाजन्य-

मकरन्दः ।

एतद्वेदवाक्येति । समानकालपदेन स्थूलकालोपाधेर्विवक्षणात् पूर्वकाल एव विवक्षितः । समानकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वासम्भवेन तदादायार्थान्तरादिशङ्काऽनवकाशात् । एवञ्चाध्यापकादिज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरवारणायाजन्यान्तम् । न चैवमप्यसिद्धिः तादृशपदज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यम् । समानविषयत्वेनापि ज्ञानविशेषणात् । न चैवमपि वाक्यार्थं ज्ञात्वा अस्मदादिनैवोच्चरिते इदानीन्तनवेदे दोषसादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तद्भिन्नवेदस्यैव पक्षत्वादित्याहुः । यद्यपि स्रोत्पत्ति-

सङ्ख्याविशेषादपि—

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसङ्ख्या च वक्तृगा।
समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते ॥ १७ ॥

कार्यतया हि प्राक् सङ्ख्योक्ता, सम्प्रति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते। तथाह्युत्तमपुरुषाभिहिता सङ्ख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम्। अस्ति च तत्प्रयोगः प्रायशो वेदे। ततस्तदभिहितया तयाऽपि स एवानुगन्तव्यः, अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात्।

अथवा—समाख्याविशेषः सङ्ख्याविशेष उच्यते। काठकं कालापकमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्य्यन्ते। ते च न प्रवचनमात्रनिबन्धनाः प्रवक्तृणामनन्तत्वात्। नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः। उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात्। तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात्। कतिचनादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति को नियामक इति। नाध्यायस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम्। भवद्भिस्तदनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा स एवास्माकं वेदकार इति वृथा विप्रतिपत्तिः।

स्यादेतत्, ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव कठत्वादयः। तदध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्समाख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम्। न। क्षत्रिया-

प्रकाशः।

पुरुषगुणाभावे तत्वन्यप्राशोभनवर्णोच्चारयितृत्वं प्रकर्षः, तत्राह कति चेति। न च ब्राह्मणत्वव्याप्यं

प्रकाशिका।

त्वविशेषणादेव पक्षधर्म्मतावलेनाजन्यज्ञानसिद्धिस्तथाप्यकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वशङ्कैव नेति स्वरूपनिर्वचनपरं समानकालोत्पत्तिविशेषणम्। न चार्थानभिज्ञोक्तवाक्ये व्यभिचारः, प्रमाणस्य तस्य पक्षसमत्वात्, अप्रमाणस्य च प्रमाणवाक्यात्मकत्वहेतुविरहात्, उत्तमपुरुषत्वात् प्रमाणोत्तमपुरुषादित्यर्थः, अन्यथा शुकोक्तप्रमाणोत्तमपुरुषे व्यभिचारात्, प्रमाणतद्वाक्यस्य च पक्षसमत्वमेवेत्यर्थः। **वक्तरीति**। यद्यपि वक्त्रनुवक्त्रोर्भेदादनुवक्त्रा नार्थान्तरशङ्का तथापि वक्तृत्वं वचनकर्तृत्वमात्रं तच्च तत्रापीति युक्तं स्वातन्त्र्यविशेषणमिति भावः ॥१६॥ **कतिचेति**। तथा च पुनरप्यनियमप्रसङ्ग-

मकरन्दः।

कतादृशज्ञानाजन्यत्वविशेषणादेव पक्षधर्मतावलादजन्यज्ञानसिद्धाविष्टसिद्धिः, तथाप्यन्यकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वशङ्कैव नेति स्वरूपतानिर्वचनपरं तदिति मन्तव्यम्। न च शुकादिवाक्ये व्यभिचारः, तस्यापि पक्षसमत्वादिति भावः।

(१) **वक्तरीति**। न च वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोर्भेदादनुवक्ता न वक्तेति न तद्विशेषणमर्थवदिति वाच्यम्। वक्तृत्वं हि वचनकर्तृत्वं, तच्च तत्रापि। **आगन्तुकेति**। तथा च कठादिशरीरमधिष्ठायाद्यवक्तुरीश्वरस्यैव तत्तत्समाख्याविशेषे निबन्धनत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

टिप्पणी।

द्व्यणुकपरिमाणजनकसंख्याजनकापेक्षाबुद्ध्याश्रयतया ईश्वरः सिध्यतीति पूर्ववृत्तं स्मारयन्नाह **कार्यतयेति**। संख्याविशेषशब्दस्यार्थान्तरमाह **समाख्यापीति**। **प्रवक्तृवचननिमित्त एवेति**। एवं चातीन्द्रियार्थदर्शी परमकारुणिको भगवानेव अस्मदाद्यदृष्टाकृष्टकठकादिशरीरमधिष्ठाय यां यां शाखां प्रोचोचत् तत्तच्छाखानां तत्तन्नाम्ना व्यपदेश इति भावः।

(१) प्रकाशिकामकरन्दयोर्गृहीतस्यैतत्प्रतीकस्य 'आगन्तुकस्येति' मकरन्दे समुपलब्धस्य च प्रकाशप्रतीकस्य व्याख्येयः 'एतद्वेदवाक्यसमाने'त्यादित ऊर्ध्वं 'व्यवस्थाव्यतिरेकश्चे'त्यतः पूर्वं कश्चिदंशो प्रकाशस्यादर्शपुस्तके त्रुटित इति प्रतिभाति। विशेषस्तु भूमिकायां द्रष्टव्यः। सं०।

देरपि तत्रैवाधिकारात्। न च यो ब्राह्मणस्य विशेषः, स क्षत्रियादौ सम्भवति। न च क्षत्रियादेरन्यो वेद इत्यस्ति। न च कठाः काठकमेवाधीयते तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः, शाखासञ्चारस्यापि प्रायशो दर्शनात्। प्रागेवायं नियम आसीदिदानीमयं विप्लवते इति चेत्। विप्लव एव तर्हि सर्वदा, कठाद्यवान्तरजातिविप्लवादित्यगतिरेवेयम्। तस्मादाद्यप्रवक्तृवचननिमित्त एवायं समाख्याविशेषसम्बन्ध इत्येव साध्विति॥

स एवं भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित् साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादेर्घटवत्॥ ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः। सा हि बहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तत्र न सम्भवति। चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। तदुक्तं 'हेत्व-

---

प्रकाशः।

कठत्वादि क्षत्रिये सम्भवतीत्याह न चेति। ननु क्षत्रियाद्यधीयमानाऽपि शाखा कठादिपदवाच्येत्यत आह न च कठा इति। प्रागेवायमिति। पूर्वं कठैः स्वशाखैवाधीता, अधुना शाखान्तराध्ययनरूपो विप्लव इत्यर्थः। विप्लव एवेति। कठत्वादिशाखाव्याप्यजातिविप्लवः कठादिसमाख्याव्यवस्थाव्यतिरेकश्चेत्यर्थः। तस्मादिति। कठादिशरीरमधिष्ठाय सर्गादावीश्वरेण या शाखा कृता, सा तत्समाख्येति परिशेष इत्यर्थः। अत्र अनित्यज्ञानवद्वक्तृकवाक्यावाचकानि श्रौतकठपदादीनि किञ्चित्प्रवक्तृकवाक्यवाचकानि वाक्यवाचकपदत्वात् मन्वादिसंहितापदवदिति मानमभिप्रेतम्।

इयता प्रबन्धेन मननरूपां प्रतिज्ञातामुपासनां निर्वाह्य न तावन्मात्रान्मोक्षोऽनुमितिरूपविशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षभ्रमानुच्छेदकत्वात्, अपि तु प्रत्यक्षरूपं तत्तद्धेतुरिति दर्शयितुमाह—

स एवमिति। अत्र प्रत्यक्षसामग्रीमुपाधिमाह नन्विति। सामग्र्या अतीन्द्रियतया योग्यानुपलम्भेन निषेधोऽपास्तः। न च तस्याः कार्यव्यङ्ग्यतया तदभावादेवाभाव इति वाच्यम्। कार्यस्यापि पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानत्वेन योग्यव्यतिरेकत्वात्। साधनव्यापकतया स नोपाधिरित्याह

प्रकाशिका।

स्तदवस्थ एवेति भावः। पूर्वं कठैरिति। तथा च पूर्वकालीनमेव कठत्वादिजातिमद्ब्राह्मणाध्ययनं शाखायाः कठादिसमाख्यानियामकमस्तीत्यर्थः। कठत्वादिशाखाव्याप्येति। पूर्वशब्दस्याननुगतत्वेन सर्गाद्यत्वमेव तदर्थः, स च न भवताप्युपेयत इत्यनियमस्तदवस्थ एवेति भावः। अनित्यज्ञानवदिति। तन्मतेऽवक्तृकतया अस्य ज्ञानवक्तृकतया च पक्षतावच्छेदकसिद्धिः। न चास्मदाद्युच्चरितवेदवाचकतया कठादिसमाख्यायाः पक्षतावच्छेदकासिद्धिरिति वाच्यम्। अनित्यज्ञानवत्त्वक्रियामात्रावाचकत्वस्य विशेषणत्वादिति भावः। किञ्चित्प्रवक्तृकेति। स्वातन्त्र्यम् प्रशब्दार्थ इति नाध्यापकेनार्थान्तरमिति ध्येयम्॥१७-२०॥

मकरन्दः।

व्यवस्थाव्यतिरेक इति। नियमगर्भस्योक्तनियामकस्यासिद्धेरिति भावः।

अनित्यज्ञानवदिति। तन्मते अपौरुषेयत्वादस्मन्मते नित्यज्ञानवद्वक्तृकत्वादुभयसिद्धविशेषणमिति बोध्यम्। शेषं सुगमम्॥ १७-२०॥

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मजश्रीरुचिदत्तोपाध्यायविरचितः

मकरन्दः समाप्तः॥

भावे फलाभावादि'त्यादि । न कार्यैकव्यङ्ग्याया: सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

अपि च दृश्यते तावद्बहिरिन्द्रियोपरमेऽपि असन्निहितदेशकालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने । न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी । स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धानाभावात् । पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात् । न चारोपितं तत्रानुभवत्वम् । अबाधनात् । अननुभूतस्यापि स्वशिरश्छेदनादेरवभासनाच्च ।

स्मृतिविपर्यासोऽसाविति चेत् । यदि स्मृतिविषये विपर्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे । अथ स्मृतावेवानुभवत्वविपर्यासः इति, तदा प्रागेव निरस्तः । न च सम्भवत्यपि, न ह्यन्येनाकारेणाध्यवसितोऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते । तथा च स घट इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतस्तं घटमनुभवामीति स्यात्, न त्विमं घटमिति । न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः । तस्मादनुभव एवासौ स्वीकर्त्तव्यः ।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं, संवादात् । तच्च काकतालीयमपि न निर्निमित्तम् । सर्वस्वप्नज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात् । हेतुश्चात्र धर्म एव । स च कर्म्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरवसेयः, कर्मयोगविध्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमा, साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्मानुगृहीतभावनामात्रप्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति । अतस्तत्सामग्रीविरहोऽसिद्धः ।

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इत्यादियोगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात् । न चासाक्षात्कारिज्ञानविधानमेतत् । अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य गतार्थत्वात् इति । एतेन परमाण्वादयो व्याख्याता इति ।

तदेनमेवम्भूतमधिकृत्य श्रूयते—'न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति । 'एकमेवाद्वितीय' मिति । 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इति । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये पर-

---

प्रकाशः ।

कार्यैकेति । अथ प्रत्यक्षहेतुयावद्विशेषाभावादयोग्याया अपि सामग्र्या अभाव उन्नेयः । तत्र यथा स्वप्नज्ञाने सहकारिविशेषान्मनसो बहिः स्वातन्त्र्यं, तथा प्रकृतेऽपि योगजधर्मात्तस्य तथात्वमित्याह । **अपि चेति** । पटीयस्त्वम्–असन्दिग्धविषयत्वम् । स्मृतिविपर्यासः–विपर्यस्ता स्मृतिः, **प्रागेवेति** । अनुभवत्वस्याबाधनादित्यर्थः । न च सम्भवत्यपि इत्यत्र स्मृतावनुभवत्वविपर्यास इत्यनुषञ्जनीयम् । यदि स घट इति स्मृतावनुभवत्वारोपः, तदा तं घटमनुभवामीति स्यात्, न तु इमं घटमनुभवामीत्याह **न हीति** । ननु प्रमायामेव मनसो बहिरस्वातन्त्र्यं स्वप्नज्ञानं त्वप्रमा इत्यत आह **अस्ति चेति** । तथापि साक्षात्कारो भ्रमो वासनाप्रभवत्वात् कामातुरकामिनीसाक्षात्कारवदित्याशङ्क्य तत्प्रमात्वमुपपादयति **स चेति** । **अर्थज्ञानावधिनेति** । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः परिशेषादर्थज्ञानफलसिद्धावर्थज्ञानावधित्वं सिद्धमिति भावः । **एतेनेति** । परमाण्वादयोऽपि प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षा इत्यर्थः ।

एकमेवेति । ईश्वराख्यं ब्रह्म एकमेव न द्वितीयमित्यर्थः । मदर्थमित्यनेन ईश्वरज्ञानार्थता

प्रकाशिका ।

धीरा धरणिभवानी यमजनि चन्द्राद् भगीरथं तनयम् ।

तस्य कृतावेतस्यां सन्तः सन्तोषमाचरत ॥

श्चापरमेव चे' ति। 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति। 'यज्ञा वै देवा' इति। 'यज्ञो वै विष्णु' रित्यादि। स्मर्यते च—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। इति।
मदर्थं कर्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर। इति।
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। इति।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते। इत्यादि।

अनुशिष्यते च साङ्ख्यप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम्। तमिमं ज्योतिष्टोमादिभिरिष्टैः प्रासादादिना पूर्त्तेन शीतातपसहनादिना तपसा अहिंसादिभिर्यमैः शौचसन्तोषादिभिर्नियमैः आसनप्राणायामादिना योगेन महर्षयोऽपि विविदिषन्ति। तस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय श्रुत्वैकतानस्तत्परो भवेत्। यत्रेदं गीयते—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥ १७॥ इति।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः।
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवचिन्तकाः
काले कारुणिक, त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः॥ १८॥

प्रकाशः।

कर्मणो दर्शयता न ज्ञानकर्मणोस्तुल्यकक्षतया समुच्चय इत्यभिप्रेतम्। अनुशिष्यते, उपदिश्यते इत्यर्थः। ईश्वरोऽवश्यं ज्ञेयो महर्षीणामपि तज्ज्ञानान्वितत्वादित्याह **तमिममिति**। ईश्वरवेदनस्य फलमाह **तस्मिन्निति**। मयि परमेश्वरे मनः संयुज्येत्यर्थः। योगजेश्वरसाक्षात्कारस्य फलमाह **शान्तिमृच्छतीति**। मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ १७॥

यस्त्वेवं निर्दोषन्यायावगमितं कुतर्काभ्यासान्न प्रत्येति, तं प्रत्याह—

इत्येवमिति। इतिशब्दः स्वरूपार्थः। एवंशब्दश्च प्रकारार्थः। नीतिर्न्यायः। शैलसारः पाषाणं, लौहं वा, तद्वदाशयो येषां ते तथा, युक्तिप्रतिसन्धानानाश्रयहृदया इत्यर्थः। प्रस्तुते ईश्वरे, विप्रतीपविधयः प्रतिकूलप्रकाराः, तादृशा अप्युच्चैरत्यर्थं काले कदाचित् भवच्चिन्तका इति योजना। भावनीया वासनीयाः शङ्काकलङ्कशून्याः कर्त्तव्या इत्यर्थः।

प्रकाशिका।

आसीदनुपमः कोऽपि महादेवः कुलाग्रणीः।

टिप्पणी।

सर्वधर्मानिति। अत्र धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित' इत्यादिश्रुतेः, 'त्यजधर्ममधर्मं चे'त्यादिस्मृतेश्च, धर्माधर्मावनादृत्य मां परमात्मानमेकं शरणं प्राप्नुहि मदेकशरणो भवेत्यर्थः। अहं त्वा त्वां सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यः मोक्षयिष्यामि अतो माशुचः मा शोकं कार्षीरित्यर्थः। **प्रासादादीति**। भगवन्मन्दिरादीत्यर्थः। ॥ १७-१९॥

इत्येष इत्यादि। इतिः समाप्तौ। एष उज्ज्वलश्रीः न्यायकुसुमाञ्जलिः दक्षिणवामकौ सज्जनदुर्जनौ यद् वासयेत् अनुरञ्जयेत्, अन्योऽपि कुसुमाञ्जलिः दक्षिणवामनासापुटे अनुरञ्जयति।

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर! चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
त्यद्धाऽऽनन्दनिधे! तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते।
तन्नाथ! त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः॥१९॥

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ।
नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पितेन॥ २० ॥

इति श्रीन्यायाचार्यपदाङ्कितमहामहोपाध्यायश्रीमदुदयनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम्॥

प्रकाशः।

अस्माकं त्वश्रद्धा नास्तीत्याह। **अस्माकं त्विति**। यद्यपि त्वयि चेतो निमग्नमित्यद्धा तत्त्वम्, तथापि तरलं मनो नाद्यापि सन्तृप्यते तृप्तं भवति। तृपेः क्वचित् सकर्मकत्वात् कर्मकर्त्तरि रूपम्। त्वदेकाग्रतां त्वत्प्रवणताम्। याम्या यमदेवताकाः। यातना नरकपीडाः॥ १९॥

इत्येष इति। इतिः समाप्तौ। एष नीतिकुसुमाञ्जलिर्दक्षिणवामकौ द्वौ यदि वासयेत्, ततः किमस्माकम्। यद्वा यद्वासयेदित्यत्र प्रोक्त एव यदि ब्रूयात् माऽस्मान् वासयतीति, तं प्रत्याह **नो वा इति**। वासयेदित्यनेन सम्बन्धः। ततः किं! तद्वासनायाः फलं न किञ्चिदित्यर्थः। पदमेव पीठं, तत्र न्यायकुसुमाञ्जलेर्यत् समर्पणं, तेन भगवान् प्रीतोऽस्तु॥ २०॥

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मिर्गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः।
तस्यात्मजोऽतिविषमं कुसुमाञ्जलिं तं प्राकाशयत्कृतिमुदे बुधवर्द्धमानः॥

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचितो न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशः समाप्तः॥

प्रकाशिका।

अनुजस्तस्य कृतवानिमां व्याख्यां भगीरथः॥

इति महामहोपाध्याय मेघठक्कुरापरनामकश्रीभगीरथविरचितायां
कुसुमाञ्जलिप्रकाशिकायां पञ्चमः स्तवकः॥

इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशिका समाप्ता।

टिप्पणी

कुतर्काभ्यासमलिनान्तःकरणं कथं वासयिष्यतीत्यत आह **नो वेति**। अपिच किंच, नो वासयेत्, ततः किमस्माकं किन्तु अमरेश इन्द्रस्तस्य गुरुर्बृहस्पतिर्ब्रह्मा वा, तस्य गुरुः उपदेष्टा परमेश्वरः, पदमेव पीठं तत्र समर्पणं यस्य, तादृशेनानेन न्यायकुसुमाञ्जलिना प्रसन्नोऽस्त्वित्यर्थः॥२०॥

इति मिथिलादेशालङ्कारसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीबच्चाझागुरुचरणसेवनसमुपजातविद्येन दरभङ्गामण्डलान्तर्गतसीमाग्रामनिवासिना काशीहिन्दूविश्वविद्यालयदर्शनविभागाध्यक्षेण मैथिलेन **लक्ष्मीनाथझा**शर्मणा कृता न्यायकुसुमाञ्जलेः चतुःस्तवकपर्यन्तगुरुकृतटिप्पणीतोऽवशिष्टपञ्चमस्तवकमात्रस्य टिप्पणी समाप्ता।

साम्बशिवार्पणमस्तु।

कुसुमाञ्जलिकारिकाः

प्रथमः स्तबकः ।

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥ १ ॥
स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥
न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥ ३ ॥
सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥ ४ ॥
हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च ।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥
प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ६ ॥
एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न ।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥
विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा ।
दृष्टलाभफला वापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥ ८ ॥
चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना ।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥ ९ ॥
भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः ।
प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥ १० ॥
संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥
निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥ १२ ॥
जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।
परोद्देश्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥ १३ ॥
कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः ।
अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथ वा ध्रुवः ॥ १४ ॥
नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात् ।
वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥ १५ ॥
न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥ १६ ॥

स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।
एकतानिर्णयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥
हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ।
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥ १८ ॥
पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥ १९ ॥
इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात् साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम ॥ २० ॥

अथ द्वितीयः स्तबकः ।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।
तदन्यस्मिन्नविश्वासान्न विधान्तरसम्भवः ॥ १ ॥
वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥ २ ॥
जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥
कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥ ४ ॥

अथ तृतीयः स्तबकः ।

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।
कायोग्यं बाध्यते शृङ्गं कानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥
व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥
दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥ ३ ॥
इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेंऽशे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥ ४ ॥
आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ ५ ॥
दृष्ट्यदृष्ट्योर्न सन्देहो भावाभावविनिश्चयात् ।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः॥ ७॥
परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।
नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः॥ ८॥
साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम्॥ ९॥
सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥ १०॥
सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा॥ ११॥
श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः॥ १२॥
अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः।
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना॥ १३॥
निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता॥ १४॥
व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः॥ १५॥
न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः॥ १६॥
न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात्।
निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः॥ १७॥
हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा।
तदभावात् प्रवृत्तिर्न कर्मवादेऽप्ययं विधिः॥ १८॥
अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः॥ १९॥
प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात्।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः॥ २०॥
प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः।
अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात्॥ २१॥
अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात्।
प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः॥ २२॥
प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासाद्यते।
तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवम्
देवानामपि देवमुद्धवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे॥ २३॥

अथ चतुर्थः स्तबकः ।

अप्राप्तेरधिकप्राप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।
यथार्थोऽनुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥ १ ॥
स्वभावनियमाभावादुपकारो हि दुर्घटः ।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥
अनैकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥
अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥
मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥
साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमः स्तबकः ।

कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ १ ॥
न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न, नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥
तर्काभासतयाऽन्येषां, तर्कोशुद्धिरदूषणम् ।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम् ॥ ३ ॥
स्वातन्त्र्ये जडताहानिः, नादृष्टं दृष्टघातकम् ।
हेत्वभावे फलाभावः, विशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥
कार्य्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥
उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती ।
ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥
प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं, विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथ वा ॥ ७ ॥
इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः ।
असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न सङ्करात् ॥ ८ ॥
कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।
यत्न एव कृतिः, पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ९ ॥
भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः ।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ १० ॥

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।
संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥ ११ ॥
अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।
तदलाभान्न कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥
असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी ।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥ १३ ॥
हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥ १४ ॥
विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ १५ ॥
कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १६ ॥
स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा ।
समाख्याऽपि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥ १७ ॥
इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
काले कारुणिक! त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥ १८ ॥
अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर! चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
त्यद्धाऽऽनन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
तन्नाथ! त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥ १९ ॥
इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
नो वा, ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥ २० ॥

॥ इति कुसुमाञ्जलिकारिकाः ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकरणीयकारिकानामकारादिक्रमेण

प्रतीकसूची ।

इति कुसुमाञ्जलिकारिकासूचीसमाप्तिमगमत् ॥

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य प्रस्तावक्रमेण

विषयसूची ।

प्रथमस्तबके

द्वितीयस्तबके

तृतीयस्तबके

चतुर्थस्तबके

पञ्चमस्तबके

इति कुसुमाञ्जलिप्रकरणसूची समाप्ता ।

कुसुमाञ्जलिबोधन्या-प्रकाशस्य च सन्दर्भानुसारेण

विषयसूची ।

प्रथमस्तबके

इति कुसुमाञ्जलिबोधिनीप्रकाशगतविषयसूची समाप्ता ।

मकरन्दस्य ग्रन्थक्रमानुसारिणी सूची ।

(प्रथमस्तवके)

(द्वितीयस्तवके)

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, आफिस

पो० बाक्स नं० ८, वाराणसी-१

अस्मत् प्रकाशित न्याय ग्रन्थाः—

१ **आत्मतत्त्वविवेकः**—(बौद्धन्यायखण्डनं) श्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। श्रीरामतर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृत **टिप्पण्या**, तार्किकशिरोमणि श्रीरघुनाथकृत दीधितिरिति प्रसिद्धया **विवृत्या**, शङ्करमिश्रकृत आत्मतत्त्वविवेक**कल्पलतया** च विभूषितः १-५ खण्डाः ७॥)

२ **आत्मतत्त्वविवेकः**। उदयनाचार्य विरचितः। श्री**नारायणाचार्यनिर्मितात्मतत्त्व-(नारायणी) व्याख्या** सहितः ७॥)

३ **कारिकावली मुक्तावली दिन० राम० शब्दखण्ड**सहिता तथा **'गुणनिरूपण-दिनकरीय'** पण्डितराज **श्रीराजेश्वरशास्त्रिकृतव्याख्या** सहिता ६)

४ **क्रोडपत्रसंग्रहः**—अत्र श्री कालीशङ्करप्रणीतानि अनुमानजागदीशी-अनुमानगादाधरी क्रोडपत्राणि मुद्रितानि। सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः। १-८ खण्डाः १२)

५ **गादाधरी**-इयम् अनुमानचिन्तामणिव्याख्या शिरोमणिकृतदीधीत्या विवृत्ति सम्पूर्णा सु सिद्धोऽयं ग्रन्थः। फुटकर खण्ड १॥) संपूर्ण ग्रन्थ १५०)

६ **तर्कभाषा**। श्रीकेशवमिश्र प्रणीता। 'तत्त्वालोक' संस्कृत हिन्दी टीका सहिता २)

७ **तर्कभाषा**। ,, ,, 'तर्करहस्यदीपिका' हिन्दी व्याख्या सहिता ४॥)

८ **न्यायदर्शनम्**। **वात्स्यायनभाष्य** सहितम् ३)

९ **न्यायदर्शनं-वात्स्यायनभाष्यसहितम्**-म० म० गङ्गानाथझा प्रणीतेन **खद्योतेन** नैयायिकचूडामणिरघूत्तमविरचितेन तृतीयाध्यायद्वितीयाह्निकस्थसप्तदशसूत्रान्तेन **भाष्यचन्द्रेण** च समन्वितम्। म० म० श्रीमदम्बादासशास्त्रिणा कृतया भाष्यचन्द्रानुगामिन्या **टिप्पण्या** च समेतम्। सम्पूर्णम् १०)

१० **न्यायबिन्दुः-सटीकः**। बौद्धाचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः २॥)

११ **न्यायमञ्जरी**। श्रीजयन्तभट्टकृत **टिप्पण्या** समेता संपूर्ण १०)

१२ **न्यायलीलावती**। श्रीभगीरथठक्कुरकृत **'विवृति'** सनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायकृत **'प्रकाशेन'** समुल्लासिता, श्रीशङ्करमिश्रविरचित **'कण्ठाभरणेन'** च समन्विता १३।)

१३ **न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका**। श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता ६)

१४ **वादवारिधिः**। श्रीगदाधरभट्टाचार्यादिविपश्चिद्वरविरचितः प्रत्यक्षानुमानशब्दपरिशिष्टाख्यकल्लोलचतुष्टयात्मकः। खण्ड १-३ ४॥)

१५ **व्युत्पत्तिवादः**। सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीवच्चाझाशर्मप्रणीत **गूढार्थतत्त्वालोकदुरूहांश-प्रकाशिकया प्रकाशव्याख्या** संवलितः। सम्पूर्णः ६)

१६ **शक्तिवादः**। कृष्णभट्टकृतया। **मञ्जूषया**—माधवभट्टाचार्यनिर्मितया **विवृत्या** गोस्वामि-दामोदरशास्त्रिरचितया **विनोदिन्या** च समेतः २॥)

१७ **शक्तिवादः**। पण्डितप्रवर श्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य विरचित **विवृत्ति (हरिनाथीटीका)** सहितः ३)

१८ **शब्दशक्तिप्रकाशिका**। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता। श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीश कृत **कृष्णकान्तिटीकया** श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया **रामभद्री** टीकया च समलङ्कृता। **सटिप्पण** ७)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस, बनारस-१